

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 8

Чернігів
2007

Управління культури і туризму Чернігівської облдержадміністрації

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського

Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць
Випуск 8

Чернігів
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
С.42

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 8. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2007. – 310 с.

У восьмому випуску збірника вміщені доповіді та повідомлення, виголошені на науковій конференції "Меценатство і благодійність: події, постаті, фундації". Вона відбулася 23–24 листопада 2006 р. і була присвячена 110-й річниці заснування Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

Для науковців, викладачів, учителів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою України.

Редакційна колегія:
О.Б. Коваленко (голова),
С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк (відповідальний редактор),
С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Комп'ютерний набір:
І.П. Цикунова
Фото:
В.М. Вермієнко

Оригінал-макет:
Чернігівський ЦНТЕІ

ISSN 1996-1502

©Чернігівський історичний музей
імені В.В. Тарновського, 2007

Г. АРЕНДАР

Церковні старожитності Василя Тарновського

Уподобання В.В. Тарновського як збирача українських старожитностей були різнобічні, але найперше його приваблювали пам'ятки козацької доби. За 40 років збирання невтомний подвижник збагатив свою колекцію пам'ятками сакрального і світського мистецтва, побутовими речами, зброєю та військовим спорядженням, клейнодами, стародруками, автографами відомих історичних осіб, родинними архівами козацької старшини тощо.

Географічно діяльність В.В. Тарновського обмежилась, переважно, Лівобережною Україною та Запоріжжям, отже, більшість придбаних пам'яток походить саме з колишньої Гетьманщини та Запорозької Січі.

У цій розвідці зупинимося на творах церковної металопластики XVII–XVIII ст., що увійшли до "Каталога украинских древностей. Коллекция В.В. Тарновского" (К., 1898; далі – К.Т.). Вони розподілені на два розділи: Церковне начиння та Ікони в шатах, панагії, іконки, хрести тощо, які містять відповідно 55 та 25 предметів. У колекції були репрезентовані дарохранильниці, потири, свічники, лампади, кадила, оправи Євангелій, блюда, напрестольні та натільні хрести, ікони в шатах, панагії тощо. Деякі з пам'яток мали вкладні записи або написи, пов'язані з іменами відомих історичних осіб. Так, з колишньої запорізької церкви "Старо-Кодацкого села" Катеринославської губернії походили три літургійні срібні речі – чаша для причастя, дискос і звіздиця, пожертвувані запорізьким курінним отаманом Іваном Кравчиною, та дві срібні лампади з написами: "Здѣлана сия лянпа козаком: сѣчѣ запорожской ѳєдором Шуменкомъ кѹреня титарєвского". Ікона у срібній шаті належала полтавському полковнику Василю Полуботку, наперсний хрест чернігівського архієпископа (1742–1750) Амвросія Дубневича, здобутий зі склепу, що завалився під стіною Борисоглібського собору[1]. З уніатських церков походили чотири свічники, судячи з розгорнутого опису, вони майже ідентичні, на одному з них латиною вказано рік "Anno MDCCXIII" (1713)[2]. На превеликий жаль, перелічені пам'ятки втрачені та й взагалі з 80 предметів сакральної металопластики колекції В.В. Тарновського на сьогодні в зібранні музею виявлено лише 18, ще декілька речей, які описані занадто узагальнено, можна атрибутувати із застереженням.

З тих творів церковної старовини, що нині зберігаються в музеї, привертає увагу дарохранильниця із с. Виблі Чернігівського району. Її опис подано так: "Висока, лита, олов'яна, з ангелами, барельєфами і рельєфними прикрасами, на чотирьох ніжках"[3].

Дарохранильниці виготовлялись, як правило, з дорогоцінних металів, частіше зі срібла. Наслідуючи золотарів, майстри-конвісари теж створювали подібні вироби, використовуючи олово та додаючи до нього певну частину свинцю[4]. У XVII ст. дарохранильниці мали вигляд прямокутних гробниць, увінчаних куполами (у колекції В.В. Тарновського були 2 такі пам'ятки, значились як мирниці)[5]. Подібна у 1682 р. була офірована виблівським сотником Юхимом Лобком до новозбудованої Миколаївської церкви у Чернігові[6]. У наступному столітті цей вид церковного начиння набирає барокових форм, нагадуючи багатоярусні архітектурні споруди, як от дзвіниці, прикрашені скульптурами малих форм.

Саме до таких конвісарських творів належить виблівська дарохранильниця розміром 42 × 17 × 10,5 см, що походить з давніх церков – Миколаївської чи Троїцької, відомих з XVII ст. та заново закладених у 1770-х рр[7]. Її перший ярус має форму прямокутного саркофага, що спирається на чотири міцні лапи. Традиційно на його стінках відтворені євангель-

Дарохранильниця И-2604, И-2619.

ські сцени: “Моління про чашу” і “Несіння хреста” (бічні стінки), “Жінки-мироносиці біля труни” (передня стінка), “Покладання в домовину” (задня стінка). Досконалістю виконання позначені всі сюжети, окрім “Моління про чашу”, де не витримані пропорції, що значно знижує художню значимість твору. Над саркофагом здіймається висока пірамідальна гладка кришка з навершям у вигляді двобічного медальйона, на якому карбовані поясна фігура Бога Отця (лицевий бік) та Спас Нерукотворний (зворотний бік). Увінчував композицію шпиль з Воскреслим Христом у сонячному сяйві (утрачений). Декоративність пам’ятки підсилює орнамент з акантових завитків, що суцільно вкривають бордюри саркофага і піраміди, та смужки хрестоцвіту як відгомін готичних мотивів. Вісім литих янголів, що рясно прикрашали гробницю, надавали творові монументальності і завершеності. Проте, вона пошкоджена і окремі деталі втрачені (декілька вдалося віднайти під час підготовки публікації). У повоєнні роки пам’ятка отримала два інвентарні номери (інв. № И-2604 – власне гробниця, И-2619 – кришка; К.Т. № 15).

За формою, орнаментацією, композиційним та іконографічним вирішенням виблівська дарохранильниця майже аналогічна тій, що експонувалась на виставці XIV археологічного з’їзду в Чернігові 1908 р. Остання походить з Покровської церкви с. Дирчин Городнянського повіту і віднесена графинею П. Уваровою до конвісарських витворів XVIII ст.[8] Дарохранильниці різняться лише в деталях, тож можна припустити, що ці твори виконані одним майстром або представниками одного мистецького осередку, найшвидше – київського. Подібні витвори київських золотарів та конвісарів датуються другою третиною XVIII ст.[9]

Різновидом дарохранильниць є дароносиці (у К.Т. вони значаться як дарохранильниці переносні). Їх використовували для перенесення Святих Дарів. Відомі два типи дароносиць: у вигляді хреста-ящичка та плоскої стилізованої каплички. У колекції збирача налічувалося п’ять екземплярів обох різновидів, зберігся лише один, що походить з Чигиринського повіту Київської губернії (інв. № И-2546; К.Т. № 57).

Дароносиця И-2546.

Дароносиця. Внутрішній вигляд.

Дароносиця має форму латинського хреста, розмір 17,5 × 14 × 4 см. Передня платівка – на шарнірах, розташованих долі хреста, угорі на боковині припаяний гвинт (збереглась одна половина), на який накручувалася покришка (втрачена). На боковинах рамен – два кільця для стрічки, за допомогою якої дароносиця підвішувалася на грудях. Хрест стояв на піддоні (втрачений). Усередині дароносиця пустотіла, розділена поперечинами на чотири відсіки для розміщення Святих дарів і невеликих розмірів лжиці, потира та посудини для вина. За формою дароносиця схожа на стаціонарний напрестольний хрест, бо, напевно, вона виконувала його функцію під час відвідування священиком хворих, окрім того, на ній відтворені ті самі сюжети, що і на хрестах: на лицевому боці – Розп'яття, на зворотному – Богоявлення.

Композиції побудовані досконало, без перевантаження подробицями. Всі фігури, що задіяні у сценах, передані реалістично, наділені індивідуальними рисами. За стильовими ознаками, манерою виконання цей твір українського конвісара міг з'явитися не раніше першої половини XVIII ст., бо саме тоді набуває поширення іконографічний тип Розп'яття на чотирикінцевому хресті з розгорнутим сувоєм.

До складу колекції входить ще один конвісарський виріб – свинцеве блюдо, що належить до поширених предметів церковного вжитку (інв. № И-2671; К.Т. № 60). За формою – це звичайна тарілка діаметром 42 см, з розлогим бортиком, без якихось прикрас, окрім літер "АГ", ймовірно, ініціалів дарувальника, на звороті зазначена дата "1729". У каталозі В.В. Тарновського під № 6 значиться ще одне блюдо, судячи з опису, аналогічне попередньому, тільки з таврами на зворотному боці. У музейній збірці зберігається таке блюдо, проте стверджувати, що воно з колекції В.В. Тарновського не доводиться, бо порядкового номера за каталогом В.В. Тарновського не виявлено ні на предметі, ні в обліковій документації.

Блюдо И-2671.

На теренах Польщі, Німеччини або Австрії виготовлені свічник і ківш – типові барокові зразки західноєвропейської торевтики другої половини XVII – першої половини XVIII ст., що широко використовувались у світському побуті. В Україні, як і в Росії, вони часто потрапляли до храмів як пожертвування.

Свічник (розмір: висота – 29,8 см, діаметр – 18,7 см) свого часу був пошкоджений і нині складається з трьох частин: витої колонки, тарілочки з гніздом для свічки та круглого опуклого піддона (інв. № И-2687, 3230, 3233; К.Т. № 19). Поверхня виробу карбована бароковими квітками, жмутами плодів та птахами, майстерно відтвореними сріблярем, у трьох місцях чітко проглядається пробірне тавро "12" у фігурному щитку (така форма пробірного щитка характерна для деяких австрійських міст XVIII ст.)[10]. На іншому таврі зображений вліво св. Георгій на коні, що нищить списом змія (на відміну від московського тавра, де вершник повернутий вправо).

Ківшик розміром 2,5 × 17 × 14 см (інв. № И-36; К.Т. № 2) напевне відразу призначався для культового вжитку, бо на його дзеркалі карбовано майже барельєфом Ісуса-хлопчика, що сидить на небесах в оточенні пухнастих хмарок, з благословляючою десницею та державою в лівій руці. Таке зображення Христа невідоме у православній іконографії. Центральну композицію підсилює акантовий симетричний орнамент, що ритмічно повторюється на хвилястому бортику посудини. Відсутність тавр на пам'ятці може свідчити про її виготовлення на замовлення.

Сакральні речі особистого вжитку представлені в колекції панагією, 2 наперсними та 8 натільними хрестами.

Панагії як відзнаки вищого духовенства виготовлялись з коштовних металів, каменю, кістки, дерева у вигляді підвісних іконок із зображеннями Богородиці, Ісуса Христа чи євангельських сцен та щедро оздоблювалися коштовним камінням. Такий тип панагій відомий у православ'ї з кінця XVI ст.[11]

Панагія розміром 11 × 9,2 × 1 см (інв. № И-2208; К.Т. № 79) – дерев'яна, лицевий бік і бічні грані покриті позолоченим сріблом, а зворотний – світлою шовковою тканиною, на яку в центрі покладено срібну платівку з карбованим Голгофським хрестом на тлі Єрусалима і написом по боках: " Црь свы", "ІС ХС, "НИКА", "МЛРБ", "ГА". Її ромбічна форма з хвилястими краями ніби повторює середники срібних оправ Євангелій російської роботи кінця XVII – початку XVIII ст. Панагія пишно прикрашена діамантами, рубінами, смарагдами, перлами, бірюзою в глухих кастах, властивих ювелірним витворам цього часу. Обабіч на штирях закріплені масивні, округлої форми дві гранатові підвіски (нижня втрачена). Відзнака була увінчана великою перлиною, що не збереглась. Серед безлічі каміння в центрі ледь проглядається овальний медальйон з живописним Вседержителем, виконаним під впливом західних зразків.

Особливості художнього вирішення панагії, розмаїття коштовного каміння, аналіз палеографічних даних дають підставу віднести пам'ятку до витворів російських сріблярів кінця XVII – початку XVIII ст.

Твори різьбленої пластики репрезентовані двома наперсними хрестами. Один з них – розміром 11,3 × 7,3 × 1 см – грецького типу, із зеленої яшми, зворотний бік та боковини покриті гладким золоченим сріблом (інв. № И-2542; К.Т. № 82). Його кінці оздоблені рожевим склом (два втрачено) у прямокутних глухих кастах, облямованих литими *s*-подібними завитками. Вертикальна перекладка увінчана ажурною бароковою короною зі вставками з коштовного каміння. На чільному боці хреста доволі примітивно різьблені Розп'яття з пристоячими, Саваоф з шестикутною зіркою на голові та череп Адама у супроводі традиційних написів. Зображення схематизовані, вбрання передане графічно у вигляді паралельних вертикальних ліній, обличчя позбавлені індивідуальних рис, що свідчить про невисокий фаховий рівень різьбяра, натомість ювелірна робота, насамперед корона, виконана досвідченим майстром. З огляду на техніку різьблення каменю цей твір міг з'явитись у середині XVII ст., а відтак художнє завершення отримати приблизно через століття, проте не виключено, що його створено водночас майстрами різного рівня кваліфікації.

Ківшик
Інв. № И-36

Кадильниця
Інв. № И-2682

Свічник
Інв. № И-2687, 3230, 3233

Церковні старожитності В. Тарновського
Наперсні хрести.

Інв. № И-2542

Інв. № И-2486

Панагія
Інв. № И-2208

Хрест натільний
Інв. № И-2458

Хрест натільний
Інв. № И-2451

Церковні старожитності В. Тарновського
Натільні хрести.

Інв. № И-2445

Інв. № И-2441

Інв. № И-2493

Церковні старожитності В. Тарновського
Натільні хрести.

Інв. № И-2442

Інв. № И-2446

Інв. № И-2457

Наступний хрест розміром 9,5 × 5,7 × 1,6 см латинського типу, дерев'яний, двобічний, лише з двома фігурами: розіп'ятий Ісус Христос та Богоматір на повний зріст з молитовно складеними руками (інв. № И-2486; К.Т. № 20). Композиції виконані середнім рельєфом, пластично виразно та досить натуралістично. У стрункій постаті розіп'ятого Христа з дуже обвислими руками чітко простежується запозичення з європейської барокової іконографії. Саме у такій позі відтворене Розп'яття на стаціонарному хресті Матвія Наруновича[12] та на численних українських карбованих оправах Євангелій середини та третьої чверті XVIII ст. Завершеності твору надає срібна золочена оправа, краї котрої оздоблені смугами гравійованого дубового листя та s-подібних завитків аканта.

Всі натільні хрести, що входять до складу колекції, чотирикінцеві, один з них – із бурштину, решта – срібні литі.

Кам'яний хрест (інв. № И-2445; К.Т. № 96) красивого медового кольору, розміром 4,2 × 2,8 × 0,7 см (один кінець горизонтальної перекладки майже втрачений), прямолінійний, з отвором угорі, на середохресті з одного боку ледь помітно продряпаний латинський хрест, на звороті – навкісний. Свого часу він був оздоблений на зразок корсунського, бо на його кінцях простежуються сліди від оправ та залишки пасти-фіксатора. Подібний тип хрестів побутував у XVI–XVII століттях на теренах як України, так і Росії.

Три хрести (інв. № И-2446, 2457, 2442; К.Т. № 78, 94, 93) майже однакові за розмірами (6,7 × 4,9 × 0,3; 6,3 × 4,8 × 0,3; 6,7 × 4,9 × 0,3)*, формою, іконографією та орнаментикою. В центрі – лише Розп'яття за адаптованим західним взірцем. Навколо хрестів по контуру – декоративне оздоблення у вигляді кулястих "намистин", які безпосередньо з'єднані з перекладками або кріпляться до них за допомогою завитків. Зворотний бік першого хреста гладкий, на другому – схематично різьблений Голгофський хрест з написами: "ЦЇѢ С̃ЛА ІС̃ ХС̃"[13], на останньому відтворені предмети тортур (колона з півнем, тростина, спис, бердиш, драбина, різки, гвіздки, кліщі, мішечок зі срібниками, корогва) як запозичення із західних гравюр кінця XVII – початку XVIII ст.

Аналогічні хрести, але не з Розп'яттям, а з Голгофським хрестом, віднайдені на території Богородицької фортеці (околиця м. Дніпропетровська), збудованої 1688 р. гетьманом І. Мазепою, датуються XVII ст. і мають російське походження. Відомо, що такі хрести виливали в російському Помор'ї (Карелія), їхні зразки можна зустріти в музеях Росії, зокрема в Ермітажі[14].

Дещо подібний до описаних – хрест з Розп'яттям із зібрання Ханенків, визначений ними як український витвір XVIII ст.[15] Напевно у XVIII ст. на тільниках окрім Голгофського хреста з'являється зображення розіп'ятого Христа, зберігаючи при цьому "намистове" облямування.

Близькі до попередніх за іконографією Розп'яття два хрести (інв. № И-2441, 2493; К.Т. № 93,81) – розміром 7,6 × 4,7 × 0,4 см та 9,9 × 6,6 × 0,5 см. Один із них – з трилопатевими кінцями, середохрестя оздоблене променями, угорі у сяйві трикутник з написом "БЃЬ", на поперечці христограма "ІС̃", "ХС̃", долі – голова Адама. На зворотному боці зображення майже стерті.

Інший хрест на кінцях має розширення у вигляді закомар із силуетами пристоячих, що виступають за площину хреста, і Саваофа. Всі фігури, включаючи Христа, позбавлені рис обличчя. На звороті різьблений чотирикінцевий хрест із сонцем, головою Адама й абревіатурою Ісуса Христа. Подібний за формою хрест 1764 р. російської роботи представлений у зібранні Ханенків[16]. За іконографічними ознаками це – витвори XVIII ст., місце виготовлення визначити важко за відсутності тавр.

Дещо грубувато виглядає хрест (інв. № И-2458; К.Т. № 88) розміром 5,3 × 3,4 × 0,6 см невизначеного російського сріблярa. Непропорційна, високого рельєфу фігура Ісуса Христа

завелика для нього, займає майже всю поверхню. Майстер приділив особливу увагу неприродно великим кистям рук, пробитим гвіздками, рисам обличчя, головному убору у вигляді тюрбана. Хрест долі має овальне завершення, на яке спираються ноги розіп'ятого. Тут же вибиті іменник монограміста "И" у прямокутному щитку та міське тавро (нечітке) з датою "1744". Навершя нагадує сплюснуте яблуко з отвором для підвішування. Зворотний бік гладкий. За якістю роботи хрест треба зарахувати до витворів провінційних майстрів, що працювали на місцевий ринок, виробляючи масову продукцію.

Останній хрест (інв. № И-2451; К.Т. № 90) розміром 5,2 × 3,2 × 0,3 см з розширеними заокругленими кінцями має на чільному боці зображення Голгофського хреста зі списом і тростиною та написами під титлами "ЦС", "ІС", "ХС", унизу – умовно позначена гора Голгофа з черепом Адама. На звороті вилите в'юнке соковите стебло – орнамент, що доволі часто зустрічається на роботах російських сріблярів кінця XVII – першої третини XVIII ст.

З витворів сакрального мистецтва, зібраних В.В. Тарновським, упадає в око гармонійних пропорцій кадильниця зі сферичною чашею, на круглому піддоні, з куполоподібною ажурною кришкою та трьома ланцюжками, що угорі з'єднані з коптильником (інв. № И-2682; К.Т. № 38).

Зберігаючи в цілому типові для барокової доби форми, майстер оздобив твір новими орнаментальними мотивами: сухуватими пагінцями аканта, трилисника, ламаними стрічками, *х*-подібними завитками, вплівши між ними голівки херувимів, черепашки, що властиво українському золотарству 1760-х рр., коли поряд з рослинною орнаментикою вводяться елементи стилю рококо.

Невелика, але різнобічна колекція культових речей із зібрання В.В. Тарновського дає уяву про пам'ятки сакрального мистецтва, що побутували на теренах України в XVII–XVIII ст.

---

[1] Каталог украинских древностей. Коллекция В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 36. – № 9–10. – Табл. 2; С. 38. – № 48–49; С. 39. – № 72. – Табл. 6; С. 39–40. – № 75. – Табл. 6.
[2] Там само. – С. 38. – № 52–55.
[3] Там само. – С. 36. – № 15. – Табл. 2; Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (Далі – ЧІМ). – Інв. № И-2604, 2619.
[4] Жолтовський П.М. Художнє лиття на Україні. – К., 1973. – С. 105–106.
[5] Каталог украинских древностей. – С. 36. – № 11, 12.
[6] Арендар Г.П. Церковні старожитності Чернігова XVII– XVIII ст.// Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернігів, 2002. – С. 93–94; Дроздов В. Датоване культове срібло XVII ст. в Чернігівському державному музеї // Чернігів і Північне Лівобережжя. – Чернігів, 1928. – С. 334–335.
[7] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 5. – Чернигов, 1874. – С. 152; Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1908. – Т. 2. – М., 1911. – С. 98; Ситий І. Церковна старовина. – Чернігів, 2001. – С. 4–5.
[8] Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1908. – Т. 2. – С. 136. – Табл. XXVIII. – № 320.
[9] Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. – К., 1970. – С. 97–99; Музей історичних коштовностей України. – К., 2004. – С. 210, 421; Мишнєва О. Дарохранильниці // Українська культура. –1998. – № 2. – С. 24–25; Мишнєва О. Секрети конвісарства // Українська культура. – 2000. – № 9–10. – С. 31.
[10] International hallmarks on silver. – Collected by Paris, 1985. – P. 60, 62, 66, 70.
[11] Настольная книга священнослужителя. – Т. 4. – М., 1983. – С. 119.
[12] ЧІМ. – Інв. № И-2497.
[*] Висота цих хрестів і наступних дається з вушком.
[13] Векленко В.О. Православні старожитності з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я: Міжвузівський зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 57–58.
[14] Косцова А. Художественное олово в России XVII века из собрания Эрмитажа. Научный каталог. – Л., 1982. – С. 47–48; Тетерятников В.М. К вопросу о датировке древнерусской меднолитой пластики // Русское медное литьё: Сб. статей. – Вып. 2. – М., 1993. – С. 166–167.
[15] Собрание Б.И. Ханенко, В.Н. Ханенко. Древности русские. Кресты и образки. – Вып. II. – К., 1900. – Табл. XXXI. – № 347.
[16] Там само. – Табл. XXXII. – № 352.

В. БЕКЕТОВА

З історії меценатства в Катеринославі

За останнє десятиліття ми вже перестали дивуватися появі, а вірніше, поверненню в наш обіг багатьох слів і понять. Серед них особливе місце належить словам "меценат" і "меценатство", які невіддільні від понять "багатство", "заможність", а для представників культури асоціюються із словом "надія".

За минулі тисячоліття людство продемонструвало світу безліч прикладів меценатства і доброчинності. Більшість художніх галерей, музеїв різних профілів, театрів, а також наукових і навчальних закладів, лікарень, дитбудинків і притулків створені, побудовані й існують на гроші, пожертвувані багатими людьми, які розуміють, що, за образним висловлюванням О. Бальзака, "художник править цілими століттями; він змінює обличчя речей; кидає революції в ливарну форму, мне й формує земну кулю", що "мистецтво – це одяг нації", "це могутня сила"[4].

Для окремих промисловців і купців, зокрема Російської імперії XIX – початку XX ст., меценатство, філантропія, добродійність ставали немов би фамільною справою, як, наприклад, для Бахрушиних (власники шкіряної й суконної фабрик), Солдатенкових (купці-старообрядники), Щукіних (торговці бавовняною пряжею й тканинами), Третьякових (купці і льонопромисловці), Морозових (текстильні фабриканти), Мамонтових (купці), Терещенків (українські землевласники і цукрозаводчики), Тарновських, Скаржинських, Галаганів (українські землевласники) й інших.

Понад півторастолітня історія Обласного музею ім. О.М. Поля – нині Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького – яскравий приклад пожертвувань на благо освіти, збереження й відродження пам'яток старовини, місцевої історії й культурних традицій. Неоціненним джерелом інформації про розвиток колекціонування, благодійності та меценатства на Катеринославщині є епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького, який очолив музей у 1902 р. і навколо якого оберталось культурне життя краю впродовж 1900–1917 рр. (Значна частина листів до вченого та його особистих епістолярій видана музеєм протягом 1997–2005 рр. [7]).

Заснування музею в 1849 р. пов'язане з особистістю катеринославського губернатора Андрія Яковича Фабра, який не маючи інших доходів, крім жалування, пожертвував у музей власні колекції, зокрема, єгипетські старожитності, серед яких була мумія жінки з дитиною та залишки саркофага I тис. до н.е. (цей експонат і сьогодні зберігається в музеї). Торкнувшись особистості Фабра, чия діяльність впродовж 10 років була присвячена місту й краю, варто зазначити, що Андрій Якович був знавцем історії, збирачем колекції історичних і культурних цінностей, опікувався природними багатствами Півдня України, дарував різні предмети Одеському музею старожитностей, заснував в Одесі дендрологічний музей і сад, а помираючи, заповів 250 тис. руб. сріблом на створення сирітського будинку в Сімферополі, де жив останні роки (будинок збудований в 1876 р.), а також зробив грошовий внесок "на вічні часи" для оплати податків за бідних і нужденних, незалежно від віросповідання [5; 6].

Не менш показовою була й діяльність директора місцевої класичної гімназії Якова Дмитровича Грахова – за сумісництвом директора першого громадського музею в Катеринославі. Він, як і Фабр, подарував свої колекції старожитностей та мінералів музею, власним коштом придбав вітрини [6].

Подальша історія музейної справи в Катеринославі пов'язана з ім'ям Олександра Миколайовича Поля – підприємця, громадського діяча, мецената й колекціонера. За останні роки була опублікована низка статей і видано кілька книг про різні сторони життя й діяльності цієї багатогранної і незрозумілої сучасникам особистості [8; 9; 10]. Помер О.М. Поль раптово, не залишивши заповіту, і його колекція старожитностей, що оцінювалася в 200 тис. руб. сріблом, повинна була піти на розпродаж. Однак громадськість міста й краю, особливо Д.І. Яворницький, доклали максимум зусиль, щоб вона залишилася в Катеринославі, у музеї, що носив ім'я Олександра Миколайовича. Майже п'ять тисяч музейних предметів стали надбанням суспільства, багато з них і сьогодні прикрашають зали музею.

Значну роль у заснуванні Обласного музею ім. О.М. Поля і збереженні полівської колекції відіграв катеринославський губернатор Ф.Е. Келлер, незмінний учасник всіх засідань наукового товариства, де розглядалися питання про створення музею в Катеринославі. Своїм авторитетом, енергійними діями, він сприяв якнайскорішому вирішенню організаційних і матеріальних проблем майбутнього музею, залучав до цієї справи місцевих впливових людей.

Директор музею Д.І. Яворницький зумів захопити своєю пристрастю до історії, археології, дослідження старовини, запорізького козацтва багатьох місцевих дворян, промисловців, землевласників, купців. Одні – жертвували гроші на археологічні розкопки, придбання предметів, інші – передавали до музею колекції раритетів та окремі пам'ятки, фінансували виготовлення обладнання, охорону. Так, О.С. Поль надала 100 руб. на купівлю трьох браунінгів для музейних сторожів [6].

У каталозі 1910 р. зазначені прізвища майже 300 осіб, що були вкладниками музею, всіляко сприяли його нормальному функціонуванню, зростанню музейної збірки. Серед них: місцеві поміщики Родзянки, Деконські, Іваненки, Алексеєви, Магденки, Миклашевські, Гани, Струкови, Уварови, Урусови; власник тютюнової фабрики Й І. Джигіт, видавець О.Г. Авчинніков, педагог і науковець І.Я. Акінфієв, художник П.Т. Окулов, земський лікар П.М. Сочинський, священик П. Капустянський та багато інших [1; 2; 3]. Зокрема, В.С. Деконська з Верхньодніпровського повіту подарувала колекцію плахт, поясів, українських килимів, зібрала 336 руб. на придбання козацької старовини [2]. На будівництво приміщення музею, що розгорнулося в 1903–1905 рр., було витрачено майже 100 тис. руб., з них 40 тис. – пожертвувані заможними людьми краю.

У просвітницькій діяльності Д.І. Яворницькому допомагав інженер-технолог Володимир Миколайович Хрінников. Його ім'я досить добре відоме жителям Дніпропетровська завдяки побудованому в 1913 р. "Будинку Хрінникова" (нині – Гранд Готель "Україна" на розі просп. К. Маркса і вул. Короленка). Хрінников видавав газету "Запоріжжя", що редагувалася Д.І. Яворницьким, давав гроші на різні українські видання [11].

Як говорить народна мудрість, нове – це добре забуте старе. Тож нині настав час нарощувати моральні багатства народу, що обчислюються за словами В.О. Ключевського "памятниками деяний на общее благо" [7, 3].

---

1. Абросимова С.В., Архипова Т.А., Степаненко Н.О. З історії меценатства та колекціонерства на Катеринославщині (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання історії України. Історико-культурні аспекти: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 64–71.
2. Алфавитный список жертвователей Екатеринославского областного музея имени А.Н. Поля, со времени его возникновения по 1910 год // Каталог Екатеринославского областного музея им. А.Н. Поля. – Екатеринослав, 1910.
3. Антонова Г. Колекціонер і меценат П.М. Сочинський // Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович: Зб. статей. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 170–174.
4. Бальзак О. О художниках // Собр. соч. в 24 т. – М., 1960. – Т. 24. – С. 18–20.

5. Бекетова В.М. Памятник деяний на общее благо // Деловой мир Днепропетровска. – 2000. – № 2. – С. 34–35.
6. Бекетова В.М. Перший музей у Катеринославі (До 150-річчя заснування)// Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. І: Матеріали міжрегіон. іст.-краєз. конф. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 272–277.
7. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1, 2, 3, 4 / Упоряд.: Абросимова С.В. на інш. – Дніпропетровськ, 1997, 1999, 2005.
8. Кочергін І.О. Олександр Поль: мрії, справи, спадщина. – Дніпропетровськ, 2002. – 222 с.
9. Пам'яті О.М. Поля / Упоряд. В.І. Лазебник. – Дніпропетровськ, 1997. – 57 с.
10. Платонов В. Человек-легенда: Александр Поль. – Днепропетровск, 2002. – 208 с.
11. Чабан М.П. Меценат із Січеслава // Вічний хрест на грудях землі: Художньо-документальні нариси. – Дніпропетровськ, 1993. – С.21–28.

С. БІЛОКІНЬ

Генерал Павло Потоцький – фундатор Музею України

Герой моїх останніх досліджень[1] – царський генерал Павло Платонович Потоцький, що походив з Полтавщини.

Його прапрадід звався Григорій. За відомостями історика Полтавщини Платона Китицина, він служив у походах за гетьмана Самойловича з 1687 року[2]. За іншими даними, почав військову службу при взятті Кизикермена (1695)[3]. 1713 року його було призначено на сотника у містечку Кишеньці на Полтавщині[4]. На цім уряді він лишався кілька десятиріч. Як вважав Павло Платонович – понад сорок років[5].

Перегляд родоводів показує, що ті самі риси вдачі повторюються у нащадках часом за кілька поколінь. Визначальною рисою Павла Платоновича Потоцького, що забезпечила йому почесне місце в нашій історії, була виняткова жертовність, і саме цю рису він успадкував від свого далекого предка. Наприкінці XIX ст. в Архангело-Михайлівській кишеньській церкві ще зберігались пожертви старого сотника Григорія Потоцького. Це були напрестольні – три срібні й один мідний – хрести, які він надав до храму 1734 року, три срібні позолочені чаші, срібний дискос, три звіздиці. А у південному бічному вівтарі можна було побачити вельми давній кіот, якого він пожертвував того самого, мабуть, пам'ятного йому чимось, 1734 року. Як відзначав церковний історик о. Микола Пирський, цей кіот "обращает на себя внимание своей архитектурой всякого любителя старины". Нарешті, Григорій Потоцький пожертвував ще єпитрахиль "темно-фиолетового плису, шитую разноцветным гарусом с накладными швейными бело-гарусными крестами, весьма древнюю"[6]. Його ім'я згадується також у

---

[1] Білокінь С. Музей України: Збірка П. Потоцького: Дослідження, матеріали. – 3-є вид., доп. – К., 2006. – 476 с.

[2] Китицын Платон Александрович (1846–?). Кобылякская старина // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 4. – Полтава, 1907. – С. 164–165.

[3] З гармат, узятих українською армією в Кизикермені, коштом полтавського полковника Павла Герцика майстер Опанас Петрович вилив дзвін для полтавського Успенського собору. Автор напису на ньому, датованого 6 листопада 1695, – відомий поет І. Величковський. Треба сказати, що ця пам'ятка української військової звитяги має й чималу літературу. На часі було б видання книжки про цю славну сторінку нашої історії. Дж.: Царский Иван Никитич (1790–1853). Список с отписки к государям царям и великим князьям всея Руси Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу боярина Бориса Шереметева о разорении города Казыкерменя // ЗООИД. – Т. 3. – 1853. – С. 269–272; Мурзакевич Николай Никифорович (1806–1883). Кизикерменские памятники // ЗООИД. – Т. 10. – 1877. – С. 431–434; [Наказ кошового Якима Ігнатовича курінному Маркові Кожену з приводу татарського перевозу в Кизи-Кермені, 27 вересня 1743] // КС. – 1882. – № 12. – С. 527–537; Бучневич Василий Евстафьевич (1860–1923). Сведения о колоколе Кизикермене в полтавском Успенском кафедральном соборе. – Полтава, 1883. – 11 с.; его же. Колокол "Кизикермен" // КС. – 1886. – № 12. – С. 747–749 (див. про автора: Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами. – Полтава: Верстка, 2005. – С. 214–216); Ленченко Володимир. Рукописні плани міст і фортець Південної України // Україна і Туреччина: Тези доп. міжнар. наук. конференції. – К., 2003. – С. 41–44; Климова (у дівоцтві – Домарацкая) Екатерина Ивановна (нар.1954). Музей Украины (Собрание П.П. Потоцкого). – Ч. 1: Указатель архивных материалов и библиографии. – К., 1995. – С. 14. Драматичну історію врятування цього дзвону див.: Нестуля Олексій Олексійович (нар. 25 березня 1957). Доля церковної старовини в Україні, 1917–1941 рр. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 122–124.

[4] Соловей Дмитро Федорович (1888–1966). Село Кишинька (sic), Кременчуцька округа // Краєзнавство. – 1930. – № 1–5. – С. 36–53. На жаль, жодної згадки про представників роду Потоцьких у праці Солов'я немає. Див.: Gajecky George. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. 2. – Cambridge, Mass., 1978. – P. 542–543.

[5] ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 6. – Арк. 1–2.

[6] Пирский Николай Васильевич, священник (7 квітня 1857, с. Солошине Кобеляцького повіту Полтавської губернії – бл. 1921). Исторический и церковно-статистический очерк поселений Кобелякского уезда, расположенных по реке Ворскле // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неоффициальная. – 1895. – 15 ноября. – № 22. – С. 807–811. Дж.: Бобрищев Кост. Отчий край. – [Т. 1.] – Полтава: Дивосвіт, 2002. – С. 604–613.

двох стародруках – у марґіналіях 1714 та 1734 років (о. М. Пирський наводить їхні тексти). Зберігався при храмі й синодик, де на вічне поминання був записаний рід кишеньського сотника. Датувався синодик також 1734 роком[7].

Протягом всього життя простежуються зв'язки генерала Потоцького із славетним дослідником Запорозького козацтва Дмитром Яворницьким[8], і тут теж годиться згадати того самого старого сотника. Річ у тім, що в хронікальній звістці про найголовніші придбання Катеринославського музею за 1913 рік повідомлялося: "З цікавійших добутків запорожського відділу треба зазначити […] сосновий сволок з будинку кишенського сотника Григорія Потоцького, знайдений в селі Озерках Кобел[яцького] пов[іту] на Полтавщині. Кінці сволока обрізані, але посередині зберігся напис: "… отца и посп(і)шеніемъ сына и совершеніемъ святого духа сооружися домъ сей стараніемъ и коштомъ рабомъ Божіимъ Григоріемъ Потоцкимъ его милостію паномъ сотникомъ киш(і)нскимъ року 1733 мц…"[9].

Павло Платонович Потоцький народився 12 грудня 1857 року в селі Просяниківці, за 26 верст від Кобеляк. Його батько Платон Олександрович (1806 – 20 лютого 1877[10]) служив за дворянськими виборами, на той час був суддею Кобеляцького повітового суду, куди його обрали уже втретє. Багато разів він обирався також предводителем дворянства Кобеляцького повіту. Мав 800 десятин землі та 85 селян, згодом придбав неподалік ще 25 десятин і 16 селян.

Мати збирача й дослідника Ганна Петрівна Потоцька (31 січня 1824 – 13 травня 1868[11]) доводилась його батькові троюрідною племінницею. Вона охоче лікувала селян і навіть робила нескладні операції.

Батьки побралися 1840 року. Були людьми високої душевної організації та культури. Вони не ділили людей на важливих і неважливих, знатних та незнатних. У родині панувала атмосфера людяності й доброзичливості.

Первісток Потоцьких помер немовлям, потім народилися сини Микола (1 березня 1844 – 1911), Олександр (8 березня 1846 – 1918), Іван (1848–1912), Володимир (10 травня 1853 – 1921), Петро (1855–?) і Павло (1857–1938), дочки Марія (14 жовтня 1849 – 1923)[12] та Олександра (нар. 28 квітня 1851). Марія Платонівна закінчила Полтавську гімназію. Прослухала курс лекцій в університеті у Цюріху (1871–1873), після чого витримала іспит у петербурзькій Медико-хірургічній академії на звання акушерки. Проходила у "справі 193-х" (1877–1878). Вислана під гласний нагляд поліції. За Центральної Ради разом з братом прийняла українське громадянство.

Чотири брати Павла Платоновича дослужились до генеральських чинів. Старший, Микола Платонович – відомий професор Михайлівської артилерійської академії. Вийшов у відставку 1906 року[13].

Олександр Платонович у 1892–1905 роках був директором Полтавського кадетського

---

[7] Там само. – 1895. – 1 ноября. – № 21. – С. 777.

[8] Климова Е.И. "Истинный украинец и истинный музеист": До питання взаємин Павла Потоцького і Дмитра Яворницького // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. науков. конфер., присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 90-літтю XIII Археолог. з'їзду. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 202–204.

[9] Катеринославский музей имени А.Н. Поля // Украина. – 1914. – Кн. I. – С. 151.

[10] ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 6. – Арк. 183.

[11] ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 6. – Арк. 114.

[12] Деятели революционного движения в России: Био-библиогр. словарь. – Т. 2: 70-е годы. – Вып. III: М-Р. – Москва, 1931. – Стлб. 1256–1257.

[13] ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 6. Див.: Павловский Иван Францевич (1851–1922). Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1912. – С. 162–163; Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951). Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 142, 202–203; Шандра Валентина Степанівна (нар. 1952). Павловський І.Ф. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 260–262; Петровский А.А. П.П. Потоцкий: Из военной истории. – Машинопис у моєму архіві.

корпусу[14], першим головою Полтавської ученої архівної комісії. Олександр Платонович теж колекціонував і, як і Павло Платонович, листувався з Яворницьким. Брати пожертвували по десять десятин землі для влаштування й утримання народного училища в рідному селі[15].

Володимир Платонович – автор щоденника (1903–1908), що став уже предметом спеціальної розвідки[16], був одружений із співачкою Серафимою Миколаївною Потоцькою (дівоче прізвище Павловська). Остання, одна з кращих учениць Жоржетти Еверарді, мала високе ліричне сопрано. 4 січня 1880 року виконала роль Оксани в опері Н.Ф. Соловйова "Коваль Вакула"[17]. Готуючись до концерту у Чернігові, 13 лютого 1907 року Микола Лисенко писав М. Коцюбинському: "Якщо буде здорова пані Потоцька, учениця д[обродія] Мишуги, то вона, може, приїде і заспіває деякі уступи з опер. А хто ж у Вас буде акомпанувати? Чи є хто такий? Не прийдеться ж мені раз у раз виходити на естраду"[18]. Коли ж чернігівська адміністрація стала цьому заміру на перешкоді і Лисенко почав обговорювати можливості концерту заново, він зазначив: "Співачка повинна бути пані Потоцька. Сопрано"[19].

Заповнюючи вже за більшовиків одну з анкет, Павло Платонович Потоцький охарактеризував свій шлях бойового генерала: "С 1874 г. до Февральской революции занимал строевые должности от нижнего чина до генерала от артиллерии включительно (и командира корпуса). Участвовал в трех войнах: турецкой 1877–78 гг., японской – 1904–05 гг. и мировой 1914–17 гг. – в передовых войсках. Участвовал в многочисленных сражениях"[20]. Під час російсько-турецької війни він відзначився при бомбардуванні редуту Шандорник, за що одержав першу бойову нагороду – орден Анни 4 ст. з написом "За храбрость"[21]. У чині генерал-майора як командир 25 артилерійської бригади взяв участь у російсько-японській війні. Одержав ордени Анни 2 ст. з мечами та Володимира 3 ст. з мечами. До старості пишався "незносимим" кітелем, який уміли виробляти тільки на Далекому Сході: "[…] матерія, на споді червонувата, прекрасно оберігає від соняшних променів", – пояснював він Семененкові[22]. Але до історії України він увійшов як видатний меценат. Його ім'я опинилося поруч славних імен Василя Тарновського, Богдана й Варвари Ханенків, Василя Щавинського, Терещенків, Харитоненка, Скаржинської та ін. Їхні приватні колекції лягли в основу великих музеїв. У дореволюційних словниках колекціонерів і бібліофілів ледве не в одного Павла Платоновича зазначено його спеціальність – україніка[23].

Українська історична наука ще не вивчила як слід питання про стару панську побутову культуру XVIII–XIX ст.[24] Історія панських садиб у нас занедбана, хоч тут перед революцією було вже дещо зроблено. Крім нарисів, що з'явились у журналі "Столица и усадьба", 1917

---

[14] Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Полтава, 1914. – С. 236–237; Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути, 1917–1922 рр. – Полтава, 1995.– С. 257.

[15] Павловский И.Ф. Полтавцы. – С. 236–237.

[16] Маер Татьяна Гарольдовна. Дневник Владимира Платоновича Потоцкого из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 2. – 2001. – С. 389–399.

[17] ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 139. – Арк. 8.

[18] Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – Ніжин, 2002. – С. 235.

[19] Там само. – С. 236.

[20] Національний музей історії України. – Ф. 6. – Оп. 2. – № 3. – Арк. 2.

[21] Климова Е. Музей Украины. – С. 16.

[22] Семененко Олександр Платонович (27 серпня 1898, Єлисаветград – 1 червня 1978, США). Харків, Харків… – 2-е вид. – Б.м.: Сучасність, 1977. – С. 141.

[23] Параделов М.Я. Адресная книга русских библиофилов и собирателей гравюр, литографий, лубков и прочих произведений печати. – Москва, [1904]. – С. 93–94; Шуманский Е.А. Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров. – Одесса: А. Шульце, 1905. – С. 91; Иваск Удо Георгиевич (1878–1922). Частные библиотеки в России / Прилож. к "Русскому библиофилу" 1911 года. – СПб., 1912. – С. 31.

[24] Пор.: Білокінь С. Про національну аристократію України // Розбудова держави. –1992. – Червень. – Ч. 1. – С. 55–60; його ж. Доля української національної аристократії // Генеза. – Кн. 1 (4). – К., 1996. – С. 132–148.

року вийшла цінна праця Георгія Лукомського “Старинные усадьбы Харьковской губернии” (Пг., 1917). Тут вміщено опис пам’яток Ахтирського, Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Сумського й Харківського повітів. Не врахувавши того, що це тільки перша частина тому, Василь Дубровський[25] спробував зробити певні узагальнення. Він відзначав, що Лукомський “більш-менш детально описав 47 садиб, що, мабуть, були видатніші з боку мистецького. Коли за норму для губернії видатніших пам’яток садибної культури взяти згадану публікацію Лукомського, то для всієї України кількість таких садиб художнього й історичного значіння буде не менша 900. Що з них залишилося? За реєстраційними відомостями, дуже небагацько”[26].

Восени 1905 року селяни Росії спалили до 2 тисяч поміщицьких садиб[27]. 1917 року розпочалась уже справжня вакханалія погромів. У Городищі Стародубського повіту загинув маєток В.О. Ханенка з великим фамільним архівом, у Борщові того самого повіту знищена садиба А.О. Гамалії[28], в Очкині Новгород-Сіверського повіту і в самому Новгороді-Сіверськоиу – будинки Є.О. Судієнка[29] з надзвичайно коштовною збіркою старовини,

---

[25] **Дубровський** Василь Васильович (19 травня 1897, Чернігів – 23 квітня 1966, Річмонд, Вірджінія, США) – історик України, зокрема укр. селянства XVIII–XIX ст., тюрколог. Науковий співробітник Науково-дослідчої катедри історії української культури ім. акад. Д.І. Багалія (1925–1933) та Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС, 1925–1930). Проф. Харківського ІНО. Заарештований у листопаді 1933. У червні наступного року опинивсь у таборі на БАМі, де пробув до 1938, про що написав спогади (2-й Відділ БАМЛАГ’у ГПУ–НКВД. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965. – 81 с.). З відступом совєтів – професор Харківського університету, голова харківської “Просвіти”. 1943 виїхав до Німеччини, 1956 – до США. На еміграції працював над спогадами: “Інститут” академіка Степана Рудницького // Календар-альманах на 1959 рік. – Буенос-Айрес: Відродження, б.р. – С. 100–104; Як товариш Кружілін плянував кадри: Сторінка з спогадів: [Про заступника завідувача Укрнауки на поч. першої п ’ятирічки] // Календар-альманах на 1959 рік. – Буенос-Айрес: Відродження, б.р. – С. 105–109; Акад. Дмитро Іванович Багалій: Сторінка з спогадів // Календар-альманах на 1960 рік. – Буенос-Айрес: Відродження, б.р. – С. 28–50. Тв.: Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Вкраїні (Укр. музей. – Зб. І. – К., 1927. – С. 13–26), Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій пол. XIX ст. (Бібліологічні вісті. – 1927. – № 1, 3–4 і окремо), Селянські рухи на Україні після 1861 р.: Чернігівська губ., 1861–1866 (1928), Пропащі справи з архіву Генерального Військового Суду (Зб. наук.-досл. катедри іст. укр. культури. – Т. Х. – 1930), Життя й діла Феодосія Углицького (2-е вид. – Харків, 1930). Див.: Биковський Левко Устимович (1895–1992). Василь Дубровський // Укр. історик. – Ч. 9–10. – 1966. – С. 92–97; Бульбенко Федір Павлович (1896–1981). Проф. Василь Васильович Дубровський // Наша Батьківщина. – Нью-Йорк, 1966. – 15 липня. – № 133–134. – С. 7; Бульбенко Федір. Професор Василь В. Дубровський // Свобода. – 1966. – 18 травня. – Ч. 91. – С. 2; 19 травня. – Ч. 92. – С. 2, 4; Короткий життєпис проф. Василя Васильовича Дубровського // Церква й життя. – 1966. – Липень–серпень. – Ч. 4/55. – С. 26–27; Коваль Оксана, Матяш Ірина. Дубровський В.В. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 126–129; Герасимова Г. Дубровський В.В. // Українські історики XX століття: Біобібліогр. довідник. – Вип. 2. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 152–155.

[26] Дубровський В. Поточні справи охорони пам’яток культури на Україні // Наука на Україні: Бюлетень Укрнауки. – 1927. – № 2–4. – С. 350.

[27] Ленин В.И. Доклад о революции 1905 года // Ленин В.И. ПСС. – Т. 30. – Москва, 1962. – С. 322.

[28] Борщов – маєток Аполлона Олександровича Гамалії, члена III Державної думи від Чернігівської губернії. Тут він народився 18 листопада 1867 (Модзалевский Вадим Львович (1882–1920). Малороссийский родословник. – Т. І. – К., 1908. – С. 263). За кілька місяців А.О. Гамалія подарував до Київського художньо-промислового і наукового музею “оригінального, дуже гарного портрета [свого предка – С.Б.] значкового товариша Василя Григоровича Гамалії” – більше ніж поясний, розміром 123 х 85 см (Наше минуле. – К., 1918. – Листопад – грудень. – Ч. 3. – С. 148). В.Г. Гамалія жив у другій пол. XVIII ст. (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. І. – С. 248).

[29] **Судієнко** Євген Олександрович (25 травня 1870, Новгород-Сіверський – ?) – держ. діяч, Новгород-Сіверський повітовий предводитель дворянства (1907), камер-юнкер двору (1909), член Державної думи (1913). Дружина Марія Ксаверіївна Фосс (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – К., 1914. – С. 801). Рідний онук збирача, видавця й історика Михайла Йосиповича Судієнка (бл. 1803 – 1874; див.: Дорошенко Дм. Огляд української історіографії. – С. 219) – цим, певно, в першу чергу, й пояснюється наявність у нього “надзвичайно коштовної збірки”. Зі збірки Судієнка деякі картини потрапили згодом до Новгород-Сіверського музею, заснованого 1920, – твори C.L. Vogel’a, К. Маратто та ін. (Гапєєв Степан Антонович (1890–1950). Новгород-Сіверський музей, організований 1920 р. // Український музей. – Зб. 1. – К., 1927. – С. 256). Гапєєв помер у місцях ув’язнення (Куріло О.Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: Історія, дослідники, меценати. – К.: Стилос, 2002. – С. 134–135).

бібліотекою та архівом, у Сваркові Глухівського повіту – садиба М.П. Марковича[30], в Іванівці Хорольського повіту – Милорадовичів[31], у Понурівці Стародубського повіту – Йосифа Михайловича Миклашевського[32]. Це інформація лише з двох чисел "Нашого минулого", та й то тільки частина. Кінця-краю не видно цьому страшному мартирологові – становище національної аристократії було безнадійне. Але кращі її представники не переносили гіркоти на темних людей, які не відали, куди їх водили і що вони чинили. А дехто, дивлячись уперед, навіть своє майно забезпечив. Так, О.О. Бакуринський подарував Музеєві В.В. Тарновського "свій надзвичайно цінний родинний архів, що раніше переховувався в с. Церковищі Городнянського повіту, а також перевіз звідти до музею коштовну бібліотеку кінця XVIII – початку XIX вв., яка належала його предкам і майже вся оправлена в чудові оправи"[33].

Уже за часів Центральної Ради, себто з перших місяців формального існування незалежної України Павло Потоцький наважився безоглядно зв'язатися з українськими державними структурами. Більше того, на самісінькому початку визвольних змагань, коли в Петрограді утворилось українське консульство і це стало можливе, П. Потоцький прийняв українське громадянство[34].

Зберігся документ: "До Генерального Комісара по справам України в Петрограді.

Прошу видати мені посвідчення, що я належу до Українського громадянства і зарегистрован... в книгах Українського Комиссаріата в Петрограді

1. Прізвище *Потоцкій*
2. Ймення *Павелъ*
3. По-батькові *Платоновичъ*
4. Рік нарождения *1857 г. 12 Дек.*
5. Віра *Православна*
6. Зайняття *Генералъ от Артиллеріи въ резерв(е) чиновъ 460–37.*
7. Мешкання *Франц[узская] наб[ережная], 2, кв. 9*

---

[30] **Маркович** Михайло Парменович – власник Сваркова. Марія Парменівна Маркович – дружина громадського діяча, колекціонера й історика Петра Яковича Дорошенка, розстріляного в Одесі 1919. Його прадід Андрій Михайлович – рідний брат Олександра Михайловича Марковича (1790–1865), українського історика (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 402, 415).

[31] Іванівка належала дітям київського віце-губернатора (1878), подільського губернатора (1879–1882), таємного радника Леоніда Олександровича Милорадовича (1841–1908), рідного брата історика Григорія Олександровича Милорадовича (1839–1905), якому належав Любеч (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 539–540).

[32] **Миклашевський** Йосиф Михайлович – правнук малоросійського цивільного губернатора (1797–1800) Михайла Павловича Миклашевського (1756/57–1847; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 490–491, 511). Див.: Наше минуле. – К., 1918. – Вересень–жовтень. – Ч. 2. – С. 213–214; Листопад–грудень. – Ч. 3. – С. 154–155. В архіві Д. Яворницького збереглося чимало листів Миклашевських: 2 листи Марії (1890–1895), 1 лист Ольги Миколаївни (1902), 34 листи Андрія Михайловича (1884–1894), 4 листи І.С. (1889–1892), 1 лист К. (1902), 6 листів Михайла Андрійовича (1896–1908), три листи Михайла Ілліча (Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького: Каталог музейної колекції. – 2-е вид. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 81–82). До речі, зіставлення чітких відомостей наводить на гадку, що нотатки в "Нашому минулому" належать постійному авторові журналу В.Л. Модзалевському. Уважний перегляд журнальної хроніки підказує думку, що й деякі інші не підписані статті теж вийшли з-під його пера. Наведена вище низка довідок знайомить нас із середовищем, нині зовсім невідомим. Ми не знаємо тепер ні листування, що накопичувалось в їхніх маєтках протягом десятиріч і віків, ні щоденників чи спогадів, які не могли не існувати. Більшовицька революція знищила все майже дощенту. Документальне підтвердження цього знаходимо у вид.: Папакін Г. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004.

[33] Музей В.В. Тарновського в Чернігові // Наше минуле. – К., 1918. – Вересень–жовтень. – Ч. 2. – С. 204. Правдоподібно, йдеться про Олексія Олександровича Бакуринського (нар. 1869), вихованця Петровсько-Розумовської академії, члена Чернігівської губернської земської управи. Як пригадуємо, узяв участь у петербурзькій виставці 1912. Був одружений з Ольгою Романівною Тризною (Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. – С. 39).

[34] Кот Сергій Іванович (нар. 1958), Нестуля Олексій Олексійович. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення, 1917–1918. – К.: Соборна Україна, 1996. – С. 273.

8. Кількість членів родини *Сестра и небога.*

9. Дотеперішній документ *Удостов(е)реніе Петрогр. Коменданта № 2415 отъ 19 апр. 1917 г.*

[Іншим почерком:] *Полтавській губ. Кобеляцкого у(е)зда им(е)ніе Просяниковка*

Петроград *4 Дек. 1917 р.*

Власноручний підпис *Павел Потоцкій*

Посвідчення *№ 183* одержав

Підпис *Потоцкій*"[35].

Разом з Павлом Платоновичем посвідчення про громадянство одержали:

3. Кабачков Іван Максимович. Нар. 1874. Чиновник Державного контролю. Економіст і правник. Рятуючись від більшовиків, 1920 року емігрував до Праги.

44. Могилянський Микола Михайлович. Нар. 1871. Директор Етнографічного музею. Масон. Виїхав до Парижа, помер 1933 у Празі[36].

45. Тарновський Василь Васильович. Нар. 1872. Поміщик.

46. Славинський Максим Антонович. Нар. 1868. Літератор. Насправді – громадсько-політичний діяч, публіцист і поет. Емігрував до Праги. Арештований СМЕРШем, помер у Київській тюрмі.

56. Корнилович Михайло Іванович. Нар. 1870 на Волині. "Состоящий при МВД". Український історик. Арештований 3 серпня 1938. 18 березня 1957 жив у м. Георгіївську Ставропольського краю[37].

72. Вовк (Волков) Федір Кіндратович. Нар. 1847. Антрополог. Помер 1918, вертаючись в Україну.

159. Немирович-Данченко Василь Іванович. Нар. 1844. Письменник. Масон. Виїхав з Петрограда до Берліна. Не повернувся. Помер 1936 у Празі[38].

1924 року П. Потоцький заповнив анкету, що складалася з багатьох питань. Про майновий стан він відповів: "Было имение в Полтав[ской] губ. Кобелякск[ого] уезда, д[еревня] Просяниковка[39] – поступило в народное достояние в полном порядке. Был капитал в Госуд[арственном] банке[40] – своевременно показан и поступил в народное достояние. Были ценные вещи в Петроград[ской] ссудной казне – своевременно это указано. Дом в Ленинграде, принадлежавший детям первой жены, перешел в народное достояние. В настоящее вр[емя] ни я, ни моя семья недвижимого имущества ни капиталов не имеет"[41]. Справді, старе дворянство залишило "в повному порядку" колосальну культурно-історичну спадщину – пам'ятки матеріальної й духовної культури, літературу, малярство, музику. Нещасні люди під керівництвом швондерів розпорядились цією спадщиною щонайгірше.

1926 року П. Потоцький підписав угоду:

"Договор.

г. Ленинград. "28" апреля 1926 года Народный Комиссариат Просвещения Украинской Советской Социалистической Республики в лице Михаила Львовича Астермана[42], с одной

---

[35] ЦДАВОВ України. – Ф. 2241. – Оп. 1. – № 14. – Арк. 185.

[36] Серков А.И. Русское масонство, 1731–2000: Энц. словарь. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 554–555.

[37] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 32955 ФП / кор. 272. – Арк. 7, 10, 68.

[38] Серков А.И. Русское масонство. – С. 585.

[39] Закреслено: передано.

[40] Закреслено: показан.

[41] Національний музей історії України. – Ф. 6. – Оп. 2. – № 3. – Арк. 1.

[42] **Астерман** Михаїл Львович (13 травня 1888, Катеринослав – ?) – завідуючий видавництвом "Шлях освіти" при Наркомосі. Наприкінці 1922 разом з Г. Гриньком відбув півторамісячну поїздку до Німеччини, Чехословаччини й Австрії. Як "захопленого прихильника новозбудованої (переважно на папері) більшовицької школи" його різко критикувала Софія Русова (Васькович Г. Шкільництво в Україні, 1905–1920. – К., 1996. – С. 153–158, 160, 171, 248–250; Матвєєва Л.В., Циганкова Е.Г. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. – К.: Обереги, 1997. – С. 67). Переїхав до Москви. Дійсний член Ін-ту

стороны, и гражданин Павел Платонович Потоцкий, с другой стороны, заключили настоящий договор о нижеследующем:

1) П.П. Потоцкий передает в качестве дара в полную собственность и распоряжение Украинского Правительства, в лице его Народного Комиссариата Просвещения, собственно ему, Потоцкому, принадлежащее научно-художественное собрание предметов, находящееся в квартире его № 8, дома № 8 по Екатерингофскому пр. в Ленинграде, и состоящее:

а) *из библиотеки*, в количестве около тринадцати тысяч томов, по вопросам изучения Украины, военной истории, библиографии, искусства и т.д.; б) *из коллекции* графики – гравюры, литографии, фотографии, картины, рисунки, репродукции и т.п.; в) из художественной мебели, фарфора и хрусталя.

2) Независимо от указанных в п. 1-м предметов гр. Потоцкий передает Правительству У.С.С.Р. также все принадлежащие ему, Потоцкому, права на собрание оружия, хранящегося в "Русском Музее", и на драгоценные вещи, хранящиеся в Москве в "Гохране".

Примечание: Для приемки предметов, передаваемых гр. Потоцким Украинскому Правительству (п. 1 и 2) учреждается Комиссия в составе самого гр. Потоцкого, уполномоченного Наркомпроса У.С.С.Р. и специалиста по научно-музейному делу. Комиссия эта производит приемку с составлением надлежащих описей и каталогов к принимаемым предметам, руководствуясь обзором-перечнем, присланным гр. Потоцким Наркомпросу Украины в его письме от 15 октября 1925 года, и заявлении на имя Всеукраинской Академии Наук от 4-го Мая 1925 г.

3) Указанное в п.п. 1 и 2 имущество должно находиться в непосредственном ведении Всеукраинской Академии Наук и никакие из них выемки без личного согласия гр. Потоцкого производиться не могут.

4) В городе по месту нахождения Всеукраинской Академии Наук Наркомпрос У.С.С.Р. предоставляет для означенного выше научно-художественного собрания (п.п. 1 и 2 договора) соответствующее помещение, охрану и т.д., причем помещение должно быть вполне приспособлено для хранения этого имущества и быть доступным для осмотра и научного их использования. Вместе с тем Наркомпрос предоставляет гр. Потоцкому и его семье вблизи помещения, где будет находиться библиотека и коллекция, отдельную, пригодную для жилья квартиру из 4-х комнат и кухни, с отоплением, освещением, водопроводом и т.п., безплатно.

5) Для обезпечения сохранности и надлежащего научного использования и изучения передаваемого научно-художественного собрания (п.п. 1 и 2 договора) гр. Потоцкий назначается пожизненно их ученым хранителем с ежемесячным от Наркомпроса пожизненным содержанием, выплачиваемым с момента подписания сего договора, в размере полной ставки штатного профессора вуз'а[43], а если эта ставка будет менее 180 рублей в месяц, – содержание гр. Потоцкому выплачивается в размере сто восемьдесят рублей.

6) Наркомпрос оплачивает все расходы по содержанию помещения библиотеки и коллекций гр. Потоцкого в Ленинграде с момента подписания договора до фактического вывоза на Украину, а также оплачивает задолженность гр. Потоцкого за указанное помещение в сумме не свыше 750 (семисот пятидесяти) рублей и выдает гр. Потоцкому на ликвидацию его личных дел в Ленинграде единовременную субсидию.

7) Все работы и расходы по упаковке и перевозке на Украину как передаваемого

наукової педагогіки при II Московському ун-ті (Наука и научные работники СССР. – Ч. IV: Научные работники Москвы. – Л., 1930. – С. 13).

[43] Згідно зі штатним списком Всеукраїнського музейного містечка на початок 1933, який у зв'язку з арештом П. Курінного 15 квітня підписав Я. Скрипка, П. Потоцький одержував тоді 300 крб. на місяць (Гришин А. Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки): Іст. довідка // Лаврський альманах. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 52).

гр. Потоцким Украинскому Правительству (п.п. 1 и 2 договора), так и предметов квартирной обстановки и домашнего обзаведения гр. Потоцкого, выполнение необходимых формальностей по вывозу этого имущества на Украину, а также расходы по переезду (стоимость железнодорожных билетов) в г. Киев гр. Потоцкого и его семьи (всего 4 человека), Наркомпрос У.С.С.Р. принимает на себя, равно Наркомпрос принимает на себя также всю работу и расходы по устройству передаваемого гр. Потоцким Украинскому Правительству имущества в предоставляемом для того помещении.

8) По смерти гр. Потоцкого Наркомпрос обязуется выплачивать его жене Елизавете Денисовне Потоцкой и внуку Павлу Павловичу Потоцкому каждому по 50 % зарплаты П.П. Потоцкого (п. 5), причем жене пожизненно, а внуку до достижения им гражданского совершеннолетия.

9) Договор этот вступает в силу по утверждении его Советом Народных Комиссаров У.С.С.Р.

10) Подлинный договор хранится в Наркомпросе У.С.С.Р., а копия его – у гр. Потоцкого.

По уполномочию Народного Комиссариата Просвещения Украинской Советской Социалистической Республики (удостоверение от 21/IV-1926 года № 716).

М. Астерман и Павел Платонович Потоцкий”[44].

Справа перевезення музею Потоцького до Києва широко висвітлювалась у пресі. Розповідалось, що коштовна колекція, яку зібрав Потоцький, відбиває побут і культуру України XVII–XVIII ст. **Фактично відправлено з Ленінграда сім вагонів музейного майна загальною вагою 38 тонн**[45]. З київського вокзалу до Лаври Потоцький замовляв 30–40 підвод з брезентом[46].

Старовинні ювелірні вироби вилучили у Потоцького ще в Петрограді. Вони перекочували до Москви, у “Гохран” (Москва, Тверська, Настасьїнський провулок, 3[47]), заснований 3 лютого 1920 року за постановою Раднаркому[48]. Власник перелічував: “Здесь музейное серебро: старинные редкие кубки, кружки, стопы, миски, стаканы, чарки, ковш (Петра и Иоанна), ложки, тарелки, блюда и др. Монеты и медали, военные жетоны. Столовое и чайное серебро. Подарки, поднесенные мне за мои научные работы”[49]. У збірці вирізнялися дорогоцінні речі української старовини – 90 срібних тарілок з гербами, старовинні келихи, золоті кишенькові годинники тощо[50]. Загальна вага цих коштовностей становила 20 пудів. 1925 року збирач оцінював їх у 40000 крб.[51] Нічого з цих речей він, природно, більше не побачив, хоча й ніколи не забував називати в реєстрах своєї власності.

Відомий петроградський-ленінградський книгар Ф.Г. Шилов близько й добре знав Павла Платоновича з перших кроків своєї діяльності. Ось його розповідь: “В 1891–1893 годах в Петербурге появился собиратель, военный в чине капитана, некто П.П. Потоцкий. Он усерднейше собирал литографии и гравюры, особенно на военные сюжеты, а также виды Петербурга и Украины. Это был еще совсем молодой, очень красивый человек, средства у

---

[44] ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 8. – Арк. 1–2. Пор.: Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника. – К., 1992. – С. 266–267.

[45] Національний художній музей України. Науковий архів. – Оп. 1. – № 56. – Арк. 5–5зв.

[46] Там само. – Арк. 32.

[47] ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 6/V. – № 7766. – Арк. 56; Жуков Ю.Н. Операция Эрмитаж: Опыт ист.-архивн. расследования. – М.: Москвитянин, 1993. – С. 10.

[48] Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н. Красные конкистадоры. – М.: Соратник, 1994. – С. 114.

[49] ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 6. – Арк. 4зв.

[50] Стеллецький Гнат Якович (3 лютого 1878, с. Григорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії – 11 листопада 1949). Українська збірка П. Потоцького // Червоний шлях. – 1927. – № 3 (48). – С. 180; Климова Е. Музей Украины. – С. 20.

[51] НБУ ім. В.І. Вернадського. ІР. – І, 26343. – Арк. 11.

него, видимо, были, и он собрал своего рода музей. Особенно хорошо было подобрано все, что касалось не только любимой, но попросту обожаемой им Украины. Он собирал также фарфоровые чашки с военными и украинскими сюжетами, виды Петербурга в гравюре, фарфоре и живописи"[52].

Охоче показував Потоцький погруддя негра з чорного мармуру[53], мармур з італійською мозаїкою. Сильне враження справляв великий саксонський сервіз на кілька десятків осіб, де на кожну особу припадало до 50 предметів посуду (!)[54].

Гравюри й картини починалися від XVI ст.[55]. Окрасою Музею України були портрети гетьманів. До них прилучався портрет генерала Єрмолова, якого відома громадська діячка й меценатка Єлизавета Іванівна Милорадович (уроджена Скоропадська, рідна тітка пізнішого гетьмана; 1832–1890) припрошувала взяти булаву на випадок революції[56]. Вважалось, вона очолювала таємне товариство, метою якого була реставрація гетьманського правління в Україні. З цього приводу провадилося окреме слідство. Вони, видно, листувалися. Єрмолов написав їй на своєму портреті: "Желание иметь портрет старика 78 лет, незнакомого, был бы только каприз женщины, – но прелестной и милой – есть могущественная власть, повелевающая к повиновению. Ермолов"[57].

У залі верхнього поверху експонувалось п'ять олійних портретів Стороженків. Не може не інтригувати вказівка Н. Полонської-Василенко, що сам П. Потоцький належав до роду Стороженків. Не виключено, що це –деформований слід їхньої розмови у зв'язку з цими портретами[58]. Насправді, як занотував Модзалевський, один з Потоцьких був одружений з Ганною Григорівною Стороженко (нар. бл. 1791), яка 1811 року мала 4 чоловічої статі душі[59].

Про один із своїх експонатів П. Потоцький 1924 року прочитав спеціальну доповідь у Товаристві прихильників української історії, письменства та мови: "Історична вага альбому літографій з пам'яток української старовини художника Сластьона"[60]. У списку "Книги особо ценные и редкие" знаходимо запис: "Альбом Украинской старины, изданный в СПб. в литогр[афии] Рашкова, но не вышедший в свет. Рисунки худ[ожника] Сластиона. Это

---

[52] **Шилов** Федор Григорьевич (1879–1962). Записки старого книжника / Ред. и предисловие В. Лидина. – Москва: Искусство, 1959. – С. 19. Походив із селян Ярославської губернії. З 1933 працював в експертному відділі антикварної книгарні А/О "Международная книга", для якої відбирав літературу у Книжковому фонді, згодом скуповував старі книжки для Укркниготоргу. Після 1934 як агент Літературного музею розшукав і передав музеєві рукописи й листи Тургенєва, Лєскова, Льва Толстого, Мазепи, Кочубея та ін. (Башурова О.А. Шилов Ф.Г. // Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биогр. словарь. – Т. 3. – СПб., 2003. – С. 623–626). Зрозуміла річ, давні стосунки Шилова з Потоцьким продовжувались і після 1917.

[53] Культура й мистецтво: Збірка Потоцького // Пролетарська правда. – 1927. – 3 липня. – № 148 (1761). – С. 5.

[54] Сіманцев Борис Андрійович. Музейна збірка Потоцького // Культура і побут. – 1927. – 20 серпня. – № 31. – С. 4. Підп.: Б. Сім. (Див.: Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів, XVI–XX ст. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 347, 530); Коллекция Потоцкого перевезена в Киев // Веч. Киев. – 1927. – 10 сентября. – № 75. – С. 3.

[55] Коллекция Украинской старины, собранная Потоцким, перевезена в Киев // Веч. Киев. – 1927. – 1 июля. – № 106. – С. 3.

[56] Набуття колекції П. Потоцького Укрнаукою // Вісти ВУЦВК. – 1926. – 1 липня. – № 147 (1735). – С. 4. Підп.: М.Я. – С. 4. Див.: К[ониський] О[лександр Якович]. Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3. – С. 70; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. IV. – К., 1914. – С. 675; Дорошенко Д. Єлизавета Івановна з Скоропадських Милорадович // Хліборобська Україна. – Кн. V. – Відень, 1925. – С. 284–288; Гніп Михайло Оксентійович (1900–?). Громадський рух 1860 рр. на Україні. – Кн. І: Полтавська громада. – Харків: ДВУ, 1930. – С. 44–49; Золоті імена України: Народжені Україною: Меморіальний альманах. – Т. ІІ: Л–Я. – К., 2002. – С. 166–167; Саприкіна Л.І. До проблеми створення довідника "Полтавський некрополь" // Інститут української археографії. Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 9. – К., 2002. – С. 411–412.

[57] Гніп М. Громадський рух. – С. 49.

[58] Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. – Ч. ІІ. – Мюнхен, 1958. – С. 25.

[59] Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. IV. – К., 1914. – С. 782.

[60] Національний музей історії України. – Ф. 6. – Оп. 2. – № 5. – Арк. 1зв.

единст[енный] полный экз[емпляр], по заявлению Рашкова”[61]. Упродовж двадцяти років графік, архітектор і фольклорист Опанас Сластьон збирав матеріали з історії матеріальної культури й етнографії, щоб видати окремий альбом. Про цей задум він не раз говорив у листах до Порфирія Мартиновича, запрошуючи до роботи своїх товаришів з Петербурзької академії Костянтина Крижицького та Миколу Глобу. Узимку 1888/89 років він сподівався випустити перший випуск збірника “Южно-русская старина”, присвячений портрету. За ним мали йти наступні випуски – архітектура, начиння, зброя та одяг. Але робота затяглася, плани змінились. О. Сластьон об’їздив Полтавщину, Чернігівщину, Харківщину й Поділля, побував у Києві й на Запоріжжі, де робив численні рисунки, замальовки, користувався збірками рідкісних видань, опанував літографію, щоб самому робити відбитки. Було видруковано 480 примірників альбому, але наклад загинув навесні 1895 року під час повені. Довгий час вважалося, що зберігся єдиний авторський примірник, який 1930 року мистець подарував Українській картинній галереї в Харкові. На жаль, він теж розпорошився. Дослідникові мистецької спадщини Сластьона Віталієві Ханкові пощастило розшукати у різних сховищах лише 16 аркушів цього ледве не унікального примірника. На автолітографіях зображені Покровська церква в Ромнах, Троїцький собор у Новомосковську, Полуботкова кам’яниця та Троїцька церква у Любечі, Лизогубова кам’яниця в Чернігові, Київські академія та ратуша, зразки вбрання[62]. Правдоподібно, Потоцькому пощастило роздобути другий примірник цього альбому, доповідь про який він і зробив у ленінградському товаристві.

В чому особлива вага книгозбірні Потоцького, вишуканий добір якої досі не втратив своєї актуальності? Літописи Самійла Величка, Грабянки й Самовидця – пам’ятки Гетьманщини XVII–XVIII ст., а по суті кажучи її руїни, у пізнішій історіографії не мають безпосереднього продовження. Курси української історіографії будуються у нас таким чином, що початки історії як науки залюбки виводять з петербурзьких видань XVIII ст., себто з системи нової, російської державності. Українознавчий репертуар П. Потоцького впроваджує нас у загальноєвропейський контекст. Тут є багато Петербурга, але тут і Єна, Ляйпціґ, Варшава, Франкфурт-на-Майні, Нюрнберґ.

Як випливає з опису, що належить самому збирачеві, ядром збірки Музею України були книжки, що репрезентували широке коло давнього українознавства[63] – праці Палласа[64] й Енґеля, Георгі та Зуєва[65], Сумарокова[66] й Рехберґа, Гейслера та Гуна, Бекетова

[61] Національний художній музей України. Науковий архів. – Оп. 1. – № 56, 74.

[62] Ханко Віталій Миколайович (нар. 1937). О.Г. Сластьон і декоративне мистецтво та архітектура // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6 (184). – С. 39–40.

[63] Пор.: Кордт Веніамін Олександрович (1860–1934). Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. – К., 1926. – [2], 208 с.; Січинський Володимир Євтимович (1894–1962). Чужинці про Україну. – 2-е вид. випр. і доп. – Прага: Культ.-наук. вид-во УНО, 1942. – 243 с.; История исторической науки в СССР: Дооктябрьский период: Библиография. – Москва: Наука, 1965. – 703 с.; Вінтоняк О. Україна в описах західньоевропейських подорожників другої пол. XVIII ст. – Львів, 1995. – 141 с.; Жарких Микола Іванович (нар. 1956). Бібліографія Старої України, 1240–1800 рр. – Зошит 1. – К., 1998. – 240 с.

[64] Паллас Петр Симон (22 вересня 1741, Берлін – 8 вересня 1811, там само). Краткое физическое и топографическое описание Таврической области, соч. на фр. яз. […] и пер. Иваном Рижским. – Спб., 1795. – [4], 72 с.; його ж. Путешествие по Крыму акад. Палласа в 1793 и 1794 годах / Пер. Федор Томанский // ЗООИД. – Т. 12. – С. 62–208; його ж. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань / Пер. с нем. М. Савич // ЗООИД. – Т. 13. – 1883. – С. 34–107 (окр.: Одесса, 1883. – 73 с.). Дж.: Кеппен Федор Петрович. Ученые труды П.С. Палласа // ЖМНП. – 1895. – Апрель (окр.: СПб., 1895. – 54 с.); Маракуев Владимир Николаевич. Петр Симон Паллас, его жизнь и ученые труды и путешествия. – Москва, 1877. – X, 62 с.; Маркевич Арсений Иванович (1855–1942). Академик П.С. Паллас: Его жизнь, пребывание в Крыму и ученые труды // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 47 (окр.: Симферополь, 1912. – [1], 76 с.); Лигнау Николай Георгиевич. Паллас как зоолог // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. – Т. 40 (окр.: Одесса, 1914. – 16 с.); Люткевич Эразм Францевич. Памяти Петра Симона Палласа // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. – Т. 40 (окр.: Одесса, 1914. – 17 с.).

[65] Зуев Василий Федорович (1754–1794). Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 годах. – СПб.: при Имп. Акад. наук, 1787. – 273 с.: илл. – Див.: Січинський В. Чужинці про Україну. – С. 164–165.

[66] Сумароков Павел Иванович (1760–1846). Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. С ист. и

й Бантиша-Каменського, Рігельмана й Вісковатова, Свіньїна й Пассека, Закревського й Тімма, Скальковського й Жемчужникова, Ровинського та Грушевського, інших вчених, письменників та митців[67]. "Твори цих авторів, – відзначив Г. Стеллецький, – часто-густо оздоблені малюнками з українського побуту, історичних місцевостей, пам'яток архітектури, археології тощо"[68].

З особливим сентиментом збирав генерал Потоцький все, що торкалося Шевченка. У журнальній хроніці, що оповідала про придбання збірки Потоцького, мені трапилася звістка: "Між книжками є бібліотека Шевченка […]"[69]. На жаль, це було велике перебільшення, але окремі видання, які тримав у руках Шевченко, збирачеві таки пощастило розшукати й набути. Тож точніше було б висловитися, як сказав сам Потоцький Стеллецькому, що це були "рештки книгозбірки Т. Шевченка"[70] – три книжки. По суті – це навіть і не перебільшення, адже йшлося хоч і про невеличкий, але все-таки комплекс Шевченкових книжок. Інші комплекси відтоді не випливали.

У списку Потоцького "Книги особо ценные и редкие" першими номерами йде, ясна річ, Шевченкіана:

"1. Шевченко. Гайдамаки. СПб. [1]841. 12°. С автографом Н.А. Маркевичу. 1"

Першодрук Шевченкових "Гайдамаків" (1841) з написом "N: Андреевичу Маркевичу Т:Шевченко", що належав Потоцькому, виявлено в наші дні у Національному музеї Т. Шевченка[71].

"2. Шевченко. Кобзарь. СПб. [1]860. 8°. С автограф[ом] Н.А. Белозерской[72]. С пустыми страницами, не пропущен[ными] цензурой[73]. 1

3. Шевченко. Чигиринский Кобзарь и Гайдамаки. СПб. 1844 и 1841 в одном пер[еплете]. 12°.

4. Гайдамаки с облож[кой]. 1

5. Шевченко. Чигиринский Кобзарь. СПб. [1]844 с обл. 2

6. Лукашевич [Платон Якимович]. Малороссийския и червонорусския народныя думы и песни. СПб. [1]836. 8°. Экз[емпляр] из книг Шевченки. 1

7. Libelt K. Estetyka. Petersburg [1]854. 8°. Экз[емпляр] бывший у Шевченки во время его ссылки. 1.

8. Poezye Antoniego Sowy. Petersb[urg], 1858. 8°. С автографом Шевченка 1".

Після поетової смерті фактор Кулішевої друкарні й етнограф Данило Каменецький склав реєстр книжок, що належали Шевченкові, де 110 записів включали понад 150 одиниць. Вартість бібліотеки 26 квітня 1861 року петербурзька громада сплатила родичам, а самі книжки 4 червня М. Лазаревський передав військовому інженерові-архітекторові Федорові

топогр. описаниями всех тех мест. – М.: универс. тип., 1800. – 238 с.; його ж. Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду. – СПб.: Имп. тип., 1803–1805. – Ч. 1. – [14], 226 с.: 21 л. илл.; Ч. 2. – [10], 244 с., [15] с.: 35 л. илл., карт.

[67] ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 6.

[68] Стеллецький Г. Українська збірка П. Потоцького. – С. 182.

[69] Цінний набуток для української науки // Червоний шлях. – 1926. – № 9 (42). – С. 246.

[70] Стеллецький Г. Українська збірка П. Потоцького. – С. 182.

[71] Відоняк Н. "Гайдамаки" знайшлися // Веч. Київ. – 1993. – 17 липня. – № 143 (14756). – С. 3.

[72] Білозерська Надія Олександрівна (дівоче прізвище Ген; 29 березня 1838, садиба Софіївка Білозерського повіту Новгородської губернії. – 25 лютого 1912, СПб.) – історик літератури, перекладач, історик. Дружина (1856–1867) Василя Михайловича Білозерського (1825–1899). У 1868–1873 літературний секретар М. Костомарова. Автор історичних та історико-біографічних нарисів та монографії "В.Т. Нарежный" (СПб., 1896), нагородженої 2-ю Уваровською премією АН (Русские писатели, 1800–1917: Биогр. словарь. – Т. 1. – Москва, 1989. – С. 222; Пінчук Ю. Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Об'єднаний випуск. – Ч. 2. – К., 2000. – С. 52–71).

[73] Про особливий примірник видання 1860 писала преса. Див.: В музее Потоцкого // Веч. Киев. – 1929. – 5 января. – № 4 (578). – С. 4.

Черненку[74], у помешканні якого петербурзька громада збиралась. Відколи громада розсіялась, а Черненко помер, сліди книгозбірні загубились. До речі, смерть Черненка збігається з датою Емського указу. Розпорошення українських сил як ще одна, неврахована досі мішень, по якій вдарив царський указ, очевидно, й призвело до загибелі Шевченкової книгозбірні.

Відомості про каталог Шевченкової бібліотеки вперше оприлюднив Павло Зайцев. У 1910-х роках цей список перебував у збірці завідуючого канцелярією Удільного округа в Нижньому Новгороді Сергія Васильовича Лазаревського. В ювілейній статті про Шевченка у змісті четвертого розділу Зайцев підкреслив: "Важная опись вещей и библиотеки Шевченка". Відкладаючи цей матеріал для пізнішої публікації, дослідник відзначив: "Друзья поэта – художник Честаховский и братья Лазаревские, составили опись его вещей, картин и библиотеки. Эти описи представляют очень ценный материал, но для опубликования их понадобилось бы слишком много места. […] Библиотека, составляющая лишь 110 №№, собранных в значительном большинстве после возвращения из ссылки, заключала в себе много подарков с автографами авторов-дарителей. Назовем из них П. Якушкина, С.Т. Аксакова, И.С. Тургенева, А.Ф. Писемского, Марка Вовчка, П. Кулиша, М. Максимовича. Имена эти лишний раз напомнят современным отрицателям положительных личных качеств и значения деятельности славного поэта, чьим уважением был окружен он при жизни. С ними вместе разделяет он и уважение потомства"[75]. Міркування не втратило, на жаль, актуальності.

---

[74] **Черненко** Федір Іванович (1818–1876) – військовий інженер-архітектор. Шевченко познайомився з ним у 1840-х роках. У 1856–1861 роках вони зустрічались майже щонеділі на зібраннях Петербурзької української громади на помешканні Черненка (будинок Ник. Ханова на Спаській вул., потім – вул. К. Рилєєва, 26). Шевченко подарував йому офорт "Свята родина" з автографом вірша "Сон" ("На панщині пшеницю жала") на звороті та присвятив йому поезію "Ой, по горі роман цвіте" (1859).

[75] Зайцев Павел Иванович. Новое о Шевченке: К столетию со дня рождения // Русский библиофил. – СПб., 1914. – № 1. – С. 27. Еміграційні умови, відірваність від джерел перешкодили Зайцеву зробити відповідну публікацію – ця честь випала літературознавцеві, що лишився в Україні: Айзеншток Ієремія Якович. Замітки й матеріяли про Шевченка // Червоний шлях. – 1923. – № 8. – С. 236–240. Не маючи змоги назвати вченого-емігранта на ймення, але бажаючи вказати на його пріоритет, пізніший харківський дослідник-книгознавець І.Я. Каганов 1962 наважився дати посилання на згаданий у Зайцева список Шевченкових книжок у такому вигляді: "Одно из первых упоминаний об этом списке см. в журн. "Русский библиофил", 1914, № 1, стр. 25" (Каганов И.Я. Шевченко и книга // Книга: Исследования и материалы. – Сб. VII. – Москва, 1962. – С. 265). Фахівцям цієї вказівки було досить. Втім, саме так чинили і деякі інші вчені, хто хотів вказати читачеві на ту справді коштовну статтю, наприклад, О. Білецький (див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – К., 1961. – С. 309, 310, 312, 313, 319, 320, 323, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 454).

Зайцев Павло Іванович (псевдоніми Лупа Гарбузов, Л. Грабуздов, Лупа Грабуздович, Слободський та ін.; 23 вересня 1886, Сумщина – 2 вересня 1965, Мюнхен) – громадський і культурний діяч, шевченкознавець. Закінчив Сумську гімназію (1904), юридичний факультет СПб. ун-ту (1909), курс історико-філологічного ф-ту (1913). Член укр. громади в Петрограді і ТУПу. Випустив 1-й вип. "Кобзаря" (СПб., 1914. – V, 162 с.). У березні 1917 обраний до Петроградської "Української Національної ради". Комісар Тимчасовового уряду в Косівському повіті (поч. травня – 11 липня 1917). З 8 квітня 1917 член ЦР від петроградської громади (тер. представництво). З 15 вересня 1917 очолював канцелярію генерального секретарства освіти, викладав в Укр. народному ун-ті. 1918 – директор департаменту загальних справ міністерства освіти Української Держави, 1919 – начальник культосвітнього відділу Армії УНР. Друкувався у "Книгарі" (Відродження. – 1918. – 19 травня. – № 42. – С. 5. – Шп. 4). У 1918–1919 – головний редактор журналу "Наше минуле" (П-о С. "Наше минуле" // Народна воля. – 1918. – 21 вересня. – № 16 (87). – С. 4. – Шп. 3–4), де вперше опублікував "Книги битія укр. народу" (Ч. 1. – 1918. – Липень–серпень. – С. 7–35). Надрукував листи Куліша до Надії Білозерської, "започаткувавши добу наукової публікації Кулішевого епістолярію, апогей якої припав на 1920-ті роки" (Куліш П. Листи. – Т. І. – К., 2005. – С. 332). Співробітник ВУАН, редактор "Записок Історично-філологічного відділу ВУАН". 1920 – начальник культосвітнього відділу Армії УНР. У 1920–1921 головноуправляючий справами мистецтва і нац. культури, т.в.о. керуючого справами міністерства преси і пропаганди УНР. Виїхав до Варшави як секретар дипломатичної місії УНР. Працював в Укр. науковому ін-ті, викладав в ун-ті. Редактор (1934–1939) повного зібрання творів Т. Шевченка у Варшаві (вийшло 13 томів; 2-е вид., доп. – Чікаго: М. Денисюк, 1959–1963. – 14 т.). Від 1941 у Берліні, працівник наукових і освітніх установ, видавництв. З 1958 викладав в УВУ (Мюнхен). – Дж.: Про деякі рідкі[сні] видання // Наші дні. – 1943. – Ч. 1. – С. 12; 65 років життя і 40 років літературно-наукової праці проф. Павла І. Зайцева // Сучасна Україна. – 1951. – 30 вересня. – Ч. 20. – С. 12; Дорошенко В. Добре заслужений ювілей // Свобода. – 1956. – 8 лютого. – Ч. 24. – С. 3; Павло Зайцев // Укр. правосл. слово. – 1961. – Грудень. – С. 15; Полонська-Василенко Н. Проф. П.І. Зайцев // УВУ / Наукові записки. – Ч. 8. – Мюнхен, 1965–1966. – С. 225–228; Суровцова Н. Спогади (1996). – С. 51;

Час від часу випливали окремі книжки. До Музею Тарновського надійшов примірник "Кобзаря в переводе русских поэтов", виданий 1860 року за редакцією Гербеля з написом: "Тарасу Григорьевичу Шевченко от почитателя его таланта и переводчика и издателя его сочинений Николая Гербеля"[76]. 1956 року від ленінградця М.А. Яковлева до бібліотеки Інституту літератури НАН України надійшло ще дві книжки з автографами поета на авантитулі – "Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов" (1846) та "Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII веке / Составил Самоил Величко. Т. 2" (К., 1851)[77]. У пізніші роки в бібліотеці Ленінградського університету С. Рейсер виявив примірник брошури А. В-к-ва (А. Веліканова) "Городищенский сахарный завод потомств. поч. граждан. К.М. Яхненка и Ф.С. Семиренка (sic)" з дарчим написом. Поет дістав її від Олексія Хропаля, зятя Федора Симиренка[78].

Окремо зупинюсь на трьох книжках збірки П. Потоцького, що походили з бібліотеки самого Шевченка:

21[79]. Малороссийские и червонорусские народные думы и песни / Платон Лукашевич (СПб., 1836).

94. Libelt Karol (1807–1875). Estetica czyli umnictwo piękne. T. I. Pb., 1854[80].

96. [Żeligowski Edward; Желіговський Едвард; 1815–1864.] Poezye Antoniego Sowy. Petersburg: B. Wolff, 1858[81].

Третю з цих книжок 3 квітня 2001 року я тримав у руках. Вона має дарчий напис: "Bratu Tarasowi od Edwarda Z. SPetersburg 28 marca 1858 r."[82]. На форзаці власницький напис українською мовою: "Павло Потоцький 1918 р."[83]. На титульному аркуші збирач проставив її вартість – "100 р."[84], свої ініціали (навхрест латинські літери "Р") і печатку своєї книгозбірні[85]. Коли Музей України П. Потоцького розгромили, коли його самого арештували й ув'язнили у таборі, цю реліквію врятував із небуття видатний шевченкознавець Михайло

УЦРада (1996–1997). – Т. І. – № 20, 30, 94, п. 295; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Бібліогр. довідник. – К., 1998. – С. 94–95.

[76] Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В. Тарновского. – Вып. I: Шевченко. – К.: К.Н. Милевский, 1893. – С. 16; Гринченко Б.Д. Каталог Музея украинских древностей В.В. Тарновского. Т. II. – Чернигов, 1900. – С. 160. (Приложение к № 7 "Земского сборника Черниг[овской] г[убернии]" 1900 г.). Розділ називався "Книги Шевченка". Макет передбачав, що на спуску дальші набутки можна буде дописувати від руки. Тарновському більше не трапилася жодна Шевченкова книжка.

[77] ІЛ ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 1. – № 823, 824. Див.: Опис рукописів Т.Г. Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 349.

[78] Каганов И.Я. Шевченко и книга. – С. 264–265. Див. також: Ніковський Андрій. Бібліотека Т. Шевченка // Книгарь. – К., 1917. – Листопад. – Ч. 3. – Стовп. 107–113; Норкин. Библиотека на родине Ленина // Красный библиотекарь. – 1935. – № 3. – С. 51–52; Громов В. Книги орловцев в библиотеке Шевченко // Орловская правда. – 1964. – 14 марта. – № 63 (13561). – С. 4; Услышев Б. Шевченко и книга // В мире книг. – 1964. – № 10. – С. 39. Громов писав про журнальні публікації та окремі видання творів Тургенєва, Марка Вовчка, Тютчева та ін.

[79] Тут і далі наводжу номери за реєстром Д. Каменецького. На книжках їх проставлено на авантитулах.

[80] Попов Павло Миколайович (1890–1971). Шевченко і наука його часу // Збірник праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 168–169; Дьяков В.А. Тарас Шевченко и его польские друзья. – Москва: Наука, 1964. – С. 89–95.

[81] Вервес Г.Д. Т.Г. Шевченко і Польща. – К.: Дніпро, 1964. – С. 50–67; Дьяков В.А. Тарас Шевченко и его польские друзья. – С. 69–72, 114–116; Гаско Мечислав. Е. Желіговський про Шевченка і Міцкевича // Рад. літературознавство. – 1965. – № 10. – С. 71–73; Павлюк Микола Миколайович (нар. 1934). З літературних взаємин оренбурзьких засланців: Шевченко – Желіговський – Плещеєв // Збірник праць дев'ятнадцятої наукової шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 108–126.

[82] Цей напис дав привід тодішньому бібліотекареві ЦДАМЛМ написати на картці анотацію: "Автограф сестри Т. Шевченка" (sic).

[83] Примірник "Гайдамаків" із шевченківським автографом Потоцький придбав у Петрограді 1920, як він зазначив на ньому рукою власною (Відоняк Н. "Гайдамаки" знайшлися. – С. 3)

[84] Видно сліди підчистки – 60? 160?

[85] Тепер її перекреслено штампом. Див.: Книжкові знаки киян / Упор. Михайло Андрійович Грузов (нар. 1943) та Анатолій Петрович Кончаковський (нар. 1935). – К.: Кий, 2000. – Без паг.

Новицький[86]. Свого часу, у розпалі червоного терору, Новицький (у побуті – "Мих. Мих.") набув автограф Шевченкового вірша "Іван Підкова". Його перша дружина Лариса Павлівна вивезла цю реліквію за кордон і передала на сховок до УВАН (Нью-Йорк) В. Міяковському[87]. У супровідному листі від 5 грудня 1948 р. писала йому: "Прикладаю до цього листа, дорогий Володимир Варлаамович, два аркуші з "Івана Підкови", писані рукою Тараса Григоровича Шевченка, які ще в [19]19-му році придбав М.М. в Петербурзі. Збирався сам М.М. надруковать цей варіант (до цього часу ніде не друкований) і написать відомості, які про нього зібрав… Прикладіть ці аркуші до своїх скарбів"[88]. Цей лист особливо зворушує тим, що після арешту Міяковського саме Новицький очолював Будинок-музей Т. Шевченка, і це не зіпсувало ані їхніх особистих стосунків, ані стосунків їхніх родин[89].

Після повернення з таборів, 1964 року до рук М. Новицького потрапила ще одна шевченківська пам'ятка – спадщина по загиблих українознавцях доби Розстріляного Відродження. Це були 12 аркушів цензурного примірника "Кобзаря" 1860 року, про які Всеволод Ганцов оповів так: "Про існування пропонованих нижче автографів я довідався торік від колишньої співробітниці Комісії для складання словника живої української мови УАН Яременко Антоніни Митрофанівни [нар. бл. 1894[90]]. Вона повідомила мене, що у неї зберігаються деякі документи, передані їй разом з власними літературними матеріалами Ольгою Трохимівною Андрієвською (яка протягом десяти років була секретарем тієї ж Комісії). […] З Хмельницького, де проживає А.М. Яременко, я привіз рукописи до Києва і зараз же передав їх М.М. Новицькому. Михайло Михайлович гадав опублікувати новознайдені автографи спільно зі мною, але передчасна смерть його стала цьому на перешкоді. Яким чином ці автографи потрапили до О.Т. Андрієвської, невідомо. […] Можна думати, що ці 12 аркушів Шевченкових автографів вона одержала на зберігання влітку 1929 року і згодом доручила А.М. Яременко – своїй небозі"[91]. Імовірно, що вказівкою на літо 1929 р. Ганцов натякав на те, що шевченківський рукопис походить з матеріалів С. Єфремова. Чи треба нагадувати, що О.Т. Андрієвську було розстріляно[92], а Ганцов повернувся до Чернігова після

---

[86] **Новицький** Михайло Михайлович (20 вересня 1892 – 29 березня 1964) – шевченкознавець. Його архів надійшов до ЦДАМЛМ як фонд 1 (495 од. зб.; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: Путівник. – Вип. 2. – К., 2005. – С. 408). Дж.: Міяковський В.В. Михайло Новицький // Шевченко. – Річник II. – Нью-Йорк: УВАН, 1953. – С. 43–47 (Підп.: В. Порський; додано список "Праці М.М. Новицького", 33 №); Кравців Богдан. Доля українського шевченкознавця в УРСР // Сучасність. – 1964. – Липень. – Ч. 6 (42). – С. 61–72; Шевченко Л.В. Новицький М.М. // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 346–347; Історія Національної академії наук України, 1929–1933: Док. і мат. – К., 1998. – С. 115.

[87] **Міяковський** Володимир Варлаамович (6 липня 1888, Ковель – 22 березня 1972, Нью-Йорк) – історик, культуролог. Арештований 21 серпня 1929 у справі СВУ. Засланий на 5 років до Карелії, де працював статистиком. 1943 виїхав до Праги, 1950 – до Нью-Йорка. Один з головних фундаторів УВАН. Див.: Білокінь С. Володимир Міяковський, 1888–1972 // Вісті УВАН. – Ч. 2. – Нью-Йорк, 2000. – С. 201–267.

[88] Лист в архіві В. Міяковського // УВАН. Нью-Йорк, США. Пор.: Автограф Шевченка 1860 року. Шевченківська конференція УВАН. – [Нью-Йорк, 1951]. – 15 с.

[89] Новицький М. Будинок-музей Т. Шевченка // Звіт про науково-дослідну роботу Київської філії Інституту Т. Шевченка за 1929/30 академічний рік. – К., 1931. – С. 25–26.

[90] Історія Національної академії наук України, 1929–1933: Док. і мат. – С. 103. Дочка священика. У ВУАН працювала з 1926. 1930 бібліотекар Інституту мовознавства.

[91] Ганцов Всеволод Михайлович (1892–1979). Новознайдені Шевченкові автографи // Рад. літературознавство. – 1966. – № 3. – С. 57–58.

[92] **Андрієвська** Ольга Трохимівна (1876, Чернігівщина – 11 грудня 1937, Саратов) – філолог. Дочка священика. Науковий співробітник, учений діловод (1919–1921), бібліотекар (1922–1927) Комісії для складання словника української живої мови ВУАН. У помешканні, де вона жила (Нестеровська, 17, пом. 24), була вільна кімната, там нелегально оселився С. Єфремов (ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 58624 ФП / кор. 1484. – Арк. 3). Передала збірку програмок "театру корифеїв" до Театрального музею (Звіт, 1926–1929 / ВУАН; Театральний музей. – К., 1930. – С. 10, 15). 4 лютого 1930 одержала 7 років концтабору, 15 лютого 1935 внаслідок перегляду справи заслана до Саратова. Там знову ув'язнена, ішла в одній справі з Й. Гермайзе та Н. Коцюбинською. Викликає сумнів, принаймні вимагає з'ясування багато пізніша дата смерті Гермайзе, що трапляється в новій літературі – 22 вересня 1958 (Брега Галина Степанівна [нар. 15 квітня 1935]. Гермайзе О.Ю. // Українські історики XX століття: Біобібліогр. довідник. – К.; Львів, 2003. – С. 63). Рішенням судової трійки при УНКВС

десятиріч таборів і заслання? Я мав честь бути знайомим зі Всеволодом Михайловичем – ми зустрічалися у його родичів на бульварі Лесі Українки. Мій примірник журналу "Радянське літературознавство" з його статтею має інскрипт: "Рідній і любій сестрі Олечці від брата – В. Ганцов. 4.V.1966".

Де і як добув Новицький цей скарб, на жаль, невідомо, але, як видно, вчений секрету з цього не робив. На авантитулі попід корінцем – напис атраментом: "Из биб-ки Мих. Миха Новицкого ДПБ (?)". Придбати цю книжку до війни він навряд чи міг. У недатованому листі до Хрущова й Ворошилова М. Новицький розповідав: "В 1937 году я был репрессирован органами НКВД по обвинению в террористической деятельности и принадлежности к подпольной националистической организации, ст. 58, п. 8-11. В результате этого дикого, совершенно необоснованного обвинения я все же пробыл в местах заключения 5 лет на общих работах в отдаленных лагерях. Разрушилась семья, перечеркнута была вся моя работа. Инвалидом в 1946 году я наконец вернулся в Киев на научную работу"[93]. Виходить, вчений розшукав Шевченкову книжку – правдоподібно, на руках – не раніше 1946 року.

Після смерті М.М. Новицького (29 березня 1964 р.), якому й на "волі" довелося зазнати всіляких поневірянь[94], у складі його бібліотеки (№ 1084 Нов) книжка надійшла до Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва України. 5 серпня 1967 року начальник науково-видавничого відділу Архівного управління при РМ УРСР І. Бутич повідомляв директора ЦДІА УРСР В. Кузьменка, що рукописну спадщину [187 тек] і бібліотеку [1311 книжок] Новицького одержав від його другої дружини Раїси Павлівни Товстухи-Новицької[95], давши їй такі зобов'язання:

– Рукописна спадщина і бібліотека зберігатимуться у ЦДАМЛМ у вигляді окремої колекції.

– Рукописна спадщина буде використовуватися дослідниками тільки з дозволу Р.П. Товстухи-Новицької або її довіреної особи Ф.К. Сарани[96].

1968 року книжки ЦДАМЛМ оцінювали. На виданні Желіґовського з'явився штамп

по Саратовській області 8 грудня 1937 усіх їх розстріляли. Алла Чумак називає дружину О. Шумського Євдокію Гончаренко, Наталю Коцюбинську, Гліба Дорошкевича та Петра Палька (Чумак А. Ольга Трохимівна Андрієвська: Сторінки життя // Зона. – 2001. – № 15. – С. 122). Дж.: ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 58624 ФП / кор. 1484; Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка. 1993. – С. 141; Історія Національної Академії Наук України, 1924–1928: Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – С. 526.

[93] ЦДАМЛМ України. – Ф. 1.– Оп. 1.– № 389. – Арк. 36. В чернетках одного з листів (уривок без дати) прочитується: "Я требую и думаю, что имею право на это как советский ученый, проработавший честно и добросовестно более 30 лет, чтобы мне наконец сказали, в чем заключается моя вина, на основании чего я все время нахожусь в подозрении" (Арк. 39).

[94] Максим Рильський, Євген Шабліовський, Михайлина Коцюбинська, Анатоль Костенко та інші підписали 1962 відкритого листа про те, що директорка музею Т. Шевченка Катерина Дорошенко привласнила собі підготовку до друку понад півсотні листів до Шевченка його друзів і знайомих, яку виконав Новицький. Листи були виявлені в архіві Михайла Чалого й надруковані у журналі "Советская Украина" (1962. – № 10). Див.: Лист до редакції "Літературної України" // Літ. Україна. – 1962. – 16 листопада. – № 92 (1854). – С. 2. Пор.: Слідами наших виступів: Так, факти підтвердилися… // Там само. – 7 грудня. – № 98 (1860). – С. 4.

[95] 10 березня 1965 вона писала нумізматові Іванові Георгійовичу Спаському (1904–1990): "Простите мне великодушно, что я Вас беспокою. Дело в том, что я не только жена Мишуни, но и сестра Ивана Павловича Товстухи". І 11 січня 1965: "Нам не надо мраморных пьедесталов и чугунных плит. Нам нужно бы слово правды о хрустальной чистоте человека, чтобы слово правды бросить в лицо наглецам, всей этой мрази, присмоктавшейся (sic) к Шевченко, торгующей оптом и в розницу. Но кто его скажет, ведь "тех уж нет, а те далече" (листи в архіві автора). "Далече" були, ясно, Володимир Дорошенко, Павло Зайцев, Міяковський та інші справжні шевченкознавці. Товстуха був за секретаря в Йосифа Сталіна, з травня 1931 заступник директора Інституту Маркса–Енґельса–Леніна. Коли 9 серпня 1935 він помер, його поховали в кремлівській стіні. Докладніше про його кар'єру див.: Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С. 45–46, 49; Бажанов Борис (1900, Могилів-Подільський – не раніше 1976). Воспоминания бывшего секретаря Сталина. – 2-е изд. – Париж; Нью-Йорк: Третья волна, 1983. – С. 46, 53, 85, 87, 127–133.

[96] ЦДАМЛМ України. – Справа фонду № 1 М. Новицького. – Арк. 3.

із заповненими графами – реліквію національної культури оцінили у 2 карбованці (sic). Тут знову не можна не зупинитись: цікаво-бо, навіщо це зробили? Ф. Сарана ввів цей примірник у літературу, вказавши його місцезнаходження після 1964 року[97].

Де поділися ще дві книжки з Шевченкової бібліотеки, що зберігались у Музеї України Потоцького, – невідомо. У музеї Шевченка принаймні їх немає.

П. Потоцький зібрав майже вичерпну на той час збірку Шевченкових "Кобзарів" – до сорока примірників. Для порівняння вистачить сказати, що в Білоцерківському археологічно-етнографічному музеї (завідувач С.Л. Дроздов) 1927 року зберігалося 19 "Кобзарів", щоправда, починаючи з раритетного – 1840 року[98].

Крім Шевченкіани каталог "Книги особо ценные и редкие" складається здебільшого з винятково підібраної україніки. Перед нашими очима пройшли бібліотеки Григорія Коляди у Ташкенті, Федора Максименка у Львові, Григорія Кочура в Ірпіні. Нині існують гарні колекції україніки (Івана Олійника, Євгена Поповича, Валерія Шевчука, Василя Яременка, зрештою, моя). У кожній із цих бібліотек є свої цимелії[99], але нічого подібного до збірки Потоцького – та ще й у такій кількості й повноті – немає і не може бути ні в кого. Його книгозбірня була однією з найвидатніших за всю історію українського бібліофільства.

У Музеї України були книжки з автографами Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Капніста, Костомарова, Марка Вовчка:

"8. Котляревский [Иван Петрович]. Енеида. Рукопись. СПб. [1]798. 4 °.

9. Котляревский [И.П.]. Енеида. СПб. [1]798. 8°.

(16 квітня 1974 р. відомий книгознавець Григорій Коляда (1896–1977) писав мені: "У мене безумовно збереглося книг 20 (200? – С.Б.) – вони переховуються в Ташкенті в одної з моїх учениць – серед них "Енеїда" 1798 р. зі збірки Потоцького. Перші, пам'ятаю, 20–30 сторінок її безбожно зачитані – "до дір" буквально. Решта має пристойний вигляд – зокрема добре збереглася титульна сторінка").

10. Котляревский [И.П.]. Енеида. СПб. [1]808. 8°.

11. Котляревский [И.П.]. Виргилиева Энеида. СПб. [1]809. 8°. С автографом Н.А. Маркевичу.

12. Марко Вовчок [Вилинская-Маркович Мария Александровна]. Народні оповідання. СПб. [1]858. 8° С автограф[ом] Н.А. Белозерской[100].

13. Маркович Яков. Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях. Ч[асть] первая (единств[енная]). СПб. [1]798. 8°. Посвящена Д.П. Трощинскому[101].

14. Гун [Оттон] фон. Путешествие в Малороссию. М. [1]806. 8°. С гравюрами[102].

---

[97] Сарана Федір Кузьмович (1921–1995). Бібліотека Т.Г. Шевченка // Шевченківський словник. – Т. 1: А–Мол. – К., 1978. – С. 69. Великою несподіванкою для дослідника було виявити у книгозбірні М. Новицького повний комплект еміграційного зайцевського видання Шевченкових творів, тобто всі томи, що вийшли – 2–4, 6–12, 14–16. Треба думати, він роздобув їх теж не раніше 1946 року, тільки де і в кого? Опис виданих томів див.: Катальоґ видань Українського Наукового Інституту в Варшаві, 1930–1938. – Варшава, 1938. – С. 37–40. Не вийшли: томи 1 (Передмова від видавництва; Зайцев П. Літературна біографія Т.Г. Шевченка), 5 (Поезії 1857–1861 рр.), 13 (Зайцев П. Т. Шевченко в його польських взаєминах).

[98] Український музей. – Зб. 1. – К., 1927. – С. 247.

[99] Cimelia (пол., множина) – коштовні старовинні видання чи рукописи.

[100] Примірник "Народних оповідань" Марка Вовчка мав автограф Пантелеймона Куліша: "Надежде Александровне Белозерской. 1859 г. 29 марта" (Стеллецький Г. Українська збірка П. Потоцького. – С. 182).

[101] Див. про нього: Судьба просветительных учреждений Киева // КС. – 1890. – № 11. – С. 317–322; Брянский А.М. О "Журнале драматическом" 1811 года // Русский библиофил. – 1912. – № 2. – С. 5–29.

[102] Автор праці – лікар, секретар гетьмана Розумовського Гун Оттон фон (1764–1832). Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. Пер. с нем. – Москва: тип. П. Бекетова, 1806. (Часть первая, содержащая в себе путешествие от Москвы до Почепа. 60 с. с илл. Часть вторая, содержащая в себе путешествие от Почепа к Киеву. 124 с. с илл. Часть третья, содержащая в себе возвратный проезд от Яготина до Москвы. 39 с. с илл.). Автор називає Лубни "великою аптекою Росії" (с. 82). Малюнки зображають селян надзвичайно виснаженими.

15. Срезневский И[змаил Иванович]. Запорожская старина. Харьков [1]833. 16˚. Полный экз.

16. Рубан В.Г.[Василий Григорьевич]. Землеописание Малыя России. СПб. [1]777. 16˚.

17. Рубан В. Краткия географ[ическия], политич[еския] и историческия известия о Малой России. СПб. [1]773. 12˚.

18. Рубан В. Любопытный месяцеслов на 1775 год. СПб. [1]775 г. 8˚.

19. Его же. Любопытный месяцеслов на 1778 год. СПб. 12˚.

20. Устав Имп. Харьковского университета. Утвержденный ноябр[я] 5-го 1804 года в СПб. 8˚. Из книг вел. кн. Констант[ина] Павловича.

21. Левшин Алексей. Письма из Малороссии. Харьков [1]816. 8˚.

22. Арандаренко Николай [Иванович]. Записки о Полтавской губернии, составленыя в 1846 году в 3-х частях. Полтава, [1]848. 8˚ (в двух томах).

23. Бодянский Павел [Ильич]. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. Полтава [1]865 г. 8˚ с гравюрами.

24. Его же. Достопримечательности Полтавы. Полтава [1]850. 8˚ с гравюрами.

25. Шафонский Афан[асий Филимонович]. Черниговского наместничества Топографич[еское] описание. Киев [1]851. 4˚ с географ. картами.

26. Боплан [Гийом-Левассер де]. Описание Украины. СПб. 1832. 8˚. С рисунками.

27. Скальковский А[поллон Александрович]. Наезды гайдамак на Западную Украйну 1733–1768. Одесса [1]845. 8˚ с рисунк[ами] и картой. С автограф[ом] Ф.П. Вронченко[103].

28. Его же. История Новой Сечи или последняго Коша Запорожского. Одесса [1]846. 8˚ с рисунками.

29. Маркович Яков [Михайлович]. Дневныя записки малороссийского подскарбия генерального. М. [1]859. 8˚ с портр. 2 части с автографом издателя (А. Марковича) Ф.Д. Крассовскому.

30. Ригельман А[лександр Иванович]. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще. М. [1]847. 8˚. С отлично раскрашенными рисунками.

31. Бекетов П.П. Изображения людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии. М. [1]844. 8˚. 42 портрета.

32. Х.К.О. Kozaczyzna w Turcyi. Paryz. [1]857. 8˚ с цветн[ыми] и черн[ыми] гравюрами.

33. Псалтырь, посвященный Мазепе Архимандр[итом] Иосафом Кроковским и братией Печерской Лавры[104]. 2˚.

Музейні інвентарі дають безліч відомостей до розуміння концепції українки, яку розробив П. Потоцький на своєму матеріалі протягом багатьох десятиріч збиральництва. Цікаво зіставити його музей із музеєм В.В. Тарновського.

У Музеї Василя Тарновського[105] зберігались 44 портрети історичних діячів Гетьман-

---

[103] **Вронченко** Федір Павлович (1779, м. Копись Могилівського намісництва – 6 квітня 1852, СПб.) – державний діяч. Син протоієрея. Закінчив Московський ун-т. Сенатор, почесний член АН. Дійсний таємний радник, граф, міністр фінансів (1844–1852), член Державної ради (з 17 березня 1845). Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи, 1802–1917. – 2-е изд. – СПб., 2002. – С. 164–166.

[104] Нині відомі два Йоасафові видання Псалтиря часів Мазепиного гетьманування: Псалтир блаженного пророка и царя Давида (К.: КПЛ, 1697) та Псалтир (К.: КПЛ, 1708). Див.: Петров Степан Осипович (1917–1974), Бирюк Я.Д., Золотарь Т.П. Славянские книги кирилловский печати XV–XVIII вв. – К.: Изд-во АН УССР, 1958. – С. 90. – № 348; Запаско Яким Прохорович (нар. 1923), Ісаєвич Ярослав Дмитрович (нар. 1936). Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 1: 1574–1700. – Львів: Львів. держ. ун-т, 1981. – С. 701–703. – № 716; Кн. 2. – Ч. 1: 1701–1764. – С. 24. – № 841.

[105] Губернське земство відкрило його 1902 як Музей української старовини ім. В.В. Тарновського. За більшовиків перейменований на І-й радянський (Український музей. – Зб. 1. – К., 1927. – С. 250). 1919 з музею

щини в оригіналах і копіях, а також князів Острозьких, отамана Ґонти та його дружини, Раїни Вишневецької та інших. У цій портретній галереї зберігалися старовинні портрети гетьманів Данила Апостола, Івана Самойловича, Богдана Хмельницького, полковників, сотників. У родині Новицьких, в їхньому маєтку в Гурбинцях Прилуцького повіту, Тарновський придбав портрети полковника Іллі та ще котрогось Новицького. У маєтку Стороженків у Мармизівці Лохвицького повіту він зняв також копію з портретів ічнянського сотника Григорія та прилуцького полковника Івана Стороженків. У Києві в помешканні Л.П. Томари[106] – з портрета київського полковника Степана Томари. Гравюр у збірці Тарновського було обмаль. Натомість, у другому томі "Каталогу" в розділі "Портреты лиц, по рождению или по своей деятельности относящихся к Украине" вміщено ще 346 номерів. Тут переважали портрети з журналів "Всемирная иллюстрация", "Зоря", "Нива" та альбомів "Изображения людей знаменитых" та "Собрания портретов" Бекетова, "Исторические деятели Юго-Западной России" (1888) та "Альбум заслуженых русынив"[107].

Видання збірки Тарновського передбачалось у трьох відділах. Перший відділ, присвячений портретам, мав з'явитись у п'яти випусках. На жаль, вийшов лише перший випуск (9 біографій написав В. Антонович і одну – Богдана Хмельницького – О. Левицький). Про решту автор передмови (датується 8 лютого 1883 р.) Володимир Бец мріяв: "Второй отдел, – писав Бец, – если обстоятельства нам не помешают, будет содержать описание и изображение старинных предметов, домашней утвари, одежды и оружия. В третий отдел могут войти факсимиле различных местных документов 17 и 18 века и 1-й половины настоящего столетия"[108].

Особливо потерпів музей на початках Другої світової війни. Запис про це у щоденнику Олександра Довженка (21 вересня 1944 року) наводжу повністю за виданням "Веселки" (1995), оскільки у п'ятитомнику видавництва "Дніпро" (1966)[109] його вилучено: "Над Десною музей-в'язниця.

У давньому-предавньому Чернігові над Десною музей. Убогий, хаотичний і нудний, як і всі провінційні пограбовані "змивателями золота" музеї. Єдине, що впадало в очі, – шабля Богдана з незабутнім написом, складеним, без сумніву, в агітпропі – "Шабля відомого ката України, так званого Богдана Хмельницького, що придушив народну революцію на Вкраїні в 1648 році".

Під музеєм у льоху під замком брудний "заарештований" музей. А в ньому під замком з сургучними печатями в'язні – портрети 17 і 18 століть і речі. Тут гетьмани й полковники,

---

було вкрадено багато речей великої історичної цінності (Музей Тарновського в Чернігові // Промінь. – 1919. – 9/22 жовтня. – № 17. – С. 2. – Шп. 4). Ще більше втрат завдано йому під час Другої світової війни. Дж.: О принятии в дар Черниговским губернским земством музея украинских древностей В.В. Тарновского // КС. – 1899. – Т. 64. – № 3. – Отд. 2. – С. 159–160; Музей имени В.В. Тарновского в Чернигове // КС. – 1904. – Т. 85. – № 6. – Отд. 2. – С. 125; Т. 86. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 25–28; Могилянский Николай Михайлович (1871–1933). Музей украинских древностей В.В.Тарновского Черниговского губернского земства. – Петроград, 1915. – С. [2], 395–408 (відбиток з журналу "Живая старина", 1914; про автора див.: Книга. – [Т.] І. – Відень; К., 1921. – Грудень. – С. 37; Серков А.И. Русское масонство. – С. 554–555); Довженко О. Зачарована Десна: Кіноповість; Україна в огні: Кіноповість; Щоденник (1941–1956). – К.: Веселка, 1995. – С. 368–369; Коваленко О.Б. Археографічна діяльність В.В. Тарновського // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. – К., 1997. – С. 195–205; його ж. Тарновський В.В. // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. – Вип. 1. – К., 1999. – С. 314–316.

[106] Правдоподібно, Лев Павлович Томара (нар. 11 січня 1839, Ніжин), волинський (1881–1885) і київський (1885–1898) губернатор, таємний радник, сенатор, гофмейстер (Наше минуле. – Ч. 1 (6). – К., 1993. – С. 201, 205). Прапраправнук Степана Івановича Томари (†1715) – не київського, а переяславського (1707–1715) полковника (Gajecky George. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. 1. – P. 296–297; Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – Том V. – Вип. 1. – К., 1996.– С. 59).

[107] Гринченко Б.Д. Каталог Музея украинских древностей В.В. Тарновского. Т. II. – С. 33–81.

[108] Антонович Владимир Бонифатьевич (1834–1908), Бец Владимир Алексеевич (1834–1894). Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вып. 1. – К., 1885. – С. III.

[109] Довженко Олександр. Твори в п'яти томах. – Т. 5. – К.: Дніпро, 1966. – С. 197–320.

митрополити, жінки козацької старшини. Все темне од часу і темряви в'язниці. Виконані прекрасними майстрами. Неначе я попав на той світ. І здається мені, що час від часу по ночах вони виходять із своїх рам на раду і розмовляють проміж собою, бо чого ж такі сумні і тяжко замислені обличчя на геть усіх портретах. Яка туга зв'ялила їх серце? Який сум і важка-преважка турбота в очах!

Часом до льоху заходять перевірити, чи всі в'язні є. Се визначало завжди зміну директора музею-в'язниці. Приходили в супроводі молодця з револьвером. Тоді портретам доводилося чувати різні сентенції про історію, політику, мистецтво. Сентенції такі ж унікальні, як і музей. Потім двері замикалися знову, гримів замок важкий мазепинських часів, і знову наступала тиша. І довго дивилися Богдан з Іваном один на одного, дивилися щось років кільканадцять, аж поки одного разу не вилетіли в повітря, розірвані в шмаття німецькою бомбою, і не щезли в полум'ї великої пожежі.

– Нехай горять к такій матері, – сказав я своїм хлопцям. – Не гасіть.

– І згоріло все?

– Все, – зареготав секретар Чернігівського обкому…[110] розповідаючи мені про загибель малярства українського народу 17 і 18 століть.

Я пригадав се в повісті "Україна в огні", і мені дорікали, і били мене нещадно, і називали ворогом народу за те, що я образив пам'ять великого Богдана. І я зрозумів, що таке діалектика[111]. В руках безсердечних демагогів се страшна зброя, хоч вона і є могутнім методом в пізнанні світу і могутньою зброєю пізнавальною в руках мудреця"[112].

Збірки Тарновського та Потоцького взаємно доповнювали одна другу. Якщо в першій переважали портрети родовитих українців, то в другій були ширше представлені росіяни та німці, чия діяльність так чи інакше відбилась на історії України. Біографічні довідки, які складав П. Потоцький для своїх каталогів, мають велике значення для історії українських біографічних словників та енциклопедій.

Серед паперів П. Потоцького зберігся список "Продолжение описания украинских портретов в папке У от № У / 103 до № У / [174]". Судячи з нової орфографії і якості паперу, нотатки в цьому зошиті зроблені після 1917 року, можливо навіть, у Києві після 1927 року. Засновник музею робив нотатки, що мали придатись до інвентарних карток:

"Мельников, Иван Андреевич род. 1773 †17 сент[ября] 1850. 1821 Малоросс[ийский] почт-директор. […] Портрет его гравирован и писан 1815. С пометкой Гассинга: Ив[ан] Андр[еевич] Мельников, инспектор почт в Чернигове"[113].

"Феодор Алексеевич, Царь; род. 30 Мая 1661; 1 Сент[ября] 1674 объявлен наследником престола; 30 Янв[аря] 1676 вступил на престол; коронован 18 И[ю]н[я]; †27 Апр[еля] 1677; принял в подданство запорожцев, разбил турок. Любил науки, художества, лошадей и театральные зрелища. Его портрет на картинке, приложенной в книге "О пяти ранах Иисуса

[110] **Федоров** Олексій Федорович (17 березня 1901 – 9 вересня 1989, Київ) – перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У (1938–1941), підпільного (1941–1943), генерал-майор (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). З 21 вересня до 30 жовтня 1938 входив з посади до складу "трійки" по Чернігівській обл. (Ростальний Віталій. Робота "трійок" на Чернігівщині // Сіверянський літопис. –1996. – Листопад–грудень. – № 6 (12). – С. 84–85). Відколи у Корюківці було поширено зіраксові копії протоколів з його підписами, там активізувався рух за встановлення йому пам'ятника. Активісти заявляли: "Ми не віримо в нісенітниці, які приписують партизанському командиру. Для нас він був і залишається героєм" (Павленко Сергій. Пам'ять і пам'ятник // Голос України. – 1993. – 19 березня. – № 51 (551). – С. 4). Пор.: Ємельянов В. Украдена слава: [До історії книжки "Підпільний обком діє"] // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 15–23; Студьонова Л. Генерал, про якого говорять // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 82–87; Левенок Ігор. Віхи партійної кар'єри О.Ф. Федорова довоєнної доби // Сіверянський літопис. – 2002. – Листопад–грудень. – № 6 (48). – С. 89–92.

[111] Пор.: Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії. – Ч. II: 1931–1941. – Мюнхен: Ін-т для вивчення СССР, 1958. – С. 43.

[112] Довженко О. Зачарована Десна: Кіноповість; Україна в огні: Кіноповість; Щоденник (1941–1956). – С. 368–369. Приношу найщирішу подяку Тамарі Павлівні Демченко за вказівку на це видання.

[113] ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 32. – Арк. 10.

Христа”, соч. Черниговского Архиепископа Лазаря Барановича; Чернигов 1680 (40–41 л. и 355 стр.), на славянском и польском языках”[114].

У Музейному містечку шляхи П. Потоцького перехрестились із шляхами чернігівця Миколи Касперовича. Колегою П. Потоцького по Всеукраїнському музейному містечку був Павло Миколайович Попов (16/28 липня 1890, с. Миколаївка, тепер Буринського району Сумської обл. – 4 квітня 1971, Київ). Він завідував відділом письма та друку і зберіг нам звіт Музею України за 1 жовтня 1928 – 1 жовтня 1929 роки, де зазначено: “Был в реставрационной мастерской 15 раз, следя за реставрацией портретов Музея и работами и докладами [Миколы] Касперовича[115] по восстановлению старинных икон. Был на показных работах Лаврского мастера гравера по левкасу Кузнецова”[116]. З фондів і реставраційних майстерень, якими у 1927–1930 роках керував Микола Касперович, Музей України одержав ще 432 експонати[117].

Зрештою Музей України увійшов у структуру новоутвореного Центрального історичного музею. Співробітницею П. Потоцького стала зав. відділом капіталізму (з 1938) Уляна Степанівна Кузьменко (1903 – не раніше 1961). Даючи свідчення, вона розповіла: “На все эти экспонаты составлен при мне инвентарь, судьба которого мне неизвестна”. Це дуже значуща подробиця. В СРСР влада не любила музейних обліків. На Соловках, як розповідав О.І. Солженіцин, 25 травня 1923 року, щоб привласнити коштовності з монастирської ризниці, чекісти влаштували пожежу, під час якої загинули всі облікові книжки[118]. Згідно з директивою Наркомосу УСРР за № 873/І від 27 листопада 1933 року ювелірні вироби з дорогоцінних металів та з коштовним камінням були вилучені з українських музеїв і передані на зберігання до Державного банку. Під час війни всі коштовності з обласної контори Держбанку були відправлені до Державного сховища в Москві, звідти евакуйовані до Уфи, де зберігались до закінчення війни. 1946 року комісія Комітету культосвітніх установ при Раді Міністрів УРСР провела звірку того, що прибуло з Уфи в кількості 41 місце. Музейним чиновникам було дозволено забрати речі на Україну. Завідуюча відділом Національного музею історії України М. Стрілець каже: “Складність завдання полягала в тому, що на момент звірки була втрачена вся фондово-облікова документація, а, головне, інвентарні книги, у зв’язку з чим основним документом звірки стали супровідні акти-описи

---

[114] Там само. – Арк. 57.

[115] **Касперович** Микола Іванович (1886 – 7 травня 1938) – мистець-реставратор, учень М. Бойчука. У Козельці організував філію чернігівської “Просвіти”. Відомі 7 листів К. до М. Коцюбинського (1907–1910; Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. III. – С. 6–18). На прохання письменника збирав гроші на допомогу хворому І. Франкові. Перед від’їздом на Капрі у травні 1909 до нього приїздив Коцюбинський (Зленко К. Мої спогади про М.М. Коцюбинського // Архіви України. – 1965. – № 5 (73). – С. 61). Жив у Парижі, де належав до групи бойчукістів. Зарисував шаблю Мазепи, булаву, пернач Полуботка та козацьку корогву Домонтовської сотні (1762) в Чернігівському музеї для “Ілюстрованої історії України” М. Грушевського (К.; Л., 1912. – С. 417, 443, 445, 509). 1912 промив і закріпив без застосування фарб портрет Петра Войцеховича (олія на залізній дошці), що зберігався в музеї В. Тарновського (ІР. – Ф. XII. – № 36). Найвідоміший його оригінальний твір – “Христос-архітект” (темпера, 1910; репр.: Нотатки з мистецтва. – Ч. 5. – Філядельфія, 1966. – С. 60). Здійснив репарацію розпису на мурах чернігівського Спасу (Макаренко М. Найдавніша стінопись княжої України // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 8–9). Ув’язнений 3 березня 1938. Розстріляний (Білокінь С. Смерть Миколи Касперовича // Розбудова держави. – 1992. – Липень. – Ч. 2. – С. 49–54). Дж.: Бачинський Євген Васильович (1878–1878). Мої зустрічі та сильвети українських малярів та різьбярів на чужині: Спомини старого емігранта за роки 1908–1950 // Нові дні. – Торонто, 1952. – Вересень. – Ч. 32. – С. 20; Тимченко Тетяна Ростиславівна (нар. 1966). Микола Касперович – перший реставратор колекції Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка // Матеріали ювілейної наукової конференції “Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку”. – [К., 1999]. – С. 70–75; її ж. Київська школа реставрації станкового малярства, 1920–1930 рр. // Пам’ятки України. – 2001. – Ч. 4 (133). – С. 48–71.

[116] НБУ ім. В.І. Вернадського. ІР. – Ф. 285. – № 2060. – Арк. 4.

[117] Національний музей історії України. – № 2 А. – Арк. 32.

[118] Солженицын А. Архипелаг ГУЛаг, 1918–1956: Опыт худ. исследования. – [Т.] III–IV. – Paris: YMCA-PRESS, [1974]. – С. 28–29.

вмісту ящиків”[119].

Чернігівська музейниця Віра Зайченко поскаржилася, що “були втрачені під час Великої Вітчизняної війни”[120] також і старі інвентарні книги колишнього музею Тарновського. Враження погрому лишається від спогадів Л. Міляєвої про Національний художній музей України у Києві. Навіть для визначного літературознавця Василя Івановича Маслова музейні архіви були (1949) неприступні. “З того часу восьмигодинні будні в музеї складалися з відповідальних екскурсій і переписування інвентарних карток, де виправляла граматичні і синтаксичні помилки моїх старших колег. Тільки на підставі цих карток складалось якесь ефемерне уявлення про колекцію музею – в фонди наказано не пускати”[121]. Далі Міляєва відзначала, що фонди “знаходяться у безладді після фашистської окупації”, тож “головне, як на мою думку, було […] добитися права зробити суцільну переінвентаризацію всіх експонатів”[122].

24 липня 1938 року великого українця з Полтавщини, генерала царської армії, фундатора унікальної скарбниці – Музею України – Павла Платоновича Потоцького заарештували. Історик Костянтин Штепа написав у некролозі: “Вночі до 80-літнього старика, що жив при своєму музеї-збірці, буквально вдерлася банда енкаведистів, перерила і розграбувала його квартиру і багатющу збірку, а його самого завезла з собою”[123]. В архівно-слідчій справі збереглась копія з тюремного (бупрівського) документу:

“копия.

Акт.

27 августа 1938 р. ми, нижчепідписані, Варт[овий = черговий] Пом[ічник] Нач[альника] Бупру[124] *Пазюк* та Варт[овий] Лікар *Гельфер* уклали цей акт про те, що *27 августа* 1938 р. о *1-30* годині дня *под воротами* (!!) помер *Потоцкий Павел Платонович 81* років від *паралича сердца. Подлежит вскрытию.*

Вартпомнач Бупру <*підпис*> [Пазюк]

Вартлікар <*підпис*> [Гельфер]

С оригин[алом] верно: <підпис>”[125].

Так скінчився земний шлях “ворога народу” П. Потоцького.

Досі не було говорено про особисте життя генерала. Після смерті його першої дружини Павло Платонович одружився вдруге (1915) з Єлизаветою Денисівною Давидовою (нар. 1866)[126], онукою поета-партизана. Її батько Денис Денисович Давидов (1826–1867) – молодший син у сім’ї, артилерійський офіцер[127]. Усі випробування, яких зазнав Потоцький відтоді, вони пройшли удвох. На утриманні Павла Платоновича перебували також сестра дружини Любов Денисівна Давидова (нар. 1867) і онук Павло Павлович (нар. 1918). Його сини

---

[119] Стрілець М.С. До історії формування колекції пам’яток декоративно-ужиткового мистецтва XVI–XX століть з вмістом дорогоцінних металів та коштовного каміння у збірці НМІУ // Від першовитоків до сьогодення: Із історії формування колекцій музею: Тематичний збірник наукових праць. – К.: НМІУ, 1995. – С. 133.

[120] Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть: Каталог колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – К.: Родовід, 2001. – С. 163.

[121] Міляєва (Миляєва) Людмила Семенівна (нар. 1925). Музейний “переворот” 1950-х рр. // Матеріали ювілейної наукової конференції “Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку”. – С. 32.

[122] Там само. – С. 33.

[123] [Штепа К.] Пам’яті П.П. Потоцького. – С. 4.

[124] БУПР – укр. відповідник абревіатурі ДОПР (“Дом общественных принудительных работ” або “Дом предварительного расследования”). Існували з 1918 (Росси Жак. Справочник по ГУЛАГу. В двух частях. – 2-е изд., доп. – Ч. 1. – Москва: Просвет, 1991. – С. 104; ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 52408 ФП / кор. 1148. – Пакет).

[125] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 43983 ФП / кор. 641. – Арк. 10. Цікаво, що до україномовного бланку Пазюк і Гельфер вписували необхідне російською.

[126] Бобрищев К. Отчий край. – Кн. 2. – Полтава: Сімон, 2004. – С. 597.

[127] Матеріали до історії роду див.: Давыдов Александр Васильевич (1881–1955). Воспоминания, 1881–1955.

стали на захист Вітчизни від узурпаторів у лавах добровольців – це привело їх на еміграцію. Наскільки вірним товаришем стала йому дружина, можна бачити з його офіційного подання як директора Музею у звіті за 1928–1929 рік: "В продолжении не только истекшего года, но со дня заключения договора о передаче моего собрания Наркомпросу, жена Завед[ующего] Музеем Е[лизавета] Д[енисовна] Потоцкая является самым деятельным и надежным его помощником, как по охране собрания, так и при его развертывании в Музей, по охране Музея как внутренней, так и внешней, содержания здания в надлежащем состоянии со стороны его отопления, проветривания, должной чистоты, наблюдением за водопроводом, электричеством, очисткой дымоходов, должным содержанием экспонированных вещей и складов, сама убирала экспонаты, требующие особо бережного к ним отношения, всегда была наглядачем (sic) при посещении Музея и давала об'яснения в мое отсутствие, владея, кроме русского, французским и немецким языками. Ее трудами и при помощи ее сестры [Любови Денисовны Давыдовой] развертывалась библиотека, без всякой посторонней помощи. Всецело отдавая свой труд Музею, она не имела ни одного свободного дня (за исключением 7 дней поездки в Чернигов для осмотра его Музея и древностей), и Музей не мог бы так развертываться и функционировать, а Зав[едующий] Музеем не мог бы выполнять те обязанности, которые сопряжены с его должностью. Почему я ходатайствовал как перед коллегией, так и перед Народным Комиссаром по просвещению [Миколой Скрыпником], о назначении ее помощником Заведующего Музеем, обязанности которого она фактически несет со дня заключения договора о передаче собрания Потоцкого Наркомпросу, т.е. с 1-го мая 1926 года и безплатно"[128].

Коли Павло Платонович опинився в Лук'янівській тюрмі, 29 липня 1938 року було арештовано обох сестер. За місяць зібрались на своє засідання члени трійки.

"Выписка из протокола № 238

заседания Тройки при Киевском Облуправлении НКВД УССР

от 1 сентября 1938 года.

Слушали:

Дело № 146532 3 Отдела 1 Упр[авления] НКВД УССР по обвинению –

1. ПОТОЦКАЯ Елизавета Денисовна, 1866 г. рожд[ения], урож[енка] г. Минска, русская, гр[ажданка] СССР, быв[шая] дворянка, крупная помещица, до ареста – домохозяйка.

Является женой быв[шего] генерала царской армии, командира гвардейского корпуса, активного участника РОВС'а – ПОТОЦКОГО.

Принималась при царском дворе. Квартира ПОТОЦКИХ в г. Ленинграде в период гражданской войны являлась явкой к.-р.[контрреволюционного] офицерства.

Два сына ПОТОЦКИЕ Павел и Сергей офицеры деникинской армии, эмигрировали в Югославию.

С 1928 по 1934 г. в Киев[ском] историческом музее, где она работала, неоднократно имела встречи с сотрудниками немецкого консульства, которых информировала о состоянии музея и об отношении к нему населения и в частности, о настроениях населения.
Изобличается личным признанием и показаниями свид[етеля] ОХРИМЕНКО[129].

2. ДАВЫДОВА Любовь Денисовна, 1867 г. рожд[ения], урож[енка] г. Ленинграда, русская, гр[ажданка] СССР, быв[шая] дворянка, крупная помещица.

– Париж: Альбатрос, 1983. – 287 с. На жаль, відомостей про нащадків поета-партизана тут немає.

[128] НБУ ім. В.І. Вернадського. ІР. – Ф. 285. – № 2060. – Арк. 5.

[129] **Охріменко** Михайло Антонович (1909 – не раніше 1962) – комендант 7-ї будівельної дільниці УПВО. Самоідентифікувався як росіянин. Освіта нижча. Живий 1962. Перевіряючи справу Потоцьких, 3 вересня того року його допитали. Він заявив: "Сам лично антисоветских высказываний от семьи Потоцких, от самого Потоцкого я никогда не слышал, а с его женой и сестрой его жены не разговаривал" (ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1.– № 55963 ФП / кор. 1310. – Арк. 81). Працював (1962) у ХОЗО КДБ при Раді Міністрів УРСР (Арк. 75–81).

До ареста пенсионерка.

Проживала в семье быв[шего] генерала царской армии, активного члена РОВС'а – ПОТОЦКОГО, как сестра его жены. Лично от быв[шего] царя Николая имела две медали за усердную работу среди дворян. Принималась при царском дворе.

В 1921 г. проводила разложенческую работу среди учительства. Была связана с к.-р. [контрреволюционным] офицерством, с которым проводила а/с [антисоветскую] работу.

Со своими родственниками ПОТОЦКИМИ проводила активную к.-р. [контр-революционную] агитацию против политики партии и Соввласти.

Имеет двух племянников ПОТОЦКИХ Павла и Сергея, офицеров деникинской армии, эмигрировавших в Югославию.

Изобличается собственным признанием и показаниями свид[етеля] ОХРИМЕНКО.

Содержатся в Киев[ской] тюрьме.

Постановили:

1. П О Т О Ц К А Я

Елизавета Денисовна –

2. Д А В Ы Д О В А

Любовь Денисовна –

Р А С С Т Р Е Л Я Т Ь.

Лично принадлежащее им

имущество –

К О Н Ф И С К О В А Т Ь.

Верно:

НАЧ. 1 СПЕЦОТДЕЛА КОУ НКВД

ЛЕЙТЕНАНТ ГОС.БЕЗОПАСНОСТИ /ШЛЕПЧЕНКО/"[130].

Онук, Павло Павлович Потоцький (10 березня 1918, Харків – 1991) під час війни опинивсь у Бухенвальді, тікав, його схопили. 29 березня 1945 року він ще перебував у Бухенвальді. 5 вересня 1946 року його арештували наші. Павло Павлович відбував у Воркутлазі.

Цими відомостями завершу розповідь про Музей України – найтрагічнішу сторінку в історії українського музейництва.

Список скорочень:

ЖМНП – Журнал министерства народного просвещения

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей

ІЛ НАН України – Інститут літератури НАН України

КС – Киевская старина

НБУ ім. В.І. Вернадського ІР – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського

ЦДАВОВ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань

ЦДАМЛМ – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів, м. Київ

[130] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 55963 ФП. – Арк. 41–41зв.

М. БЛАКИТНИЙ

Церковна благодійність на території Північного Лівобережжя у другій половині XIX – на початку XX століть

(за матеріалами часописів "Черниговские епархиальные известия" та "Вера и жизнь")

Сучасний дослідник історії доброчинності в Україні О.М. Донік зазначає: "Благодійність – це діяльність, завдяки якій громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їхніми власниками для допомоги окремим соціально незахищеним групам людей, вирішення суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя"[1]. Така підтримка зазвичай надається не тільки біднякам, які живуть у злиднях, а й учням, студентам, громадським активістам та некомерційним і неполітичним організаціям, котрі відчувають нестачу коштів для вирішення індивідуальних, професійних, культурних та суспільних завдань[2].

Доброчинність у XIX – на початку XX ст. перетворилась на один з видів громадської діяльності. Церква за допомогою приватних осіб та громадських організацій фінансувала і контролювала ті соціальні програми, на які не вистачало коштів у держави. У свою чергу, держава через Святійший Синод могла контролювати фінансові потоки церкви.

Часописи "Черниговские епархиальные известия" та "Вера и жизнь" у значній частині своїх публікацій висвітлюють церковну благодійність на території Північного Лівобережжя у другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, на сторінках офіційної частини "Черниговских епархиальных известий" регулярно друкувалися відомості про пожертви, які надходили до церков і монастирів Чернігівської єпархії від окремих осіб і цілих громад. Зазвичай вони призначалися на будівництво, оздоблення та ремонт храмів, а також на потреби духовних навчальних закладів – Чернігівської духовної семінарії, Чернігівського єпархіального жіночого училища, Чернігівського, Новгород-Сіверського та Стародубського духовних училищ, церковноприходських шкіл. Пожертвування здійснювалися грошима і речами – іконами, богослужбовими книгами, одягом для служителів культу, церковним начинням. Доброчинні внески, як правило, надходили до тих місцевостей, де благодійник народився, мешкав чи володів маєтностями. Пожертви збирали священики та благочинні церковних округів, причому керівництво Чернігівської єпархії офіційно, через оголошення у часописах, закликало населення жертвувати кошти, наприклад: на ремонт Чернігівського Свято-Троїцького монастиря[3], будівництво церкви та школи у с. Старосілля Остерського повіту[4]. Опубліковані у "Черниговских епархиальных известиях" відомості свідчать, що загальна сума пожертв, які надійшли до церков та монастирів Чернігівської єпархії у 1865 р., сягала 54322 крб.[5]

Благодійники за свої пожертви отримували від держави та церкви відповідні заохочення – подяки або благословіння єпархіального керівництва і Святійшого Синоду (що підтверджували спеціальні іменні грамоти), ордени та медалі. До речі, згідно з ухвалою Державної ради Російської імперії "особы всех сословий, кроме податного, за создание училища на 20 человек и содержание его на протяжении 7 лет, награждаются орденом св. Анны 3-й степени"[6]. Так, єпископ Чернігівський та Ніжинський Антоній у 1911 р. благословив дружину козака с. Алтинівка Кролевецького повіту Ірину Білодід за пожертву до Преображенської церкви цього села кіота на ікону Богородиці вартістю 70 крб.[7] Олександр II у 1869 р. нагородив надвірного радника М. Уманця орденом св. Анни 2-го ступеня за те,

що він побудував своїм коштом церкву в м. Новозибкові[8]. У наказі Святійшого Синоду від 14 вересня 1873 р. єпископу Чернігівському та Ніжинському Серапіону йшлося про подання кандидатур до благословення, передусім осіб, які пожертвували понад 100 крб.[9] Активною благодійною діяльністю займався Капітул російських орденів. Кавалери ордена св. Анни 1-го та 3-го ступенів мали опікуватися лікарнями, а над богадільнями шефствували кавалери ордена св. Анни 2-го ступеня. Нагороджений орденом або медаллю вносив певну суму в так званий інвалідний капітал, наприклад: кавалери орденів Андрія Первозваного або Олександра Невського з діамантами – 600 крб., нагороджені медалями – від 7,5 до 150 крб.

У 1823 р. в Чернігівській єпархії було засноване Чернігівське духовне попечительство про бідних духовного звання, фінансову основу діяльності якого складали пожертви служителів культу[10]. Ця установа допомагала церковнослужителям та членам їхніх родин, що опинились у скрутному матеріальному становищі.

Новий етап у розвитку церковної благодійності почався зі створення у серпні 1864 р. церковних парафіяльних попечительств "для благотворительных действий в пределах прихода… Ближайшим источником денежных и вообще материальных средств для приходских попечительств полагаются добровольныя пожертвования от прихожан и от посторонних"[11]. Вони, передусім, будували і утримували церковнопарафіяльні школи та будинки для священиків. Головами попечительств на Чернігівщині обиралися переважно місцеві можновладці, зокрема – князь М.М. Кейкуатов, генерал Л.О. Милорадович, дійсний статський радник М.І. Миклашевський, дійсний таємний радник І.М. Дурново, таємний радник Г.П. Галаган, граф І.К. Шуленбург та ін. Діяльність церковних попечительств докладно відображена на сторінках часописів "Черниговские епархиальные известия" та "Вера и жизнь".

У жовтні 1876 р. у Чернігові почав свою діяльність Чернігівський єпархіальний комітет Православного місіонерського товариства, який збирав пожертви для розповсюдження християнства серед мусульман та язичників[12]. У лютому 1884 р. у Ніжині відбулося відкриття Братства "Божией Матери всех скорбящих радости", основною метою діяльності якого була допомога найбіднішим мешканцям міста[13]. У вересні 1888 р. в Чернігові засноване Братство св. Михайла, князя Чернігівського[14], яке існувало значною мірою за рахунок пожертв місцевої людності. Благодійною діяльністю займалося створене у травні 1890 р. у Новгороді-Сіверському Братство св. Димитрія, митрополита Ростовського[15].

Значні грошові та матеріальні пожертви надходили до церковних навчальних закладів Чернігова. Так, у грудні 1863 р. архієпископ Філарет пожертвував 500 крб. на будівництво нового навчального корпусу Чернігівської духовної семінарії і 500 крб. на заснування Чернігівського єпархіального жіночого училища[16]. Наступники архієпископа Філарета пожертвували до семінарії його бібліотеку – 2000 томів[17]. До бібліотеки цього ж навчального закладу І.А. Лизогуб передав унікальну Біблію, видану в 1581 р. у м. Острог[18]. Статський радник Г.Т. Мизько надав Чернігівській духовній семінарії 15 тис. крб. на виховання сиріт[19], а статський радник К.К. Корицький – 3000 крб., на відсотки від яких мав виховуватись один сирота духовного звання[20]. Дочка генерала М.В. Гундіус була попечителькою Чернігівського єпархіального жіночого училища[21]. Поміщиця Є.В. Васильчикова за свої кошти відкрила і утримувала жіноче училище св. Варвари при Варваринській церкві в Чернігові[22].

Мешканці єпархії сприяли розвитку освіти у сільській місцевості, допомагаючи становленню церковнопарафіяльних шкіл. Так, поміщик М. Рігельман заснував школу в с. Андріївка Чернігівського повіту[23]. В.В. Тарновський у с. Качанівці Борзенського повіту побудував будинок для церковноприходської школи і як її попечитель виділяв кошти на утримання вчителя[24]. М. Кочубей створив у с. Кинашівка Борзенського повіту початкову народну жіночу школу[25]. Л.О. Милорадович пожертвував для створення двокласної

церковнопарафіяльної школи 2 десятини землі у містечку Нові Боровичі Городнянського повіту[26].

Значні кошти благодійники надавали на будівництво, оздоблення та ремонт соборів, церков та монастирів єпархії. Так, Цапеницькі пожертвували близько 30 тис. крб. на будівництво храму Воскресіння Христового у Новгороді-Сіверському[27]. 17 вересня 1904 р. відбулося освячення нового храму на честь св. Миколи у с. Вороньки Козелецького повіту, побудованого О.С. Рахмановою та її сином М.М. Кочубеєм, які витратили на його спорудження понад 80 тисяч крб.[28] Значні пожертви робили представники родини Терещенків. На будівництво Трьох-Анастасіївського храму в Глухові надали понад 400 тис. крб. і ще 140 тис. крб. – на його утримання. У 35 тис. крб. їм обійшлося виготовлення срібної раки для мощів св. Феодосія Углицького[29].

Керівництво єпархії сприяло також збиранню коштів на потреби армії під час військових конфліктів. Так, за російсько-турецької війни 1877–1878 рр. єпископ Чернігівський та Ніжинський Серапіон у своєму зверненні до церков, монастирів, духівництва та населення єпархії, оприлюдненому на сторінках часопису "Черниговские епархиальные известия" у травні 1877 р., закликав допомогти армії благодійними внесками[30]. У 1877 р. мешканці Чернігівської губернії зібрали 52508 крб. на потреби війська[31]. У 1904–1905 рр. керівництво Чернігівської єпархії всіляко заохочувало пожертви на користь хворих і поранених у російсько-японській війні: в 1905 р. при Ніжинському Введенському жіночому монастирі був відкритий притулок для доньок солдатів, які померли від ран та хвороб[32]. Під час Першої світової війни, у жовтні 1914 р., на кошти духівництва єпархії у Лялицькому палаці створили лазарет для хворих та поранених воїнів[33].

Таким чином, матеріали часописів "Черниговские епархиальные известия" та "Вера и жизнь" дозволяють досить повно схарактеризувати розвиток церковної благодійності на території Північного Лівобережжя у другій половині XIX – на початку XX ст.

---

[1] Донік О.М. Благодійність в Україні // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 160.
[2] Гусейнов А.А. Этика. – М., 2000. – С. 411.
[3] Приглашение к пожертвованию на Свято-Троицкий Ильинский монастырь // Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1872. – № 17. – Часть официальная. – С. 475–477.
[4] Приглашение к пожертвованию // ЧЕИ. – 1894. – № 14. – Часть официальная. – С. 528–529.
[5] Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1866. – № 13. – Часть официальная. – С. 229–232.
[6] Действия и распоряжения высшего правительства // ЧЕИ. – 1868. – № 4. – Часть официальная. – С. 206–207.
[7] Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1911. – № 8. – Часть официальная. – С. 185.
[8] Распоряжения высшего правительства // ЧЕИ. – 1869. – № 11. – Часть официальная. – С. 362.
[9] Распоряжения высшего правительства // ЧЕИ. – 1874. – № 1. – Часть официальная. – С. 2–5.
[10] Самоквасов К. Благотворители бедных духовного звания Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1868. – № 6. – Часть неофициальная. – С. 212–219.
[11] Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Правительствующего Синода // ЧЕИ. – 1864. – № 19. – Часть официальная. – С. 198–208.
[12] Разные известия по епархии // ЧЕИ. – 1876. – № 22. – Часть официальная. – С. 538.
[13] Открытие Братства "Божией Матери всех скорбящих радости" в г. Нежине, 2 февраля 1884 года // ЧЕИ. – 1884. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 185–200.
[14] Открытие Братства св. Михаила, князя Черниговского // ЧЕИ. – 1888. – № 18. – Часть неофициальная. – С. 661–664.
[15] Открытие братства св. Димитрия, митрополита Ростовского, в г. Новгород-Северске // ЧЕИ. – 1890. – № 14. – Часть неофициальная. – С. 281–285.
[16] Объявления // ЧЕИ. – 1864. – № 3. – Часть официальная. – С. 31.
[17] Известия // ЧЕИ. – 1868. – № 12. – Часть официальная. – С. 545–546.
[18] Драгоценный дар // ЧЕИ. – 1884. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 329.
[19] Известия // ЧЕИ. – 1868. – № 12. – Часть официальная. – С. 545–546.
[20] Объявления // ЧЕИ. – 1865. – № 5. – Часть официальная. – С. 57–59.
[21] Объявления // ЧЕИ. – 1866. – № 16. – Часть официальная. – С. 290.
[22] Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1864. – № 16. – Часть официальная. – С. 178.
[23] Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1865. – № 5. – Часть официальная. – С. 55.

[24] Журнал Черниговского епархиального училищного совета // ЧЕИ. – 1887. – № 2. – Часть официальная. – С. 83.
[25] Местные известия // ЧЕИ. – 1899. – № 22. – Часть неофициальная. – С. 772–773.
[26] Епархиальные известия // ЧЕИ. – 1898. – № 14. – Часть официальная. – С. 428.
[27] Пребывание его преосвященства, преосвященнейшего епископа Михаила в г. Новгород-Северске и освящение им Новгород-Северского храма Воскресения Христова // ЧЕИ. – 1899. – № 19. – Часть неофициальная. – С. 642–651.
[28] Местные известия // ЧЕИ. – 1904. – № 17. – Часть неофициальная. – С. 608–609.
[29] Разные известия // ЧЕИ. – 1893. – № 4. – Часть официальная. – С. 53; Черниговские кафедральные соборы // ЧЕИ. – 1909. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 39–46.
[30] Распоряжения епархиального начальства // ЧЕИ. – 1877. – № 12. – Часть официальная. – С. 443– 444.
[31] Духовная благотворительность прихожан Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1878. – № 27. – Часть неофициальная. – С. 298–299.
[32] От Черниговской духовной консистории // ЧЕИ. – 1905. – № 14. – Часть официальная. – С. 539.
[33] Освящение лазарета для больных и раненых воинов в Ляличском дворце // Вера и жизнь. – 1914. – № 20. – Часть неофициальная. – С. 9–15.

С. БРИЖИЦЬКА

Доброчинність в Шевченківському національному заповіднику

Доброчинність як явище розкриває, насамперед, духовний світ особистості, її природну потребу творити добро, красу, позитивні емоції, цінувати минуле, теперішнє і піклуватися про майбутнє.

Традиція дарування Заповіднику існує ще з 1884 р., коли на Чернечій горі був відкритий перший народний музей Кобзаря – "Тарасова світлиця". Широко відомо, що цього ж року на могилі поета завдяки фінансовій благодійній підтримці відомого збирача україністики Василя Тарновського постав чавунний хрест.

Комплектування музейного зібрання відбувається за принципом дотичності до шевченківської тематики і здійснюється як шляхом закупівлі, так і завдяки традиції дарувати музейні предмети. Про останні і йдеться у пропонованому дослідженні. Фондова колекція складається з таких груп зберігання: меморіальні речі, архів, декоративне мистецтво, живопис, графіка, книги, скульптура, сувеніри, фото, негативи, нумізматика, фалеристика. Облікованих предметів основного фонду – близько 23 тис., 7460 з них – подаровані.

Серед дарувальників – люди різних професій, національностей, віросповідань. Це – працівники музею, художники (зокрема – учасники пленерів, що систематично проводяться у Заповіднику з 2000 р.), колекціонери, митці, урядові іноземні і місцеві делегації, окремі люди, не байдужі до української історії та культури – громадяни України й іноземці. Надзвичайна подія відбулася 21 травня 1995 р., коли нащадки академіка Миколи Федотовича Біляшівського – Микола Миколайович, Богдан Борисович, Ганна Іванівна Біляшівські – подарували музею оригінал Шевченкового офорта "Приятелі" (1859)[1].

Окрему сторінку в історії комплектування колекції становлять музейні предмети, подаровані доброчинцями із закордону. Серед них є як українці, що в результаті визвольних змагань 1920-х років опинилися в еміграції, так і їхні нащадки, виховані у пошані до своєї історичної батьківщини та її культурної спадщини. Подарованих ними музейних предметів нараховуємо понад 1500: філателія, книги (видання писемної спадщини Т. Шевченка та дослідження про нього), предмети декоративного мистецтва, періодичні видання.

Географія подарунків охоплює 28 країн світу: Афганістан, Австралія, Аргентина, Бельгія, Болгарія, Бразилія, Велика Британія, Данія, Індія, Іспанія, Італія, Канада, Китай, Корея, Монголія, Нідерланди, Німеччина, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, США, Угорщина, Франція, Чехословаччина, Швеція, Югославія, Японія.

Значною є кількісна розбіжність дарунків. З Афганістану, Аргентини, Данії, Італії, Словаччини, Угорщини, Югославії надійшло по одному предмету. Найчисельнішими є надходження зі США (920 од.) і Канади (358 од.), себто з країн, де проживає багато українців. В 1998 р. бібліотекою Колегії св. Андрея з Канади музею передані 54 книги – твори Тараса Шевченка, а в 2001 р. – ще 60 книг. Це стало можливим завдяки співпраці з Раїсою Мороз. Так, з 1998 по 2005 роки із Вінніпега (Канада) надійшла шевченкознавча література, книги з історії України, "Кобзарі" й інші твори Т. Шевченка, серед яких не можна не відзначити 23 унікальні видання творів поета, здійснені видавництвом "Канадійський Фармер" (Вінніпег) 1917 р.[2]

Цінним надбанням стали роботи митців родини Кричевських, подаровані Катериною Кричевською-Росандіч, яка мешкає у США: в 1991 р. – 47 художніх творів, а у 1998 і 1999 роках – відповідно, 30 і 18 малюнків.

Олексою Коновалом передані видання творів Т. Шевченка за редакцією П. Зайцева і Б. Кравцева (Чикаго, 1959), О. Лотоцького (Варшава; Львів, 1934), Б. Лепкого (Варшава; Львів, 1936) та інші, а також авторські праці про Кобзаря В. Барки, Д. Чуба та річник "Альманах Українського Народного Союзу" (1964, 1966, 1970, 1973, 1984, 1993, 2000, 2002, 2004 років) – загалом понад 220 одиниць протягом 1994–1996 років.

Павло Лимаренко з 2000 р. регулярно надсилає друковану продукцію та періодичні видання, з яких дізнаємося про проведення заходів, присвячених пам'яті Т.Г. Шевченка (понад 150 предметів). Не поступається попередньому дарувальнику і Орест Городиський: з 1991 р. і по сьогодні – понад 130 документів. 86 книг і журналів надійшло в 1997–1998 рр. від Калини Драгомирецької (Чикаго, США), 34 експонати – від Людмили Волянської (Нью-Йорк, США).

З Канади предмети надходять з 1961 р. Це – подаровані Тетяною і Ярославом Романишиними твори декоративного мистецтва (писанки роботи Одарки Онищук, рушники, декоративні тарілки), фото музичних і танцювальних українських колективів, переклади англійською мовою поезій Тараса Шевченка (Д. Віра), англомовні дослідження Л. Прокопчика, Г. Полові, П. Кравчука, Ю. Луцького, україномовні – П. Зайцева, нумізматика і фалеристика на шевченківську тематику, фото місць, пов'язаних з іменем Тараса Шевченка, його пам'ятників, друкована продукція з нагоди відзначення ювілейних дат Кобзаря, концертів на його честь; видання "Кобзаря" (зокрема, видання В. Доманицького 1914 р.); публікації про митця в періодиці; книги про українську діаспору в Канаді (автори Т. Носко, Я. Рудницький), українські журнали, що видаються в Канаді ("Нові дні", "Молода Україна", "Жіночий світ", "Сучасність" за 1995–1996 роки). Євгенія і Мирослав Фесенки-Ковальські неодноразово дарували книги про Шевченка та "Кобзарі", видані як в Україні в останні роки, так і за кордоном (третя чверть XIX ст. – XX ст.), а також рекламно-інформаційні матеріали на шевченківську тематику (1996, 1998 рр.). Після відвідин Тарасової гори 1997 р. Михайло і Геня Свинарчуки надіслали цінний експонат – поетичні твори Шевченка в перекладі Вотсона Кірконелла (1964 р.) (до того були лише переклади Д. Віра). Серед дарувальників із Канади – Наталка Закидальська, О. Деманчук, Василь Лапко, Тетяна Симиренко (з відомої української родини меценатів), художник Микола Бідняк, Орися Трач-Пащак (понад 30 книг), Л. Молодожанин, А. Поріцький, Анна Фігус-Ралько, І. Стасишин, Орися Фербей.

Із Вінніпега ж 1999 р. Комітет "Допомога Україні", що існує при "Українському голосі", надіслав вінніпезьке 1918 р. видання "Кобзаря" за редакцією Л. Білецького, Д. Горняткевича, В. Дорошенка, шевченкознавче дослідження Р. Рахманного та інші праці, що були недоступні в часи СРСР (загалом 28 книг).

Товариство "Просвіта" ім. Т. Шевченка (м. Белмонт, Канада) за сприяння Володимира Лесківа подарувало 2003 р. 28 видань – твори Шевченка і про нього, а в 2004 р. – ще 54 книги, зокрема: "Кобзарі", науковий доробок Я. Рудницького, С. Єфремова, Є. Онацького, Р. Задеснянського, Є. Маланюка, М. Мандрика, М. Колянківського, І. Дмитріва[3].

Перші подарунки зі США з'явилися в 1967 р. Надсилали їх, переважно, українці-емігранти. Імена дарувальників, крім згаданих: Олег Верес, Христина Чорпіта, Тарас Гунчак, О. Радиш, Ю. Шулежко, Євген Войтович, Стефанія Карабін (писанки), Мирон Дахнівський, Петро Малахай, Софія Зелик (24 писанки, декоративні тарілки), Таня Осадца (декоративний розпис), М. Драгомирецький, Оксана Ленець, Юрій Шерех, Надія Романчик, Вальтер Дудіч, Андрій Блик, Олександр Варавва.

З Афганістану маємо автограф вірша "Пам'ятнику Шевченка" мовою пушту, який його автор Азімі Ашраф написав, перебуваючи в Каневі 1984 р.

Австралію представляють Юлія Кордуба-Понт, Петро і Маргарита Гупало, М. Нищук, Дмитро Чуб, Ольга Терлецька, Михайло і Марія Гоян, Чеслав Міщук, Іван Бонь, Клавдій

Білинський. Загалом маємо 30 предметів за 1990–1992, 1994, 1999, 2003 роки, в тому числі 16 друкованих документів від Володимира Войтовича про відзначення шевченківських ювілеїв українською громадою в 1980-х – 2000-х роках.

Володимир Гнатів з Арґентини 1984 р. передав фото пам'ятника поету в м. Апостолес.

Від мешканців Бельгії надійшли поштові блоки і програми шевченківських святкувань (1992 р. від О. Коваль) та книга про спорудження пам'ятника Шевченку в Буенос-Айресі (2002 р. від Марії Дмитрієвої). Всього – 6 одиниць зберігання.

Болгарія представлена чотирма експонатами (усі 1977 р.), а Бразилія – двома (1992, 2000 рр.).

Мешканці Великої Британії Н. Якименко, Девіс Джессі, Ю. Марчак, О. Пецько, Осип Довбуш, Ніна Марченко подарували 9 предметів протягом 1966–1995 років.

Переклади "Заповіту" данською та африкаанс (мова Південно-Африканської республіки) отримані з Нідерландів у 2002 р., каталонською та баскською – з Іспанії в 1997–1998 рр., гаельською – з Шотландії. Надійшли також переклади поезій Шевченка з Китаю, Данії, Індії, Угорщини.

Отець Дмитро Блажійовський з Рима в 1992 р. подарував вишиту композицію за поемою "Гайдамаки".

Праці корейського дослідника Кім Сук Вона (дисертація, автореферат дисертації про творчість Шевченка, переклади поезій) надійшли в 1997 і 2002 рр.

Викликає зацікавленість єдиний експонат з Монголії – портрет Т. Шевченка, вистрижений на овечій шкурі (1991 р.).

Чимала колекція сформована подарунками з Німеччини (79 предметів за 1973–2001 рр.). Це – книги про Т. Шевченка німецькою мовою; дві писанки Валентини Терешкун з Ганновера; колекція Степана Кравчука (9 ліногравюр на шевченківську тематику, 6 рушників, скатертина, жіноча сорочка, 19 книг); колекція Володимира Леника (34 книги, буклети тощо).

У 1961–1992 рр. з Польщі отримали 29 книг – переклади творів Т. Шевченка польською мовою, а також газети й інші друковані матеріали від вчительки з Білого Бору М. Філь, художниці Арети Федак, Любомира Тхора.

З-поміж 10 експонатів, що надійшли з Румунії за 1977–1995 рр., маємо "Кобзар" румунською мовою (Бухарест, 1952).

Дві книги про Шевченка надішли із Сербії.

Про пам'ятник Кобзарю в Тулузі і про місто Шалет-Сюр-Луен, де також встановлений пам'ятник поету, розповідають матеріали з Франції (загалом, 4 одиниці).

Від чехів і словаків протягом 1964–2005 рр. одержали 17 експонатів: твори Т. Шевченка чеською мовою, ткане панно "Заповіт", український жіночий костюм (плахта, сорочка, корсет, фартух) початку XX ст., марки з портретом Т. Шевченка. Іван Лозовюк із Праги подарував празьке видання "Кобзаря" 1941 р., а Михайл Роман із Пряшева – власну книгу "Володар у царстві Духа" (2004), видану до ювілею Т. Шевченка українською, словацькою, білоруською мовами.

Перший дарунок зі Швеції – портрет поета (слонова кістка, акварель) стався 1966 р., а 2003 р. був надісланий Шевченків "Кобзар" за редакцією Є. Пеленського (Краків, 1940 р.).

З Японії маємо сім предметів (1989–2001 рр.), зокрема, вибрані твори Кобзаря в перекладі японською мовою.

Насамкінець зазначимо, що з огляду на розробку концепції нової експозиції музею Кобзаря[4], постає нагальна необхідність ґрунтовного вивчення подарунків добродійників-земляків.

[1] До того часу було шість офортів: чотири естампи з альбому “Живописная Украина”, “Вірсавія”, автопортрет 1860 р.

[2] Такі твори: “Варнак”, “Відьма”, “Гайдамаки”, “Гамалія”, “Збірник дрібних віршів про Україну та козацтво”, “Збірник дрібних віршів”, “Єретик”, “Катерина”, “Княжна”, дві книги “Кобзарь”, “Москалева криниця”, “Наймичка”, “Назар Стодоля”, “Петрусь”, “Русалка”, “Якби тобі довелося”, “Сова”, “Сотник”, “Тарасова Ніч. Іван Підкова. Перебендя”, “Титарівна”, “Тополя”, “Утоплена”, “Черниця Мар’яна”.

[3] А саме: Шевченко Т. Кобзар: У 4 т. / Ред., упор., коментарі Л. Білецького. – 2-е вид., випр. і доп. – Вінніпег, Канада: Видавнича Спілка “Тризуб”, 1952–1954; Шевченко Т. Кобзар / Ред. Я. Рудницький; коментарі В. Сімович. – Вінніпег, Канада: Клюб приятелів української книжки; Видавець Іван Тиктор, 1960; Шевченко Т. Кобзар / Ред. Я. Рудницький. – Вінніпег; Нью-Йорк: Українське видавництво “Говерля”, 1960; Шевченко Т. Кобзар: Із “Основи” 1861 року / Ред. Я. Рудницький. – Вінніпег, Канада, 1961; Шевченко Т. Твори: В 3 т. / Коментарі Б. Лепкого. – Київ; Ляйпціг, [1919]; Шевченко Т. Повне видання творів: В 5 т. / Вступ Б. Лепкого. – Київ; Ляйпціг, [1919]; Шевченко і його Україна: Збірка. – Нью-Йорк: друкарня “Свобода”, 1916; Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко співець самостійної України: слово в Шевченкові роковини р. 1930. – Вид. “Самостійна Україна”, 1930.

[4] З 2004 р. приміщення музею Т. Шевченка в м. Каневі перебуває на реконструкції.

С. ГАННИЦЬКИЙ

Василь Симиренко – технолог, промисловець і меценат

Ім'я Василя Федоровича Симиренка – одного з представників видатного роду – посідає особливе місце в історії України. Талановитий технолог і промисловець він доклав чимало зусиль для розвитку цукрової промисловості, впровадження у цій галузі передових технологій. Водночас велику увагу приділив підтримці української культури.

Василь Федорович Симиренко.

Тому цілком зрозуміло, що постать В.Ф. Симиренка привертає увагу громадськості і дослідників. Зокрема, свої спогади про нього залишили племінниці Марія Макарівна Сауляк-Савицька і Оксана Макарівна Дузь-Крятченко. Серед сучасників чільне місце у висвітленні його життєвого шляху належить В. Леонтовичу, Є. Чикаленку, Д. Антоновичу, О. Лотоцькому, П. Чубинському, М. Возникy. Цікавими є листи до Михайла Коцюбинського із згадками про Симиренка і листи самого Василя Симиренка, некролог мецената та "Вісник" Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Життю і діяльності Василя Федоровича присвятили свої публікації сучасні дослідники Ю. Хорунжий, Т. Лазанська, Н. Гамоня, В. Ковалинський, Д. Чередніченко, В. Верстюк, О. Казиміров.

Як зазначає М.М. Сауляк-Савицька: "Народився він у Млієві 1835 року, був одним із 22-х дітей Федора Степановича Симиренка і онуком козака Степана, що двадцять років пробув на Запорозькій Січі і повернувся додому багатою на той час людиною. Рідний брат, Платон, був батьком відомого плодовода Левка Платоновича Симиренка" [1, 55–57]. Однак, про дитячі роки більш повної інформації не залишилося. Відомо, що у другій половині 1850-х років він навчався у вищому комерційному пансіоні у Москві, потім продовжив навчання у Санкт-Петербурзькому технологічному інституті, після чого протягом двох років стажувався у лабораторії відомого французського вченого, засновника агрономічної хімії Жана Бусенго [3, 18–19].

Після смерті у 1863 році старшого брата, а згодом – у 1867 – і батька Василь перебирає на себе керівництво Торговим домом, а разом з тим і проблеми, пов'язані з поверненням боргів кредиторам. Правовий бік справи допомагає залагодити відомий український правник Олександр Кістяківський [16, 44–45]. Протягом десяти років В. Симиренко намагався подолати збитковість фірми. Однак з кожним роком її фінансові справи погіршувалися.

Зробивши все можливе й переконавшись у приреченості підприємства, Василь Федорович у 1873 році залишає посаду голови адміністрації, відмовляється від утримання і прав на спадщину і полишає родову оселю.

За роки роботи у Млієві була зібрана сума у 30–35 тис. руб., на які придбана з торгів занедбана невелика державна цукроварня у селі Сидорівка на Канівщині [20, 6–7; 9, 204]. Тільки завдячуючи розумінню справи, організаційному хисту та працьовитості Василя Федоровича куплений ним завод-руїна став давати прибутки і зробив його власника заможною людиною [10, 19].

Знання механіки та інженерний талант дозволили йому сконструювати кілька машин для виробництва цукру, чим привернути до себе увагу не тільки в Росії, але й за кордоном. Зокрема, у 1876 році Василь Симиренко зареєстрував патент на випаровуючий апарат, що вдвічі скорочував витрати палива на переробку цукрового буряка, а працюючи в хімічній лабораторії, винайшов нові способи виварювання цукру [6, 57]. Працював він здебільшого над своїми розробками вночі, а вдень керував величезним господарством. Цікавим є той факт, що на Сидорівському цукровому заводі уперше в Російській імперії стали виготовляти пастилу "Українську" та мармелад, який успішно експортували і прописували хворим у місцевій лікарні [1, 65–67]. Крім того, Василь Федорович брав активну участь у роботі "Отделения Императорско-го русского технического общества" (РТО), яке відкрилося у Городищі 8 січня 1871 року. До друкованого органу цього товариства – "Записки КОРТО по свеклосахарной промышленности" – В. Симиренко подавав свої матеріали, як-от: "Усовершенствование выпарных аппаратов", "Теория выпарки Эллинека и его критические приёмы", "О необходимости и пользе вести на заседаниях технические журналы" [3, 19].

Турбувався В.Ф. Симиренко не лише про технічне удосконалення виробництва, але і про достатній освітньо-культурний розвиток місцевого населення. У Сидорівці діяли дві школи – ремісничa і сільськогосподарська. Викладання у них велося виключно українською мовою [8]. Василь Симиренко дуже любив український театр і тому посприяв утворенню аматорського колективу на Сидорівському цукровому заводі. Цей театр був одним із найкращих тоді в Україні. Керував ним відомий громадівець Йоїль Руденко [7, 73; 13, 23–45]. До трупи, крім місцевої молоді і робітництва, входили також М.П. Старицький, М.К. Заньковецька, Г.П. Затиркевич, Г.П. Борисоглібська [14, 135]. А відомий історик і активний учасник цього театру Дмитро Антонович, високо оцінюючи досягнення Сидорівського театру, зазначав, що якби трупа мала спеціальний вишкіл, то цей театр посів би чільне місце серед корифеїв.

Симиренко був прихильником національної ідеї. Маючи практичну вдачу, він так само реалістично підходив і до національних питань. Ще замолоду поставив перед собою завдання власними силами здобути матеріальні кошти і спрямовував їх на добрі справи. Десяту частину своїх статків він надавав Київській Старій громаді на культурно-громадські справи і це добровільне зобов'язання він виконував до самої смерті. Даючи гроші, він казав однодумцям, що, на жаль, в Європі зовсім мало знають про Україну, а тому треба ужити заходів, щоб у закордонну пресу подавалися "відомості про Україну".

В часи важкого тиску на українську мову і культуру мало яке українське видання на Наддніпрянщині виходило без допомоги Василя Федоровича. Він довгі роки підтримував газети "Рада", "Громадська думка" та допомагав видавати за кордоном "Україну Рундшау" і "Рутеніше Рев'ю" для ознайомлення європейців з Україною [19, 371]. Для Наукового товариства імені Шевченка Василь Симиренко передав анонімно десять тисяч рублів – на той час величезні гроші, аби Грушевський з колегами не сушили собі голови платнею за приміщення і спокійно працювали. Таким чином, чотириповерхова кам'яниця, котра збереглася і донині, стала власністю Товариства, осередком української науки [4, 30; 2, 48].

Після смерті у 1889 році головного редактора "Киевской старины" О.С. Лашкевича один із кращих журналів перебував у кризі, і лише фінансова підтримка В.Ф. Симиренка, який щорічно покривав дефіцит, допомогла зберегти це видання [5, 55]. Крім того, його коштом або за його допомогою вийшла ціла низка книжок і серед них – декілька видань "Кобзаря".

Допомагав Симиренко також і окремим особам – письменнику М.М. Коцюбинському [12, 1:136, 3:150–151, 173–174]; правнику І.Л. Шрагові; композитору М.В. Лисенкові [1, 100]. Дав кошти О.Ф. Кістяківському на видання кодексу "Права, за якими судиться

малоросійський народ", бо, як зазначав сам В.Ф. Симиренко, "видання цього рукопису – справа вельми корисна для науки нашого права" [11, 69408].

В листі від 15 серпня 1884 року Василь Федорович доручає своєму повіреному О.Ф. Кістяківському допомогти хворому Павлу Чубинському: "Скільки потрібно грошей для Чубинського, можете узяти з мого рахунку, а якби чогось не вистачило, тоді я доповню за Вашою вимогою" [11, 69442]. Ще раніше Василь Симиренко прихистив опального творця українського гімну після його заслання до Архангельської губернії. Сприяв виданню "Трудів" етнографічно-статистичної експедиції Павла Чубинського в Україні і Білорусії [17, 42] і сам збагатив праці цієї експедиції альбомом фотознімків типажів та побуту [18, 54].

Російський імперський режим загнав українську культуру в глухий кут і вона потребувала допомоги. Орієнтуватися Василеві Симиренку в першочерговості такої допомоги було непросто, а тому своєю довіреною особою у цій справі він обрав професора Київського університету Володимира Боніфатійовича Антоновича. Через нього він підтримував дружні стосунки з Київською громадою, члени якої на чолі з Антоновичем і вирішували, кому саме і в якій справі сприяти коштами Симиренка, Чикаленка, Кульженка та інших добродіїв. 4 серпня 1890 року спадковий почесний громадянин Василь Симиренко доручає Володимиру Антоновичу розпоряджатися рахунком у державному банку в Городищі, а також у приватних і комерційних банках, підписувати чеки й отримувати гроші, необхідні для розвитку культури та освіти [1, 2]. По смерті Антоновича 1908 року цю місію Симиренкового провідника перебрали на себе Євген Харлампійович Чикаленко і Володимир Миколайович Леонтович.

Під час революції і громадянської війни гроші знецінилися, пропали, а єдине, що вціліло, то нерухоме майно – особняк на вулиці Трьохсвятительській, 23 (нині – Десятинна, 9). Києвознавець Дмитро Малаков дослідив історію ошатного просторого двоповерхового будинку Симиренків. Сьогодні тут розміщенно посольство Великої Британії в Україні [15, 85–86].

Отже, В.Ф. Симиренко зарекомендував себе як талановитий технолог і промисловець, який сприяв розвитку цукрової промисловості і підприємництва в Україні. Вагомим є його внесок у відродження української культури та підтримку громадсько-політичної діяльності національної інтелігенції. Життя і справи цього представника родини Симиренків потребують подальшого вивчення і популяризації як взірця патріота України.

---

[1] Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф.Р. 5799. – Оп. 1. – Спр. 32.
[2] Альманах Українського народного союзу на рік 1973. – Нью-Йорк, 1972.
[3] Василь Симиренко // Вестник сахарной промышленности. – 1916. – № 3 (10).
[4] Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський: коротка хроніка життя і діяльності. – К. 1996.
[5] Возник М. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і поч. XX ст. (дещо з родинного архіву Лазаревських) // Україна. – 1928. – № 4.
[6] Гамоля Н. Генерація перших і єдиних. Династія Симиренків // Галицькі контракти. – 2003. – № 37.
[7] Казиміров О. Український аматорський театр. – Київ : Мистецтво, 1965.
[8] Ковалинський В. Заповіт Симиренка // Столиця. – 1999. – № 20 (18–22 березня).
[9] Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1994.
[10] Леонтович В. Родина Симиренків. Василь Симиренко // Київська старовина. – 1994. – № 4.
[11] Листи В. Симиренка до О. Кістяківського // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Шифр III.
[12] Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. 1. – Київ, 2002; Т. 3. – Чернігів, 2002.
[13] Літературно-науковий вісник. – Т. IX. – 1900.
[14] Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1. – Варшава, 1932.
[15] Малаков Д. Київські адреси родини Симиренків // Родовід. – 1995. – № 1.
[16] Хорунжий Ю. Український меценат. Доброчинність наша риса. – К., 2001.
[17] Чередніченко Д. "В одну громаду скуті …" //Родовід. – 1995. – № 1(10).
[18] Чередніченко Д. Павло Чубинський // Київська старовина. – 1992. – № 6.
[19] Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1955.
[20] Чубинський П.П. Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными статистическими о них данными. За кампанию 1872 –1873. – К., 1874.

О. ГЕЙДА

Благодійна діяльність Братства святого Михайла, князя Чернігівського у сфері церковно-краєзнавчих досліджень

У XIX ст. через поширення атеїзму та нігілізму суспільство переживало світоглядну кризу, що призвела до певної втрати панівних позицій християнської моралі. З метою активізації місіонерської діяльності серед сектантів та неправославного населення Російської імперії Православна церква ініціювала створення мережі церковних братств. Особливо помітною була їхня діяльність на українських землях, адже така форма організації церковного життя мала тут глибоке історичне коріння і знаходила підтримку та розуміння. Після прийняття у 1864 р. "Основных правил для учреждения православных братств"[1] вони розгорнули досить активну благодійну просвітницьку, видавничу та історико-краєзнавчу діяльність. Синод визнав церковні братства юридичними особами, що створило сприятливі умови для концентрації коштів і реалізації науково-видавничих проектів[2]. Крім того, активна підтримка Синодом церковних братств в останні десятиріччя XIX ст. сприяла розширенню сфери їхньої діяльності. Братства займалися пропагандою православних цінностей, організовуючи власні друкарні, бібліотеки, Братські будинки, а також підтримуючи регіональні церковно-краєзнавчі дослідження, церковну періодику.

Перші кроки щодо створення Чернігівського єпархіального братства, яке б займалося поширенням православного віровчення, моральним вихованням населення та благодійністю, були зроблені ще за архієпископа Філарета (Гумілевського) у 1862 р.[3]. На жаль, наскільки плідною була діяльність новоствореного осередку невідомо, а після смерті Філарета братство припинило своє існування.

Незабаром, у 1888 р. при Свято-Михайлівській церкві Чернігівської духовної семінарії було засноване Братство святого Михайла, князя Чернігівського "для противодействия расколу, гнездящемуся в различных посадах и слободах некоторых уездов Черниговской епархии", "издания и возможного распространения брошюр и печатных листков историко-полемического, догматического, нравственного и церковно-практического содержания", проведення "публичных чтений и собеседований о предметах православного вероучения"[4].

Братство мало у своєму розпорядженні значні кошти, що складалися з членських внесків, добровільних пожертв, обов'язкових зборів з церков та монастирів єпархії, надходжень від продажу власної друкованої продукції, відсотків з цінних паперів, прибутків свічкового заводу, що перебував у власності Братства. Загалом, третина цих надходжень щорічно витрачалася на благодійну діяльність, видавничу справу і на заходи щодо збереження та вивчення пам'яток церковної старовини в регіоні.

Кількість членів Братства святого Михайла коливалась від 100 до 150 осіб, їх переважну частину складали викладачі й студенти старших курсів Чернігівської духовної семінарії та місцеве духівництво. Серед братчиків були активні учасники церковно-краєзнавчого руху – ректори семінарії М. Марков, І. Галахов та В. Сокольський, викладачі І. Лебедєв, А. Шестериков, Н. Славін, Л. Покровський, В. Острогорський, священики О. Єфимов, А. Тупатилов, В. Рклицький, І. Кибальчич, Т. Стефановський, С. Шугаєвський, Ф. Васютинський, І. Платонов, законоучитель гімназії А. Величковський, учитель жіночого єпархіального училища М. Доброгаєв, настоятелі більшості монастирів єпархії. Почесними членами Братства були відомі дослідники церковної старовини Г. Милорадович та М. Бережков.

Братство мало бібліотеку, що складалася у 1910 р. з 1008 томів (769 найменувань) книг, журналів та брошур і мала чотири відділи, у тому числі церковно-історичний. Бібліотеки були організовані також при Стародубському, Конотопському, Кролевецькому та Ніжинському повітових відділеннях Братства.

Братство перебувало під безпосереднім патронатом місцевого архіпастиря, мало осередки в усіх повітах губернії, статут, печатку, членський нагрудний знак. У складі Братства існували дев'ять комітетів, кожний з яких опікувався певним напрямком діяльності[5].

У 1891 р. до статуту було внесено ряд доповнень, згідно з якими Братство поширювало свою діяльність у релігійно-виховній та просвітницькій сферах[6]. З цією метою Рада Братства вирішила взяти активну участь в організації та проведенні ювілейних заходів і урочистостей з нагоди 900-ліття заснування Чернігівської єпархії. Саме на засіданні Ради Братства уперше прозвучала ідея про заснування місцевого церковно-археологічного музею, але реалізувати її натоді не вдалося. Натомість за клопотанням Братства для дослідників була відкрита ризниця Троїцько-Іллінського монастиря[7].

Протягом 1891–1894 рр. у рамках підготовки та святкування 900-ліття заснування Чернігівської єпархії коштом Братства були оновлені старовинні печери у Чернігові й Любечі, споруджена дерев'яна каплиця на місці хрещення мешканців Чернігова в урочищі Святе. Долучилося Братство і до ремонту Спаського і Борисоглібського соборів та Іллінської церкви. На території Єлецького монастиря встановлений хрест на місці престолу Петропавлівського храму, а 1892 р. у келії Ф. Углицького та Д. Туптала почала діяти постійна виставка реліквій, що належали цим видатним церковним діячам[8]. За пропозицією єпископа Сергія був проведений огляд фрескового розпису Успенського собору Єлецького монастиря та археологічні дослідження печер[9]. Для обстеження запросили членів Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії протоієрея Софійського собору П. Лебединцева та професора Київського університету В. Прахова, які підготували опис підземних споруд Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів.

Завдяки наполегливим клопотанням єпископа Сергія у березні 1893 р. до Чернігова були передані ковчег з часткою мощей святого Дмитра Ростовського, ікона з його зображенням, а також копії деяких документів, що зберігалися в Єлецькому монастирі[10].

До ювілею єпархії Братство видало брошури чернігівського єпископа Сергія "Начало христианства в Черниговской области", "О святых и святынях Черниговских", "О некоторых достопримечательнейших из местной истории лицах", а також низку збірників, історичних нарисів про чернігівських святих, чудотворні ікони, видатних церковних діячів. Зусиллями місцевого духівництва та викладачів семінарії був здійснений опис ризниць та бібліотек чернігівських Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів[11], Єлецького[12] і Троїцько-Іллінського[13] монастирів, а також архіву Чернігівської духовної консисторії[14]. Членами Братства П. Соболевим, Н. Славіним, М. Доброгаєвим, І. Платоновим, І. Листовським були підготовлені дослідження, присвячені видатним чернігівським ієрархам Л. Барановичу, І. Максимовичу, М. Десницькому, В. Смирнову, Ф. Гумілевському. Побачило світ дослідження протоієрея І. Платонова з історії чернігівських Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів[15]. Водночас у Спаському соборі Братство влаштувало 15 лекцій з церковної історії Чернігівщини.

Братство здійснювало й інші проекти, що мали на меті вивчення церковної історії краю. Так, у 1899 р. Рада Братства з ініціативи викладача семінарії Д. Скворцова ухвалила "просить духовную консисторию предписать отцам благочинным доставить сведения о расколе и сектанстве в их округах, на основе разработанной программы". На підставі зібраних у такий спосіб відомостей було впорядковане "Историко-статистическое обозрение

современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии”[16]. Ці матеріали становлять неабиякий науковий інтерес для дослідників такої маловивченої теми, як історія розколу та сектантських рухів на Чернігівщині.

Крім того, у 1916 р. при Братстві був створений Єпархіальний місіонерський музей, у якому концентрувались писемні та речові пам’ятки, що характеризували життя, побут та основні ідеї віровчень розкольників та неправославних релігійних громад Чернігівщини (протестантів, католиків, іудеїв та мусульман)[17]. На жаль, жодного опису його колекцій не збереглося, а експонати безслідно загинули у вирі революційних подій.

Комітет по влаштуванню читань для народу очолював відомий знавець церковної історії кафедральний протоієрей О. Єфимов. Представники духівництва, викладачі духовних навчальних закладів, студенти старших курсів семінарії виступали з лекціями з місцевої церковної історії, причому деякі з них були надруковані окремими відбитками для популяризації християнських цінностей серед мешканців краю. У 1914 р. цей Комітет був реорганізований у Релігійно-філософське товариство.

З 1911 р. працював Комітет для нагляду за іконописом, функції якого полягали у контролі за дотриманням православного канону, розповсюдженні спеціальної літератури з іконопису, створенні майстерень і проведенні професійної реставрації стінопису та стародавніх ікон у храмах єпархії[18].

У діяльності Братства святого Михайла, князя Чернігівського можна умовно виділити кілька етапів. Перший з них охоплює 1888–1890 рр. У цей час воно існувало переважно як місіонерський осередок і майже не займалося церковно-краєзнавчими дослідженнями. Другий період припадає на 1891– 1895 рр., коли внаслідок прийняття оновленого статуту діяльність Братства розширилась саме за рахунок активної підтримки місцевих церковно-історичних студій. Братство відіграло провідну роль у підготовці та проведенні ювілейних заходів, присвячених 900-літтю заснування Чернігівської єпархії. У цей час значно зросла кількість членів Братства, почалося фінансування часопису “Черниговские епархиальные известия”. Третій етап охоплює 1895–1916 рр. і характеризується поглибленням впливу Братства на розвиток церковно-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині. Удосконалювалась внутрішня структура товариства, розширювалась мережа його відділень. 1914 р. розпочала роботу братська друкарня, на базі якої видавалися часописи “Черниговские епархиальные известия”, “Вера и жизнь”, газета “Черниговский церковно-общественный вестник”. На сторінках цих періодичних видань було опубліковано чимало студій з церковної історії Чернігівщини. Коштом Братства були видані дослідження місцевих науковців, присвячені чернігівським святим Михайлу та Федору, історії Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів, життєписи видатних чернігівських архіпастирів І. Максимовича та Ф. Углицького, праці з історії Чернігівської духовної семінарії, нариси про чудотворні ікони Чернігівщини.

За 39 років існування (1888–1917) на кошти, за безпосередньої участі та завдяки широкомасштабній благодійній підтримці Братства святого Михайла було вжито чимало заходів щодо збирання, вивчення та збереження пам’яток церковної старовини Чернігівщини.

---

[1] Указ Сената об утверждении православных церковных братств 10.06.1864 г. // Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 3. – Спр. 217. – 32 арк.

[2] Смолич И. История русской церкви. В 2 т. – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – С. 84–85.

[3] Организация Черниговского епархиального Братства // Черниговские епархиальные известия. – Часть официальная. – 1862. – № 9. – С. 104.

[4] Устав Братства святого Михаила, князя Черниговского // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1888. – № 17. – С. 579– 580.

[5] Жизнь и деятельность Братства святого Михаила, князя Черниговского за 1914 год. – Чернигов: Типография Братства святого Михаила, князя Черниговского, 1915. – С. 34–44.
[6] Отчет Братства святого Михаила, князя Черниговского (январь–сентябрь 1891 г.). – Чернигов: Типография губернского правлени, 1891. – С. 10.
[7] Там само. – С. 25–26.
[8] Добровольский П. Черниговский Елецкий Успенский мужской монастырь. – Чернигов: Типография губернского земства, 1900. – С. 117–120.
[9] Рапорт Вениамина, епископа Черниговского и Нежинского в Синод от 21 августа 1892 г. // ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 5006. – 3 арк.
[10] Добровольский П. Черниговский Елецкий Успенский мужской монастырь. – Чернигов: Типография губернского земства, 1900. – С. 59–60.
[11] Главная опись церковного и ризничного имущества Черниговского кафедрального Спасо-Преображенского собора. 1892 г. // ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4976.
[12] Филоновский А. Опись ризницы и библиотеки Черниговского Елецкого Успенского монастыря // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1893. – № 16. – С. 580–615.
[13] Козминский Д. Описание ризницы и библиотеки Черниговского архиерейского дома // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1893. – № 11–15.
[14] Копия протокола заседания Совета Братства святого Михаила, князя Черниговского. 1891 г. // ДАЧО. – Ф. 712. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 3зв.
[15] Платонов И. Черниговские кафедральные соборы и их достопримечательности. – Чернигов: Типография губернского правления, 1892. – 40 с.
[16] Скворцов Д. Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1901. – № 7–10.
[17] Василий, епископ Черниговский. Предложение об оживлении работы Братства святого Михаила, князя Черниговского // Вера и Жизнь. – 1916. – № 5. – С. 5–16.
[18] Устав Черниговского епархиального комитета по наблюдению за иконописанием. 1910 г. // Черниговские епархиальные известия. – Часть официальная. – 1910. – № 9. – С. 215–217.

В. ГЛУШКО

“Славетного краю славетне ім’я”

(життя і благодійність князя Миколи Миколайовича Неплюєва)

Максим Рильський у своїх знаменитих “Вечірніх розмовах” писав: “Мені, мабуть, ніколи не надокучить нагадувати, що хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього”. Наш час, хоч і насичений подіями, дає змогу пригадати забуті імена тих, хто зробив немало для поширення духовності серед населення України, брав участь у доброчинності. Одним із них був князь Микола Миколайович Неплюєв. Промисловці, меценати, благодійники це – династія Неплюєвих, діяльність яких у радянський час замовчувалась.

У звичайний серпневий день 1881 р. в с. Ямпіль Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер Сумська область – В.Г.) відбулася зовні скромна, але виразна подія. В невеликому будинку місцевого поміщика, розташованому біля церкви Преображення, зібралися десятеро селянських дітей-сиріт віком від 10 до 14 років. До них вийшов молодий чоловік високого зросту, лагідно привітався й почав читати оповідання “Наша Вітчизна” з підручника К. Ушинського “Дитячий світ і хрестоматія”. Вчителя звали Микола Миколайович Неплюєв. Це був перший урок у щойно відкритій школі, яка потім виросла у Хрестовоздвиженське трудове братство. Це був і перший крок у великій благодійній діяльності М. Неплюєва.

Як свідчить “Русский биографический словарь”, Неплюєви – дворянський рід, що походить від боярина Андрія Івановича Кобили, від якого ведуть свій родовід багато знатних фамілій. Праправнук Андрія Івановича на прізвисько Неплюй став родоначальником Неплюєвих. Особливо рід уславився у XVIII ст., коли його представники наблизились до царського двору, досягли високих чинів і посад – таємних радників, сенаторів, посланників, були відомими церковними діячами. В XIX ст. ім’я мільйонерів Неплюєвих добре знали у Франції, Німеччині, інших західних країнах. Це й не дивно. Адже вони були вмілими господарями, вели свої справи на сучасному рівні, з широким використанням наукових досягнень.

11 вересня 1851 р. в сім’ї Миколи Івановича Неплюєва, предводителя дворянства Чернігівської губернії та його дружини, уродженої баронеси Шліппенбах з роду шведського полководця Вольмара-Антона Шліппенбаха – сподвижника Карла XII, народився син Микола.

Закінчивши в 1875 р. юридичний факультет Петербурзького університету, понад три роки був, і не без успіху, радником російського посольства в Мюнхені, після чого повернувся у маєток батька. Захід своєрідно вплинув на Неплюєва. З одного боку, там, на відміну від пореформеної Росії, був налагоджений побут. З іншого – панував культ власності, обивательський снобізм пригнічував особистість.

Необхідно відзначити, що в той час молодий дипломат зацікавився філософією поета й публіциста Олексія Степановича Хомякова. Для Неплюєва було важливо, що О. Хомяков вважав російську общину заснованою на православ’ї, на “внутрішньому законі”, тобто на взаємній згоді між державою і народом, без антагонізму й релігійної ворожнечі. У своїх філософських працях Хомяков обстоював думку, що філософія може бути створена на ґрунті православ’я; центральна його тема – з’ясування ідеї Церкви. Розглядаючи Церкву як живий організм любові та істини, Хомяков наголошував: “Церква полягає не в більшому чи

меншому числі віруючих, навіть не в зібранні віруючих, а найбільше в духовному зв'язку, що їх об'єднує".

У зв'язку з радикальними перемінами в житті М. Неплюєва виникає два питання: чому молодий, перспективний дипломат кидає службу і чому заснована ним школа отримує назву "Трудове братство"?

Як засвідчував сам Неплюєв, з 1877 р. його переслідував один і той самий сон: він бачив себе у селянській хаті в оточенні дітей. Розмовляючи з ними, відчував "таку духовну втіху, яку з дитинства хотіла душа і не знаходила у спілкуванні з людьми, далекими від християнського духу". Він був "духовно стомлений", його "переслідувала думка, що все життя мине у світській метушні, серед витончених підступів та елегантного лицемірства".

Через чотири роки сон здійснився у повному обсязі. Ці "програмні" бажання були підкріплені й матеріально. Коли школа у тому ж таки 1881 р. була переведена на хутір Воздвиженськ, вона отримала і землю, і реманент, і гроші, а 1885 р. – додаткову землю і гроші від батька Миколи Миколайовича М.І. Неплюєва. Це була нижча господарська школа першого розряду і мала назву "школа землеробства".

В економічному плані Трудове братство, за висловом відомого французького економіста А. Леруа-Больє, було "кооперативним товариством виробництва і споживання". У Братстві все рухоме і нерухоме майно, крім предметів особистого вжитку, вважалося колективною власністю. Приватна власність допускалася тільки у вигляді особистих рахунків членів общини. Братські сім'ї-артілі працювали на полях, фермах, у майстернях, садах; братчики вчителювали у школах, очолювали заводи. Економічною діяльністю керувала господарська рада. Чистий прибуток після відрахувань до загальних фондів (20 %) порівну ділився між членами Братства.

Але Трудове братство – це не лише економіка. Це також і, можливо, в першу чергу, – духовне життя, виховання. В ньому почала здійснюватися мрія Неплюєва, яку він визначив так: "Метою Братства є здійснення християнської правди у житті, а засобом – гармонійна організація життя, спілкування і праці на засадах любові до Бога і братолюбія".

Що примушує людину успішно навчатися? Найбільш розповсюдженими мотивами сумлінного навчання М. Неплюєв вважав любов до сім'ї, намагання заслужити схвалення рідних, а також страх перед поганими оцінками – страх покарання. Більша частина школярів керується бажанням відзначитися, вислужитися і тільки дехто – інтересом до справи, до знань. "Потрібно йти шляхом християнізації школи", – вважав М. Неплюєв. У християнському вихованні він вбачав засіб змінити формально-казенний дух школи, наблизити її до життя сім'ї. Дисципліну страху й користі належало замінити стосунками любові, співробітництва та братерства.

Ідеалом "гармонійної організації" для Миколи Миколайовича були громади на зразок апостольських. Саме такими він уявляв трудові братства, "де щиро віруючі християни знайшли б можливість узгоджувати життя з вірою, жити однодумно з братами у Христі, добувати засоби до життя шляхом дружного співробітництва, заснованого на любові, довірі та повазі один до одного".

У цьому навчальному закладі майже все було незвичним. Кожний день починався із зустрічі з директором. Про ритуал перед початком занять, а також про Братство, його школи цікаво розповів у своєму виданні "Школы Н.Н. Неплюева, как пример самобытного воспитания" А. Лютецький, чиновник міністерства освіти. Він підкреслював, що "тон усьому задавав засновник Братства і директор школи Микола Миколайович (повний його титул: Блюститель Хрестовоздвиженського першого Трудового братства – В.Г.). Більшість учнів поважала й любила директора". Спираючись на національну російську традицію колективізму, Неплюєв намагався розвивати спільну діяльність і взаємодопомогу учнів.

Наприклад, він запровадив спільну підготовку уроків цілим класом (за винятком письмових робіт і вивчення матеріалу напам'ять). Це привчало вихованців до співпраці й заохочувало ледарів. Кращі учні допомагали менш здібним, механічне засвоєння уроків виключалося.

М.М. Неплюєв день за днем ростив і вчив своїх вихованців, віддаючи цій благородній справі всю душу, все вміння, всього себе. І діти відчували це, відповідаючи любов'ю на любов. Недарма і через багато років після закінчення школи зв'язок між братчиками не переривався. Більшість вихованців залишалися у Братстві.

Велика увага у Братстві приділялася інтелектуальному й естетичному розвитку, чому сприяв і мальовничий садово-парковий ансамбль. У Воздвиженську була велика бібліотека, викладалися музика, малювання. Вчителі й учні часто збиралися, ставили спектаклі та концерти, після чого влаштовували традиційний обід з музикою і хоровим співом. Тон завжди задавав директор, який ще в молоді роки навчився грі на фортепіано. За свідченням одного з братчиків на одному зі свят "Микола Миколайович зіграв декілька п'єс на фортепіано. Він грав з особливим піднесенням; музика підніналася цілими хвилями і завмирала під стелею; Микола Миколайович цього разу зіграв одну з нових своїх п'єс. Всі ми дали їй назву "Земля і небо"… Бо відчуття було таке, ніби ангели співають".

Внесок М.М. Неплюєва у музичне виховання учнів Братства значний. За підрахунками автора цих рядків тільки так званих "пісень без слів" для фортепіано нараховується 237. Вони зібрані у 8 зошитах, які видавалися у Москві, Чернігові, Санкт-Петербурзі. М. Неплюєв – автор семи творів на вірші О.С. Хомякова, в тому числі і таких, як "Трудівник", "Натхнення". Ним були покладені на ноти для хорового співу три молитви: "Господи і Владико живота мого" (молитва Єфрема Сиріна); братська молитва "Хресту твоєму поклоняємося, Христос, і святе ім'я Твоє призиваємо"; дитяча молитва (для трьох голосів) "Господи, любов'ю наповни серце моє".

Великий вплив на учнів мала Ольга Миколаївна, молодша сестра Миколи Миколайовича. Музичну освіту вона здобула у Санкт-Петербурзі, пройшла курс вокалу в італійця Репетто. Мала від природи сильний красивий голос – сопрано особливого тембру. За свідченням сучасників Бог наділив Ольгу Миколаївну надзвичайною працездатністю, простотою та скромністю, котрі притаманні людям з чистою душею.

Деякі вихованці закінчували музичні училища, консерваторії. Так, Микола Клюєв поступив до Київського музичного училища. У 1909 р. Московську консерваторію закінчив Сениця Павло Іванович. Він написав близько 250 творів: серед них – 89 солоспівів, 24 вокальні ансамблі, 47 хорів, 7 обробок українських народних пісень для хору a'cappella тощо.

Славився Воздвиженськ і своїми дзвонарями та дзвонами, тони яких були чудово підібрані. Наприклад: Мехед Федір Георгійович виконував похоронний дзвін з "Бориса Годунова".

В сільськогосподарську школу, яка входила до складу Братства, приймали також і дівчат. Керували нею мати та дві сестри Миколи Миколайовича – Ольга і Марія.

Поступово в школах утворилися два братські гуртки: старший і молодший, які втілювали настанови М. Неплюєва: "Нехай з любов'ю поставляться до слабших своїх товаришів у моральному відношенні й тим самим допоможуть їм помітити і виправити свої недоліки". Для вступу до старшого братського гуртка головною умовою була свідома віра, бажання співвідносити з нею життя і любов до Бога та його створіння – людини. Як правило, членам старшого гуртка доручалося виховання молодших (до речі, "кандидатський" термін становив півроку). Влада старшого гуртка поширювалася на всю школу.

Дружні стосунки між учнями, викладачами, батьками, спільні погляди тих і інших на завдання виховання і навчання, турбота і увага до кожного учня – все це від самого початку

сприяло виникненню майже сімейної обстановки, братського духу, який так цінували педагоги й учні всіх поколінь.

Свої педагогічні думки М. Неплюєв виклав у брошурі "Думки і поради щирого друга", надрукованій у Санкт-Петербурзі 1883 р., а потім у переробленому вигляді включеній до IV тому Повного зібрання творів. "Головне завдання наставника – приготувати юнака і юнку до корисної для суспільства праці". Для виконання цього завдання "не слід пропускати жодної нагоди дати учню можливість розвивати такі дорогоцінні у житті якості, як любов до праці й доброчинність. Цього ми досягаємо, тільки привчаючи учня до постійної праці".

Розмірковуючи так, автор доходить до неординарного і в наш час висновку: "Доки учень присутній у класах, в ньому щодня виховують потяг до праці і йому кожний день задають уроки. Слід вимагати, щоби і в інший (позаурочний, особливо святковий – В.Г.) час учень відвідував уроки по декілька годин на день". Це, на перший погляд, суперечливе твердження говорить про творче ставлення М. Неплюєва до педагогічного процесу. "Взагалі увесь зовнішній бік життя вихованців, починаючи з їжі і закінчуючи розподілом часу для занять і відпочинку, відповідає звичкам трудового люду", – писав П. Солонина, який відвідав хутір Воздвиженськ. До речі, окрім знайомства із загальноосвітніми предметами: Законом Божим, географією, арифметикою – дітей навчали землеробству, бджільництву, основам ветеринарії тощо.

1894 р. був для Братства знаменним – ухвалили його статут, який закріплював духовне виховання і структуру Братства. У короткому викладі він передбачав:

а) турбуватися про християнське виховання дітей, привчаючи їх думати, відчувати й жити згідно з ученням Христа Спасителя та статутами святої церкви;

б) надавати можливість всім бажаючим узгоджувати своє життя з животворящим духом віри, яка створить одну трудову сім'ю на засадах християнської любові і братства;

в) по можливості надавати допомогу й за межами Братства всьому тому, що веде до упорядкування життя у двох попередніх напрямках.

Братство отримало статус юридичної особи. Воно перебувало у віданні православної церкви, під патронатом чернігівських єпископів. Школою керувала педагогічна рада, очолювана М. Неплюєвим. До її складу входили запрошені вчителі, а також вихованці-братчики. У школі було два підготовчі і три основні класи. Навчальний процес був розрахований на 5 років: перші три присвячувались загальноосвітній та загальній сільськогосподарській підготовці, останні два – поглибленому вивченню спеціальних предметів.

У 1895 р. школа мала свій значок: у вінку з колосків жита та вівса – чернігівський герб – одноголовий орел з великим хрестом, під ним перехрещені коса, граблі та серп з буквами "В.С.–Х.Ш." (Воздвиженская сельскохозяйственная школа – В.Г.).

До 4 серпня 1894 р. відбулося 5 випусків: усього школу закінчили 47 осіб, із них побажали поступити у члени братської артілі 32, а 15 вийшли "у світ". (Слід зазначити, що братчиків не готували до місіонерської діяльності, навпаки, всіляко утримували у Братстві). Того ж року з 68 вихованців у старшому гуртку було 20 осіб, у молодшому – 38 і кандидатів у молодший –10.

Поступово здійснювався план Неплюєва: "Царство Боже прийшло б тоді, коли вся держава російська зробилася одним Братством Христовим. Ось тоді наша Русь стала б воістину "Святою Руссю", тим світочем Божим, який, засявши на російській землі, в серці російського народу, сяяв би на весь світ".

Як писав А. Лютецький: "саме тут школа своїм виховним впливом повинна розбудити у вихованців здорове начало (дух єднання – В.Г.), у майбутньому зробити його можливим у всіх сферах життя й діяльності людини. Людський підхід до нового складу життя: розвинути, вдосконалити цей самобутній устрій, остаточно відродити його у формі братств трудових на

всіх щаблях народної і суспільної діяльності – ось у чому полягає завдання цих самобутніх реформ".

Час йшов, Братство з кожним роком розширювалося не тільки у плані прийому учнів, а й у матеріальному. У 1912 р. воно нараховувало у своїх рядах 500 осіб і мало три початкові та дві сільськогосподарські школи. Діяльність Неплюєва знайшла відгук у столицях імперії. Так, наприкінці 1907 р. Московська духовна академія запросила Миколу Неплюєва читати лекції. Це його порадувало і він записав у щоденнику: "В особі духовної академії Росія всиновила наше Братство, а святий Сергій бере його під своє покровительство".

Але мрії і сподівання М. Неплюєва не здійснилися повністю: після нетривалої тяжкої хвороби в ніч на 21 січня 1908 р. він помер. Братство глибоко переживало кончину свого засновника, який більшу частину життя віддав розвиткові цього незвичайного духовного навчально-трудового закладу. Поховали М. Неплюєва на місцевому кладовищі.

Після смерті директора Братство переживало важкі часи, бо все в ньому трималося на авторитеті Миколи Миколайовича. Поступово, не маючи постійного і авторитетного керівника, братчики почали роз'їжджатися. Але сільськогосподарська школа продовжувала існувати і при радянській владі, потім вона перетворилася на технікум.

Що стосується братчиків, то вони, у більшості своїй, працювали у сільському господарстві. Серед них були і видатні люди: Герой Соціалістичної Праці професор С. Черненко, якого називали "патріархом садівництва", етнограф і фольклорист І. Абрамов, літературознавець Ф. Петруненко, композитор П. Сениця.

М. Неплюєв не тільки віддавав усі кошти на розбудову Трудового братства (про що свідчать будівлі у Воздвиженську, Преображенську, Ямполі), але й фінансово підтримував будівництво Глухівського учительського інституту, залізничної станції і селища при ньому (збереглася назва – Неплюєве), торгових рядів у Ямполі (зруйновані під час Великої Вітчизняної війни), разом з відомим благодійником Терещенком побудував у Хуторі Михайлівському рафінадний завод тощо.

---

[1] Лютецкий А. Школы Н.Н. Неплюева, как пример самобытного воспитания. – М., 1900.
[2] Неплюев Н.Н. Полное собрание сочинений. – Т. I–V. – СПб., 1901–1902.
[3] Русский биографический словарь. – СПб., 1914.
[4] Солодовник Н.С. Воздвиженское трудовое братство. – М., 1995.
[5] Солонина П. Воздвиженская с/хозяйственная школа. – Чернигов, 1899.
[6] Трудовое братство. Н.Н. Неплюев – подвижник земли русской. – К., 1912.
[7] Матеріали Воздвиженського історико-меморіального музею "Трудове братство М.М. Неплюєва".

С. ГОРОБЕЦЬ

Олександр Павлович Карпинський – меценат, благодійник, просвітитель

Коли мова заходить про меценатів, благодійників, на думку, насамперед, спадають або високопосадовці на кшталт гетьмана Мазепи, або нащадки славетних козацьких родів – Полуботки, Лизогуби, Дуніни-Борковські, Милорадовичі, або ж мільйонери-підприємці, що збагатіли в капіталістичному XIX ст. Разом з тим і серед українців, що не обіймали високих посад, не належали до елітних фамілій і не мали надійних фінансових тилів, були гідні поваги постаті, які всі свої небагаті статки витрачали на благородні справи. Серед таких – Олександр Павлович Карпинський, один із засновників Чернігівської міської бібліотеки (тепер – обласна універсальна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка), перший директор Чернігівського міського банку, голова губернської земської управи протягом семи (з перервою) років, зрештою – почесний громадянин міста Чернігова. Але при цьому, на жаль, О.П. Карпинський практично невідомий широкому загалу істориків, свідчення про нього вкрай обмежені та уривчасті. А його єдина відома фотографія надрукована в такому специфічному виданні, як "Банківський вісник".

Генеалогічне дерево Карпинських, представлене в родовідній книзі Г. Милорадовича[1], має чотири різні гілки, на одній з яких можна знайти скупу інформацію про родину Олександра Павловича[2]. Його дід – титулярний радник Іван Васильович – займав посаду чернігівського стряпчого, про батька – Павла Івановича – вказано тільки рік народження: 1810-й. Сам О.П. Карпинський ("лекарь, титулярный советник, был председателем Черниговской губернской земской управы") народився в 1835 р. Названі діти Олександра Павловича: Олександр (1869 року народження), Григорій (1871) та Надія (1867)[3].

Між тим, корені О.П. Карпинського знаходяться в селі Петрушині, що за 20 кілометрів на північ від Чернігова. Він походить зі старшинського козацького роду Карпенків, засновник якого – петрушинський козак Селівон Карпенко – вперше згадується в 1715 р. Вірогідно, прадідом Олександра Павловича був Василь Петрович Карпенко – писар Ройської сотні Чернігівського полку (1777), хорунжий сотенний (1782), пізніше – корнет. Можливо, саме його стараннями Карпенки здобули дворянство, задля чого надали прізвищу російське звучання: Карпинські[4]. Поступово представники роду залишали родовий маєток у Петрушині і переїздили до губернського центру, обіймаючи різні чиновницькі посади.

Павло Іванович Карпинський (1810–1850) мешкав, напевно, в Чернігові, хоча й опікувався маєтком. В усякому разі, зв'язки Карпинських з рідним селом ніколи не переривалися. Помер Павло Іванович доволі молодим. Дружина Анна Іванівна (1812–1880) самотужки виховувала Олександра та малолітню дочку Юлію (народилась в 1850 р.; пізніше вийшла заміж за одного з петрушинських багатіїв – дворянина Шихуцького).

У спадок О.П. Карпинському дістались 3 кріпаки та 17 десятин землі. Втім, Олександр Павлович відзначався яскраво вираженими ліберально-демократичними поглядами. В Петрушині й сьогодні пам'ятають доброго "поміщика Карпинського", який відпустив своїх селян на волю без викупу і настільки переймався долями петрушинців, що організував у селі міністерську школу. Записи в метричних книгах по селу Петрушину дозволяють підтвердити свідчення старожилів про надання свободи кріпакам – братам Іову, Никанору та Михайлу Євстафійовичам Гришаєнкам[5]. А історія з відкриттям одного з перших у Чернігівському повіті двокласного зразкового міністерського училища у Петрушині (1875 р.) вражає своїм

певного роду авантюризмом у кращому значенні цього слова. Здається, тільки завдяки беззаперечному авторитету серед селян О.П. Карпинський зумів надихнути людей на велику справу – побудову і утримання престижного, як для такого доволі глухого села, навчального закладу. А потім потужно лобіював цю ідею на всіх рівнях і кілька років, коли школа на перших порах не мала сталого приміщення і балансувала на межі закриття, відчайдушно відстоював її існування у затяжному листуванні з Київським навчальним округом[6]. Не викликає сумнівів, що з відкриттям школи Карпинський пов'язував покращення становища простих селян, саме в освіті вбачав шлях до забезпечення духовних потреб народу.

А в 1873 р. Олександр Павлович організував у тому ж таки Петрушині перше в повіті "Петрушинско-Черторейское ссудо-сберегательное товарищество". Втім, цей експеримент був не надто вдалим, діяльність товариства незабаром завмерла і в 1890 р. воно припинило існування[7].

Тим часом, після проведення земської реформи Карпинського обирають гласним Чернігівського повітового земства, а вже наприкінці 1866 р. – головою губернської земської управи[8]. Олександр Павлович старався максимально сприяти підвищенню життєвого рівня населення, постійно виступав на земських зібраннях з питань освіти, медицини, народних кредитів тощо.

1 листопада 1870 р. Карпинський добровільно склав повноваження голови земської управи "в виду заявления председателя собрания, объявившего незаконными и неподлежащими обсуждению два предложения, внесенные в собрание управою", принципово відхиливши всі прохання колег не залишати посаду. В 1874 р. О.П. Карпинського вдруге обрали головою губернської земської управи[9].

Як зазначає Л.В. Студьонова, Олександр Павлович "очолював лівий напрямок в діяльності земства. Вступав у конфлікт з чернігівськими губернаторами. Мав добре серце. Всім допомагав. Хоча одержував велику платню, перебував у постійних боргах. Дав гроші на відкриття громадської бібліотеки"[10].

Чернігівська бібліотека ім. В.Г. Короленка була заснована на пожертвувані кошти й існувала як громадська. "Основні пожертвування на утримання її та придбання книжок йшли від членів правління-засновників: Червинського, Карпинського, родин Ліндфорсів, Русових, Милорадовичів, Лизогубів"[11].

19 лютого 1875 р. у приміщенні міської думи був відкритий Чернігівський міський громадський банк, першим директором якого став Олександр Павлович Карпинський. Саме він взяв на себе клопіт по організації установи. "Віддаючи новій справі весь вільний час, Карпинський не одержував заробітної плати протягом першого року зовсім, а у наступні – більшу частину її передавав на освітянські потреби. Коли у 1880 році О.П. Карпинський залишив посаду директора, то на відзнаку заслуг йому було присвоєно звання почесного громадянина Чернігова"[12].

Останні роки життя Олександра Павловича характеризуються надзвичайною активністю в громадському житті. Очевидно, це пов'язане зі смертю дружини Олени Василівни (1841–1873) та старшого сина Павла (1865–1874)[13]. Переживши сімейну трагедію, О.П. Карпинський цілковито зосередився на суспільній діяльності. Коли у 1875 р. чернігівське земство влаштувало учительські курси, він був одним із головних ініціаторів такого кроку. А потім за власний рахунок утримував стипендіатів Чернігівської земської учительської семінарії[14].

Вболіває Карпинський за долю практично забороненої на той час української мови[15]. У 1870 р. губернське земське зібрання виносить йому подяку "за ходатайство его пред особой комиссией, состоявшей под предводительством государя наследника, о выдаче пособия голодавшему населению северных уездов Черниговской губернии"[16], а в 1871 р.

– “…[illegible]…” (Г.С.)
по возложенному на них уполномочию – ходатайствовать об уклонении Либаво-Роменской …[illegible]” [17].

Олександр Павлович Карпинський.

15 …[illegible] 1878 р. Олександр Павлович … предложение о назначении единовремен-ного пособия, в …[illegible] 1000 рублей, уроженцам Черниговской губернии, …[illegible] Киева”, яке …[illegible] [18].

А ще – маловідомі для нас зв’язки із Сосницьким повітом. У Сосниці він долучився до відкриття повітової бібліотеки, від Сосниці в 1870-і рр. обирався до губернського земства, родом із Сосниці були й стипендіати Карпинського в учительській семінарії. Зрештою, саме в Сосниці збереглась єдина відома нам фотографія Карпинського. Чим пояснити …[illegible]? Можемо лише припустити, що в Сосницькому повіті народились мати або дружина Олександра Павловича, а можливо саме там проходила його лікарська практика, про яку також майже нічого не відомо.

…[illegible] О.П. Карпинський на початку 1880-х. Його нащадки залишили Петрушин, а чернігівські сліди швидко загубились. Та добра пам’ять про цю чудову людину живе й сьогодні. Наприкінці 2004 р. … [19], а в 2010 р. планується широко відзначити 175-річчя від дня народження О.П. Карпинського.

---

[1] …[illegible] Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – Спб., 1901. – Т. 2. – Ч. III. – С. 122–123.
[2] …[illegible] (том 2), але вона не має жодного …[illegible] имени, но совершенно иного происхождения”.
[3] …[illegible] Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – Т. 2. – Ч. III. – С. 122–123.
[4] Олександр Павлович Карпинський і село Петрушин / Підготував Горобець С. – Чернігів, 2004. – С. 8–18.
[5] …[illegible] – С. 17–18.
[6] Центральний державний історичний архів України в м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 119.
[7] …[illegible] – С. 24–29.
[8] …[illegible] А.И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания. 1865–1882 гг. – Одесса, 1884.
[9] …[illegible]
[10] …[illegible] Л.В. Духовна скарбниця краю (1877–2002). – Вип. 1. – Чернігів, 2002. – С. 4, 7.
[11] …[illegible] І. Роль меценатства та благодійництва у становленні бібліотеки // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 119.
[12] Банківський вісник. – 2001. – № 2. – С. 14.
[13] …[illegible]
[14] Русанов Ю. Чернігівська громада в громадському русі XIX – початку XX ст. в Україні // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 61–62.
[15] …[illegible] Г. На терені українства // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 156.
[16] …[illegible] А.И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания. 1865–1882 гг. – Одесса, 1884.
[17] …[illegible]
[18] …[illegible]
[19] Горобець С. Почесні громадяни села Петрушина. – Чернігів, 2004. – 28 с.

О. ГРИНЬ

Михайло Судієнко – меценат та дослідник

Історія благодійності на теренах Чернігово-Сіверщини нерозривно пов'язана з постаттю Михайла Йосиповича Судієнка – любителя старовини, археографа, дослідника-аматора українського минулого, видавця та громадського діяча.

М. Судієнко народився у 1803 р. (за іншими даними – у 1802 р.)[1]. Про його походження достовірно невідомо, але вже у 1804 р. він був усиновлений представником старовинного козацько-старшинського роду таємним радником Й. Судієнком[2]. 21 червня 1804 р. хлопцю було надане дворянство з дозволом прийняти фамільний герб і прізвище Судієнків та з правом наслідування маєтностей. Йосип Судієнко, окрім служби у поштовому відомстві, керував майновими справами князя О. Безбородька, від якого за вірну службу отримав чимало маєтностей[3]. Відтак М. Судієнко потрапив до заможної родини, в традиціях якої була благодійність.

Його дід, новгород-сіверський сотник С. Судієнко, у XVIII ст. надав гроші на виготовлення іконостасу Миколаївської церкви. Коштом батька у 1801 р. споруджений іконостас у Воскресенській церкві[4], а у 1814 р. Й. Судієнко пожертвував 90 тисяч карбованців на облаштування пансіону при Чернігівській чоловічій гімназії[5]. Надані ним у 1808 р. 100 тисяч карбованців на облаштування церкви та пам'ятника на честь Полтавської битви були покладені у банк і у 1875 р. зросли до 200 тисяч. На них у 1895 р. відновлена Свято-Сампсоніївська церква та споруджений пам'ятник на братській могилі поблизу Полтави[6]. Цікаво, що у 1820-х рр. М. Судієнко клопотався перед малоросійським генерал-губернатором М. Рєпніним про навчання на ці кошти дітей з Чернігівської та Полтавської губерній у Полтавському кадетському корпусі. Згідно з його пропозицією вони мали йменуватися "вихованцями таємного радника Й. Судієнка". Напевне, таке застосовування батьківських коштів М. Судієнко вважав більш доречним для вшанування його пам'яті.

Після смерті батька та його брата, статського радника І. Судієнка, М. Судієнко успадкував усі родові маєтності. В його маєтках, розташованих у Новгород-Сіверському, Стародубському, Конотопському і Глухівському повітах Чернігівської губернії та Трубчевському повіті Орловської губернії, мешкали майже 3 тисячі душ залежних селян, а річний прибуток становив понад 125 тисяч карбованців[7].

Життєвий шлях М. Судієнка докладно простежив О. Федірко[8]. Зазначимо лише, що після навчання у 1811–1824 рр. у Пажеському корпусі він впродовж п'яти років перебував на військовій службі та пройшов шлях від корнета до штаб-ротмістра. За участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. був нагороджений орденом св. Анни III ступеня та медаллю. У січні 1829 р. М. Судієнко вийшов у відставку і невдовзі повернувся в Україну. Восени 1829 р. він одружився з Надією Миклашевською, представницею ще одного старовинного козацько-старшинського роду, батько якої М. Миклашевський цікавився українською минувшиною[9]. Відтоді М. Судієнко цілковито присвятив себе колекціонуванню пам'яток старовини, археографічному опрацюванню та популяризації історичних джерел, а також громадській та благодійній діяльності.

У 1835–1837 та 1838–1841 рр. він обіймав посаду Новгород-Сіверського повітового предводителя дворянства, водночас був попечителем Новгород-Сіверської та Чернігівської гімназій, причому його коштом утримувалися діти з незаможних родин. Крім того, М. Судієнко виділив 30 тисяч карбованців на облаштування пансіону при Чернігівській

гімназії, заснував при пансіоні бібліотеку, неодноразово жертвував кошти на поповнення гімназичної бібліотеки й передав до неї 578 томів з власної книгозбірні[10]. Після переїзду в 1840-х рр. до Києва М. Судієнко став почесним попечителем Білоцерківської гімназії. Відомо, що він брав активну участь у житті ввірених його турботам навчальних закладів. Так, М. Судієнко вступився за вчителя історії і статистики Новгород-Сіверської гімназії М. Єрофєєва, якому через принциповість та непоступливість загрожувало переведення до повітового училища[11].

Високий соціальний статус М. Судієнка, освіченість, зацікавленість історією та громадська діяльність сприяли розширенню кола знайомств. З-поміж його друзів були урядовці, літератори, історики та краєзнавці – Д. Бібіков, М. Максимович, Г. Галаган, М. Самчевський, та інші. Зокрема, теплі приятельські стосунки пов'язували М. Судієнка з О. Пушкіним. Ймовірно, вони познайомилися у 1829 р. у Санкт-Петербурзі. Відтоді М. Судієнко неодноразово надавав поету фінансову допомогу. Три листи, надіслані йому О. Пушкіним впродовж 1830–1832 рр., М. Судієнко оприлюднив на сторінках "Русского архива" у 1859 р.[12]

Дослідники припускають факт знайомства М. Судієнка з Т. Шевченком, надто з огляду на спільну роботу в Київській тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. Зокрема, до колекції малюнків Т. Шевченка, виконаних за її дорученням на Волині, було додано записку М. Судієнка про отримання дозволу від генерал-губернатора Д. Бібікова на виготовлення з них літографій[13].

Ще у 1844 р. М. Судієнка, котрий "давно уже был известен как ревностный собиратель исторических материалов", було обрано почесним членом Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів[14]. Саме тоді він ініціював перегляд справ архіву Чернігівського губернського правління й здійснив цю роботу разом із Ф. Кітченком та Д. Грембецьким[15]. Щоправда, О. Лазаревський, аналізуючи долю архіву Генеральної військової канцелярії, який зберігався в архіві Чернігівського губернського правління, не схвалював методику роботи Д. Грембецького, котрий виносив цілі пакунки справ і передавав їх М. Судієнку. Згодом М. Судієнко передав частину цих документів до Київського центрального архіву[16].

У 1848–1857 рр. М. Судієнко перебував на посаді голови Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Крім виконання адміністративних функцій та координації роботи її членів, М. Судієнко особисто займався вивченням архівних фондів та археографічним опрацюванням виявлених джерел. Так, у 1852 – на початку 1853 рр. він переглянув документацію військово-похідної канцелярії П. Румянцева і справи по управлінню Малоросією, виявлені ним раніше в архіві Чернігівського губернського правління. Допомагав М. Судієнку спеціально відряджений капітан генерального штабу П. Сакович, який на підставі опрацьованих документів підготував "Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка с 1775 по 1780 г."[17]

У 1852–1854 рр. М. Судієнко опрацьовував джерела військово-історичного характеру кінця XVIII – першої третини XIX ст., виявлені в архіві у м. Дубно. Згодом ці справи були передані до департаменту Генерального штабу[18].

З ініціативи М. Судієнка Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів у 1850 р. розпочала концентрувати архіви скасованих на той час органів міського самоврядування. Слід відзначити, що в особі генерал-губернатора Д. Бібікова ініціативи М. Судієнка знаходили розуміння й підтримку. Згодом, у 1867 р., дослідник з повагою характеризував його як "человека государственного"[19]. За поданням М. Судієнка Д. Бібіков у 1850 р. виклопотав дозвіл на заснування при Київському університеті Центрального архіву, в якому мали зберігатися усі виявлені документи. Про важливість цієї справи М. Судієнко

писав М. Максимовичу 4 травня 1850 р.: "...это единственное средство сохранить драгоценнейшие материалы для истории юго-западной России, потому что без гродских книг нет возможности разработать историю здешнего края"[20]. На початку 1850-х рр. за сприяння Д. Бібікова члени Комісії отримали доступ для роботи в архівах польських магнатів – Сангушків, Потоцьких та ін.

В роки головування М. Судієнка активізувалася едиційна діяльність Комісії. Зокрема, у 1849 р. було видано "Жизнь князя А. Курбского в Литве и на Волыни" у двох томах, у 1848–1855 рр. – літопис С. Величка у трьох томах, у 1853 р. – літопис Г. Грабянки, у 1852 р. – третій том серії "Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов", що містив джерела з історії України XVI – середини XVII ст. Крім того, було розпочато збирання та опрацювання матеріалів до четвертого (останнього) тому "Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов", який вийшов друком у 1859 р.[21]

У середині 1840-х рр. члени Комісії вели роботу по виданню джерел з історії Берестейської унії. У 1849 р. була розроблена програма першого тому видання, запланованого на 1850 р. Втім, зволікання з редагуванням та публікація частини вже опрацьованих джерел Петербурзькою археографічною комісією в "Актах, относящихся к истории Западной России" звели нанівець цей проект[22]. Не побачило світ і ще одне видання, запропоноване М. Судієнком, – збірник джерел з історії Лівобережної України від середини XVII ст. – до гетьманування Д. Апостола, наданих архівом міністерства іноземних справ у Москві. Впродовж 1851–1854 рр. Комісія опрацювала понад 600 актових джерел 1624–1688 рр. та 1703–1705 рр., серед яких – документація Малоросійського приказу, офіційне листування І. Мазепи тощо. Проте відмова керуючого московським архівом М. Оболенського надати оригінали для остаточного звірення текстів (ймовірно, з цензурних побоювань) та нестача коштів змусили припинити роботу над виданням[23]. Крім того, у 1852 р. готувалася публікація "актов, изображающих эпоху самозванцев", але за невідомих причин цей проект також не був реалізований[24].

Про те, наскільки щиро М. Судієнко вболівав за стан справ у Комісії, свідчать його листи М. Максимовичу, в яких він неодноразово скаржився на обставини, що заважали роботі. Насамперед йшлося про нестачу фахівців, котрі могли б опрацювати значний масив матеріалів, що надходив до Комісії, та цензуру[25]. Про своє ставлення до останньої він, зокрема, зазначив у листі від 26 березня 1854 р.: "Беда с цензурою, или, лучше сказать, с цензорами, которые не понимают, что от них требует правительство и, не имея в голове разсудку, марают с плеча – таков у нас господин Мацкевич … Но что делать – мозжечок не восчечок – на рынок не пойдет да не купит"[26].

Намагаючись прискорити видання цінних джерел з історії України, які повсякчас надходили до Комісії з урядових установ та від приватних осіб, але не увійшли до її едиційних планів на найближчі роки, М. Судієнко у жовтні 1850 р. запропонував друкувати їх власним коштом. Члени Комісії погодилися, визнавши, що це "может лишь содействовать скорейшему и удобнейшему достижению ее собственных целей"[27]. Відтак, у 1851 р. М. Судієнко видав працю відомого краєзнавця О. Шафонського "Черниговского наместничества топографическое описание"[28]. Пам'ятка, впорядкована впродовж 1784–1786 рр., містить інформацію з соціально-економічного розвитку та адміністративного устрою Північного Лівобережжя останньої чверті XVIII ст. та насичена відомостями з історії краю. З її появою слушно пов'язують "початок систематичного вивчення минулого Чернігівщини"[29]. Втім, до середини XIX ст. з огляду на обмежену кількість списків вона було відома досить вузькому колу любителів старовини. Зокрема, при студіюванні історії України з рукописом О. Шафонського працювали О. Рігельман, М. Марков, Д. Бантиш-Каменський[30]. Тож його видання М. Судієнком спричинило сплеск інтересу громадськості

як до української минувшини взагалі, так і до історії Чернігово-Сіверщини зокрема. Так, на початку XX ст. М. Бережков з приводу видання книги "Черниговского наместничества топографическое описание" М. Судієнком зазначав: "...и после 1851 г. и даже до настоящего времени … книга Шафонского не кажется вполне устаревшей … она доселе читается с интересом, доселе сохраняет свою долю научного значения"[31].

До М. Судієнка праця О. Шафонського потрапила від сина автора, Г. Шафонського. Нині цей список разом з багатьма іншими рукописами з колекції М. Судієнка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського[32]. Рукопис, що складається з двох частин, містить маргіналії члена Київського цензурного комітету, професора Київського університету св. Володимира О. Федотова-Чеховського від 24 березня та 15 травня 1850 р. про дозвіл на видання.

Ймовірно, саме Г. Шафонський передав М. Судієнку й мапи Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, виготовлені повітовими землемірами для "Черниговского наместничества топографического описания". До карт були додані "табелі" із зазначенням чисельності представників різних станів у містах та повітах Лівобережної України. На початку XX ст. їх виявив у зібранні М. Судієнка у Новгороді-Сіверському та оприлюднив О. Русов[33].

У 1853–1855 рр. коштом М. Судієнка було видано 2 томи "Материалов для отечественной истории" – зібрання джерел з історії України доби Гетьманщини, виявлених в архіві Чернігівського губернського правління[34]. У передмові дослідник чітко схарактеризував принципи археографічного опрацювання джерел, які загалом відповідають сучасному популярному методу передачі текстів кириличних документів XVIII ст. Так, він пояснював різне написання одного й того слова розмаїттям діалектизмів на українських землях. "Мы не отважились посягнуть … на рукопись, тем более, что смысл речи от такого строгого следования подлиннику ничего не теряет, а при произвольном исправлении потеря была бы значительна для истории народного говора", – зазначив М. Судієнко[35]. Про високий як на той час рівень видання свідчать й укладені покажчики та словник "невразумительных" слів. Цікаво, що цензором, котрий допустив видання до друку, був згаданий Д. Мацкевич[36].

Оприлюднені дослідником в "Материалах для отечественной истории" джерела мали резонанс серед української інтелігенції, небайдужої до вітчизняної історії. Зокрема, рецензію на видання підготував О. Лазаревський, а опублікований М. Судієнком опис маєтностей Д. Апостола став навіть предметом дискусії між М. Максимовичем та П. Кулішем[37].

Дослідник планував продовжити видання "Материалов" й активно добирав джерела. В листі М. Максимовичу від 6 травня 1857 р. він зазначив, що третій том міститиме привілеї Чернігову на магдебурзьке право, актові джерела з історії Переяслава, Кременчука та інших міст, а також документацію щодо індуктного збору від часів Б. Хмельницького. Для поповнення матеріалів М. Судієнко збирався скористатися архівом О. Марковича – сусіда по маєтку Очкіне[38]. Втім, погіршення стану здоров'я та робота у Комітеті для складання положення про поліпшення та влаштування побуту поміщицьких селян завадили реалізації цього задуму.

У 1857 р. М. Судієнко залишив роботу в Комісії "по болезненному состоянию"[39]. Відтоді починається нетривалий, але не менш активний етап його життя, коли на перший план виходить громадська діяльність. Від Новгород-Сіверського повіту він увійшов до складу Чернігівського губернського комітету для складання положення про поліпшення та влаштування побуту поміщицьких селян, який діяв у липні 1858 р. – лютому 1859 р. Питання викупу селянських садиб у поміщиків було основним серед тих, що розглядалися на засіданнях Комітету. Заслуговує на увагу позиція М. Судієнка з цього приводу. Він виступав

за надання селянам права спадкового користування садибою з прилеглою до неї землею шляхом її викупу у поміщика. М. Судієнко стверджував, що це буде вигідним для обох сторін – поміщикам дасть кошти для ведення господарства, а селянам – особисту свободу та скасування повинностей[40]. Варто зазначити, що цю точку зору поділяла ліберальна частина членів Комітету – Г. Галаган, В. Тарновський, А. Лизогуб та інші.

Наприкінці 1850-х рр. здоров'я М. Судієнка значно погіршилось. Особливо турбувала катаракта на лівому оці[41]. Втім, навіть лікування за кордоном, куди він вирушив у 1860 р., не принесло бажаних результатів, і наприкінці життя дослідник повністю осліп. Його товариш і наступник на посаді голови Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів М. Юзефович згадував, що М. Судієнко "переносил с удивительным мужеством этот тяжкий недуг для человека, привыкшего проводить большую часть времени в чтении"[42].

В останні роки життя дослідник відійшов від громадської діяльності та зосередився на колекціонуванні й археографічному опрацюванні історичних джерел. До того ж, він співпрацював з науковими товариствами, зокрема, з Московським товариством історії і старожитностей, якому "из собранных ним рукописей немало сообщил"[43]. Слід зазначити, що М. Судієнко був власником унікального зібрання пам'яток старовини та історичної бібліотеки, яка, за свідченням М. Юзефовича, належала "к лучшим приватным книгохранилищам" і налічувала не менше 7 тисяч томів[44]. Після смерті М. Судієнка у 1871 р. його бібліотеку та архів успадкував старший з трьох синів – Йосип Михайлович[45].

Значну частину колекції М. Судієнка (до 100 найменувань) згідно з його заповітом у 1894 р. передали до бібліотеки Київського університету св. Володимира (нині – зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського)[46]. Серед рукописів та рукописних збірників – кілька списків літописів Г. Грабянки та Самовидця, рукописи із зібрання Г. Полетики, копії законодавчих актів з історії України, збірники релігійного змісту та інші пам'ятки XVII–XIX ст.[47]

Деякі матеріали із зібрання М. Судієнка, зокрема, три царські грамоти другої половини XVII ст., літографія із зображенням Й. Судієнка, а також "предметы старины и искусства" на початку XX ст. були передані його онуком Є. Судієнком до Чернігівської губернської вченої архівної комісії[48]. Частина старожитностей у 1920 р. потрапила до Новгород-Сіверського краєзнавчого музею[49].

Діяльність М. Судієнка як благодійника, дослідника та громадського діяча заслуговує на поглиблене вивчення з огляду на його активну життєву позицію та внесок у розвиток історичної науки, архівної справи, археографії, джерелознавства, поширення освіти на Чернігово-Сіверщині.

---

[1] Морозова А. Черниговские приятели Пушкина // Черниговский полдень. – 1999. – 20 мая. – С. 13; Федірко О.А. М.Й. Судієнко – археограф України середини XIX ст. // Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. – К.; Новгород-Сіверський, 1998. – С. 15.

[2] Федірко О.А. М.Й. Судієнко – археограф України середини XIX ст. ... – С. 15; Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. II. – Ч. 6. – С. 193.

[3] Добровольский П.М. Описание исторического музея Черниговской губернской архивной комиссии. Часть 2 // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – С. 121.

[4] Воїнов С. Новгород-Сіверський: Нариси історії. – Чернігів, 1999. – С. 109.

[5] [Судиенко М.] // Черниговский историко-археологический отрывной календарь. – Чернигов, 1906. – С. 172.

[6] Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства... – С. 121–122; [Судиенко М.] // Черниговский историко-археологический отрывной календарь... – С. 172, 178.

[7] Морозова А. Черниговские приятели Пушкина... – С. 13.

[8] Федірко О.А. М.Й. Судієнко – археограф України середини XIX ст. ... – С. 14–24.

[9] Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства... – С. 193; Оглоблин О. Люди Старої України. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С. 164.

[10] Воїнов С. Новгород-Сіверський: Нариси історії... – С. 109; Добровольский П.М. Описание исторического музея Черниговской губернской архивной комиссии... – С. 122.

[11] Терлецький В. Сторінки життєпису Костянтина Ушинського (до 175-річчя від дня народження) // Сіверянський

літопис. – 1998. – № 1. – С. 33–34.
[12] Доманський В. “До тебе можу звернутися відверто...” // Деснянська правда. – 1987. – 10 лютого; Федірко О.А. М.Й. Судієнко – археограф України середини XIX ст. ...– С. 16–17.
[13] Терлецький В. “Бачив уві сні Новгород-Сіверський...” (новгород-сіверське коло знайомих оточення Шевченка) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2–3. – С. 8–9.
[14] Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843–1893. – К., 1893. – С. 67.
[15] Там само. – С. 67.
[16] Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. I: Полк Стародубский. – С. IV; Ринсевич В. Джерелознавчі аспекти наукової діяльності О.М. Лазаревського на Лівобережній Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 43–57.
[17] Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского университета св. Владимира. – К., 1910. – С. 26.
[18] Там само. – С. 68–69.
[19] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – Спр. 6050. – Арк. 1.
[20] ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6042. – Арк. 1зв.
[21] Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов... – С. 74–76; Федірко О.А. М.Й. Судієнко – археограф України середини XIX ст. ... – С. 20–21.
[22] Там само. – С. 76–78.
[23] Там само. – С. 79–81.
[24] Там само. – С. 81.
[25] ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6042. – Арк. 1; Спр. 6043. – Арк. 1.
[26] ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6044. – Арк. 1–1зв.
[27] Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов... – С. 82.
[28] Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.
[29] Петреченко І. Нові відомості з історії створення праці О.Ф. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 115; її ж. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 68.
[30] Бережков М. А.Ф. Шафонский и его труд “Черниговского наместничества топографическое описание”. – Нежин, 1910. – С. 16.
[31] Там само. – С. 17.
[32] ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Оп. 1. – Спр. 185(58).
[33] Русов А. Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, б.д. – Вып. 2. – С. 49–63.
[34] Ефименко П. Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 196.
[35] [Судиенко М.] Предисловие // Материалы для Отечественной истории. В 2 т. – Т. 1. – К., 1853. – С. IV.
[36] Материалы для Отечественной истории. В 2 т. – Т. 1. – К., 1853.
[37] Герасименко Н.О. Подвижник історичної науки О.М. Лазаревський // Український історичний журнал. – 2004 – № 5. – С. 18; Ковальчук О. Постать гетьмана Д. Апостола в світлі різних історичних підходів (народження історіографії) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2–3. – С. 69–70.
[38] ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6048. – Арк. 1–1зв.
[39] Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов... – С. 82.
[40] Половець В., Тимошенко А. Григорій Петрович Галаган (1819–1888 рр.) (до 180-річчя від дня народження) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 65.
[41] ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6049. – Арк. 1.
[42] Памяти М.О. Судиенка // Киевская старина. – 1901. – № 9. – С. 85.
[43] Там само. – С. 84.
[44] Там само. – С. 84; Воїнов С. Новгород-Сіверський: Нариси історії... – С. 108.
[45] [Судиенко М.] // Черниговский историко-археологический отрывной календарь... – С. 172.
[46] Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского университета св. Владимира... – С. 1.
[47] Докладніше див.: Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского университета св. Владимира. – К., 1910.
[48] ІР НБУВ. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 968. – Арк. 1; Добровольский П.М. Описание исторического музея Черниговской губернии архивной комиссии... – С. 121; Три царские грамоты XVII века из собрания Е.А. Судиенка // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 106.
[49] Федірко А. Михайло Судієнко – збирач пам’яток минулого // Чернігівщина краєзнавча: Календар. – К., 2004. – С. 104.

О. ДОНІК

Громадська благодійність в Україні у XIX – на початку XX століть

Перервана в роки радянської влади традиція благодійності, яка протягом багатьох століть була важливою складовою суспільного життя на українських землях, сьогодні є актуальною як у науковому плані, так і в практичному застосуванні, що спонукає постійно звертатися до її історичного досвіду. У сучасне поняття благодійності вкладається широкий зміст – від звичайної матеріальної допомоги до меценатства, що уособлює як високі моральні принципи, так і громадський рівень розуміння необхідності здійснення програм соціальної реабілітації тих категорій населення, які потребують підтримки.

Завдяки такій діяльності громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їхніми власниками для допомоги окремим соціально незахищеним групам людей, вирішення суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя. Така підтримка надається не тільки біднякам, які живуть у злиднях, а й тим людям (громадським активістам, фахівцям, представникам творчих професій, учням і студентам) та некомерційним і неполітичним організаціям, котрі відчувають нестачу в коштах для вирішення індивідуальних, професійних, культурних та суспільних завдань[1].

У свою чергу, під терміном "державна благодійність", який досить часто зустрічається в публікаціях, слід розуміти опіку або соціальне забезпечення з боку держави. Навіть тоді, коли заклад, створений громадськими зусиллями, потрапляє до сфери державного регулювання та фінансування, він змінює свою соціальну природу й не може вважатися благодійним.

В Російській імперії поглиблене теоретичне осмислення проблеми доброчинності проглядалося з кінця XIX ст. Бібліографія з даної теми до 1917 р. налічувала десятки тисяч найменувань спеціальних книг[2], брошур, статей і заміток у періодичній пресі, декілька журналів, присвячених благодійній тематиці. У них висвітлювалися як загальні риси благодійності, так і окремі її види та напрями. При цьому дослідники акцентували увагу на непродуктивності державної опіки, закликали робити ставку на розвиток громадського й приватного піклування.

За радянських часів доброчинність зовсім не досліджувалася, її було визнано явищем класового суспільства. Тільки наприкінці 80-х рр. XX ст. серед вітчизняних науковців відродився інтерес до історії благодійності, що пояснювалося як недослідженістю проблеми, так і тим, що доброчинна діяльність є одним із механізмів практичної взаємодії суспільства й держави, характеризується своєрідними організаційними формами, соціальними пріоритетами й особистими прагненнями благодійників, соціально значущими результатами. На сьогодні історія вітчизняної благодійності перебуває на стадії наукової розробки цілісної картини її розвитку.

Історія української благодійності – складова й невід'ємна частина національного минулого. Її витоки та поширення нерозривно пов'язані з етногенезом і культурогенезом в Україні й особливо з прийняттям християнства (988 р.). Із утвердженням нової віри та заснуванням церковної організації поширилося цілеспрямоване опікування знедоленими і немічними. Релігія стала рушійною силою розвитку доброчинності, яка визнається нормою християнської моралі й утіленням чеснот справжніх її прихильників. У середні віки та нові часи церква й, зокрема, монастирі були центрами соціальної допомоги знедоленим

і незаможним, виконуючи три основні функції: забезпечення нужденних грошима й натуральними продуктами (милостиня), лікування та навчання.

Така благодійність церкви, крім релігійних мотивів, обумовлювалася відповідними постановами. Церковний статут 996 р. покладав опікування хворими, інвалідами, жебраками й іншими соціально незахищеними категоріями населення на духівництво, визначивши десятину на утримання монастирів, храмів і лікарень та притулків при них[3].

Водночас заснування благодійних закладів та опікування ними, право "подання" на будівництво церкви набуло поширення серед можновладців, заможних громадян. Розвитку доброчинності в середні віки також сприяло ктиторство, коли певна особа споруджувала або відновлювала церкву, відмовляючись від своїх прав на неї. В умовах відсутності української державності в литовсько-польську добу багато княжих родів, церковних діячів, місцевих урядовців протегували розвиткові української культури й освіти, опікувалися православною церквою, соціально незахищеними категоріями населення. Хрестоматійною стала згадка про роль князя Костянтина Острозького, митрополита Петра Могили в обороні православної церкви та розвитку української культури[4].

Протягом XVI–XVIII ст. важливу роль у справі піднесення національно-релігійної свідомості українського народу відігравали громадські організації міщанства – братства, які багато уваги приділяли влаштуванню шпиталів, притулків, лікарень, шкіл, друкарень, реставруванню соборів, моральному й церковно-релігійному вихованню молоді. Із появою на політичній арені козацтва останнє перебирає на себе функції головного захисника національно-релігійних інтересів українців. Створення під час Визвольної війни середини XVII ст. Української козацької держави прискорило зростання самосвідомості, утвердило почуття єдності й національної гідності народу. Не тільки гетьмани та козацька старшина, а й простий народ опікувалися православною церквою, яка тоді нерозривно пов'язувалася з народністю, була головним чинником існування національної культури. Французький історик XVIII ст. Ж.-Б. Шерер, засвідчив наступне: "У Малоросії при кожній церкві, без винятку, є лікарня або лазарет, де люди, справді бідні й нездатні себе забезпечити, доглянуті коштом церкви, залежно від її прибутків. Найперше, чого вчать молодь, це є повага й шана до людей похилого віку"[5].

Таким чином, християнське вчення стало основою благодійності на українських землях в умовах традиційного суспільства. Слід зазначити, що благодійні вчинки здійснювалися і як масова реакція наслідування, моди, моральної спокути гріхів, самоствердження. До останньої чверті XVIII ст. взаємовідносини влади й суспільства із соціальними групами, які потребували допомоги, регулювалися традиціями церковного життя, сільської громади, етикою певних соціальних груп. Відтак піклування про найбідніші прошарки населення в Україні мало церковно-громадський характер та цілком залежало від ініціативи окремих осіб.

Російська ж традиція в цьому плані суттєво відрізнялася від української: там централізована влада із середини XVI ст. намагалася поставити благодійність під контроль, надати їй організованих форм. І коли з останньої чверті XVIII ст., за часів імператриці Катерини II, Лівобережна Україна остаточно стала складовою Російської імперії, втративши залишки громадських свобод і самоврядування, вона мала підпорядковуватися загальноросійській системі управління соціальними процесами. Самодержавна влада намагалася повністю підпорядкувати собі громадське життя в імперії, що не могло оминути й такого, здавалося б, нейтрального щодо влади, але важливого для суспільства явища, як доброчинність. Попри деякі послаблення в окремі періоди протягом XIX та на початку XX ст. державного контролю, постійно проглядалися спроби влади нав'язати власні стандарти, використовувати засоби благодійності для реалізації своїх цілей[6].

Із кінця XVIII ст. благодійність в Україні поступово видозмінюється від церковно-громадської до державно-громадської. Під керівництвом держави, яка визнала власну соціальну відповідальність, організовуються форми утримування окремих соціально незахищених груп людей, зміцнюються традиції громадської доброчинності там, де цілі влади та суспільства збігалися. Відповідно фінансування соціальних програм здійснювалося державою, церквою, різними громадськими організаціями й приватними особами.

Різнобічні прагнення держави, пов'язані з ілюзією гармонійної співпраці влади й суспільства у сфері громадської благодійності призвели до виникнення таких державно-громадських інститутів, як Прикази громадської опіки (1775 р.), Відомство установ імператриці Марії (1797 р.), Імператорське людинолюбне товариство (засноване 1816 р. представниками петербурзької знаті), в яких проглядався компроміс держави і приватної ініціативи, інтеграції останньої (залучення коштів, насамперед, представників дворянського стану) до державної системи соціальної опіки.

У 30-х – 40-х рр. XIX ст. в найбільших містах підросійської України було засновано низку філантропічних організацій загального типу, зокрема "Київське товариство допомоги бідним", "Одеське жіноче благодійне товариство", "Харківське благодійне товариство", "Миколаївське благодійне товариство"[7] та ін., якими керували дружини генерал-губернаторів або інших місцевих сановників (товариства складалися в основному із заможних жінок, тому називалися ще "дамськими"). Узагалі, філантропія, як одна з можливостей самовираження, прояву суспільної ініціативи, набула особливого значення для жінок, що яскраво проглядалося протягом останньої третини XIX – початку XX ст., коли було реалізовано чимало великих благодійних починань.

Під впливом соціально-економічних змін, спричинених реформами 1860-х – 1870-х рр., у влади почало формуватися нове ставлення до добровільних товариств, які відбивали появу незалежної громадської думки, нової суспільної свідомості й прагнення до самостійної діяльності. Процес урбанізації призвів до поступового збільшення населення міст, що відбувалося переважно за рахунок колишніх селян. Поряд із цим поглиблювалася соціальна поляризація населення, частина якого неспроможна була пристосуватися до умов ринкової економіки. Поява маси знедолених і безробітних стала серйозною соціальною, економічною й психологічною проблемою (що є аналогією із сьогоденням), за вирішення якої довелося братися на всіх рівнях: державному, муніципальному, земському та індивідуальному. В умовах, коли уряд неспроможний був забезпечити бодай мінімальний догляд знедолених прошарків суспільства, коли сфера соціального забезпечення ще не розвинулася, доброчинність була важливим чинником матеріальної підтримки певних категорій населення і своєрідним засобом згладжування суспільної напруги.

Водночас соціально-економічний та духовно-культурний розвиток країни вимагав підвищення загальноосвітнього рівня населення, створення мережі навчальних закладів з підготовки фахівців, опіки над незаможною учнівською й студентською молоддю, заснування установ охорони здоров'я для забезпечення медичним обслуговуванням нижчих суспільних верств, підтримки культурно-мистецьких закладів і окремих митців. Суттєвим джерелом фінансування цих галузей суспільного життя були добровільні пожертвування.

Розвиток капіталізму з притаманними йому соціально-економічними суперечностями та новими об'єктивними потребами обумовив розширення завдань і зростання ролі благодійності, яка стала відносно доступним видом громадської діяльності. І хоча в діях влади не проглядалося продуманої політичної лінії щодо визнання ролі громадських ініціатив у вирішенні нагальних проблем суспільства, уряд робив певні кроки до послаблення бюрократичних перепон у заснуванні доброчинних організацій, визнав нові соціальні пріоритети й форми благодійної діяльності, надав певні пільги й переваги тим, хто брав

у ній участь, оскільки така активність полегшувала тягар державних витрат на допомогу бідним.

Звернення представників різних соціальних прошарків до нагальних проблем суспільства в 60-х – 70-х рр. XIX ст. сприяло оформленню організованих форм доброчинності, які стали провідними в наступні десятиліття – спеціальні попечительства, комітети, товариства, фонди, заклади та установи (усе це відбувалося в руслі загального піднесення легальної громадської діяльності). Вони надавали можливість збіднілим верствам населення як отримати матеріальну підтримку, так і включитися до більш-менш повноцінного життя, що свідчило про якісно новий ступінь розвитку суспільства. Тоді ж відбулося суттєве зміщення вектора благодійних зусиль. Опіка людей похилого віку, дітей, інвалідів, скалічених та відставних вояків відсувалася на другий план. Натомість, на першому стояли сприяння освіті, охороні здоров'я й різнобічна допомога міській бідноті, що дозволяло пом'якшити соціальні контрасти, підняти рівень міської гігієни, грамотності простого люду[8].

Після деякого спаду доброчинної діяльності в 1880-х рр., викликаного суспільним невдоволенням підсумками пореформеного розвитку і поміркованою урядовою політикою після вбивства Олександра II, у наступні роки й аж до 1917 р. вона невпинно зростала завдяки активності різних прошарків суспільства. Уряд, намагаючись контролювати процеси у сфері благодійності й координувати дії громадськості, наприкінці XIX ст. змушений був ініціювати організаційні та законодавчі заходи проти зубожіння робочого люду. Наприклад: у червні 1897 р. міністерство внутрішніх справ затвердило нормативний статут для товариств допомоги бідним, який стосувався тих об'єднань, що здійснювали доброчинність загального типу[9]. У березні 1906 р. були затверджені "Тимчасові правила про товариства та союзи", за якими для завідування справами відкриття, реєстрації, заборони та закриття цих організацій були створені губернські у справах про товариства присутствія на чолі з главою місцевої адміністрації[10].

Таким чином, глибокі зміни в суспільстві, розпочаті реформами 60-х – 70-х рр. XIX ст., суттєво розширили соціальну базу для розвитку доброчинності на українських землях, що позначилося на масштабах, формах та напрямах такої діяльності. Із чогось особливого, ознаки представників вищих прошарків суспільства, вона стала нормою життя чималої кількості підданих імперії – купців та промисловців, інтеліґентів і чиновників, працівників земських і міських органів самоврядування, міщан та навіть селян. У нових умовах діяльність державних установ, станових об'єднань, церковнопарафіяльних попечительств виявилася неспроможною впоратися із соціальними проблемами суспільства, що стало на шлях модернізації всіх сфер життя. Головною силою в ділянці благодійності відтепер стали земські й міські установи, громадські організації та окремі приватні особи. На початку XX ст. в Україні починає формуватися система соціального захисту, що поєднувала державні, церковні, станові, земські, міські, різних громадських товариств і окремих осіб благодійні заклади. Причому установи двох останніх видів щодо своєї кількості та охоплення тих, хто потребував опіки, посідали провідне місце в суспільстві. Більшість благодійників, які брали участь у роботі громадських, земських і міських товариств та закладів, усе більше усвідомлювали свою діяльність як опозиційну, спостерігаючи явний розрив між результатами власних зусиль і різким зростанням соціальних груп, які потребували різнобічної допомоги.

Особливо це стосувалося підприємців, які добре розумілися на методах найбільш ефективного використання доброчинних капіталів. Ділові кола, зосередивши у своїх руках чималі кошти, були тим соціальним прошарком, який потенційно забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності. Здебільшого доброчинні організації об'єднували ліберальну інтеліґенцію та соціально орієнтованих підприємців, були найбільш доступним

видом громадської діяльності. Розгортали вони свої благодійні акції як на релігійно-моральних, так і на прагматичних засадах. Зокрема, в купців релігійний чинник відігравав важливу роль у мотивації добродійних учинків. Заможність у ті часи в суспільній думці асоціювалася з таким моральним поняттям, як відповідальність. Серед купців (особливо це стосувалося старообрядців) побутувала думка, що Бог за багатство зажадає відповіді. Тому філантропія розглядалася як особлива місія, як виконання призначеного Всевишнім обов'язку. Цей чинник також впливав на те, що благодійна діяльність ставала родинною традицією та передавалася з покоління в покоління[11].

Індивідуальні пожертви, членство в благодійних організаціях були також засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та іміджу родини. Найбільш заможні підприємці окремо жертвували великі суми грошей на заснування відповідного закладу з метою створити рекламу своїм діям. Нерідко участь у доброчинній діяльності набувала однієї з форм задоволення пихи й амбіційності ділової людини.

До того ж, влада завжди високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних завдань, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами. За суттєві пожертвування вони отримували звання, чини, посади, нагороджувалися орденами. У такий спосіб уряд намагався стимулювати розвиток громадських інститутів, часто не вкладаючи в цю справу ані копійки. На тлі незначних за розмірами державних субсидій значення приватних пожертв було вагомим, особливо з боку ділових кіл.

З останньої третини XIX ст. доброчинність починає набувати специфічної ролі в соціальному прогресі, коли виявляється її випереджаючий, соціально новаторський характер щодо аналогічної діяльності державних інституцій. З того часу чітко проглядається інноваційний характер громадської благодійності, яка випереджала соціальні стандарти, що панували у практиці держави, а нерідко й у свідомості суспільства[12]. Тут слід назвати, в першу чергу, спорудження дешевого міського житла, відкриття закладів по догляду за дітьми під час перебування батьків на роботі, заснування землеробських колоній та ремісничих притулків (перевиховання й реабілітація малолітніх правопорушників), просвітницьких установ та інших соціальних інститутів, без яких важко уявити сучасне суспільство. Вони вперше з'явилися як результат громадської доброчинної діяльності й приватних проектів.

Об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, у забезпеченні постійно зростаючої економіки фахівцями й грамотними робітниками, недостатня увага уряду до просвіти народу обумовили той факт, що освітня галузь стає пріоритетним об'єктом доброчинності на межі XIX–XX ст. Громадська ініціатива й благодійні капітали сприяли розвиткові всіх ланок системи освіти – від заснування громадських організацій та установ, які займалися поширенням освіти серед незаможного населення, до створення професійних навчальних закладів усіх рівнів. Найбільш відчутних зусиль у цьому плані, поряд із інтелігенцією, докладали підприємці, віддаючи перевагу розвитку професійно-технічної та комерційної освіти. І хоча діяльність доброчинних організацій та окремих осіб не могла вирішити всіх проблем освіти в Україні, а надана ними підтримка була далеко неадекватною тій потребі, яку відчувала школа, усе ж саме благодійність значною мірою компенсувала мізерне фінансування державою цієї важливої для суспільства сфери.

Доброчинність не тільки дворянства, а й інших суспільних прошарків з останньої третини XIX ст. активно поширилася й на культурну сферу. Такій діяльності більше пасує термін "меценатство", коли громадська ініціатива та приватні кошти сприяють розвиткові культури і мистецтва, стимулюють творчу активність митців. Той час сучасники не випадково називали "медічівським" періодом в історії культури Росії за небувалий розмах меценатської діяльності буржуазії. В Україні серед підприємців гідне місце належить

членам родин Терещенків, Харитоненків, Симиренків, Ханенків, О.М. Полю та іншим, які своїм меценатством і колекціонуванням наприкінці XIX – на початку XX ст. об'єктивно сприяли збереженню для наступних поколінь надбань української, російської й зарубіжної культури, створили власні музеї, галереї й бібліотеки, що вже за їхнього життя або по смерті стали загальним надбанням, підтримували матеріально художників, літераторів, музикантів. У цьому контексті слід згадати київський Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, який донині залишається найкращим вітчизняним зібранням творів зарубіжного мистецтва, Національний художній музей України, Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького, Київську рисувальну школу.

Особливої ваги набувала благодійність у роки воєнного лихоліття, що яскраво засвідчив період Першої світової війни. З її початком улітку 1914 р. активізація благодійної діяльності в країні досягла найвищого рівня, відзначаючись розгалуженою мережею установ різного типу. Самодержавний уряд об'єктивно був нездатний власними силами перебудувати всі галузі суспільного життя в умовах війни. Тому поряд зі зростанням централізованої допомоги постраждалим відбувся сплеск доброчинності за безпосередньої ініціативи самих громадян. Охоплені патріотичним почуттям, вони все більше усвідомлювали право кожного співвітчизника, який опинився у скрутному становищі, на певний соціальний захист. Уже до кінця 1914 р. була створена низка філантропічних об'єднань, товариств, комітетів, попечительств для допомоги хворим, пораненим та скаліченим фронтовикам, їхнім родинам, дітям-сиротам, іншим категоріям цивільного населення, які фінансувалися як державою, церквою, так і громадськістю. На громадські кошти засновувалися лазарети, притулки, облаштовувалися санітарні поїзди, виготовлялися ліки й медично-санітарне обладнання, жертвувалися гроші, одяг, продукти харчування тощо. Багато громадян, насамперед молодь, безоплатно працювали в різних лікувальних та благодійних закладах. Із літа 1915 р. діяльність громадських доброчинних організацій у величезних розмірах була спрямована на допомогу біженцям та жителям прифронтових територій[13].

Таким чином, громадська доброчинність на українських землях у XIX – на початку XX ст. була важливою складовою суспільного життя, хоча така діяльність, як правило, не здатна вирішити жодне з нею ж поставлених завдань власними силами, без державної підтримки. Розвиваючись в умовах імперської влади, перебуваючи під контролем відповідних структур, які нерідко ініціювали заснування тієї чи іншої організації та здійснювали її фінансування, вона змушена була підпорядковуватися стандартам, які нав'язувалися державою, використовувати власні засоби для реалізації її цілей. Суттєві зміни в соціально-економічному житті останньої третини XIX ст. надали нового імпульсу розвиткові громадської благодійності в Україні, яка характеризувалася сплеском соціальної творчості, різноманітними організаційними формами й напрямами застосування, соціальними пріоритетами та особистими прагненнями благодійників. Особливо це стосувалося нової активної сили суспільства – підприємців. І хоча безкорисливість деяких добродійних учинків можна поставити під сумнів, однак соціальний зміст та суспільне значення такої діяльності важко заперечувати. Саме духовно вмотивована благодійність набувала найбільшого соціального ефекту. Заслуга її у справі гуманізації суспільства є незаперечною, що яскраво засвідчив досвід XIX – початку XX ст.

---

[1] Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. – М., 2000. – С. 411.

[2] Максимов Е.Д. Очерки земской деятельности в области общественного призрения. – СПб., 1895. – 105 с.; его же. Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии ее в России. – СПб., 1906. – 79 с.; Георгиевский П.И. Призрение бедных и благотворительность. – СПб., 1894. – 118 с.; Дерюжинский В.Ф. Заметки об общественном призрении. – М., 1897. – 115 с.; Гогель С.К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – СПб., 1908. – 145 с.; Дмитриев М.Н. Дома трудолюбия. – СПб., 1900. – 271 с.; та ін.

[3] Максимов Е.Д. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России. – СПб., 1894. – С. 5.
[4] Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – С. 20–24.
[5] Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. – К., 1994. – С. 67.
[6] Соколов А.Р. Российская благотворительность в XVIII–XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С. 147.
[7] Ступак Ф.Я. Зазнач. праця. – С. 44; Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – С. 65–67.
[8] Власов П.В. Благотворительность и милосердие в России. – М., 2001. – С. 113–114.
[9] Справочная книжка об обществах и союзах / Сост. В.К. Чарнолуский. – СПб., 1912. – С. 83–85.
[10] Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С. 98.
[11] Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – С. 107.
[12] Соколов А.Р. Указ. соч. – С. 154.
[13] Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 155–182.

Т. ЖУРАВЛЬОВА

Стипендіати І.Я. Дуніна-Борковського

“Допоки існує на світі хоча б один
неімущий, – людям порядним
не личить жити в розкошах.”
Жан-Жак Руссо.

Яскраву сторінку в історію благодійності Чернігівщини останньої чверті XIX – початку XX ст. вписав Іван Якович Дунін-Борковський (1832–1902). Чернігівський дворянин, володар багатомільйонних статків, величезних земельних угідь, значного фінансового капіталу був щедрим жертвувателем на розвиток народної освіти, головним чином – середньої, та на стипендії студентам вищої школи. Його ім’я з повагою промовляли чернігівські гімназисти та гімназистки, учні реального училища, студенти університетів та інших вищих навчальних закладів – вихідці з Чернігівщини – і не лише ті, хто навчався на кошти благодійника.

Представник старовинного козацького роду гідно продовжив традиції доброчинності своїх пращурів, започатковані ще в далекому XVII ст. легендарним Василем Касперовичем Дуніним-Борковським (1640–1702). Чернігівський полковник, генеральний обозний Війська Запорозького, як і багато інших впливових представників козацької старшини того часу, не цурався шляхетної справи доброчинності. Опікувався він, переважно, відбудовою та оздобленням чернігівських храмів. Велику суму пожертвував Василь Касперович на відновлення Спасо-Преображенського собору. Але особливою його прихильністю користувався Єлецький монастир, в головному храмі якого благодійника й поховали. В епітафії В.К. Дуніну-Борковському, викарбуваній на надгробній дошці в Успенському соборі, зазначалося:

“Первій бѣ по гетману праведно славимый,
Всим бо бяше любезен дѣлами своими.
Церкви и обители оусердно любляше,
Благолѣпіе оных вездѣ разшѣраше…
Сия … церков, Елецка названна,
Оным отновися и трапеза созданна
И келій каменніи, инная многа.
Чрез него имать сия обитель оубога
Он даде иконостас, фелоны, сосуды
Сребраніе, его то уклад, кошт и труды” [1, 140].

Існують різні думки щодо істинних причин добродійності Василя Касперовича. За переказами – не благі пориви, а більш меркантильні наміри керували ним. Зате жодних сумнівів у своїй щирості не викликають пожертвування його нащадка – І.Я. Дуніна-Борковського.

Народився Іван Якович Дунін-Борковський 17 вересня 1832 р. у родовому маєтку Бобровиця, що в передмісті Чернігова. Після закінчення 1852 р. Ніжинського юридичного ліцею кн. Безбородька перебував на військовій службі. 1858 р. в чині поручика вийшов у відставку і оселився поблизу Чернігова в Новому Білоусі. Другу половину свого життя прожив у Чернігові, де наймав доволі скромну квартиру, витрачаючи на особисті потреби мізерні кошти.

Помер Іван Якович 3 вересня 1902 р. всього за два тижні до свого 70-річчя. Наступного дня в "Черниговских губернских ведомостях" з'явилося повідомлення про його кончину – і жодного слова про благодійність небіжчика: ні за життя, ні після смерті Іван Якович не бажав гучних слів. Похований в с. Новий Білоус на цвинтарі Троїцької церкви.

І.Я. Дуніну-Борковському, його життю і благодійній діяльності присвячена стаття "Действительно щедрый жертвователь на нужды народного образования", надрукована в 4-у випуску "Скарбниці української культури". Пропонована розвідка має на меті конкретизувати добродійну діяльність Івана Яковича, назвавши прізвища всіх виявлених стипендіатів.

Перші засновані добродійником стипендії носили імена його батьків – Софії Семенівни Савіної (прізвище за другим чоловіком; положення про стипендію затверджене 15 квітня 1876 р.) та Якова Івановича Дуніна-Борковського (29 квітня 1887 р.) [2, 1441]. Стипендіальні капітали становили 5000 руб. сріблом, а розмір щорічних стипендій – 250 руб. кожна [2, 1440]. Пізніше, 16 травня 1894 р., благодійником були представлені в губернську управу ще шість білетів Дворянського банку на суму 4000 руб. [2, 1440]. Стипендіальні капітали збільшились до 7000 руб., а розмір стипендій: першої – до 313 руб. 50 коп., другої – до 287 руб. 75 коп. на рік [2, 1441].

5 січня 1896 р. Іван Якович передав до губернської управи фінансові документи на 7500 руб. для заснування другої стипендії імені свого батька [2, 1440]. 23 травня того ж року міністр народної освіти сповістив чернігівського губернатора: "... что так как по желанию учредителя первым стипендиатом должен быть назначен студент Московского университета И. А. Барский, то на основании Высочайшего повеления 5 декабря 1881 г., его сиятельство признал возможным учредить означенную стипендию, именно при Московском университете" [3, 13]. Розмір стипендії – 285 руб. Наступні стипендії носили імена відомих і шанованих чернігівців. Це була своєрідна данина людям, котрі багато зробили для нашого міста:

– імені Іллі Людвиговича Шрага. Заява про заснування від 10 листопада 1893 р., заснована 16 листопада 1895 р., стипендіальний капітал 7500 руб., розмір стипендії 293 руб. 55 коп. [2, 1439];

– імені Олександра Амфіановича Тищинського. Заява про заснування від 16 листопада 1894 р., положення про стипендію затверджене 28 березня 1895 р., стипендіальний капітал – 6500 руб., розмір стипендії 273 руб. 12 коп. [2, 1439; 4, 17–18];

– імені Якова Петровича Москальського. 22 січня 1898 р. "выслушано заключение комиссии по народному образованию… об учреждении стипендии при одном из высших учебных заведений", стипендіальний капітал – 7500 руб., розмір стипендії – 285 руб. [2, 1441];

– імені колишнього директора Чернігівської гімназії, померлого Януарія Михайловича Невєрова. Заява від 17 серпня 1899 р., стипендіальний капітал – 7500 руб., розмір стипендії – 285 руб. [2, 1442].

Вісім стипендій у вищих навчальних закладах Російської імперії були засновані ще за життя благодійника (восьма носила ім'я самого жертводавця). Наприкінці життя Іван Якович заповів свій фінансовий капітал Чернігівському земству для запровадження нових стипендій для вищих навчальних закладів. Він хотів, щоб якомога більше молодих людей здійснили свою мрію про навчання, здобуття вищої освіти, і наскільки міг сприяв цьому.

Після смерті добродійника XXXVIII сесія Чернігівського губернського земського зібрання 5 грудня 1902 р. затвердила згідно з його заповітом такі правила про стипендії І.Я. Дуніна-Борковського:

"1. За счет процентов с капитала в 393285 р. 67 к. завещанного умершим дворянином И.Я. Дуниным-Борковским учреждаются следующие стипендии его имени: 5 стипендий –

при технол[огическом] или политехн[ическом] институтах и 34 стипендии при университетах Рос[сийской] империи и военно-медиц[инской] академии.

2. Размер каждой стипендии определяется суммой процентов, получаемой за вычетом правит[ельственного] налога с 10000 руб.

3. Если по каким-либо причинам не все стипендии будут назначены к выдаче, то проценты со свободных стипендий должны составлять неприкосновенный фонд и, когда количество % дойдёт до 10000 р., образуется новая стипендия.

4. Назначение стипендиатов производится Черн[иговским] губ[ернским] з[емским] собранием.

5. Стипендиатами могут б[ыть] только лица из рус[ских] подданых православного вероисповедания, уроженцы Черн[иговской] губернии.

6. Пользование стипендиями не налагает на стипендиатов никаких обязательств" [5, 332].

Для збільшення кількості стипендій для технічних інститутів було вирішено у подальшому надавати студентам-політехнікам запроваджені раніше університетські стипендії, замінивши останні стипендіями із заповітного капіталу.

Гроші не відразу надійшли у розпорядження губернської управи, тому у грудні 1903 р. було вирішено замість 39 встановити 37 стипендій [5, 334]. Та невдовзі із залишків коштів були засновані нові стипендії імені заповідача: 1904 р. – 38-а, 1905 р. – 39-а, 1910 р. – 40-а та 41-а, 1911 р. – 42-а.

9 грудня 1903 р. на черговій сесії земського зібрання розглядалось Положення про стипендію імені І.Я. Дуніна-Борковського, затверджене міністром народної освіти:

"1. На проценты с пожертвованного поручиком И.Я. Дунин-Борковским капитала в 8000 р. учреждается для учащихся в высших техн[ических] учеб[ных] заведениях Рос[сийской] империи стипендия имени жертвователя.

2. Означенный капитал, заключающийся в 8 билетах крест[ьянского] банка, хранится в одном из отд[елений] госуд[арственного] банка и остаётся навсегда неприкосновенным.

3. Проценты с сего капитала, с удержанием из них в казну 5 % сбора, употребляются на выдачу стипендии в размере 304 р.

4. Могущая остаться почему-либо неизрасходованной сумма из ежегодных % присоединяется к стипендиальному капиталу.

5. Стипендиатами могут быть лица из русских подданых православного вероисповедания, уроженцы Черн[иговской] губ[ернии].

6. Выбор стипендиата предоставляется Черн[иговскому] губ[ернскому] зем[скому] собранию по соглашению с начальством подлежащего учеб[ного] заведения.

7. Стипендия высылается губ[ернской] управой начальству учеб[ного] заведения для выдачи помесячно равными долями назначенному стипендиату.

8. Выдача стипендии прекращается смертью стипендиата, окончанием курса наук и выбытием из учеб[ного] заведения по каким-бы то ни было причинам или же по постановлению учебного начальства данного заведения, в виде мер взыскания за неодобрительное поведение или небрежность в занятиях.

9. Если-бы кто из окончивших курс стипендиатов пожелал впоследствии возвратить затраченную на его образование сумму или часть оной, то таковыя деньги присоединяются к стипендиальному капиталу.

10. Пользование стипендией не налагает на стипендиата никаких обязательств" [5, 334–335].

Як бачимо, Положення містило чимало змін та доповнень у порівнянні з проектом управи. З більшістю з них зібрання погодилось. Однак § 8 цілковито суперечив волі

жертводавця, який не встановив жодних перешкод у користуванні стипендією, тому управа запропонувала порушити клопотання про виключення цього пункту. Крім того, збори ухвалили просити про виключення з § 6 слів: "по соглашению с начальством подлежащего учеб[ного] заведения".

В 1906 р. були встановлені наступні терміни користування стипендіями:

"а) Стипендиату не возбраняется переходить из одного высшего учеб[ного] заведения в другое или из одного факультета или отделения на другое в том же учеб[ном] заведении;

б) стипендиату предоставляется, с сохр[анением] стипендии, пробыть один лишний год в учеб[ном] заведении сверх установ[ленного] курса;

в) в обоих указан[ных] случаях пользование стипендией может продолжаться не более 5 лет для учеб[ных] заведений и факультетов с 4-летним курсом и не более 6 лет для заведений с 5-летним курсом;

г) если в особо уважит[ельных] случаях потребуется расширение указ[анной] льготы, она может б[ыть] предоставлена только по пост[ановлению] губ[ернского] зем[ского] собрания" [5, 339].

1907 р. кошторисно-ревізійна комісія при розгляді списків стипендіатів з'ясувала, що гроші отримували особи, які не перебували в навчальних закладах. Тому земське зібрання того ж року ухвалило:

"1) Установить, чтобы стипендии высылались в те учебные заведения, в которых нах[одятся] стипендиаты, с тем, чтобы из этих стипендий удерживалась плата за право учения (если стипендиат от нее не освобожден), предоставив при этом управе, при личной явке или заявлении стипендиатов, выдавать им стипендии непосредственно, но в размере, не превышающем месячного оклада.

2) Установить, что стипендиат, однажды оставшийся на курс, при вторичном непереходе с курса на курсе, лишается стипендии. Последняя может быть сохранена за ним лишь по особому пост[ановлению] собрания" [5, 341].

Перших стипендіатів призначав особисто І.Я. Дунін-Борковський та особи, на честь яких були встановлені стипендії (О.А. Тищинський, І.Л. Шраг). Після смерті добродійника, О. Тищинського (помер 1896 р.) та І. Шрага (помер 1919 р.) цей обов'язок покладався на чергові земські збори та губернську земську управу. У першу чергу до уваги брався майновий стан кандидата у стипендіати, за рівних умов рішення приймалося шляхом жеребкування. У 1906 р. на розгляд комісії надійшли 133 клопотання. Вакантних же стипендій з урахуванням тих, що мали звільнитися протягом року, було 22 [6, Приложения А, 329].

В січні 1909 р. жереб вирішував долі 63 претендентів [7, 1–2].

На початок 1906 р. стипендіальний фонд І.Я. Дуніна-Борковського становив понад 450 тис. руб., в тому числі пожертвуваний – 58700 руб. і заповіданий – 393037 руб. 29 коп. Очікувалося надходжень за рахунок банківських відсотків відповідно 2249 руб. і 17433 руб. 70 коп. Їх мали витратити наступним чином:

– 2249 руб. на 8 іменних стипендій (1-а ім. Я.І. Дуніна-Борковського – 269 руб., 2-а ім. Я.І. Дуніна-Борковського, ім. І.Л. Шрага, Я.П. Москальського, Я.М. Невєрова – по 285 руб., ім. С.С. Савіної – 307 руб. 50 коп., ім. О.А. Тищинського – 230 руб. 50 коп., ім. І.Я. Дуніна-Борковського – 304 руб.);

– 14820 руб. на 40 стипендій (34 для університетів – по 380 руб., 5 для технічних інститутів – по 304 руб., 1 для будь-якого навчального закладу – 380 руб.) та 2613 руб. 70 коп. – відрахування на утворення нової стипендії [6, 75–77].

Після заснування на залишки стипендіальних коштів нових стипендій одночасно благодійністю Івана Яковича користувалися 50 студентів. Останнє затвердження стипендіатів і кандидатів відбулося 29 квітня 1918 р.

Точну кількість тих, хто скористався допомогою І.Я. Дуніна-Борковського, визначити сьогодні важко, за приблизними підрахунками – понад 250 осіб. Вдалося встановити прізвища 218 з них та майже 100 кандидатів на стипендію.

Серед стипендіатів було чимало колишніх вихованців сирітських будинків. Питання про допомогу одному з них розглядали на 47-й черговій сесії 1911 р. окремо. По допомогу звернувся Павло Митрофанович Кизименко, напівсирота, син земського фельдшера Новозибківського повіту, колишній вихованець Чернігівського земського сирітського будинку. Навчаючись протягом 9 років у Чернігівській чоловічій гімназії (в 6 класі через хворобу залишився на другий рік), користувався через крайню бідність стипендією 250 руб. на рік. Після закінчення гімназії в 1911 р. став студентом медичного факультету Київського університету св. Володимира. Збори взяли до уваги, що прохачу доводиться платити за право слухати лекції мало не 100 руб. щорічно, що життя в Києві значно дорожче, ніж у Чернігові, а розраховувати на якісь заробітки дуже важко, що мати його Аграфена Павлівна, удова, яка служила нянею в Чернігові й отримувала 5 руб. на місяць, через хворобу не може працювати і мешкає разом із сином у Києві. З іншого боку, Кирилу Беззубенку і Неонілу Персову, колишнім вихованцям сирітського будинку, а нині студентам Київського університету св. Володимира призначені стипендії по 380 руб. на рік. Тому було прийняте рішення надати П. Кизименку стипендію в розмірі 380 руб. до закінчення повного курсу навчання [8, Приложение, 138].

Щодо претендентів на стипендії, то вони вважалися кандидатами від призначення земським зібранням до наступної сесії. Якщо за цей час вакантна стипендія не з'являлася, наступна сесія знову розглядала питання про призначення кандидатом і затверджувала список. Таким чином одна особа могла обиратися кандидатом декілька разів. Не всі кандидати ставали стипендіатами: інколи вони закінчували навчання, так і не дочекавшись вільної стипендії. Але були й щасливчики. Серед них Ігнатенко, студент Київського політехнічного інституту, який перебував у ранзі кандидата лише 2 дні: 3 грудня 1902 р. його визнали кандидатом, а вже 5 грудня 1902 р. – стипендіатом [5, 332].

Серед стипендіатів і кандидатів – відомі на Чернігівщині прізвища: Вербицький, Василенко, Гордон, Дудка, Дибенко, Дебагорій-Мокрієвич, Еланський, Казка, Крижановський, Ігнатенко, Левицький, Радченко, Мокієвський-Зубок, Мурашко, Наронович, Нєговський, Пилипенко, Федоренко, Шраг та ін.

1906 р. кандидатом став Гавриїл Степанович Нєводовський (1874–1952), студент Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва, майбутній вчений-біолог, автор одного з перших українських букварів, уродженець с. Євминка Остерського повіту Чернігівської губернії. Свого часу були широко відомі його книги "Первинка" – підручник для учнів українських шкіл першого року навчання, "Веселочка" – посібник для початкового малювання і методична розробка вчителя біології "Як улаштувати шкільний гербарій"*. Разом із Нєводовським над оформленням книг працював український художник М.В. Тарловський, який у 1918–1919 рр. жив у Чернігові.

Ані серед стипендіатів, ані серед кандидатів не вдалося виявити жодної жінки. Лише єдина згадка про те, що 27 січня 1899 р. в губернську управу надійшло клопотання про призначення стипендії ім. Дуніна-Борковського для вступу до Санкт-Петербурзького жіночого медичного інституту від земської вчительки Борзенського повіту Є. Ходоровської [2, 1433]. Однак, воно було відхилене через відсутність вакансії.

Траплялись випадки, коли призначена стипендія впродовж року не звільнялась, тому вже наступного року стипендіат ставав кандидатом: Н.Р. Лобасов, студент Юр'євського університету, Г. Рождественський, студент Харківського технічного інституту визнані в 1906 р. стипендіатами, а 1907 р. – кандидатами [5, 340–341].

Списки стипендіатів і кандидатів складені за абеткою, по можливості зазначені повне ім'я та ім'я по-батькові (якщо відомі лише ініціали, вони подані мовою оригіналу – російською), назва навчального закладу, розмір і рік надання стипендії або рік включення до числа кандидатів, інші відомості, які вдалося виявити.

Стипендіати І.Я. Дуніна-Борковського

1. Абрамович Г. Студент Київського університету. 1902 р. [5, 332].
2. Аноколов Костянтин Михайлович. Студент Київського політехнічного інституту. Новоутворена 39-а стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р. [6, 143].
3. Афанасьєв Євген Олександрович. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р. [6, 143].
4. Бабич Євген Петрович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1907 р. [9, 139].
5. Базилевич Григорій Федорович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1907 р. [9, 139].
6. Бакуревич Олександр Олександрович. Студент Варшавського ветеринарного інституту. Стипендія ім. С.С. Савіної. 307 грн. 50 коп. 1914 р. (сесія 1913 р.). Стипендію отримував до 01.01.1916 р. До закінчення курсу звільнений з числа студентів [10, 11].
7. Баланін Володимир Іванович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. За жеребом. 1909 р. (сесія 1908 р.) [7, 2].
8. Балковський Антон. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 304 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
9. Бар Іван Омелянович. Студент Київського університету (юридичний факультет). Стипендія ім. С. С. Савіної. 313 руб. 50 коп. 1900 р. За бажанням І.Я. Дуніна-Борковського. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. Стипендію отримував до закінчення курсу в 1904 р.[5, 332–333; 13, 11; 14, 144].
10. Барський Іван Андрійович. Студент Московського університету. Стипендія ім. Я.І. Дуніна-Борковського. 285 руб. 1896 р. (сесія 1895 р.). Студент Харківського університету (фізико-математичний факультет). Стипендія ім. Я.І. Дуніна-Борковського. 285 руб. До 1902 р. [13,12; 15, 18].
11. Баталін Борис, син земського лікаря, який помер на службі. Випускник Ніжинської гімназії. Стипендія ім. Я.М. Невєрова. 285 руб. 1902 р. Стипендію отримував до 01.07.1904 р. З другої половини 1904 р. видачу стипендії призупинили. Після року навчання в університеті перейшов до інституту цивільних інженерів. За рік знову повернувся до університету на перший курс [5, 332].
12. Беззубенко Кирило. Колишній вихованець Чернігівського земського сирітського будинку. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1911 р. [8, 2].
13. Бельмас Микола Олександрович. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р. [6, 143].
14. Бельцов М.М. Студент університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1903 р. Через перерви в навчанні мав би закінчити курс до 01.07.1907 р.[5, 334; 6, Приложения А, 327].
15. Белявський Григорій Федорович. Стипендія ім. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1909 р. За жеребом. [16, 98].
16. Бобир Георгій Іванович. Студент Київського університету. Стипендія ім. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1911 р. За жеребом. Стипендію отримував до 01.01.1916 р. [8, Приложенія, Доклад № 11, 2].
17. Богдановський Сергій Іванович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1907 р. [9, 139].
18. Богдашев Михайло Миколайович. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р. [6, 143].
19. Бодилевський Олександр Іванович. Студент Петербурзького технологічного інституту. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12, 1].

20. Бондаревський З. Студент Юр'євського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. [5, 332–333].
21. Бондаренко Олександр Пилипович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 304 руб. 1910 р. [17, 82].
22. Бордонос Г. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1902 р. [5, 332].
23. Боровський Володимир Віталійович. Студент Київського університету (медичний факультет). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11,2].
24. Боровський Олександр. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1914 р. (сесія 1913 р.) [10].
25. Булашевич І. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1903 р. Стипендію отримував з 01.07.1904 р. [14, 144; 15, 334].
26. Вальченко Дмитро Іванович. Студент Київського університету (медичний факультет). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1914 р. (сесія 1913 р.) [10, 1].
27. Варлига Іван. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1915 р. (сесія 1914 р.). З 01.07.1915 р. [18].
28. Василенко Володимир Мартинович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1910 р. [17, 81].
29. Василенко Іван Іванович. Студент Київського університету (історико-філологічний факультет). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 2].
30. Васьков Валентин. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
31. Вербицький М. Студент Петербурзького університету. Стипендія ім. С.С. Савіної. 250 руб. 1884 р. [12, 1438].
32. Віхман Олександр Григорович. Студент Петербурзького університету (юридичний факультет). Стипенідя ім. І.Л. Шрага. 285 руб. 1907 р. [19, 10].
33. Власко Дмитро Георгійович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1907 р. [9, 139].
34. Вольницький Петро. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 304 руб. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].
35. Гаруллі Пилип Амвросійович. Студент Київського університету. Стипендія ім. Я.І. Дуніна-Борковського. 260 руб. 1906 р. [6, 144].
36. Герасименко. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1903 р. [5, 333–334].
37. Глиняний Володимир. Студент Харківського ветеринарного інституту. Стипендія ім. Я.І. Дуніна-Борковського (друга). 285 руб. 1904 р. З 01.01.1905 р.[6, 77; 14, 146].
38. Глуздовський Василь. Стипендія ім. О.А. Тищинського. 273 руб. 12 коп. 1899 р. З 01.01.1899 р. [2, 1441–1442].
39. Годлін (Іодлін) Михайло Михайлович. Студент Київського політехнічного інституту (сільськогосподарське відділення). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 1913 р. (сесія 1912 р.) [8, 96; 12, 1].
40. Гойдай (Гайдай) Михайло Діонісійович. Студент Петербурзького (Петроградського) політехнічного інституту. Стипендія ім. О.А. Тищинського. 230 руб. 50 коп. 1910 р. Користувався стипендією 5 років (1910–1915) до 01.01.1916 р. [11, 2; 17, 82].
41. Голубець Антон Єрофійович. Студент Київського університету (юридичний факультет). Стипендія ім. І.Л. Шрага. 293 руб. 55 коп. 1899 р. [2, 1441–1442; 13, 12].
42. Голубець Василь. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1904 р. З 01.07.1905 р. [5, 336].
43. Гордон П.Б. Студент військово-медичної академії. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. Стипендію отримував до 01.01.1907 р. [5, 33; 6, 143].
44. Григоренко Микола Єфремович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська).

380 руб. 1918 р. (сесія 1917 р.). За жеребом [20, 5].
45. Григор'єв Іларіон Трохимович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 380 руб. 1911 р. [8, 95].
46. Гриненко А. (у випадку вступу до університету чи медичної академії). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. Студент Новоросійського університету. Стипендію отримував до 01.07.1907 р. [5, 333; 19, Доклад 153, 2].
47. Грузинський. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1903 р. [5, 334].
48. Груша Борис Михайлович. Студент Петербурзького (Петроградського) університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1910 р. Стипендію отримував до 01.01.1916 р. [11, 2; 17, 81].
49. Грушинський. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1903 р. [5, 334].
50. Давиденко Михайло Іванович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1909 р. (сесія 1908 р.). За жеребом [7, 2].
51. Дебагорій-Мокрієвич М.Є. Студент Київського політехнічного інституту. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. [5, 332; 11, Приложения А, 327].
52. Демський Михайло. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
53. Дейкун Анатолій И. Студент університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1904 р. З 01.07.1905 р. Мав закінчити курс у 1907 р. [5, 334; 6, Приложения А, 327].
54. Дибенко Сергій Микитович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 304 руб. 1911 р. [8, 95].
55. Дикан Микита Степанович. Студент Київського політехнічного інституту (сільськогосподарське відділення). 1913 р. (сесія 1912 р.) [12, 1].
56. Дмитрієв Микола. 285 руб. 1914 р. (сесія 1913 р.) [10].
57. Добичин Дмитро. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для вищих навчальних закладів. 285 руб. 1916 р. (сесія 1915 р.) З 01.07.1916 р. [11, 1].
58. Доброгаєв В. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. [5, 332].
59. Добронравов Йосип Олексійович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1911 р. [8, 95].
60. Дубінін Григорій Юхимович. Студент Московського університету (медичний факультет). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12, 1].
61. Дудка Ісаакій Іванович. Студент Київського політехнічного інституту (інженерне відділення). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 304 руб. 1915 р. (сесія 1914 р.) [8].
62. Еланський Володимир. Студент університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1903 р. Отримував стипендію до 01.01.1907 р. Вибув з університету "по независящим от него обстоятельствам" [5, 334; 6, Приложения А, 326].
63. Журавльов А. (В.П.). Студент Варшавського політехнічного інституту. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. [5, 332; 6, Приложения А, 327].
64. Журавльов Сергій. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1916 р. (сесія 1915 р.) З 01.07.1916 р. [11, 1].
65. Завалєєв Григорій Андрійович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1918 р. (сесія 1917 р.) [20, 5].
66. Залипуха Іван. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1915 р. (сесія 1914 р.). З 01.01.1915 р. [18].
67. Запольський Микола Фадейович. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р. [6, 143].
68. Запольський Микола Род. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1907 р. [9, 139].

69. Зенченко Л. Студент Московського університету (медичний факультет). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. Стипендію отримував до 1907 р. [5, 333; 6, 143].
70. Зимин Павло. Студент Київського політехнічного інституту. Стипендія ім. С.С. Савіної. 307 руб. 50 коп. 1902 р. [5, 332; 6, 77].
71. Зінченко Лука. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 304 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
72. Зубок Василь Юхимович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1909 р. За жеребом [16, 98]. Організатор і перший директор Чернігівського етнографічного музею, або музею селянського побуту. Помер в 1922 р.**
73. Іваненко. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1903 р. [5, 334].
74. Іванов Михайло Федорович. Студент Московського сільськогосподарського інституту. Стипендія ім. Я.І. Дуніна-Борковського (друга). 285 руб. 1911 р. За жеребом [8, Приложения, Доклад № 11, 1].
75. Іванов Олександр Парфентійович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для вищих навчальних закладів. 380 руб. 1918 р. (сесія 1917 р.) [20, 5].
76. Ігнатенко И. (А.И.). Студент Київського політехнічного інституту. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. Мав закінчити курс у 1907 р. [5, 332; 6, Приложения А, 327].
77. Ігнатовський Н.Ф. Студент Київського політехнічного інституту. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. Мав закінчити курс у 1906 р. [5, 332; 6, Приложенія А, 327].
78. Іцков Іван Якович. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р. Стипендія мала звільнитися з 1907 р. [9, 139].
79. Казка (Сказка) Андрій. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 304 руб. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].
80. Капітонов Михайло Борисович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1911 р. [8, 95].
81. Карловський Федір. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1904 р. З 01.07.1905 р. [5, 1336].
82. Карнаухов Іван Федорович. Студент Новоросійського університету. Стипендія ім. С.С. Савіної. 307 руб. 50 коп. 1906 р. [6, 144].
83. Кизименко Павло Митрофанович, колишній вихованець Чернігівського земського сирітського будинку, випускник Чернігівської класичної гімназії 1911 р. Студент Київського університету (медичний факультет). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1911 р. [8, 12].
84. Кириченко Микита Дмитрович. Студент Варшавського університету (історико-філологічний факультет). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1915 р. (сесія 1914 р.) [8].
85. Кирієнко Іван. Студент Київського політехнічного інституту. Стипендія ім. Я.П. Москальського. 285 руб. До 1906 р. [6, 77].
86. Кисельов А.Г. Студент університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1910 р. [17, 81].
87. Клеппер Сергій Олександрович. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1914 р. (сесія 1913 р.) [10, 1].
88. Климович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1903 р. [5, 334].
89. Кобизький Іван Митрофанович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1911 р. [8, 95].
90. Ковалевський В. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. Не закінчив курсу, помер 1904 р. [5, 332; 14, 144].
91. Ковальков (Ковальковський) Дмитро Павлович. Студент Томського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р. Стипендія мала звільнитися з 01.07.1907 р. [5, 340–341; 6, 143; 9, 139].
92. Ковальковський Костянтин, дворянин, випускник Чернігівської гімназії. Стипендія ім. С.С. Савіної (перший стипендіат). 250 руб. 1875 р. [21, 72].

93. Козаченко Іван Миколайович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1910 р. [17, 81].
94. Колосовський И. Студент Юр'євського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. [5, 332–333].
95. Колтун-Левицький Григорій. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1904 р. З 01.07.1905 р. [5, 336].
96. Колчицький Петро Федорович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1907 р. [9, 139].
97. Коновалов Андрій Федорович. Стипендія ім. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1911 р. [8, 95].
98. Кононенко. Стипендія ім. Дуніна-Борковського. 1903 р. [5, 334].
99. Кононенко Василь Олександрович. Стипендія ім. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1909 р. (сесія 1908 р.) [5, 342; 7, 137;].
100. Конюхов-Добриня П.Я. Студент університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1903 р. З 01.07.1904 р. Мав закінчити курс у 1907 р. [14, Приложения, 144; 6, Приложения А, 327].
101. Кордовський Степан Іванович. Студент Київського політехнічного інституту (хімічне відділення). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12, 1].
102. Корейша Іван Володимирович. Студент Харківського ветеринарного інституту. Стипендія ім. Я.П. Москальського. 285 руб. 1906 р. [6, 144].
103. Костієв С.З. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. Стипендію отримував до закінчення курсу в 1904 р. [5, 333; 14, 144].
104. Кремінь (Кремень) Федір Тихонович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1907 р. [9, 139].
105. Крижановський Костянтин Матвійович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1910 р. [17, 81].
106. Крижановський Олександр. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1904 р. З 01.07.1905 р. [5, 336].
107. Кубарський Микола Павлович. Студент Харківського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р. Стипендія мала звільнитися з 01.01.1907 р.[6, 143].
108. Купрієнко (Купреенко) Павло. Стипендія ім. О.А. Тищинського. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].
109. Левитський (Левицький) Володимир. Студент Київського університету. Стипендія ім. Я.М. Невєрова. 285 руб. 1904 р. З 01.07.1905 р. [6, 77; 14, Приложения, 146].
110. Левицький Федір. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
111. Легкий Леонід Степанович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1909 р. (сесія 1908 р.) За жеребом [7, 2].
112. Леонтович-Левицький. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1904 р. З 01.01.1905 р. [5, 336].
113. Лисенко Зіновій Григорович. Студент Київського університету (медичний факультет). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12, 1].
114. Лобасов Микола Романович. Студент Юр'євського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р. Стипендія мала звільнитися з 01.07.1907 р. [6, 143].
115. Локоть Яків Васильович. Студент Московського університету (філософський факультет). Стипендія ім. О.А. Тищинського. 230 руб. 50 коп. 1900 р. За бажанням І.Я. Дуніна-Борковського [5, 331; 6, 77; 13, 12].
116. Лукаш Н.В. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1903 р. З 01.07.1904 р. [5, 334; 14, 144].
117. Лутчев Віктор Васильович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1909 р. (сесія 1908 р.). За жеребом [7, 2].
118. Макавейський. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1903 р. [5, 334].
119. Максимович Петро. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1916 р.

(сесія 1915 р.) З 01.07.1916 р. [11, 1].
120. Маляров Михайло Тимофійович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1909 р. (сесія 1908 р.) За жеребом [7, 2].
121. Маслов И.Д. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. Мав закінчити курс у 1907 р. [5, 332; 6, Приложения А, 327].
122. Меньшов Семен. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1914 р. (сесія 1913 р.) [10].
123. Мерчанський Іван. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
124. Михайловський А.В. Студент університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1903 р. Мав закінчити курс у 1907 р. [5, 334, 6, Приложения А, 327].
125. Михайловський Семен. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
126. Мойсеєнко Григорій Георгійович. Стипендія ім. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 304 руб. 1909 р. За жеребом [16, 98].
127. Мокієвський-Зубок Володимир. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 304 руб. 1915 р. (сесія 1914 р.) [18].
128. Момот Сергій Семенович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1918 р. (сесія 1917 р.) [20, 5].
129. Москальський Олександр Якович. Студент Київського університету. Стипендія ім. О.А. Тищинського (перший стипендіат). 273 руб. 12 коп. Призначена І.Я. Дуніним-Борковським. 1894 р. [22, Приложения 55, 363].
130. Москальський Петро Якович. Студент Київського політехнічного інституту. Стипендія ім. І. Я. Дуніна-Борковського. 304 руб. Призначена І.Я. Дуніним-Борковським. Стипендію отримував з 01.01.1902 до 01.07.1907 р. Навчання не завершив. Сесія 1907 р., керуючись правилами про граничний термін користування стипендією, припинила її видачу. У 1911 р. вступив до Київського сільськогосподарського інституту і подав клопотання про стипендію. Результат невідомий [6, 77; 8, Приложения, Доклад 11, 2; 13, 12].
131. Мурашко Віктор. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. З 01.07.1905 р. [5, 336].
132. Наронович Костянтин. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1915 р. (сесія 1914 р.). З 01.07.1915 р. [18].
133. Нєговський Сергій Михайлович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1907 р. [9, 139].
134. Нєговський Сергій Михайлович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1911 р. [8, 95].
135. Нікольський Павло Михайлович. Студент Московського технічного училища. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р. Стипендія мала звільнитися з 01.01.1907 р. [6, 143; 9, 139].
136. Новицький Михайло. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1914 р. (сесія 1913 р.) [10].
137. Новицький Н. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. [5, 333].
138. Новодворський Олександр. Студент Петербурзького університету. Стипендія ім. І.Л. Шрага. 285 руб. 1906 р. [6, 77].
139. Огінський М. (у випадку вступу до університету чи медичної академії). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1902 р. [5, 333].
140. Олександров Олександр. Студент II курсу інституту інженерів шляхів сполучення. Стипендія ім. С.С. Савіної. 250 руб. 1881 р. Призначена за бажанням І.Я. Дуніна-Борковського [2, 1437].
141. Охременко Борис. Стипендія ім. Я.М. Невєрова. 285 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].

142. Пекус Микола Пилипович. Студент Катеринославського гірничого інституту. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для вищих навчальних закладів. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 2].
143. Персов Іван Євгенович. Студент Московського університету (фізико-математичний факультет). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1914 р. (сесія 1913 р.) [10].
144. Персов Неоніл, колишній вихованець Чернігівського земського сирітського будинку. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1910 р. [8, Приложения, Доклад 46, 2].
145. Песоцький Микола Андрійович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1910 р. [17, 81].
146. Печановський Георгій Сергійович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1918 р. (сесія 1917 р.) [20, 5].
147. Печановський Петро. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1916 р. (сесія 1915 р.). З 01.07.1916 р. [11, 1].
148. Печніков Федір. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
149. Пилипенко Андрій Федорович. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1911 р. За жеребом [8, Приложения, Доклад 11, 1].
150. Пиневич Василь Михайлович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1907 р. [9, 139].
151. Пиневич Михайло Васильович. Студент Київського університету (медичний факультет). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1914 р. (сесія 1913 р.) [10].
152. Піун Іван. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1915 р. (сесія 1914 р.). З 01.01.1915 р. [18].
153. Подрірушний А.Я. Студент університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1910 р. [17, 81].
154. Позняков Володимир Миколайович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1918 р. (сесія 1917 р.). За жеребом [20, 5].
155. Потьомкін Мануїл Олександрович. Студент Київського університету (фізико-математичний факультет). Стипендія ім. Я.М. Невєрова (перший стипендіат). 285 руб. 1899 р. Призначена І.Я. Дуніним-Борковським. Стипендію отримував до закінчення курсу в 1904 р. [2, 1442; 13, 12; 14, 144].
156. Прожига Микола Львович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1907 р. [9, 139].
157. Псіол Микола. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1914 р. (сесія 1913 р.) [9].
158. Рабцевич Петро. Студент Київського політехнічного інституту. Стипендія ім. Я.І. Дуніна-Борковського (перша). 260 руб. 1906 р. [6, 77].
159. Радченко Степан Іванович. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р. Стипендія мала звільнитися з 01.07.1907 р. [6, 143].
160. Радченко Степан Іванович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1910 р. [17, 81].
161. Раєвський В.А. Студент Московського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. Стипендію отримував до закінчення курсу в 1904 р. [5, 333; 14, 144].
162. Решетніков Андрій. Студент Петербурзького університету, Петербурзького політехнічного інституту (з 1905 р.). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1904 р. З 01.01.1905 р. 38-а стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського з 1906 р. [5, 336, 337].
163. Рождественський Григорій. Студент Харківського технологічного інституту. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р. [6, 143].
164. Рознатовський Яків. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1910 р. [17, 81].

165. Рощинський Петро Федорович. Студент Варшавського університету (медичний факультет). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1914 р. (сесія 1913 р.) [10, 1].
166. Самохвалов Семен Іванович. Студент гірничого інституту. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 304 руб. 1909 р. За жеребом. В 1911 р. губернська управа призупинила видачу стипендії у зв'язку з покращанням матеріального становища [8, Приложения, Доклад 11, 2; 16, 98].
167. Сахновський А.П., син земського лікаря, який "помер на службі". Студент Демидовського ліцею. Стипендія ім. Я.І. Дуніна-Борковського. 285 руб. 1900 р. Стипендію отримував до закінчення курсу в 1904 р. [5, 332; 14, 145].
168. Свідерський Олексій. Студент університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1903 р. Мав закінчити курс у 1907 р. [5, 334; 6, Приложения А, 327].
169. Семенець Микола Ісидорович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1909 р. (сесія 1908 р.). За жеребом [7, 2].
170. Сенютович Георгій. Стипендія ім. Я.І. Дуніна-Борковського. 250 руб. 1897 р. За жеребом [2, 1440].
171. Сергунов Петро. Стипендія ім. С.С. Савіної. 307 руб. 50 коп. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].
172. Скорина П.П. Студент Петербурзького університету. Стіпендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. [5, 332; 6, Приложения А, 327].
173. Сливчанський Микола Миколайович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1909 р. (сесія 1908 р.). За жеребом. В 1914 р. (сесія 1913 р.) призначені на півроку для складання держіспиту 190 руб. із залишків по стипендіях [7, 2].
174. Сова Андрій Миколайович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1909 р. (сесія 1908 р.). За жеребом [7, 2].
175. Созонович Євген Людвигович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1907 р. [9, 139].
176. Солодовников Сергій Сергійович. Студент Київського університету (фізико-математичний факультет). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 2].
177. Сорокоумов Євген Юхимович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1906 р. [5, 340; 6, 143].
178. Сухотін Степан Володимирович. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1910 р. Користувався стипендією 5 років (1910–1915) [17, 81; 21, 2].
179. Тарновський К.І. Студент Московського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. Мав закінчити курс у 1907 р. [5, 333; 6, Приложения А, 327].
180. Толстопятий Іван Михайлович. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р., 1907 р. [5, 341; 6, 143; 9, 139].
181. Торговицький Сергій Олександрович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1909 р. (сесія 1908 р.) [7, 2].
182. Труба Іван Михайлович. Студент Петербурзького технологічного інституту. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р., 1907 р. [6, 143; 9, 139].
183. Тригубенко Костянтин. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1915 р. (сесія 1914 р.). З 01.07.1915 р. [18].
184. Усенко Павло. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
185. Устименко Василь. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (для спеціальних навчальних закладів). 304 руб. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
186. Устименко Сергій Петрович. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1910 р. Користувався стипендією 5 років (1910–1915) [11; 17, 81].
187. Федоренко Максим Захарійович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1918 р. (сесія 1917 р.). За жеребом [20, 5].
188. Фесиков В.С. Студент університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1910 р.

[17, 81].

189. Феськов Григорій Созонтович. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1903 р. З 01.07.1904 р. Внаслідок закриття університету пішов на військову службу добровольцем, потім повернувся до університету. За друге півріччя 1907 р. отримав 190 руб. Сесія 1907 р. призначила йому стипендію, яку звільнив Гриненко [6, 144; 6, Приложения А, 331; 14, 144; 19, Доклад 153].

190. Филипенко Леонід. Вихованець колегії Галагана. Стипендія ім. С.С. Савіної. 1893 р. З 01.07.1894 р. Стипендія призначена І.Я. Дуніним-Борковським [2, 1439].

191. Филипов Петро Андрійович. Студент Київського політехнічного інституту. Стипендія ім. Я.П. Москальського. 285 руб. 1911 р. За жеребом. Стипендію отримував до 01.01.1916 р. [8, Приложения, Доклад 11; 11, 2].

192. Фонталін Олександр Костянтинович. Студент Київського політехнічного інституту. Стипендія ім. О.А. Тищинського. 230 руб. 50 коп. 1906 р. [6, 143].

193. Хирсель Микола. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1914 р. (сесія 1913 р.) [10].

194. Христіанов Микола Олександрович. Студент Московського університету (медичний факультет). Стипендія ім. Я.П. Москальського. До 1902 р. [13, 12].

195. Царенко Іван Микитович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1911 р. [8, 95].

196. Чепурной Костянтин Костянтинович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1907 р. [9, 139].

197. Чикилевський. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1903 р. [5, 334].

198. Чирков Андрій. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].

199. Чирков Євген Тимофійович. Студент Київського університету (історико-філологічний факультет). Стипендія ім. Я.І. Дуніна-Борковського (перша). 1900 р. За бажанням І.Я. Дуніна-Борковського. Стипендію отримував до закінчення курсу в 1904 р. [5, 331; 13, 12; 14, 144].

200. Шакола Андрій Іванович. Студент Київського політехнічного інституту. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 304 руб. 1910 р. Користувався стипендією 5 років (1910–1915) [11, 2; 17, 82].

201. Швановський Петро. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. 304 руб. 1915 р. (сесія 1914 р.) [18].

202. Шеболдаєв Володимир. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1904 р. З 01.01.1905 р. [5, 336].

203. Шихуцький Іван Євгенович. Стипендія ім. Дуніна-Борковського. 1906 р. [5, 339; 6, 143].

204. Шкавера Григорій Лаврентійович. Студент медичної академії. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р., 1907 р. [6, 143; 9, 139].

205 Шматько М. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (у випадку вступу до університету). 1902 р. [5, 332].

206. Шпаков Данило Костянтинович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1907 р. [9, 139].

207. Шраг Володимир Ілліч. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Л. Шрага. 285 руб. 1911 р. З 01.01.1912 р. [8, Приложения, Доклад 11, 1].

208. Шурпа М.М. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1902 р. Мав закінчити курс у 1907 р. [5, 333; 6, Приложения А, 327].

209. Шустов Олександр. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1915 р. (сесія 1914 р.) [18].

210. Щегорцев Трохим Лазаревич. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1906 р. [6, 143].

211. Щербак Микола Е. Студент Київського університету. Стипендія ім. І.Л. Шрага. 1897 р. (сесія 1896 р.). З 01.07.1897 р. [2, 1441].
212. Щигорцев Трохим. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського (університетська). 380 руб. 1914 р. (сесія 1913 р.) [10].
213. Щуцький Федір Олександрович. Студент Київського університету (історико-філологічний факультет). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1915 р. (сесія 1914 р.) [18].
214. Юшков Г. (у випадку вступу до університету чи медичної академії). Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 1902 р. [5, 333].
215. Ющенко Олексій Спиридонович. Студент Московського сільськогосподарського інституту. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для спеціальних навчальних закладів. Користувався стипендією 5 років (1910–1915) [11, 2; 17, 82].
216. Якимович Євген Миколайович. Студент технологічного інституту. Стипендія ім. Я.І. Дуніна-Борковського (перша). 260 руб. 1911 р. За жеребом [8, Приложения, Доклад 11, 1].
217. Янченко Сергій Іванович. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського. 380 руб. 1909 р. (сесія 1908 р.) [5, 342; 7, 137].
218. Ярошевський Микола. Стипендія ім. І.Я. Дуніна-Борковського для політехнічних і технологічних інститутів. 304 руб. 1918 р. (сесія 1917 р.) [20, 5].

Кандидати на стипендію І.Я. Дуніна-Борковського

1. Бабкін. 1907 р. [9, 139].
2. Бадилевський Олександр Іванович. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1911 р. [8, 95].
3. Базилевич Маркел. Стипендія університетська. 1911 р. [8, 95].
4. Бакуревич Олександр. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
5. Бендрик Кіріак. Стипендія університетська. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].
6. Білихович Василь. 1918 р. [20, 6].
7. Бобир Георгій Іванович. Стипендія університетська [17, 81].
8. Бовда Борис. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].
9. Богданов. 1907 р. [9, 139].
10. Борисевич Євген Олександрович. Студент Київського університету. 1906 р. [6, 144].
11. Боровський Володимир. Стипендія університетська. 1915 р. (сесія 1914 р.) [18].
12. Булашевич. 1903 р. [5, 334].
13. Булига Микола Васильович. Студент Київського університету. 1906 р. [6, 144].
14. Булигов. [9, 139].
15. Вальченко Дмитро. Стипендія університетська. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
16. Василенко Іван. Стипендія університетська. 1915 р. (сесія 1914 р.) [18].
17. Вахнов Григорій. 1918 р. [20, 6].
18. Веселовський Сергій Михайлович. [17, 82].
19. Воєйков Валентин Андрійович. Стипендія університетська. 1910 р., 1911 р. [8, 95; 17, 81].
20. Гапонов Олександр Семенович. Студент Київського університету. 1906 р., 1907 р. [6, 144; 19, 128].
21. Герасимов. 1907 р. [9, 139].
22. Гук Михайло. Стипендія університетська. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].
23. Дашкевич Феодосій. 1918 р. [20, 6].
24. Дем'янов. 1907 р. [9, 139].
25. Дикан Микита Степанович. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1911 р. [8, 95].
26. Добриня-Конюхов. 1903 р. [5, 334].

27. Дубінін Григорій Юхимович. Стипендія університетська. 1911 р. [8, 95].
28. Єрмоленко Андрій. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1915 р. (сесія 1914 р.) [18, 5].
29. Жадько Микола Павлович. Студент Київського комерційного інституту. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12, 3].
30. Жовніровський Віталій. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1915 р. (сесія 1914 р.) [18, 5].
31. Зенченко Лука Пилипович. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1911 р. [8, 96].
32. Золотов Михайло Іванович. Студент Московського університету. 1906 р. [6, 144].
33. Зубок. 1907 р. [9, 139].
34. Іванов Михайло Федорович. Стипендія для спеціальних навчальних закладів [17, 82].
35. Іващенко Павло. Стипендія університетська. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].
36. Ігнатенко И. Студент Київського політехнічного інституту. 3 грудня 1902 р. [5, 332].
37. Іодлін Михайло Михайлович. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1911 р. [8, 96].
38. Калиновський Микола. 1918 р. [20, 6].
39. Клеппер Сергій. Стипендія університетська. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
40. Кордовський Стефан (Степан) Іванович. 1910 р., 1911 р. [8, 95; 17, 82].
41. Коток Олександр. Стипендія для всіх вищих навчальних закладів. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].
42. Коцюбинський Георгій. Стипендія для всіх вищих навчальних закладів. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].
43. Кремінь (Кремень) Федір Тихонович. Студент Московського сільськогосподарського інституту. Перший кандидат на стипендію, що може відкритися, для всіх навчальних закладів. 1906 р. [6, 144].
44. Левитський Микола. 1918 р. [20, 6].
45. Лисенко Зіновій Григорович. Стипендія університетська. 1911 р. [8, 95].
46. Лобасов. 1907 р. [9, 139].
47. Лосина Віктор. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].
48. Лукаш. 1903 р. [5, 334].
49. Лутчев. 1907 р. [9, 139].
50. Лямпрехт Віктор Людвигович. Стипендія університетська [17, 81].
51. Маляров Михайло Тимонович. Студент Київського університету. 1906 р., 1907 р. [6, 144; 19, 128].
52. Мерчанський Іван Іванович. Стипендія університетська. 1911 р. [8, 95].
53. Нєводовський Гавриїл Степанович. Студент Олександрійського інституту. 1906 р. [6, 144].
54. Ніс. 1907 р. [9, 139].
55. Новицький Феодосій Маркович. Студент Київського комерційного інституту. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12, 3].
56. Новіков Лев Миколайович. Студент Київського університету. 1906 р., 1907 р. [6, 144].
57. Овраменко Захарій. Стипендія університетська. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].
58. Пекусь Микола. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1915 р. (сесія 1914 р.) [18, 5].
59. Персов Іван. Стипендія університетська. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
60. Пилипенко Олександр Федорович. Стипендія університетська [17, 81].
61. Піневич Михайло. Стипендія університетська. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
62. Подгорний Віталій. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
63. Поляков Семен. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1915 р. (сесія 1914 р.) [18, 5].
64. Пономаренко Аполлон Федорович. Стипендія університетська [17, 82].
65. Пржбильський И. Стипендія університетська. 1903 р. Стипендіатом не став, бо в 1904 р. закінчив навчання [5, 334; 14, 144].

66. Прожига Микола Львович. Студент Юр'євського університету. 1906 р. [6, 144].
67. Родіонов. 1907 р. [9, 139].
68. Рождественський. 1907 р. [9, 139].
69. Рощинський Петро. Стипендія університетська. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
70. Сапон. 1907 р. [9, 139].
71. Сергунов Михайло. Стипендія університетська. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
72. Синиця. 1907 р. [9, 139].
73. Скобцов Сергій Михайлович. Студент Київського університету. 1906 р. [6, 144].
74. Сова. 1907 р. [9, 139].
75. Солодовников Сергій. Стипендія університетська. 1915 р. (сесія 1914 р.) [18].
76. Терещенко. 1907 р. [9, 139].
77. Трубін. 1907 р. [9, 139].
78. Тютюнников Григорій Іванович. Стипендія університетська. 1911 р. [8, 95].
79. Устименко Григорій. 1918 р. [20, 6].
80. Феськов. 1903 р. [5, 334].
81. Филипенко Павло. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1].
82. Филипов Петро Андрійович. Стипендія для спеціальних навчальних закладів [17, 82].
83. Фіалковський Є. Стипендія ім. С.С. Савіної. До 1893 р. [2, 1439].
84. Христіанов. 1896 чи 1897 р. [2, 1440].
85. Цегельников Ілля. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1915 р. (сесія 1914 р.), 1916 р. (сесія 1915 р.) [11, 1; 12, 5].
86. Чорний. 1896 чи 1897 р. [2, 1440].
87. Чорний Павло. 1918 р. [20, 6].
88. Шапочников Дмитро Іванович. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1911 р., 1913 р. (сесія 1912 р.) [8, 96; 12].
89. Щегорцев. [9, 139].
90. Щербак. 1907 р. [9, 139].
91. Щербина Віталій. Стипендія для спеціальних навчальних закладів. 1913 р. (сесія 1912 р.) [12].
92. Шпаков Данііл Костянтинович. Студент Київського політехнічного інституту. 1906 р. [6, 144].
93. Шустов Дмитрій. Син діловода губернської управи, який залишився поза штатом. 1908 р. [7, 137].
94. Якимович Євген Михайлович. Стипендія для спеціальніих навчальних закладів [17, 82].
95. Яснопольський Юрій. 1918 р. [20, 6].

---

[*] Див.: Виленский Е.Л. Судьба ученого. Гавриил Степанович Неводовский // Скарбниця української культури. – Вип. 4. – Чернігів, 2004. – С. 79–89.
[**] Родовід. – 1996. – № 2(14). – С. 46.

1. Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992.
2. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов. – Вып. III. – Чернигов, 1903.
3. Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 8. – С. 13–14.
4. Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 4–5. – С. 17–18.
5. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания (XXXVI–XLVI сессий) 1900–1909 годов. – Т. 1. – Чернигов, 1912.
6. Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 42 очередной сессии 1906 года (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов, 1907.
7. Доклад № 24 // Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 44-й очередной сессии 1908 года. Приложения Б. – Чернигов, 1909.
8. Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 47 очередной сессии 1911 года, состоявшейся 1–12 декабря 1911 г. – Чернигов, 1912.

9. Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 12.
10. Доклад № 6 // Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 49-й очередной сессии 1913 года.– Чернигов, 1914.
11. Доклад № 1 // Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 51 очередной сесии 1915 года. – Чернигов, 1916.
12. Доклад № 10 // Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 48-й очередной сессии 1912 года, состоявшейся 15-25 января 1913 г. Приложения. – Чернигов, 1913.
13. Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 5.
14. Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 40-й очередной сессии 1904 года. Приложения. – Чернигов, 1905.
15. Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания XXXI сессии 1895 года с 16 января по 1 фераля 1896 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 6.
16. Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 12.
17. Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – № 12.
18. Доклад № 10 //Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 50-й очередной сессии 1914 года. – Чернигов, 1915.
19. Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 43-й очередной сессии 1907 года. Приложеия. – Чернигов, 1908.
20. Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 53-й очередной сессии 1917 года. Приложения. – Чернигов, 1918.
21. Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания (декабрь 1875 г.). – Чернигов 1905.
22. Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 2–3. – Приложение: Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания XXX сессии 1894 года.

С. ЗЕМЛЯНСЬКА

Участь громадських об'єднань, благодійних фондів, приватних осіб у мінімізації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС

26 квітня 1986 р. – трагічна дата в історії людства: на четвертому енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, майже в центрі Європи, сталася аварія, яку кваліфікують як найбільшу на планеті техногенну та екологічну катастрофу.

Минуло понад два десятиліття, але Чорнобиль не став минулим. Він нагадує про себе щодня численними проблемами у долях мільйонів людей. Ядерний розпад все ще триває у часі і просторі, а готових рецептів подолання наслідків подібних катастроф не існує.

Зі 122 тонн палива, що знаходилися в реакторі блоку, близько 4 % були викинуті у повітря протягом 10 днів. В основному це – радіоактивний йод, стронцій, плутоній, цезій. З урахуванням розпаду сумарний викид становив 50 мільйонів кюрі, що рівнозначно вибуху понад 500 атомних бомб, аналогічних тій, яку скинули на Хіросіму[1]. Гарячий струмінь від зруйнованого реактора піднявся на висоту понад кілометр. Хмара, що виникла над ЧАЕС, під дією вітру посунулася на північ, накривши українське Полісся, прилеглі райони Білорусі та Росії, захопила території Польщі, Німеччини, Франції, Швеції, Фінляндії. Радіація проникла в атмосферу всієї північної півкулі.

В Україні забрудненими виявилися 2294 населені пункти, більше 50 тис. квадратних кілометрів у 12 областях – Київській, Житомирській, Чернігівській, Вінницькій, Рівненській, Черкаській, Хмельницькій, Івано-Франківській, Волинській, Чернівецькій, Сумській, Тернопільській. Потерпіли понад 3,2 млн. людей, серед них – майже 1 мільйон дітей[2]. Дуже постраждали водойми, особливо річки басейну Дніпра і Прип'яті, що протікають неподалік АЕС, Київське водосховище. Радіоактивні викиди були виявлені в усіх водосховищах Дніпровського каскаду, водою з яких користуються 30 млн. жителів України. Після Чорнобильської катастрофи Україна оголошена зоною екологічного лиха.

Чернігівщина належить до найбільш постраждалих областей України. В 1988 р. була вперше проведена аерогаммазйомка території області, за результатами якої складена карта радіаційної ситуації. З цього часу почалося суцільне систематичне обстеження сільськогосподарських угідь, бралися проби з кожних 50 гектарів. На окремих площах щільність забруднення сягала 5–10 кюрі / кв. км. Це стало підставою для визнання Чернігівщини забрудненою територією: 91 населений пункт п'яти районів увійшов до переліку таких, що зазнали радіаційного впливу, затвердженого постановою Ради Міністрів УРСР від 14 грудня 1989 р. № 315 "Про додаткові заходи щодо посилення охорони здоров'я та поліпшення матеріального становища населення, яке проживає на території, що зазнала радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС"[3]. Оскільки це не відбивало реального становища, перелік був розширений і у постанові Кабінету Міністрів УРСР від 23 липня 1991 р. № 106 бачимо 251 село, містечко, місто Чернігівщини, в тому числі: у зоні безумовного відселення – 2, у зоні добровільного відселення – 61, у зоні посиленого радіаційного контролю – 188[4]. Крім того, новий перелік містив 66 населених пунктів області, визначених за соціально-економічним фактором: тобто рівень забруднення ґрунту радіонуклідами не дозволяє віднести ці місцевості до третьої або четвертої зон ураження, але їхні мешканці мають господарські та соціальні зв'язки із забрудненими територіями – діти ходять до шкіл, дорослі працюють у господарствах, розташованих у забруднених зонах тощо.

Радіаційне забруднення негативно впливає на стан здоров'я. В 1996 р. на обліку перебувало 263 тис. жителів області, потерпілих внаслідок аварії, у тому числі 110 тис. дітей, 13 тис. ліквідаторів, 2 тис. інвалідів I категорії[5]. Через 10 років в області проживали 113 тис. постраждалих, з них 28 тис. дітей, 5 тис. інвалідів; було 246 населених пунктів розташованих в зонах радіоактивного забруднення[6]. Зменшення числа постраждалих пов'язане з великою смертністю людей, а також тим, що діти, які досягли 18-річного віку, втрачають свій статус.

Світове співтовариство швидко відреагувало на трагічну ситуацію, викликану вибухом на ЧАЕС. Одночасно з проявами тривоги з боку урядів і міжнародних організацій була висловлена готовність надати допомогу в подоланні наслідків аварії. Численні пропозиції надходили з Японії, США, Німеччини, Швейцарії, Швеції тощо.

У грудні 1990 р. 45-а сесія Генеральної Асамблеї ООН прийняла резолюцію про міжнародне співробітництво у справі пом'якшення і подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Були створені відповідні комітет і робоча група. В 1995 р. в Україні працювали майже 50 програм, у фінансуванні яких брали участь такі міжнародні інституції, як ВООЗ, МАГАТЕ, ЮНЕСКО, Європейська комісія, а також інвестори зі США, Німеччини Канади, Японії[7].

За рахунок Японії в 1991 р. в м. Коростені та на базі Київської обласної лікарні № 2 були створені діагностичні центри для обстеження дітей, що проживають на забрудненій території. У листопаді 1994 р. Організацією з гуманітарних питань Єврокомісії Інститутові ендокринології та обміну речовин передане діагностичне та лікувальне обладнання вартістю 800 тис. доларів США. 26 квітня 1996 р. на заклик ЮНЕСКО більш як у 500 містах 40 країн відбулися дзвонові концерти у пам'ять жертв аварії. До 10-ї роковини трагедії за програмою "ЮНЕСКО–Чорнобиль" були реалізовані 30 проектів, на які витрачені 9 млн. доларів, в тому числі створені 9 реабілітаційних центрів (три в Україні – у Славутичі, Бородянці, Іванкові)[8]. У квітні 2006 р. Китай підписав угоду про надання Україні цільової безоплатної допомоги в розмірі 1,2 млн. доларів для придбання медичного обладнання, ліків, спеціальних засобів захисту для працівників станції[9].

Благодійну допомогу надавали також вітчизняні організації, установи, фонди, пересічні громадяни. В перші ж дні після аварії в багатьох трудових колективах Чернігівщини почали збирати кошти у фонд допомоги постраждалим, перераховувати до нього одноденний заробіток, премії. В "Деснянській правді" з'явились постійні рубрики "У фонд допомоги" та "Чернігівці – чорнобильцям". Наведемо декілька прикладів: працівники заводу "Жовтневий молот" передали одержану ними Першу грошову премію Держагропрому СРСР – 5800 руб.; колектив науково-виробничого об'єднання "Хімтекстильмаш" перерахував одноденний заробіток, 800 руб. премії та 1276 руб., зароблених під час сільськогосподарських робіт у колгоспі імені Фрунзе Чернігівського району; 2600 руб. премії та 5000 руб. одноденної зарплати надійшли від Чернігівської фабрики гумо-технічних виробів[10].

У військово-історичному відділі Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського серед документів ветерана Великої Вітчизняної війни, учасниці боїв під Москвою та Кенігсбергом Н.І. Апостолової зберігається довідка-підтвердження ощадної каси про внесення Ніною Іванівною 200 руб. у фонд допомоги постраждалим внаслідок аварії на ЧАЕС[11]. Ще один цікавий документ експонується в розділі, присвяченому Я.Б. Давідзону, фотокореспонденту, який в роки Великої Вітчизняної війни як представник газети "За Радянську Україну" перебував у Чернігівському обласному з'єднанні партизанських загонів. В 1986 р. побачила світ книга Якова Борисовича "Орлята партизанських лісів", за яку автор був удостоєний звання лауреата республіканської комсомольської премії імені М. Островського. Грошову винагороду премії Я. Давідзон віддав на ліквідацію наслідків

аварії (копія його заяви про це до Центрального комітету ЛКСМ України представлена в музеї[12]).

Чернігівці, як і представники інших областей і республік СРСР, допомагали не лише грошима – вони брали участь у приборканні зруйнованого реактора, проведенні дезактивації забруднених об'єктів і територій, евакуації населення.

В березні 1990 р. в Чернігові утворилася обласна філія Всесоюзної (нині – Всеукраїнської) громадської організації "Союз Чорнобиль України". Основне її завдання – захист законних прав громадян, постраждалих внаслідок аварії, ліквідаторів та членів їхніх сімей, надання систематичної соціальної, матеріальної, медичної допомоги шляхом співпраці з підприємствами, установами, громадськими і політичними фундаціями, органами влади тощо. З моменту створення і до сьогодні Чернігівську обласну організацію Союзу очолює Анатолій Михайлович Лігун. В 1993 р. на її базі виникло обласне відділення Українського національного фонду допомоги інвалідам Чорнобиля на чолі із заступником А.М. Лігуна – Є.Г. Сонником[13].

На початку 1990-х рр. за сприяння Народного Руху України 650 чернігівських дітей провели новорічні свята в родинах, що мешкають у Львівській та Івано-Франківській областях. З року в рік Союз надає адресну матеріальну допомогу сім'ям, які втратили годувальника, інвалідам, дітям-сиротам та інвалідам, для чого її представники М.Є. Філіпов, І.О. Дрижак, В.І. Бондаренко, І.І. Труханов, С.В. Хмельницький активно працюють над залученням гуманітарної допомоги. Наприклад: з Німеччини у 2000 р. надійшли продукти харчування, взуття, медичне обладнання (воно передано до Корюківської центральної районної лікарні) загальною вартістю 37 тис. марок, а в 2001 р. ще дві тонни ліків на суму 260 тис. грн., які були передані обласному центру радіаційного захисту населення[14].

В 2000 р. Союз разом з лікарнею Управління міністерства внутрішніх справ у Чернігівській області здійснив реконструкцію відділу лікування чорнобильців – працівників міліції та пожежників, надавши для цього 20 тис. доларів США[15]. В 2001 р. за його підтримки новітнє стоматологічне обладнання отримав Чернігівський обласний центр радіаційного захисту населення.

Для лікування інвалідів-чорнобильців Союз щороку закуповує шприци і крапельниці на 3–4 тис. грн., виділяє кошти на лікування та проведення операцій у провідних науково-медичних інститутах і центрах, плідно співпрацює з аптечними мережами "Ліки України" та "Чернігівфармація" по забезпеченню ліками за безкоштовними рецептами. Оперативна адресна допомога Союзу врятувала життя багатьох дітей. Так, протягом трьох років оплачувалося перебування дівчинки з Корюківського району в Київському науково-медичному центрі "Істина", був придбаний за три тисячі гривень слуховий апарат для дитини з Носівки.

"Союз Чорнобиль України" опікується не лише медико-соціальними проблемами, а й духовними потребами мешканців радіоактивно забруднених територій: в 2003 р. після реконструкції відновила роботу Свято-Іллінська церква у Чорнобилі – єдиний діючий храм у зоні відчуження, до неї була передана часточка мощів свт. Феодосія; долучився він і до спорудження церкви свт. Феодосія у Чернігові (святитель Феодосій вважається небесним захисником від впливу радіації)[16].

Шляхетну справу допомоги постраждалим робить обласне відділення Дитячого фонду, створеного в 1989 р., програми якого спрямовані на полегшення долі дітей – сиріт, інвалідів, чорнобильців, підтримку багатодітних родин. В 1997 р. напередодні Міжнародного дня захисту дітей Фонд подарував 1-й дитячій поліклініці Чернігова сучасний діагностичний апарат з усім необхідним устаткуванням для обстеження "чорнобильських" дітей[17].

Окремий напрямок роботи Фонду – оздоровлення дітей за кордоном. Багато років

триває плідна співпраця з італійськими благодійними асоціаціями, які направляють юних "чорнобильців" на медичне обстеження і лікування, уважно стежать за станом їхнього здоров'я. В Італії діти живуть у родинах, оточені увагою і турботою, причому італійська сім'я виборює право опікуватись українськими дітьми через суворий конкурс – участь у благодійній діяльності. Спілкування часто продовжується і після повернення дітей додому. В 2002 р. представники асоціації "Касаго Бріанца" відвідали Козелеччину – найбільш уражений радіацією район Чернігівської області, побували в навчальних закладах, познайомилися з умовами життя своїх підопічних. На початок 2006 р. завдяки підтримці 13 благодійних італійських організацій у цій середземноморській країні відпочили і пройшли курс лікування 12 тис. дітей з Чернігівщини[18].

У 20-у річницю Чорнобильської аварії мешканці багатьох італійських міст і містечок на заклик організації "Касаго кличе Чорнобиль", яку очолює Армандо Кріппа, запалили на підвіконнях своїх осель свічки на знак солідарності з народом України.

Італійці долучилися до ремонту та оновлення Замглайського ПТУ у Ріпкинському районі, реконструкції Вертіївського дитячого садка Ніжинського району, зміцнення навчальної бази шкіл-інтернатів у Яблунівці Прилуцького та Комарівці Борзнянського районів, покращання умов лікування в дитячому відділенні обласної психоневрологічної лікарні[19].

Значну допомогу надають благодійники з Німеччини. В 1993 р. чернігівські медики за рахунок німецької сторони стажувалися в Меммінгені – місті-побратимі Чернігова, а професор Рудольф Паргофер провів у міській лікарні № 2 кілька показових операцій. В 1996 р. на базі цієї лікарні відбулася міжнародна науково-практична конференція, яку профінансував підприємець з Меммінгена – Герман Пфайффер. Німеччина також займається оздоровленням українських дітей: з 1990 р. завдяки "Кіндершупцбунду" (Спілка захисту дітей) та її голові Рут Вюрфель чернігівські діти відвідують Меммінген[20].

У квітні 1990 р. перша група чернігівських дітей прилетіла на Кубу, а вже до кінця року в цій далекій країні побувало понад 2 тис. юних жителів області, серед яких онкологічні хворі, в тому числі з гострою лейкемією. Опікувалися ними Центральний дитячий клінічний госпіталь "Віліам Сопєр" та піонерський табір імені Хосе Марті. Термін перебування становив 45 днів[21]. Маленька острівна не найбагатша країна світу продемонструвала найвищі зразки гуманізму і шляхетності, проголосивши устами Надзвичайного і Повноважного посла Республіки Куба в Україні Серхіо Лопеса Бріеля під час його перебування в Чернігові: "Діти для нас не мають національності. Ми будемо продовжувати їх лікувати доти, поки Україні це необхідно"[22].

Серед інших організацій, діяльність яких спрямована на надання допомоги постраждалим внаслідок аварії на ЧАЕС, варто відзначити Всеукраїнський фонд "Єдність", відділення якого діє в Корюківці[23].

Прикладів доброчинності можна навести дуже багато, адже, як відзначалось на Міжнародній конференції "Двадцять років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє": "Глобальний масштаб Чорнобильської трагедії не визнає національних кордонів і сьогодні піднімається над політичною кон'юнктурою, переконує у необхідності використання всіх можливостей міжнародного співробітництва для вирішення великої кількості проблем, що постали і, безумовно, ще постануть"[24]. На відстані 20 років постає розуміння того, що співробітництво повинне перейти в іншу площину: на порядок денний постає питання не просто допомоги потерпілим, але регенерації забруднених територій, а це – широке поле діяльності для благодійників.

---

[1] Чорнобиль: десять років подолання. – "Чорнобильінтерінформ", 1996. – С. 4.

[2] Коріння Чорнобильської трагедії: питання безпеки атомної енергетики мовою документів // Український історичний журнал. – 1993. – № 3. – С. 31.
[3] Заєць О. У регіоні, де живемо // Деснянська правда. – 1996. – 2 квітня.
[4] Петровська О. Звуження Чорнобильських зон нагадує концепцію "вирівнювання лінії фронту" // Гарт. – 1998. – 18 вересня.
[5] Завертай С. Пора випробувань і надій // Деснянська правда. – 1996. – 27 квітня.
[6] За Чорнобильською програмою // Деснянська правда. – 2006. – 11 квітня.
[7] Чорнобиль: десять років подолання. – С. 37.
[8] Позднякова О. Дзвони пам'яті // Деснянська правда. – 1996. – 25 квітня.
[9] Китай – чорнобильцям // Деснянська правда. – 2006. – 27 квітня.
[10] Деснянська правда. – 1986. – 21 травня.
[11] Військово-історичний музей – відділ Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (далі – ВІВ). – Інв. № А–783.
[12] ВІВ. – Інв. № НВМ–929.
[13] Відлуння квітня 1986 року. – К., 2004. – С. 314, 329.
[14] Лигун А. Підтримка потрібна живим // Чернігівські відомості. – 2001. – 20 квітня.
[15] Там само.
[16] Відлуння квітня 1986 року. – С. 332, 370.
[17] Потапенко Л. Чужих дітей не буває // Чернігівські відомості. – 1997. – 30 травня.
[18] Руденко М. "Благотворительность" – значит творить добро // Пульс недели. – 1999. – 24 декабря; Мазур А. Дякуємо, Аміго // Чернігівські відомості. – 2000. – 28 квітня; Божко І. Італійці на Козелеччині // Новини Придесення (Козелець). – 2002. – 18 травня; Муха Е. "Касаго кличе Чорнобиль" // Деснянська правда. – 2006. – 27 квітня.
[19] Муха Е. "Касаго кличе Чорнобиль".
[20] Далекий і близький Меммінген // Чернігівські відомості. – 1997. – 30 травня; Костянова Л. Про німецьку пунктуальність // Гарт. – 1998. – 4 вересня.
[21] Закусило С. Дорога надії: кубинські лікарі допомагають українським дітям із забрудненої радіацією зони // Радянська Україна. – 1990. – 7 грудня.
[22] Колесник С. Viva Cuba // Черниговский полдень. – 1998. – 27 декабря.
[23] Сизьон М. Кризові ситуації і "Sasha" // Чернігівські відомості. – 2002. – 5 квітня.
[24] "Трагедія не визнає національних кордонів": Президент України Віктор Ющенко про Чорнобильські проблеми // Деснянська правда. – 2006. – 26 квітня.

О. ІЩУК, Н. НІКОЛАЄВА

Доля Миколи Галагана

(за матеріалами Галузевого державного архіву
Служби безпеки України)

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України зберігається чимало архівних кримінальних справ, у яких міститься інформація про українських громадських діячів – меценатів, добродійників, науковців. Деякі з них були активними учасниками українського національно-визвольного руху 1917–1921 рр.

Прикладом може бути архівна кримінальна справа № 69840-ФП у двох томах на члена Центральної Ради, відомого українського громадсько-політичного діяча Миколу Михайловича Галагана.

Згідно з даними анкети, М. Галаган народився у 1882 р. у с. Требухів (нині – Броварського району Київської області) у родині священика. Освіту отримав у Київському університеті св. Володимира. До Першої світової війни працював викладачем гімназії. Батько – Михайло Галаган – помер у 1929 р. Про долю матері – Марії Галаган – заарештований нічого не знав. Син Миколи Галагана перебував у 1945 р. в Чехословаччині[1].

М. Галаган був затриманий 12 травня 1945 р. у м. Празі за підозрою в участі в ОУН[2], заарештований 23 травня 1945 р. відділом контррозвідки "Смерш" 4-ї гвардійської танкової армії. Слід відзначити, що арешти людей, на яких органи радянської влади мали компрометуючу інформацію і яких вважали контрреволюціонерами, були заплановані заздалегідь. При цьому представників радянської держбезпеки не зупиняло навіть те, що українські політичні емігранти давно були громадянами іноземних держав.

Разом з М. Галаганом управлінням контррозвідки "Смерш" 1-го Українського фронту у травні–червні 1945 р. були заарештовані українські емігранти – активні учасники Празької філії Українського національного об'єднання (УНО) – Галька Антон Михайлович, 1879 р.н., Хандрицький Іван Петрович, 1893 р.н. та Чапля Василь Петрович, 1891 р.н.

Згідно з протоколом обшуку у Миколи Галагана при арешті були вилучені посвідчення члена УНО № 1032, членська книжка УНО, членський квиток учасника товариства "Українська громада" у Празі, російський царський паспорт, паспорт громадянина УНР, фотографії, 582 чеські крони та інші речі й документи[3].

В архівній кримінальній справі підшиті протоколи п'яти допитів М. Галагана, здійснених у Празі: 18 і 24 травня, 15, 16 і 27 червня 1945 р., Щодо допитів у київській в'язниці НКДБ УРСР, то їхніх протоколів у справі шістнадцять: від 11 і 31 серпня; 5, 6, 10, 12, 14, 18, 19, 21, 24, 26 вересня; 1, 2, 19 жовтня та 2 листопада 1945 р. Окрім того, збереглися власноручні свідчення М. Галагана, написані ним у Празі.

У справі містяться протокол очної ставки між Миколою Михайловичем та Зац-Кравченком Миколою Опанасовичем від 19 травня 1945 р., витяги з протоколів допитів осіб, які добре знали обвинуваченого, а саме: Зац-Кравченка М.О., Росиневича Миколи Олександровича, Сухоручка-Хославського Б. та Словінського Максима Антоновича.

14 червня 1945 р. М. Галагану під підпис у постанові було роз'яснено, що він звинувачується за ст. 58-2 та 58-11 КК РРФСР[4]. Громадянина царської Росії, потім – УНР, а згодом – Чехословаччини звинувачували за карним кодексом Російської Радянської Федеративної Соціалістичної республіки, де він ніколи не жив!

5 липня 1945 р. начальник Празької оперативної групи "Смерш" 1-го Українського

фронту підполковник Терен підписав постанову про передачу М. Галагана та його слідчої справи до НКВС УРСР в Києві[5]. 2 серпня 1945 р. заступник начальника Управління боротьби з бандитизмом НКВС УРСР підполковник Задоя ухвалив передати, а 9 серпня заступник начальника слідчої частини НКДБ УРСР підполковник Гевлич прийняв справу М. Галагана у провадження[6].

Термін утримання М. Галагана під вартою продовжувався двічі: 14 вересня та 17 жовтня 1945 р.[7] 15 листопада 1945 р. слідство закінчилося і заарештований ознайомився з матеріалами своєї справи[8]. В той час він серйозно хворів. 14 листопада 1945 р. М. Галаган був оглянутий медичною службою НКДБ, яка виявила у нього порок серця та правосторонню пахову грижу[9].

Умови утримання в'язнів залишали бажати кращого. У Київській тюрмі НКВС № 1 (Лук'янівській) сиділи не лише політичні в'язні, але й звичайні кримінальні злочинці. На судовому засіданні військового трибуналу військ НКВС Київської області М. Галаган, А. Галька та В. Чапля поскаржилися на те, що з ними в камері сидять злодії, бандити тощо, які їх б'ють та грабують. Голова суду 9 березня 1946 р. надіслав лист про цей факт начальнику тюрми капітану Журавльову з проханням перевести їх в інші камери[10]. Далеко не всі виживали в таких умовах: заарештований разом із М. Галаганом І. Хандрицький помер у в'язниці 2 квітня 1946 р.[11]

26 листопада 1945 р. народний комісар державної безпеки УРСР генерал-лейтенант С.Р. Савченко затвердив обвинувальний висновок щодо М. Галагана[12]. 21 грудня 1945 р. М. Галаган ознайомився з цим документом[13].

М. Галаган звинувачувався у тому, що протягом тривалого часу брав активну участь в антирадянській роботі як член УНО. Створене в 1933 р. з центром у Берліні, воно ставило за мету об'єднання української еміграції. Чекісти вважали, що основним завданням УНО було збереження єдності української еміграції та проведення організованої допомоги німцям з метою відторгнення України від СРСР та створення самостійної Української держави.

На думку НКДБ, до 1939 р. УНО було нечисленною організацією, і не виявляло активності. Після окупації Чехословаччини німцями навесні 1939 р. голова берлінського правління УНО Омельченко прибув до Праги та провів збори, на яких створили філіал УНО. До його складу увійшли майже всі українські емігрантські організації в Чехії. У Празі та Берліні були засновані друкарні української літератури, видавалися книги та журнали, зокрема "Український вісник". Ці видання підтримували німецьку владу та засуджували внутрішню і зовнішню політику СРСР. Влітку 1941 р. на загальних зборах УНО було прийняте рішення, що схвалювало напад Німеччини на СРСР. УНО підтримувало тісний контакт з ОУН і, фактично, було легальним філіалом останньої. М. Галаган брав активну участь у роботі Українського національного об'єднання у червні–жовтні 1939 р. як заступник Омельченка.

Окрім того, слідчі НКДБ пригадали М. Галагану його активну політичну біографію: участь у дореволюційних українських партіях, у Центральній Раді та негативне ставлення до більшовиків.

За свідченнями М. Галагана, політичну діяльність він розпочав у 1903 р., вступивши до Революційної української партії (РУП), де був рядовим членом. У 1905 р. РУП була перейменована в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), в ній сформувалися дві течії. Микола Галаган пристав до Української соціал-демократичної спілки – УСДС (керівник Меленевський) і перебував у ній до 1908 р., виконував обов'язки районного партійного організатора в Уманському та Роменському районах, з 1906 р. до 1908 р. був технічним секретарем головного комітету УСДС[14].

У 1910–1911 рр. служив у російській армії, звідки вийшов у запас унтер-офіцером.

У 1912 р. перебував на військових зборах як прапорщик запасу. На початку Першої світової війни мобілізований до армії, де служив до кінця 1917 р.: був полковим ад'ютантом, останнє звання – поручик.

Після Лютневої революції в Росії, яку М. Галаган зустрів прихильно, став головою полкового комітету. В жовтні 1917 р. на Третьому військовому з'їзді у Києві обраний членом Української військової ради і Центральної Ради, де увійшов до фракції УСДРП. За даними НКДБ, М. Галаган був представником Центральної Ради при Кубанському уряді Південно-Східного союзу, з яким вів переговори про створення федерації.

У квітні 1918 р. міністр закордонних справ УНР М. Люблінський призначив Миколу Михайловича посланником до Румунії із завданням домогтися визнання УНР та опротестувати приєднання Бессарабії до Румунії. Дізнавшись про переворот і прихід до влади гетьмана П. Скоропадського, М. Галаган повернувся до Києва. В липні 1918 р. він почав працювати в міністерстві охорони здоров'я – спочатку керуючим загальною канцелярією, а згодом – директором департаменту загальних справ[15].

За часів Директорії очолював військовий штаб при комітеті УСДРП для керівництва повстанням проти П. Скоропадського. В січні 1919 р. міністром закордонних справ Чеховським призначений керівником дипломатичних представництв УНР в Румунії та Угорщині. З січня до вересня 1920 р. М. Галаган представляв уряд УНР в Будапешті, де добивався визнання самостійної Української держави. Як голова місії виконував переважно консульські функції, допомагаючи українцям в Угорщині. У складі місії працював також член Центральної Ради Микола Шраг, син відомого українського громадсько-політичного і культурного діяча, чернігівця І.Л. Шрага.

Цікаво, що угорський уряд хоча і не визнав де-юре самостійність України, очікуючи рішення великих світових держав, дозволив існування місії УНР в Будапешті. Та коли він запропонував підписати акт про приєднання Закарпатської України до Угорщини, дипломат відмовився, пославшись на відсутність необхідних повноважень[16]. Невдовзі С. Петлюра підписав з керівником Польської держави Ю. Пілсудським договір про передачу Західної України під владу Польщі в обмін на військову співпрацю у боротьбі з більшовиками. Після цього М. Галаган на знак протесту подав у відставку і на деякий час оселився у Відні.

Восени 1920 р. М. Галаган брав участь у роботі з'їзду українських парламентарів у Відні, який прийняв рішення про підтримку уряду С. Петлюри в боротьбі проти радянської влади. На початку 1921 р. тут за ініціативою М. Галагана створена закордонна група УСДРП, яка діяла до 1929 р. Вона розповсюджувала серед емігрантів українську літературу, закликала продовжувати боротьбу проти СРСР.

Приблизно у березні 1922 р. М. Галаган на запрошення Українського громадського комітету (УГК) переїхав до Праги, де був обраний заступником голови УГК М. Шаповала. Долучився як секретар комісії до створення Української господарської академії в м. Подєбради, яка, за задумом організаторів, мала виконувати роль українського університету в Чехословаччині і була започаткована на кошти, зібрані українською діаспорою. Невдовзі УГК був розпущений за рішенням чехословацького уряду.

Саме в цей час розпочинається благодійна діяльність М. Галагана. Він був обраний головою видавничого фонду, створеного за ініціативою УГК в 1926 р. Фонд видавав українською мовою переважно наукову та науково-популярну літературу, інші неполітичні видання. М. Галаган безпосередньо керував видавництвом, організовував залучення коштів для налагодження роботи. За час його головування були видрукувані "Спротив матеріалів", "Дошкільне виховання", "Шкільна гігієна", "Історія кооперації", "Історія українського театру", "Біологія", "Алгебра", "Геометрія" та інші. Сам М. Галаган видав "Атомно-молекулярну теорію". Ці книги під час навчання використовували студенти Української

господарської академії. Восени 1927 р. М. Галаган вийшов зі складу видавничого фонду.

Крім того, у 1926–1928 рр. М. Галаган працював викладачем природничих наук в Українській реальній гімназії в Празі[17]. В той час брав участь у виданні журналів "Нова Україна", "Незалежність", "Селянський шлях", де публікував свої статті. Окрім того, перекладав українською мовою статті Каутського, Багера та інших і розповсюджував їх серед українських емігрантів.

На допитах М. Галаган визнав, що у 1927 р. вступив до Української громади Праги (УГ), а з 1929 р. до 1938 р. очолював її (у 1939 р. Українська громада була розпущена). Її засновниками були приблизно 20 українських політичних емігрантів, серед яких – Ф. Щербина, О. Байков. Учасники УГ вірили у можливість продовження боротьби за створення самостійної Української держави. Будучи керівником УГ, М. Галаган організував видання листівок, газет та брошур, проведення лекцій, неодноразово виступав із доповідями, публікував статті у газеті "Інформаційний листок"[18].

Восени 1938 р. М. Галаган за власним бажанням вийшов зі складу УГ та виїхав до м. Хуста (Закарпатська Україна), де до середини березня 1939 р. працював викладачем природничих наук в державній гімназії. Його поява в Хусті була спричинена тим, що закарпатські українці, які спочатку отримали автономію у складі Чехословаччини, проголосили створення самостійної держави – Карпатської України. М. Галаган, як справжній патріот України виїхав до Закарпаття, бажаючи жити в Українській державі і взяти участь у її розбудові. За його словами, він хотів провести свої останні роки на рідній українській землі і померти на Батьківщині.

На допиті 11 серпня 1945 р. М. Галаган заявив слідчим, що хоча він не брав участь у боях з угорцями, але своєю працею на педагогічній ниві вніс певну частку в загальну справу державного будівництва Української держави на Закарпатті[19]. Він мав кілька зустрічей з Президентом Карпатської України Августином Волошиним. Робота в гімназії йому була надана міністром просвіти Августином Стефаном[20].

Однак доля Закарпатської України була вирішена німцями: вона повинна увійти до складу Угорщини. Невдовзі Закарпаття окупували угорці, а приблизно 16 березня 1939 р. М. Галаган був заарештований і місяць просидів у в'язниці. У квітні 1939 р. звільнений угорцями та повернувся у Прагу.

У липні 1939 р. німці, які окупували Чехію, розпустили українські громадські організації. Деякі члени Української громади увійшли до складу УНО. З липня 1939 р. М. Галаган став членом та секретарем головного правління УНО в Берліні. Він брав активну участь у створенні філіалів УНО в Німеччині та Моравії.

У листопаді 1939 р. М. Галаган увільнений від роботи в УНО та виїхав до Праги. Однак у травні 1941 р. керівник УНО Омельченко викликав його у Берлін і доручив організовувати філії УНО в Празі. З того часу і до травня 1942 р. М. Галаган очолював видавництво УНО у Празі, організував масове видання наукової літератури. Окрім того, у цьому видавництві був налагоджений випуск літератури, спрямованої проти державного устрою СРСР, в якій пропагувалося створення самостійної Української держави.

Про цю діяльність М. Галагана стало відомо німецькому гестапо, яке 22 травня 1942 р. під підписку заборонило йому брати участь у роботі української еміграції[21]. Після цього до 1943 р. М. Галаган працював над випуском своїх наукових праць "Матерія, її побудова та трансформація" і "Короткий нарис економічної науки"[22].

Восени 1941 р. М. Галаган у Берліні мав зустрічі з керівниками проводу ОУН мельниківського напрямку – Андрієм Мельником, Омеляном Сціборським та Олегом Кандибою. На цих зустрічах обговорювали плани повернення в Україну частини української еміграції задля організації Української держави[23].

У 1943–1945 рр. М. Галаган з дозволу німецької влади працював бібліотекарем в Українському вільному університеті. У січні 1944 р. гестапо заарештувало його за спілкування з львівським доктором медицини Лапичем, який начебто був зв'язаний з українськими повстанцями. У квітні 1944 р. М. Галаган звільнений і продовжував працювати бібліотекарем.

Щодо долі М. Галагана після його арешту НКДБ, то вона була визначена заздалегідь, адже зазвичай радянська влада пам'ятала своїх ворогів і засуджувала їх до тривалих строків ув'язнення. Після річного слідства М. Галаган постав перед судом у Києві. Вироком Військового Трибуналу військ МВС Київської області від 8 квітня 1946 р. М. Галаган був засуджений за ст.ст. 54-2 та 54-11 КК УРСР до 10 років позбавлення волі[24].

За даними МВС України, М. Галаган помер 9 листопада 1953 р. в таборах, однак де саме – у справі не вказано[25]. Натомість, у висновку про реабілітацію зазначено, що М. Галаган відбув у таборах 10 років, 10 місяців і 19 днів і звільнений 1 листопада 1955 року[26].

14 травня 1992 р. Прокуратура Київської області реабілітувала М. Галагана за відсутністю складу злочину згідно зі ст. 1 Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квітня 1991 року[27].

Підсумовуючи викладене, слід відзначити, що М. Галаган брав активну участь в українській культурно-просвітницькій та видавничій роботі в діаспорі протягом 1922–1944 рр., чим зробив значний внесок у популяризацію української ідеї за кордоном.

---

[1] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 5–6.
[2] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 11.
[3] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 8.
[4] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 29.
[5] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 185.
[6] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 187.
[7] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 188–191.
[8] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 1. – Арк. 286.
[9] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 1. – Арк. 291.
[10] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 1. – Арк. 330.
[11] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 1. – Арк. 340.
[12] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 1. – Арк. 295–305.
[13] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 1. – Арк. 315.
[14] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 49–51.
[15] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 63–64.
[16] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 67.
[17] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 33.
[18] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 34.
[19] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 41.
[20] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 42.
[21] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 44.
[22] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 36–37.
[23] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 1. – Арк. 295–299.
[24] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 2. – Арк. 324.
[25] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 1. – Арк. 413.
[26] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 1. – Арк. 416.
[27] ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 69840-ФП. – Т. 1. – Арк. 416.

С. КИСІЛЬ

Доброчинна діяльність ремісничих цехів Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII століттях

Доброчинність була складовою частиною життєдіяльності ремісничих цехів, що декларувалося в документах, які надавали право на заснування ремісничих корпорацій. Так, у грамотах та універсалах зазвичай підкреслювалось, що важливою мотивацією для створення цехів було "абы була помоч в обрядах церкви Божіей и розширене хвалы святой при их оферы чинилась", "видечи немалую оскудность в церкви", "взіявши себе звичай з великих городов подлеглих и пожитечных Божой церкви"[1]. Допомога церкві полягала у постачанні свічок і ладану, фінансуванні ремонтних робіт, придбанні ікон та церковного начиння. Подібна благодійна діяльність надавала цехмістру право голосу у вирішенні парафіяльних справ[2]. Крім того, цехові братства мали значний вплив на обрання приходського духовенства і ктиторів[3]. Основним джерелом фінансування допомоги була цехова скринька, яка поповнювалась вступними і членськими внесками, штрафами, прибутками від продажу цехового майна та канунів.

Благодійна діяльність ремісничих корпорацій була відображена у цехових книгах. Розміри пожертв на церкви залежали від заможності цеху. Так, Кролевецький калачницький цех у 1732 р. "покрив сукном престол у церкві в с. Ксендзівці (Кролевецький повіт, тепер – с. Пролетарське Коропського району), дали 8 кіп; того-ж року на оправу вівтаря до церкви Микольської дали 5 кіп; того-ж року, коли новий цехмістер приймав гроші цехової скриньки, то 7 кіп полушками дали на дзвін до церкви Михайла; в 1733 р. пішло на амвон до церкви Михайла 5 злотих"[4]. Ткацький цех м. Вороніжа у 1776 р. виділив кошти на корогву для соборної Успенської церкви, а у 1781 р. – для Михайлівської церкви. Коропський кравецький цех у 1758 р. пожертвував 50 кіп. Троїцькій церкві у Борзні, котру схарактеризовано як "розваленную, а ныне репаруючуюся"[5], а також 2 руб. Воздвиженській церкві[6], а в 1765 р. надав 21 руб. Вознесенській церкві та 10 руб. – Троїцькій[7].

Траплялися випадки, коли місцевого священика приймали до цеху як повноправного його члена для спрямування доброчинної діяльності ремісничого об'єднання. Наприклад, членом Коропського кравецького цеху в 1772 р. став священик, який мав опікуватися підтримкою церкви і парафіяльної школи[8].

Ремісничі корпорації постійно переймались постачанням церквам свічок. Цей давній звичай був пов'язаний з так званими канунами, котрі передбачали виготовлення свічок і ситіння меду, частину якого також передавали церкві. Зокрема, у середині XVIII ст. у книзі ткацького цеху м. Вороніжа зазначалось, що "сіе издревле утверждено, дабы всякий ремесло умеючий не был спречним укладам к церквам свечи"[9]. Цехові корпорації виготовляли великі конусоподібні кольорові свічки для ставників і маленькі – для потреб церкви. Традиційно цехові свічки виготовлялись певного кольору, який відбивав цехову символіку. Наприклад, ремісники містечка Олишівка на Чернігівщині виготовляли свічки зеленого кольору[10].

Майстрів, які займались виготовленням свічок, дуже шанували. Так, до Новгород-Сіверського цеху калачників подібних спеціалістів приймали без всякої покраси й відбування повинностей[11]. Тобто, сплативши певні кошти на користь цеху і церкви та влаштувавши частування, ремісник міг не відбувати принизливих випробувань і у скорочений термін отримати звання майстра.

Окрім свічок ремісничі об'єднання постачали церквам ладан. Так, у калачницькому

цеху м. Глухова у XVII ст. це було обов'язком ремісника, який вступав до цеху[12].

Кожний цех мав покровителя – святого християнської церкви, на честь якого влаштовували особливі свята. Напередодні святкування ремісники ситили мед, готували пиво, збирали продукти і робили свічки. Всі гроші, виручені від продажу напоїв, а також свічки, віск, ладан передавались церкві. Священик М. Успенський з цього приводу зазначав: "При огромном в былое время пчеловодчестве варение мёда было большое, и при охоте к бражничеству возлияние было обильное, следовательно и доход был немалый"[13].

У XVIII ст. траплялися випадки, коли спеціальним гетьманським указом той чи інший цех зобов'язувався допомагати певній церкві. Так, у 1705 р. І. Мазепа передав Стародубський цех музик "в послушенство" церкві Різдва Іоана Предтечі: "...доносил нам п. Григорій Отвиновскій, писарь майстрату старод[убского], а ктитор церкви св. Иоана Предтечи рождества предмеской, о неменших тоей церкви в потребах скудностях и просил нас, абыемо цех музицкій, т.е. скрипников и цимбалистов и дудников, прилучили до оной на спомогательство; мы тоди гетьман – помянутій цех музицькій до тоей церкви св. Иоаннна Предтечи придаем в послушенство, прилучаючи до них в помоч и в селах старод[убской] сотне – мешкаючих таковых людей музыцких, жебы они всегда до того цеху належали, а в год сполне з мескими кождій з них по сможности до складки давали и судом цеховым в поточних справах судился"[14].

Задовольняючи клопотання ремісників містечка Березного щодо організації цеху, місцеві отаман Юхим Скарга та війт Семен Тихий зобов'язали ремісників допомагати церкві, причому у випадку конфліктів між членами цеху, винний "повинен будеть перво на церковь божію "заруки" сплатити сто кіп[15].

Піклування про місцеву церкву стояло на чільному місці у благодійній діяльності багатьох цехових об'єднань Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст. Так, у 1679 р., об'єднавшись у братство, кожум'яки й шевці міста Погара почали збирати кошти на утримання місцевої церкви[16].

У грамоті цеху ковалів, бондарів, римарів і мельників, теслів, пильщиків та музик м. Літок від 1770 р. говорилось, щоб "были з собою в едином братстве, и в едином цеху и абы таковый порядок межи собою заховали, яковый везде заховуется; то есть повинны напрод пильное мети о церкве Божой, и о украшенье ей старанье, так теж и о инших учинках добрых и милосердных не занедбанье". Крім того цех зобов'язувався "мети баченье на нищих и уломных ведлуг проможенья свого, болезнующих зась межи собою братію, должны суть посещать, а преставишихся о господе до гроба з належным порядком, сполне все, запроважати"[17]. Обов'язковою умовою діяльності ремісничого цеху в с. Велика Загорівка була турбота про "благолепие приходскаго храма"[18]. Скарга цехмістрів Олишівки на М. Будлянського від 1765 р. гетьману К. Розумовському засвідчує, що "с доброхотства своего учредили в пользу церкви божіей, с общества цехи и с оных как за дедов и отцов наших, так и за нас тоей церкви божій, знатная прибыль была"[19]. Наприкінці XVIII ст. ремісничі управи повинні були робити на користь церкви внески у розмірі 5 руб. щороку[20].

Ще одним напрямом добродійної діяльності ремісничих корпорацій була соціальна допомога родинам померлих членів цеху, яка насамперед полягала у безпосередній організації похорону та фінансовій підтримці родини небіжчика. Для цих випадків кожен цех мусив мати мари, покліт із сукном (покрови) та великі свічки, які коштували достатньо дорого. Наприклад, калачницький цех містечка Коропа у 1758 р. витратив на мари і покліт 53 копи, а у 1766 р. "на докладне пішло 12 руб. 30 коп., всього 55 руб. 30 коп."[21]. Прагнення бути похованим з належними почестями спонукало міщан сплачувати певні кошти на користь цеху і користуватись подібними ритуальними послугами.

Отже, у другій половині XVII–XVIII ст. ремісничі корпорації Північного Лівобережжя переймалися підтримкою церкви, членів цеху та їхніх родин.

---

[1] Ефименко А. Южная Русь. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 246.
[2] Очерк истории г. Чернигова 907–1907. – Чернигов, 1908. – С. 39.
[3] Тридцатилетие деятельности Черниговского городского управления 1870–1901 г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов., 1901. – С. LVIII.
[4] Лазаревська К. Матеріяли до історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 30.
[5] Там само.
[6] Там само.
[7] Там само.
[8] Там само. – С. 29–30.
[9] Там само. – С. 30.
[10] Балушок В.Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К.,1993. – С. 60.
[11] Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711–1900) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 5. – С. 39.
[12] Лазаревська К. Матеріяли до історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. – С. 30.
[13] Балушок В.Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – С. 60.
[14] Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Полк Стародубский. – К., 1888. – С. 135.
[15] Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. – К.,1998. – С. 35.
[16] Там само. – С. 37.
[17] Клименко П. Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині. – Б.м., Б.р. – С. 213.
[18] Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 144.
[19] Там само. – С. 105.
[20] Тридцатилетие деятельности Черниговского городского управления 1870–1901 г. – С. LXXXII.
[21] Лазаревська К. Матеріяли до історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. – С. 31.

О. КОВАЛЕНКО

Павло Полуботок як благодійник і меценат

Біографи Павла Леонтійовича Полуботка (1660–1724) досі сперечаються з приводу того, чиї інтереси – власні, корпоративні або національні – обстоював чернігівський полковник і наказний гетьман Лівобережної України у ризикованому протистоянні з імператором Петром I, який прагнув зліквідувати політичну автономію Гетьманщини. Натомість його приватне життя, інтереси, смаки та уподобання потребують подальшого поглибленого вивчення у соціокультурному й інтелектуальному контексті доби бароко.

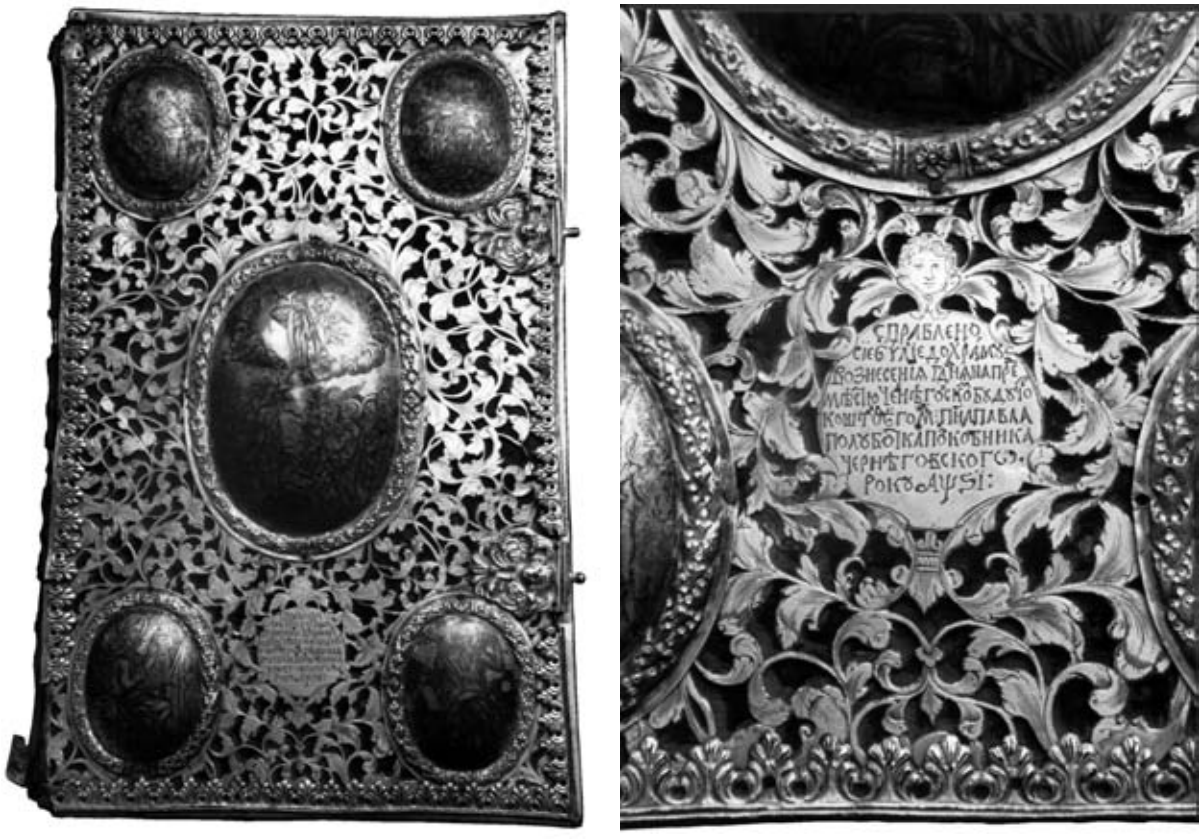
П. Полуботок був одним з найзаможніших землевласників свого часу – за підрахунками істориків, йому належало близько 3200 селянських дворів на терені насамперед Чернігівського, а також Ніжинського, Лубенського, Гадяцького полків Гетьманщини, Сумського й Охтирського полків Слобідської України. У своїх численних маєтках П. Полуботок налагодив досить рентабельне господарство, причому панщина траплялася в них лише зрідка, натомість головну повинність становила так звана "осінщина" – земельна рента, яку стягували з "підданих" грошима і натурою. Водночас він споруджував у своїх володіннях гути, рудні, поташні буди, селитряні варниці, залюбки займався комерцією[1].

"Не можна забувати, – наголошували В. Модзалевський і П. Савицький, – що ... думка про Бога ніколи не залишала українця тих часів. Релігійне почуття людей того часу було щирим, глибоким і сильним, але водночас примітивним. На зразок своїх земних стосунків людина будувала своє ставлення до Бога. Гріхи свої вона прагнула спокутувати зовнішньою побожністю і матеріальними пожертвами. Вона добродіяла духівництву, будувала храми, прикрашала їх і помирала із спокійним сумлінням. У ... духівницях, іконах і храмах того часу залишився слід цієї простої, але щирої релігійності й глибокого усвідомлення того, що обов'язок перед Богом виконаний як слід"[2]. Не становив у цьому відношенні жодного винятку і П. Полуботок. Так, коштом чернігівського полковника у слободі Радуль, де з його дозволу оселились російські селяни-розкольники, було споруджено православну церкву. Відомий місіонер ієромонах І. Решилов з цього приводу писав П. Полуботку в травні 1723 р.: "За ревность же по церкви святой греко-российской, яко благоразсуждением своим ктиторство восприяли, своим же иждевением в слободе Радуле церков Божественную построити, за что от всемогущего Творца сторицею в спасение приймете мздовоздаяние, монаршую милость, Святейшего Правительствующего Синода благословение, а от нас ничто иное, только мое з благодарением принижайшее поклонение вельможности вашей"[3]. Добре відомо, якою насправді виявилась стосовно П. Полуботка "монаршая милость" – у грудні 1724 р. він загинув у казематі Петропавлівської фортеці в Санкт-Петербурзі. Що ж до церкви у Радулі, то вона, на жаль, до наших днів не збереглася. Така ж доля спіткала й церкву Різдва Богородиці у селі Довжик, яка була зведена коштом П. Полуботка на початку XVIII ст.[4] Втім, не виключено, що він облаштував цей храм на старому церковищі. В усякому разі, у середині XIX ст. до рук відомого історика чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) потрапив стародрук з таким покрайнім записом: "Року 1698 марта 30 сие Евангелие мое власное и моим коштом купленное надаю вічными часи в купленную власную маетность Довжик до церкви Рожд. Богородицы, за отпущение гріхов моих и преставяшихся родителей моих. Павел Леонтьевич Полуботок рукою власною"[5].

Особливою прихильністю П. Полуботка користувалася Вознесенська церква в Чернігові, розташована поблизу його садиби на Застриженні. Як занотував усе той же

Філарет (Гумілевський), "обыкновенно думают", що цей храм спорудив П. Полуботок, однак насправді він був скоріше "усердным благотворителем", аніж фундатором старовинної Вознесенської церкви. Тим не менше, на споді іконостасу був зображений герб Полуботків, а у церковній ризниці зберігалися срібні чаші, потири та богослужбові книги у коштовних окладах, подаровані П. Полуботком та його нащадками[6]. У Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського нині експонується дзвін, свого часу коштом П. Полуботка відлитий для Вознесенської церкви і дивом врятований від утилізаторів за радянської доби[7]. Відомо, що сучасник наказного гетьмана – священик Вознесенської церкви отець Терентій вів синодик, що напевне містив цікаві відомості про родину Полуботків. Проте синодик загубився у вирі століть, а його упорядник того ж таки фатального для П. Полуботка 1724 р. – випадково чи ні – був "вытребован" до Синоду "с иконою, которую открыли в доме его под названием чудотворной плачущей" і невдовзі позбавленний сану[8]. Вже у 1753 р. Вознесенська церква істотно підупала і "за давностию времени стала входить в землю, стены слегли, над царскими втратами брус прилёг, местами окна, посадка и кровля попортились". Ще через 30 років на цьому ж місці "от общаго вкладу" постав новий дерев'яний храм. Проте він також не витримав випробування часом, і в середині XIX ст. Застриження прикрасила мурована церква Вознесіння. У повоєнні роки вона постала на заваді "урбаністичним" змаганням місцевої влади і була знесена.

Ще один маєток П. Полуботка знаходився у селі Михайлівка неподалік Лебедина. Колишній його власник гадяцький полковник М. Самойлович (до речі, родич першої дружини П. Полуботка) близько 1680 р. побудував у селі церкву Різдва Богородиці. П. Полуботок, у свою чергу, подарував храмові "напрестольный серебряный крест, очень значительной длины, по надписи устроенный 1546 г.", а також "части мощей св. великомученицы Варвары и некоторых других святых в серебряном ковчежце". У михайлівській церкві

Срібний оклад Євангелія (Москва, 1681), виготовлений коштом П. Полуботка. Фото Ю. Москаленка.

Різдва Богородиці зберігалося також надруковане в Москві 1681 р. Євангеліє у срібному окладі з написом: "Справлено сие Евангелие до храму Вознесения Господня на предместю Чернеговском будучого коштом его милости пана Павла Полуботка полковника Чернеговского року 1716"[9]. Чому ця Полуботкова офіра чернігівській Вознесенській церкві опинилася у далекій Михайлівці – сказати важко, але, як з'ясувалося, ця реліквія, на щастя, збереглася до наших днів у Сумському художньому музеї ім. Н. Онацького. За твердженням Філарета (Гумілевського), П. Полуботок також опікувався розташованою поблизу його маєтку Михайлівською пустинню[10]. Можливо, саме він пожертвував монастиреві "часть мощей св. Иоанна Предтечи" – після закриття обителі наприкінці XVIII ст. цю реліквію було перенесено до михайлівської церкви Різдва Богородиці[11].

З родиною Полуботків була безпосередньо пов'язана одна з найбільш шанованих на Лівобережній Україні на зламі XVII – XVIII ст. чудодійних ікон Божої Матері. Вона явилася вірним 1687 р. у церкві села Рудні (Редьківки), яке перебувало у власності Полуботків. Невдовзі за нез'ясованих причин тамтешній священик переніс ікону до Києво-Печерської Лаври. Цікава й містична деталь: київські ченці скаржились, що на новому місці ікона значною мірою втратила свої чудодійні властивості ... Її цілюща сила, однак, перейшла до ікони Божої Матері, яка зберігалася у церкві села Мохнатина і являла собою точну копію Руденської. Полуботки виказували до неї неабияку повагу, що засвідчував, зокрема, рукопис "Чуда Пресвятої Богородицы Мохнатинской, деючиися от образа ея Чудовного"[12]. І знову з жалем доводиться констатувати, що і цей рукопис, і самі ікони Божої Матері з Рудні (Редьківки) та Мохнатина були втрачені, а їхні сліди загубилися у вирі революції. Загалом здається, що П. Полуботок ставився до ікон з надзвичайним пієтетом – інакше важко пояснити наявність понад 100 (!) їх у чернігівському маєтку полковника. З іншого боку, відомі щонайменше дві ікони Покрови Богородиці – з Новгорода-Сіверського та Сулимівки, на яких, на думку фахівців, зображено вкупі з іншими можновладцями і благодійниками П. Полуботка[13]. Крім того, існує гіпотеза, згідно з якою П. Полуботка зображено серед соратників гетьмана І. Скоропадського у так званій портретній галереї стінопису Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври[14].

Пожертви П. Полуботка та інших членів його родини на користь Церкви опосередковано засвідчують старовинні синодики, зокрема поменники Києво-Софійського і Любецького Антоніївського монастирів, а також Миколаївської церкви у селі Ховзовка[15]. Рід Полуботків уписаний і до заведеного 1737 р. синодика Чернігівського колегіуму[16]. Цікаво, що у 1776 р. цей навчальний заклад розмістився у колишньому маєтку П. Полуботка на Застриженні, який неодноразово змінював власників і нарешті був придбаний для колегіуму єпископом Феофілом Ігнатовичем[17].

Таким чином, виходячи з характеру і масштабів доброчинної діяльності П. Полуботка (у датованому 1721–1723 рр. тестаменті тільки за "упокій душі" він заповів роздати монастирям, церквам і старцям 8 тис. крб. – дуже значну, як на той час, суму)[18], маємо усі підстави віднести його до благодійників і меценатів, які значною мірою сприяли розвиткові духовності, освіти та культури на українських землях на зламі XVII–XVIII ст.

---

[1] Див.: Лазаревский А. Павел Полуботок: Очерк из истории Малороссии XVIII века // Русский архив. – 1880. – Кн. 1. – С. 142–143, 146; Шульгин Я. Павел Полуботок, полковник черниговский (1705–1724) // Киевская старина. – 1890. – № 12. – С. 526.

[2] Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины: Чернигов / Підготовка до друку і передмова О.Б. Коваленка // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 106.

[3] Лилеев М. Очерк миссионерских мер по обращению в православие стародубских и черниговских раскольников до времен Екатерины II // Черниговские епархиальные известия. – 1895. – Часть неофициальная. – № 11. – С. 324.

[4] Добровольский П.М. Описание исторического музея Черниговской губернской ученой архивной комиссии. Часть первая. Церковные древности и предметы христианского культа // Труды Черниговской губернской

архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. II. – С. 88.
[5] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 107.
[6] Там само. – С. 71–72.
[7] Див.: Нестуля О. Хрипкий віддзвін "великого перелому" // Краєзнавство. – 1993. – № 1. – С. 16–18.
[8] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 71–72.
[9] Гумилевский Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. III. – Стб. 516–518.
[10] Гумилевский Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852. – Отд. I. – С. 189.
[11] Гумилевский Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. III. – Стб. 517.
[12] Воробей Р.Б. Чудодійні ікони Божої Матері з Рудні (Редьківки) та Мохнатина // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 34–35.
[13] Тимошенко В.І. Ікона "Покрова" Новгород-Сіверського Успенського собору // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 131–133; Макаров А. Світло українського барокко. – К., 1994. – С. 11.
[14] Див.: Кондратюк А. Портрети козацької старшини та її сучасників у розписах Троїцької церкви Києво-Печерської лаври // Батуринські читання – 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 162–165.
[15] Поменник Софії Київської / Упорядкування та вступні статті О. Прокоп'юк. – К., 2004. – С. 131; Милорадович Г. Местечко Любеч и его святыня. – СПб., 1905. – С. 46, 49; Онацкий Д. К родословной Полуботков // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 365–366.
[16] Травкіна О. Меценати Чернігівського колегіуму // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 78.
[17] Черниговские епархиальные известия. – 1897. – Часть неофициальная. – № 24. – С. 937.
[18] Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков, 1902. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 311; Полухіна С.П. Полуботківські архіви і Сумщина // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 143–144.

О. КОВАЛЕНКО

Доброчинна діяльність Г. Милорадовича

Заможний поміщик, громадський діяч та історик Григорій Олександрович Милорадович (1839–1905) значною мірою прислужився розвиткові краєзнавчих студій і пам'яткоохоронного руху на Чернігівщині. Водночас привертає увагу його масштабна доброчинна діяльність, безпосередньо пов'язана з активною участю графа у суспільному житті регіону й суголосна з поширеними натоді уявленнями про роль дворянської верстви у вітчизняній історії. Як зазначають дослідники, саме в другій половині XIX – на початку XX ст. благодійність набула форми престижної соціальної поведінки, стала невід'ємним атрибутом громадянського суспільства, що формувалося в Російській імперії[1].

Значну увагу Г. Милорадович приділяв розвиткові освіти. Так, 16 лютого 1876 р. його затвердили блюстителем Любецького Олександрівського двокласного сільського училища міністерства народної освіти, у 1883 р. обрали попечителем Любецького земського училища, а у 1895 р. – попечителем Халявинського народного училища[2]. У 1883 р. Г. Милорадович став членом попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії, а у 1896–1897 рр. очолював її. Згодом до складу ради увійшла і дружина графа О. Милорадович. Віддаючи належне його доброчинній діяльності в галузі освіти, Чернігівське губернське дворянське зібрання 2 жовтня 1896 р. ухвалило "учредить в Черниговской женской гимназии стипендию имени графа Григория Александровича Милорадовича, ассигновав на это из средств дворянства 5000 руб. и предоставить графу Милорадовичу выбор стипендиаток"[3]. Стипендію імені Г. Милорадовича в розмірі 200 крб. на рік чернігівські гімназистки продовжували одержувати і після його смерті[4].

Відчутну матеріальну допомогу Г. Милорадович надавав закладам охорони здоров'я та соціального захисту. Починаючи з 1883 р. Г. Милорадович п'ять разів поспіль обирався попечителем Чернігівських богоугодних установ. Згодом він власним коштом облаштував богадільню на 12 ліжок у Любечі й виділив будівельні матеріали для спорудження в містечку лікарні. Г. Милорадович був також членом Товариства піклування про сім'ї воїнів, що втратили здоров'я під час служби, Окружного правління імператорського Російського товариства рятування на водах й очолював попечительську раду Чернігівського відділення попечительства імператриці Марії про сліпих[5].

Протягом 1890–1896 рр. Г. Милорадович обіймав посаду чернігівського губернського предводителя дворянства. Занепокоєний зубожінням частини представників дворянської верстви, Г. Милорадович у травні 1893 р. підтримав ініціативу городнянського повітового предводителя дворянства Ф. Лизогуба (у майбутньому – голова Ради Міністрів Української Держави гетьмана П. Скоропадського) "об организации вспомогательной дворянской кассы для спасения дворянских имений от продажи с публичных торгов". Більше того, він пожертвував 5000 крб., що й поклали початок "капиталу дворянской самопомощи имени Г.А. Милорадовича и Ф.А. Лизогуба", який невдовзі перевищив 30000 крб.[6] Згодом, у зв'язку зі змінами чинного законодавства "капитал дворянской самопомощи" був трансформований у "губернскую дворянскую кассу взаимопомощи"[7].

Важливу складову доброчинної діяльності Г. Милорадовича становили заходи, спрямовані на охорону історико-культурної спадщини Чернігівщини, ремонт та реставрацію церковних споруд, що являли собою пам'ятки архітектури. У 1889–1890 рр. у Чернігові вийшов двома виданнями ілюстрований науково-популярний нарис Г. Милорадовича

“Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского”, упорядкований на підставі доробку чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського. Цей видавничий проект графа також мав благодійну мету. Не випадково на обкладинці книги зазначалося: “Пожертвования на реставрацию соборов высылаются в Чернигов, на имя соборного старосты”. Насамкінець Г. Милорадович зауважив, що “в скором времени начнется полная реставрация Преображенского собора, на средства, собираемые от лиц, которым дорога свято-отечественная старина”[8]. Справді влітку–восени 1891 р. у Спасо-Преображенському соборі “на пожертвования, собранные церковным старостою” губернатором О. Анастасьєвим, з яким Г. Милорадович підтримував дружні стосунки, були проведені масштабні ремонтно-реставраційні роботи[9]. Цікаво, що у 1893 р. невдовзі після від’їзду О. Анастасьєва з Чернігова розглядалося питання про призначення Г. Милорадовича церковним старостою Спасо-Преображенського собору[10]. У 1896 р. Г. Милорадович отримав “благословение” Синоду за пожертву на будівництво дзвіниці при Троїцькій церкві[11], у 1901 р. – на потреби Покровської та Преображенської церков у Любечі[12], а наступного 1902 р. за допомогу любецькій Аннинській церкві відзначена його дружина[13]. У 1893 р. на честь святкування 900-річчя Чернігівської єпархії коштом дворянства губернії викарбуваний пам’ятний жетон, примірники якого розіслали усім достойникам Російської імперії. Крім того, коштом Г. Милорадовича виготовлений спеціальний золотий жетон, який був піднесений імператору Олександру III[14].

Як відомо, Г. Милорадовичу належать численні студії з історії Північного Лівобережжя, присвячені, зокрема, минувшині Любеча. Водночас він дбав про збереження пам’яток стародавнього містечка. Ще мати історика С. Милорадович у 1870 р. впорядкувала автентичну печеру св. Антонія і прилеглу до неї територію в урочищі Лисицина гора, а в 1892 р. до цієї справи долучився і сам граф. Зрештою у цьому затишному куточку Любеча встановили пам’ятник св. Антонію Печерському, спорудили каплицю й облаштували колодязь з цілющою водою. З ініціативи родини Милорадовичів у 1874 р. започатковані “крестные ходы из всех церквей к этой пещере, … водосвящение, молебен и служба пр. Антонию”, текст останньої 1885 р. за благословіння Синоду підготував О. Ковалевський[15]. Г. Милорадович сприяв також дослідженням любецьких курганів, а у 1886 р. подарував Ермітажу срібний диргем, знайдений на околицях Любеча[16].

Доброчинна діяльність Григорія Олександровича поширювалась і на Чернігівську губернську вчену архівну комісію, яку він очолював протягом 1896–1901 і 1903–1904 рр. Так, Г. Милорадович безоплатно виділив у своєму чернігівському будинку квартиру правителю справ (ученому секретарю) комісії П. Тиханову і надав у розпорядження членів комісії свою бібліотеку. Він систематично поповнював музей та книгозбірню. Зокрема, “принес в дар комиссии несколько предметов ценной мебели”, гравіровані портрети М.А. Милорадовича і В.П. Кочубея, низку автентичних грамот на дворянство кінця XVIII ст., комплект журналу “Русский вестник”, багатотомне видання “Историко-юридических материалов, извлеченных из актовых книг Витебской и Могилевской губерний” та ін.[17] Особливий інтерес становив рукописний збірник документів під назвою “Материалы для истории Малороссии в XVIII веке”, який містив 46 документів 50-х – 60-х рр. XVIII ст., скопійованих розбірливим почерком другої половини XIX – початку XX ст. Вони стосувались здебільшого території Переяславського полку, зокрема м. Яготина та його околиць, і висвітлювали поземельні відносини й пов’язані з ними соціальні конфлікти. Привертають увагу матеріали, що мають відношення до проведення у регіоні Генерального (або Рум’янцевського) опису Лівобережної України 1765–1769 рр. До збірника потрапили також джерела з історії Бобровицької сотні Київського полку та Стародубського полку. З-поміж цих рукописних пам’яток наявні копії двох універсалів гетьмана К. Розумовського. Нині цей рукописний

збірник зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського[18]. На пропозицію Г. Милорадовича комісія у 1902 р. видала його коштом окремою книгою синодик Любецького Антоніївського монастиря, що містив унікальні відомості з історії Чернігово-Сіверщини давньоруської доби[19].

Помітне місце у науковій спадщині Г. Милорадовича належало студіям з фамільної історії та генеалогії українського дворянства. З особливим пієтетом дослідник ставився до свого далекого предка по жіночій лінії чернігівського полковника і наказного гетьмана Лівобережної України Павла Полуботка, дбайливо зберігав пов'язані з його іменем реліквії. Як відомо, духовні й світські можновладці зазвичай знаходили свій останній притулок у найбільш шанованих стародавніх храмах та монастирях, і родина Полуботків не становила винятку з цього правила. Відтак, Г.О. Милорадович встановив в Успенському соборі Чернігівського Єлецького монастиря мармурові меморіальні дошки на честь батька і бабусі П. Полуботка – Леонтія Артемовича і Фотимії Прокопівни, а у Спасо-Преображенському соборі – на честь його першої дружини Євфимії Василівни, племінниці гетьмана Лівобережної України І. Самойловича[20] (не збереглися).

Ще одним улюбленим історичним героєм Г. Милорадовича став російський імператор Олександр ІІ, з яким він запізнався ще підлітком під час навчання у Пажеському корпусі. "Мы не можем не поклониться этой последовательности ума, этой вере в прогресс и этой гуманности, которые вдохновляли этого великодушнейшего и величайшего из Монархов, – писав Г. Милорадович. – Личность Александра II блестит в полном блеске и есть предмет религиозного культа не только для русских, но для всякого, у которого чувство гуманности выше национального чувства"[21]. Тож не дивно, що 26 липня 1898 р. у родовому маєтку – Любечі – був урочисто відкритий пам'ятник імператору Олександру ІІ, споруджений коштом графа і селян Любецької волості, про що свідчив напис на монументі: "Царю-Освободителю благодарные граф Милорадович с крестьянами"[22]. Г. Милорадович був відомим бібліофілом. Бібліотека, яку він збирав починаючи з 1853 р., нараховувала близько 16000 томів[23]. В. Хижняков у своїх "Воспоминаниях земского деятеля" згадував, що, відвідавши одного разу Г. Милорадовича у його чернігівському будинку, був вражений бібліотекою графа, хоча, як зазначив господар, це була лише невелика її частина, а решта зберігалася у Любечі. В. Хижняков зауважив, що "такому дорогому книгохранилищу не следует оставаться непроизводительно частным достоянием, и что хорошо бы пожертвовать его городу". Незабаром він отримав лист, в якому Григорій Олександрович пропонував передати свою бібліотеку міській думі, "чтобы она помещалась вместе с общественной, с присвоением ей его имени". Тоді саме планували побудувати приміщення для громадської бібліотеки й Г. Милорадович заявив, що коли витрати на будівництво будуть не дуже великими, він візьме половину їх на себе. Дума пристала на цю пропозицію і В. Хижняков надіслав Г. Милорадовичу лист з подякою і розрахунками вартості майбутнього будинку бібліотеки. Проте, з невідомих причин він так і не реалізував свій намір[24].

Доброчинна діяльність Г. Милорадовича набула широкого розголосу далеко за межами Чернігівської губернії. Відтак 14 лютого 1887 р. Слов'янський благодійний комітет у Санкт-Петербурзі цілком закономірно обрав його довічним членом[25], а у 1902 р. він увійшов до числа членів-засновників Товариства благодійності у пам'ять 19 лютого 1861 р[26]. У 1898 р. Г. Милорадович був обраний почесним членом Боснійсько-Герцеговинського товариства захисту слов'ян[27].

Останні місяці життя Г. Милорадович провів у Любечі, де більшу частину часу присвячував читанню та історичним дослідженням. Там він і помер внаслідок тяжкої хвороби 13 серпня 1905 р.[28] Наступного дня труна з тілом графа "при плаче всех крестьян Любеча" була доправлена до Чернігова. 16 серпня небіжчика відспівали у Воскресенській

церкві, після чого урочисто перевезли до родинного склепу у Троїцькому монастирі. Труну супроводжувало духовенство, церковний хор, військовий оркестр, наряд військових. Про повагу чернігівців свідчить той факт, що проститися з ним прийшли тисячі людей. Це й не дивно, адже, за свідченням місцевої преси, усі, хто звертався до Г. Милорадовича, отримували допомогу і підтримку[29].

Таким чином, маємо достатньо підстав, аби віднести Г. Милорадовича до плеяди філантропів, благодійників та меценатів другої половини XIX – початку XX ст., які прагнули "олюднити" суперечливі, а часом і драматичні взаємини у тогочасному суспільстві, словом та ділом підтримати нужденних, зарадити розвиткові вітчизняної освіти, науки і культури.

---

[1] Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 42; Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XXст.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 169.

[2] Милорадович Г. Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей. – СПб., 1894. – С. 22; Полный послужной список генерал-лейтенанта графа Милорадовича. – Б.м., б.г. – С. 3–5; Календарь Черниговской губернии на 1902 год. – Чернигов, 1901. – С. 21.

[3] Постановления Черниговского губернского собрания дворянства: 1) Очередного в сентябре и октябре 1896 г. 2) Чрезвычайного в феврале 1897 г. С приложениями. – Чернигов, 1897. – С. 76; Опанасенко В. Благодійні справи чернігівського дворянства // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4. – С. 139.

[4] Журналы Черниговского губернского собрания дворянства: 1. Очередного – в мае 1908 года. 2. Чрезвычайного – 15 января 1909 г. – Чернигов, 1909. – С. 56–57.

[5] Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № АЛ–506/19–2/6; Календарь Черниговской губернии на 1902 год. – Чернигов, 1901. – С. 31, 45; Милорадович Г. Любеч и его святыня. – СПб., 1905. – С. 77.

[6] Постановления Черниговского губернского дворянского собрания 1893 года. – Чернигов, 1894. – С. 39–40, 52–53, 257–258, 263–269.

[7] Постановления Черниговского губернского собрания дворянства 1902, 1903 гг., смета и раскладка потребностей и сумм частных земских повинностей дворянских имений в Черниговской губернии на трехлетие с 1903 г. – Чернигов, 1903. – С. 14–17, 110–111, 168–169; Журналы Черниговского очередного губернского собрания дворянства в мае 1905 года. – Чернигов, 1906. – С. 5, 89.

[8] Милорадович Г. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов. – Чернигов, 1889. – С. 11.

[9] Добровольский П.М. Архив Черниговского кафедрального собора // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. II. – С. 51–58.

[10] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. XIII. – Спр. 3142.

[11] Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарановського. – Інв. № АЛ–73.

[12] Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ал–75.

[13] Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ал–76.

[14] Опанасенко В. Благодійні справи чернігівського дворянства // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4. – С. 140.

[15] Милорадович Г. Освящение памятника над пещерой Пр. Антония Печерского // Черниговские епархиальные известия. – 1871. – № 26. – Часть неофициальная; його ж. Любеч и крестный ход к пещере Пр. Антония Печерского // Черниговские епархиальные известия. – 1875. – № 22. – Часть неофициальная.

[16] Милорадович Г. Любеч и его святыня. – СПб., 1905. – С. 4.

[17] Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – 2-е изд. – Отд. I. – С. 38; Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. I. – С. 4, 17; Добровольский П. Описание Исторического музея Черниговской губернской архивной комиссии. Часть первая: Церковные древности и предметы христианского культа // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1905 – Вып. 6. – Отд. II. – С. 42; Добровольский П. Описание Исторического музея Черниговской губернской архивной комиссии. Часть вторая: Исторический отдел, быт военный и домашний // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. II. – С. 103, 105–106, 113.

[18] Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № АЛ–506/19–8.

[19] Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии.– Чернигов, 1914. – Вып. 1. – 2-е изд. – Отд. I. – С. 41; Любецкой синодик. – Чернигов, 1902.

[20] Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. II. – С. 311–312 ("Дополнение к напечатанным родословным").

[21] Милорадович Г. Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей. – СПб., 1894. – С. 5–6.

[22] Ковалевский А. По поводу состоявшегося 26 июля 1898 года в м. Любече открытия памятника – бюста Императору Александру II Царю-Освободителю / Изд. Милорадович Г. – Чернигов, 1898. – С. 4.

[23] Иваск У.Г. Частные библиотеки России. – СПб., 1912. – Ч. II. – С. 9.
[24] Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – СПб., 1916. – С. 106.
[25] Полный послужной список генерал-лейтенанта графа Милорадовича. – С. 4.
[26] Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № АЛ–107.
[27] Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № АЛ–109.
[28] "Нестор русского дворянства" // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 188. – Часть неофициальная. – С. 2.
[29] Памяти графа Григория Александровича Милорадовича // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 201. – Часть неофициальная. – С. 2.

А. КОЦУР, Г. КОЦУР

Благодійність і меценатство кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського

Козаччина – одна з найцікавіших сторінок вітчизняної історії, яка дала нам багато непересічних особистостей, людей, для яких Україна стала змістом їхнього життя і яких можна назвати велетнями духу, гордістю нації. До когорти найпомітніших постатей цієї доби належить і останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Іванович Калнишевський. Державницькій діяльності, ратним подвигам, доброчинству він присвятив своє життя, талант, вони стали його покликанням.

Патріот України, невтомний оборонець останнього вогнища волі – Запорозької Січі – П. Калнишевський зробив неоціненний внесок у розвиток культури, передусім – духовної, та освіти. За визначенням О. Апанович, за всю історію Запорозької Січі ніхто не міг зрівнятися в будівництві храмів з П. Калнишевським, який із щирою душею, зі знанням справи, не шкодуючи величезних коштів, віддався їх спорудженню та оздобленню[1]. За нашими підрахунками він побудував чи надав допомогу в будівництві понад тридцяти храмів[2]. Внесок кошового отамана П. Калнишевського в духовну скарбницю української історії досліджували П. Єфименко, Д. Яворницький, А. Скальковський, В. Голобуцький, О. Апанович, Д. Кулиняк та ін.[3]

При першій-ліпшій нагоді запорожці підкреслювали, що їхні церкви "построены войском, содержатся от оного и в главном и в совершенном ведоме войска находятся". Козаки були щедрими жертводавцями на храми Божі. Коштом військової старшини споруджено ряд церков за межами Вольностей. Зокрема, кошовий отаман П. Калнишевський фінансував зведення церков у Києво-Межигірському монастирі, Лохвиці, Ромнах, Пустовійтівці тощо.

Духовним зверхником Запорозької Січі, "релігійним центром запорозького козацтва" був Спасо-Преображенський Києво-Межигірський ставропігійний монастир. Розташовувався він у мальовничій пагорбистій улоговині неподалік древнього Вишгорода на Дніпрі, за 15 км на північ від Києва. Згідно з малюнком А. Вестерфельда 1651 р. монастирський ансамбль включав велику дерев'яну п'ятибанну соборну Спасо-Преображенську церкву (у XVIII ст. перенесена до православного Манявського скиту в Карпатах), трапезну церкву, дзвіницю, кілька келій, низку господарських та інших будівель, оточених міцною дерев'яною огорожею. П'ятибанний мурований собор був споруджений наприкінці XVII ст. У 1768 р. коштом П. Калнишевського у монастирі побудована мурована трапезна церква св. Петра і Павла[4].

Межигір'я отримувало від стосунків із козацтвом насамперед матеріальні вигоди: надходження до обителі із Запорожжя дорівнювали прибуткам від монастирських маєтків. Кобзарі співали козацьку думу:

Срібло, злото на три частини паювали:
Першу часть брали, на церкви покладали,
На святого Межигірського Спаса,
На Трахтемирівський монастир,
На святую січову Покрову давали, –
Котрі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
Милосердного Бога благали...[5]

За наказом царського уряду від 10 квітня 1786 р. обитель у Межигір'ї припинила існування[6].

У Центральному державному історичному архіві України (ЦДІА) в м. Києві зберігається "Дѣло о церквѣ Покрова Богоматере въ Ромнѣ коштомъ его велможности гспдна атамана кошового Петра Івановича Калнишевского построенной. Съ 1772 году. № 99 " (252 арк.), що містить ряд важливих відомостей про побудову Покровської церкви в Ромнах. До наших днів збереглася також закладна дошка Покровської церкви. На її зворотному боці міститься напис: "Князе Павле Павловиче, с благословлением святейшего правительствующего Синода и преосвященнейшего Арсения, митрополита Киевского и Галицкого и Малыя Руси, храм сей во имя Покрови пресвятой Богоматери сооружен коштом и старанием Войск Запорожских кошевого Петра Калнышевского и Давида Чернаго в лето от сотворений мира 7672, от воплощения спасителя нашего Иисуса Христа 1764. В благополучное же царствование благочестивейшего самодержца, великого государя императора Николая Павловича Всея России и наследника его всероссийского престола, благоверного государя и великого князя Александра Николаевича за благословением преосвященнейшего Георгия, епископа Полтавского и Переяславского, старанием и коштом прихожан сей церкви и других доброхотных дателей храм сей возобновлен и освящен в лето от сотворения мира 7735, от воплощения спасителя Господа нашего Иисуса Христа 1827. Месяца октомбрия 1 дня. В бытности священника из церкви Андрея Пархоменка и старосты Андрея Шумка"[7].

Протягом півтора століття Покровська церква – визначна пам'ятка української архітектури – струнокою, п'ятибанною спорудою велично височіла на тлі укріпленого земляного валу, стін і башт літописних Ромен. Тепер на місці храму на однойменній горі височить монумент П. Калнишевському, відкритий влітку 1990 р. на честь 300-ліття від дня народження "козацького батька".

За кошти козацького війська та його ватажків були збудовані майже всі запорозькі церкви; козаками була подарована і значна кількість релігійних книг, ікон, хрестів, посудин тощо. Особливо піклувались козаки про прикрашення головної церкви Запорозьких Вольностей – січової Покровської. Збудована відразу після заснування Нової Січі, вона зовні мала досить скромний вигляд. Проте з часом Покровська церква стала володарем чималих матеріальних цінностей. Козаки вважали, що ризниця січового храму – чи не найбагатша в Російській державі. Царські врата були вилиті з чистого срібла, ікони пензля кращих "візантійських" та українських художників сяяли щирим золотом. Вражало розкішшю й інше церковне начиння: великі срібні напрестольні ліхтарі-свічники, різьблені кипарисові та срібні позолочені хрести, срібні лампади, п'ятдесят срібних позолочених корон, низки перлів, коралів, вироби з бурштину, гаптовані золотом і сріблом воздухи, аналойні покрови, священицькі шати з парчі, штофу та інших коштовних тканин, 120 стародруків та старовинних рукописних книг, багато мідного й олов'яного посуду[8]. В архіві Коша зберігаються листи П. Калнишевського від 28 січня 1762 р. до Р. Щербини, В. Кривошиї, Г. Павленка з проханням допомогти купити парчу та до архімандрита Києво-Печерської лаври Зосими із замовленням золотого посуду для січової церкви[9]. Останній написаний 1 травня 1775 р., за місяць до зруйнування Січі.

На кошти кошового отамана в його рідному селі Пустовійтівці (нині Роменського району Сумської області) була збудована визначна пам'ятка архітектури – Троїцька церква. Відомо, що в 1758 р. П. Калнишевський пожертвував на Пустовійтівську церкву 100 рублів. Наприкінці XIX ст.: "В делах бывшего духовного правления, хранящихся в архиве при Соборе, было прошение прихожан Пустовойтовской церкви, о выдаче паспорта на проезд в Запорожскую сечъ Иерея Тимофея Яковлева и ктитора Андрея Харченка, за получением

пожертвованных Калнишевским ста рублей”[10].

Ще з часів Київської Русі на теренах України в інтер’єри православних храмів включалися ктиторські портрети – зображення осіб, інколи посмертні, які підтримували церкву або монастир, для прославлення благочестя і заслуг зображених. Ктитором у часи П. Калнишевського називали не церковного старосту (титаря), а благодійника, покровителя, взагалі – особу, яка так чи інакше прислужилася даній церкві чи монастиреві. На одній з ікон – “Козацькій Покрові” – бачимо на першому плані на повен зріст двох донаторів, молодого й старого. Старий – це останній кошовий Запорозької Січі П. Калнишевський.

Коштом П. Калнишевського споруджена дерев’яна п’ятибанна хрещата у плані церква Різдва Богородиці в м. Лохвиці на Полтавщині (на зразок Троїцької церкви в Лубнах). Будівництво розпочав у 1763 р. майстер І. Бродацький, а після його смерті продовжив В. Волошиненко. В 1771 р. церква не була ще закінчена. Один з майстрів писав П. Калнишевському: “...иконостас предивный и преславный в собори лохвицком поставлен освящен. Точно оная церков вокруг еще не ошалевана и бабинцов не здѣлано... неотбелен”[11].

У Лохвиці привертав увагу ще один храм – Миколаївський. Дерев’яна тридільна трибанна церква споруджена орієнтовно в 1760-х рр. коштом П. Калнишевського та старшини Запорозької Січі. Вона мала дуже стрункі архітектурні форми. Всі зруби – восьмигранні, однієї висоти, верхи бабинця і вівтаря – двозаломні, нави – тризаломні. Церкву розібрали після 1884 р., коли поряд збудували нову[12].

Будучи людиною заможною, П. Калнишевський всіляко сприяв розвитку освіти в Запорозькій Січі, збереженню національного характеру школи, піклувався про виховання молоді в дусі любові до рідного народу, його культури. Він дбав, щоб учні вчасно забезпечувалися харчами, книгами, а школа мала належні умови для навчання. Справа освіти була взята “на кошти війська”, доброчинністю вважалися пожертви на школу. В останнє десятиліття існування Запорозької Січі тут функціонували 3 спеціальні і 16 загальноосвітніх парафіяльних шкіл при церквах у центрах паланок, слободах, селах[13]. У школах при Святопокровській січовій церкві діти віком від 12 до 17 років навчались “цифірі”, письму, Закону Божому, українській та старослов’янській мовам тощо. Діяла школа, яка готувала паланкових старшин, писарів військових канцелярій. Школою “вокальної музики і церковного співу” керував “знаменитий читака і співака” Михайло Кафізма. Тут навчали партесного (багатоголосного) співу, готували читців і співаків для церков. Навчання у всіх школах на Запорожжі велося українською мовою.

У виявлених нами у ЦДІА України документах містяться відомості про те, що архімандрит Новоспаського монастиря на прохання Калнишевського купив для нього у Москві книг більше як на 30 руб. та замовив Євангеліє, на оздобу якого сріблом, золотом та коштовним камінням витрачено 500 руб., та про те, що Калнишевський запросив на Січ золотарів для оправи трьох книг[14].

Отже, кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський постійно піклувався про розвиток української культури, освіти й духовності.

---

[1] Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 267.

[2] Коцур А., Коцур Г. Останній кошовий (маловідомі сторінки звитяги, доброчинства і мучеництва останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського) // Свобода слова. – 2004. – 19 серп.

[3] Ефименко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691–1803 // Русская старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 407–420; Эварницкий Д.И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский. – Новочеркаск: Типография А.А. Карасева, 1887. – 16 с.; Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передм. та комент. Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.; Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К., 1957. – 462 с.; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – 335 с.; Кулиняк Д.І. Останній кошовий Петро Калнишевський. – К., 1991. – 48 с.

[4] Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д.Я. Телегін (відп. ред.) та ін.: Навч. посібник. – К.,

1997. – С. 144.
[5] Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955. – С. 48.
[6] Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 462.
[7] Супруненко О.Б. Закладна дошка Покровської церкви Петра Калнишевського // Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук, праць. – Полтава, 1993. – С. 76.
[8] Апанович О. Культура козацтва. Деякі аспекти розвитку культури Запорозької Січі // Українська культура. – 1991. – № 1. – С. 3.
[9] Філіал Інституту Російської історії Російської АН, м. Санкт-Петербург. – Ф. 200. – Оп. 2. – Спр. 89.
[10] Курилов И.А. Роменская старина. – Ромны, 1898. – С. 291.
[11] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІА України). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 190.
[12] Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К, 2002. – С. 208.
[13] Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – С. 267.
[14] ЦДІА України. – Ф. 229. – Спр. 84. – Арк. 40, 51, 175, 181.

Н. КОЦЮБИНСЬКА

“Серце віддав Україні”

(деякі зауваження до біографії В. Леонтовича)

Меценатство, благодійність сягають своїм корінням углиб віків і проходять через всю українську історію. Мабуть, це одна з найцікавіших сторінок нашого минулого, дуже повчальна, яка повинна бути добрим прикладом для наслідування прийдешніми поколіннями. Можна назвати багато людей, які все своє життя підтримували культуру, мистецтво, слугували своїми коштами розвитку України. Більшість з них були незаслужено забуті, викреслені з пам’яті в епоху тоталітаризму і лише тепер повертаються, щоб бути поцінованими належним чином. Серед цих імен заблукало й ім’я Володимира Миколайовича Леонтовича – талановитого письменника (друкувався під псевдонімом В. Левенко), активного громадського діяча, мецената, видавця.

Народився В. Леонтович 5 серпня 1866 р. на хуторі Оріхівщина, що поблизу Лубен, на Полтавщині. У повісті “З життя моєї баби” В. Леонтович писав: “Рід Леонтовичів був з православних шляхтичів українського походження, за часів Речі Посполитої і після поділення України залишався деякий час на Правобережжі. Трохи згодом дехто з Леонтовичів переїхали на лівий берег на Гетьманщину і тут багато їх в ріжні часи займали більші і менші старшинські уряди, дехто навіть і генеральні. Але через те, що вони здебільшого не мирилися з московськими представниками на Україні, а один з їх був свояком Мазепи, сливе ніхто з їх тоді дуже не збагатів”.

Батько, Микола Павлович, належав до старовинного козацького роду; мати, Ольга Іванівна, походила з аристократичної французької родини Альбрандів, яка в роки революції емігрувала до Росії. До речі, Ольга Іванівна була рідною сестрою дружини Василя Федоровича Симиренка – Софії Іванівни, що мало неабиякий вплив на формування світогляду Володимира і подальшого його життя: В. Симиренко був великим патріотом, всіляко підтримував українську культуру і залучив до цієї справи племінника. Дитячі роки минали на хуторі серед прекрасної природи і книг з батьківської бібліотеки. На одинадцятому році хлопця віддали вчитися до Лубенської гімназії. Начитаний, вихований та врівноважений, Володимир став одним з кращих учнів. Та жило в ньому загострене почуття справедливості і солідарності з товаришами: “...в усіх непорозуміннях з вчителями я завше був представником кляси і вже був на замітці та мав 4 з повєдіння “за упорную склонность к резонерству против всякого замечания преподавателя”, – писав пізніше Леонтович у своїй “Автобіографії” [2, 7]. Отож за те, що клас вигнав з лекції вчителя грецької мови на знак протесту проти недотримання вчителем даного слова, Леонтовича і ще трьох учнів виключили з шостого класу (всі ці події детально описані в автобіографічній повісті “Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича”). Закінчував курс навчання юнак у Прилуцькій гімназії, директором якої був Феодосій Якович Вороний, талановитий педагог і свідомий українець.

З 1884 р. В. Леонтович – студент юридичного факультету Московського університету. “Москва не зробила на мене обрусительного впливу, навпаки, там вперше засумував я за рідним краєм, відчувши ріжницю у звичаях та у вдачі людності, і там вперше збудилася у мене національна свідомість, яка згодом ще дужче зміцніла під впливом В.Ф. Симиренка, з яким я ближче познайомився по скінченні університету” [2, 8].

Здобувши освіту, Володимир Миколайович оселяється у рідному домі, і оскільки батьки були вже старі, а старші брати мали свої маєтки, бере на себе управління господарством.

Фактично до 1918 р. він постійно жив на хуторі Оріхівщина, лише у справах наїжджаючи до Києва. А справ Леонтовичу не бракувало, і не лише особистих, а й громадських. "Скоро по скінченні університету В.Ф. Симиренко ввів мене в українські кола, познайомивши з В.Б. Антоновичем. З того часу я брав участь у громадській національній роботі аж до революції..." [2, 8].

З 1891 р. працював у місцевому самоврядуванні: був почесним суддею, гласним Лубенського повітового та Полтавського губернського земства, впливаючи на вирішення господарчих, культурних, освітніх питань. Він наполягав, аби навчання в українських народних школах велося рідною мовою. В 1901 р. подав на розгляд губернського земства доповідну записку "К вопросу о составлении учебников для сельских школ".

Збудував у селі двокласну школу, утримував учителя, дбав про створення бібліотек для народу, в яких би були українські книги. Спільно з Є. Чикаленком створив видавниче товариство, щоб друкувати популярні книжечки для народу, запрошував письменників надсилати свої твори, обіцяючи виплачувати невеличкий гонорар, що в тогочасним умовах відігравало немалу роль.

В 1905 р. Леонтович подав клопотання про дозвіл на видання першої щоденної української газети "Громадська думка", яка з 1906 р. виходила під назвою "Рада", і надав 5 тисяч руб. Фінансували газету також Є. Чикаленко та В. Симиренко. У 1906 р. виходив місячник "Нова громада", видавцем якого був Леонтович. З 1907 р. Леонтович матеріально підтримував переведений зі Львова до Києва "Літературно-науковий вісник", був членом його редколегії.

В.М. Леонтович був забезпеченою людиною і міг би жити без клопотів. Але така вже в нього була вдача, що жити тільки для себе він не міг ніяк. Є. Чикаленко у "Спогадах" пише: "Насправді невеликий прибуток Володимир Миколайович витрачав не лише на потреби власної родини, бо був не тільки, а, можна сказати, й не стільки поміщиком, до цієї когорти він ніколи не тяжів, скільки меценатом". Був одним із засновників і головою Товарства підмоги українській літературі, науці та штуці, членами якого були М. Лисенко, Є. Чикаленко, М. Грушевський, І. Шраг, М. Комаров, В. Симиренко. Брав участь в укладанні відомого "Словаря української мови" за редакцією Б. Грінченка, передавши редактору 151 картку із записами слів і висловів. А сам, разом з С. Єфремовим, склав юридичний російсько-український словник.

Лютневу революцію 1917 р. Леонтович вітав, щиро сподіваючись на здійснення мрій про волю України, її автономію, парламентський лад. Був членом Центральної Ради, міністром земельних справ в уряді гетьмана Скоропадського. Однак, помічаючи, як керівництво країни все більше схиляється до соціалістичних ідей, яких сам не сприймав, він поступово відходить від громадської і державної роботи. Є. Чикаленку писав: "Ми з Вами там (у Києві), розуміється будемо на боці од громадських справ, бо, яко буржуїв, нас до їх і близько не припустять". З приходом більшовиків до Києва Леонтович з родиною вирушив на еміграцію. Певний час мешкав у Сербії, а потім переїхав до Праги, де і помер у грудні 1933 р.

Не можна оминути літературну працю В. Леонтовича. Писати він почав ще з юних літ: "З дитячих років приваблювала мене письменницька праця. Батько казав, що коли мені не було і 8 років, він впіймав мене на складанні віршів. В 5-ій і 7-ій класах гімназії заходився я писати жарти на товаришів та знайомих. Все те по-російському, бо української мови я тоді ще не знав" [2, 7]. Перше оповідання – "Солдатський розрух" – було написане в 1890 р., надруковане в 1891 р. в Галичині коштом В. Симиренка. До речі, у тому, що Леонтович почав писати українською мовою, значну роль відіграв В. Симиренко. Коли небіж прочитав Василю Федоровичу кілька розділів своєї нової книги, той сказав: "Написано добре, але

боляче, що не для нас, не для свого народу, та що знов і ви підете на чужий ґрунт" [2, 166]. Згодом були написані "Пани і люде", "Старе й нове", "Per pedes apostolorum", "Абдул-Газіз", "Хроніка родини Гречок", "Ворохобня", "Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича", "Спомини утікача" та багато коротких оповідань і нарисів.

Особлива ниточка щирої приязні єднала В. Леонтовича з М. Коцюбинським. Він опікувався здоров'ям письменника, переймався його турботами і клопотами, допомагав матеріально у скрутні хвилини. Коли Михайлу Михайловичу потрібні були гроші, щоб визволити сестру від суду, він заставив свій будинок В. Симиренку, а закладна була оформлена на В. Леонтовича, причому останній постійно писав у листах, щоб Коцюбинський не переймався цим боргом: "Питання про продовження позички на дом я вже полагодив. В[асиль] Ф[едорович] дуже радо продовжує ту позичку і дуже радий, що може Вам цим услугувати. Жодних формальностів робити не треба, документ має силу аж 10 років після строку. З виплатою сією не турбуйтесь, будь ласка, аж поки Вам не буде зовсім легко її зробити" [3, 173].

Леонтович піклувався також про те, щоб підшукати посаду для Коцюбинського на півдні, розуміючи, що холодні зими шкодять слабкому здоров'ю письменника: "Брат мій обіцяв мені клопотатися за посаду для Вас десь на Південному березі Криму" [3, 162]. Щоправда з цього нічого не вийшло, бо Михайло Михайлович не хотів іти на державну службу з політичних міркувань, а громадську чи приватну в ті часи знайти було дуже складно. Володимир Миколайович ледь не у кожному листі умовляє товариша: "Гірко, дорогий Михайле Михайловичу, чути від Вас, що Ви нездужаєте, знати, як би можна допомогти Вам і не мати змоги зробити сього через те, що державної посади Ви ніяк не хочете взяти на себе, а недержавної ніде не знаходиться. А може, якби знайти Вам посаду по міністерству хліборобства, яке ж не має жадних відношень до політики, Ви таки погодилися на таку посаду? Невже ні? Подумайте про се – ніяким же принципом Вашим Вам не треба б було при тім поступитися" [3, 165]. У травні 1911 р. Товариство підмоги українській літературі, науці і штуці призначило прижиттєву стипендію М. Коцюбинському, про що його сповіщає Є. Чикаленко у листі від 10 червня 1911 р.: "Він (Леонтович – Н.К.) переказав мені вельми радісну звістку, а саме, що з'явилась змога видавати Вам щороку по дві тисячі рублів, аби Ви покинули посаду в Чернігові і виїхали кудись в теплий край" [4, 324], на що Коцюбинський відповідає: "Ваша звістка так оглушила мене, що я ще й досі не можу прийти до себе. Сталось щось таке дивне, як казка, як сон. Я весь переповнений тільки одним: я зможу працювати, всі сили душі оддати тій праці, для якої тільки і жив, робити не прихапцем, з вічним невдоволенням і соромом за роботу, а так як слід, серйозно" [1, 117]. Це була не перша допомога від Товариства. У січні 1910 р. та в 1911 р. Михайло Михайлович вже одержував на лікування по 500 руб., які йому пересилав Леонтович.

Піклуючись про здоров'я Коцюбинського, Володимир Миколайович домовлявся з лікарями, аби ті оглянули письменника і встановили діагноз, сам супроводжував його на консультації. "Треба лічитися у добрих лікарів. Ів[ан] Вас[ильович] Фаворський тільки що повернувся з Криму. Сьогодні я їду до нього, і я певен, що Іван Вас[ильович] поїде до Вас, як тільки почує, що Ви нездужаєте, я певен, що його поради допоможуть Вам, бо я не знаю лікаря, який би так уважно і так вдумливо та сумлінно відносився до своїх пацієнтів. За гонорар не турбуйтесь, бо, знаючи Ів[ана] Вас[ильовича], я певен, що він не схоче, не зможе по своїй совісті брати від вас гонорару, певен, що для його буде радісно виконати перед Вами обов'язок українця і читача, а перед Україною обов'язок вилічити її кращого сина" [3, 188]. Коли М. Коцюбинський перебував у клініці, Леонтович ледь не щодня навідував його, приносив фрукти, квіти, книги, розраджував і підбадьорював у сумні хвилини.

Сумна звістка про смерть М. Коцюбинського застала В. Леонтовича в Києві. Він разом

з іншими представниками українських громад приїхав до Чернігова, щоб востаннє віддати шану визначному письменнику. “12 чоловік з 12 вінками у руках перейшли од пристані через усе сливе місто до церкви, де лежав у труні Михайло Михайлович. Був ранок і ясний гарний день. По тяжкій відправі, коли труну з славетним небіжчиком спустили до могили і засипали землею, зайшли ми до його хати. Тепер без його здалася вона нам такою чужою та й дійсно стала чужою. З тяжким почуттям вийшов я до невеличкого садку коло дому, у садку рясно цвіли яблуні...” [1, 298]. У травневому випуску “Літературно-наукового вісника” за 1913 р. був надрукований критичний нарис В. Леонтовича “Естетизм Коцюбинського”, який розкривав глибину творчості письменника, його духовне й естетичне кредо. “Естетизм Коцюбинського був широкий, як світ і розпросторювався на усі світові явища. Краси шукав він скрізь і вмів відчувати її не лише в природі, а в людях і міжлюдських відношеннях, бо у йому жив образ не лише чарівної природи, а і чарівної та гарної людини, гарної не тільки фізично, а й морально”. Вже перебуваючи в еміграції, Володимир Миколайович написав спогади про М. Коцюбинського, а також і про інших відомих культурних і громадських діячів, а в червні 1933 р. виступив на вечорі пам’яті письменника.

Любов до України проніс В. Леонтович через все своє життя. У “Споминах утікача” натрапляємо на такі слова: “Ми, сільські люде, приростаємо до землі, до рідного краю серцем... Немає для мене на землі кращого куточка, як мій хутір, немає кращого краю од України” [2, 262].

---

[1] Коцюбинський М. Твори в 7 т. – Т. 7. – К., 1975.
[2] Леонтович В. Зібрання творів. – Т. 3. – К., 2005.
[3] Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. 3. – Ніжин, 2002.
[4] Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. 4. – Ніжин, 2003.

О. КРАВЧЕНКО

Мы брошены, покинуты
В жертву горестной нужде…
Мы – по всей земле раскинуты,
Нет приюта нам нигде!..
В день Христова Воскресения
Дайте сиротам приют!
Пусть цветы хоть на мгновение
В сердце детском зацветут!..
А. Георгиева. Дети улицы.

Доброчинні товариства опіки дітей в Одесі
(друга половина XIX – початок XX століть)

З другої половини XIX ст. у Російській імперії разом з державною та приватною опікою активно почала розвиватися громадська доброчинність. Це було пов'язане із суттєвими змінами у російському законодавстві, згідно з якими право на затвердження статутів нових громадських об'єднань отримав міністр внутрішніх справ. Крім того, розвиток капіталістичних відносин сприяв маргіналізації та зубожінню населення, особливо вразливою категорією якого були діти. Діяльність громадських доброчинних спілок мала найрізноманітнішу спрямованість: медична допомога, допомога учням і студентам, нужденним (жебракам) тощо. Об'єктами філантропічної діяльності товариств часто ставали жінки й діти, у першу чергу діти, які залишалися без піклування батьків.

Досить розповсюдженим явищем було перебування товариств допомоги дітям під заступництвом представників імператорської родини. Так, Товариство піклування про бідних і хворих дітей знаходилось під патронатом великої княгині Єлизавети Маврикіївни [1], Товариство виховно-виправних притулків для малолітніх злочинців – імператора Миколи II [2]. Підпорядковувалися та звітували доброчинні товариства різним міністерствам і відомствам, переважна більшість – міністерству внутрішніх справ, а товариства, що опікувалися малолітніми злочинцями та підсудними, – міністерству юстиції.

Найбільш поширені форми опіки дітей громадськими об'єднаннями були реалізовані у Москві, Санкт-Петербурзі, Києві, Харкові, Одесі.

Найдавнішою в Одесі громадською організацією, яка опікувалася дітьми, стало Одеське жіноче благодійне товариство, створене в 1829 р. графинями Є.К. Воронцовою та Р.С. Едмен [3, 124]. Воно підпорядковувалося імператорському Людинолюбному товариству. 1 березня 1834 р. за його сприяння в передмісті Одеси урочисто був відкритий сирітський будинок для 45 дітей, а в 1835 р. в ньому вже виховувалось 60 хлопчиків і дівчаток. Діти вивчали Закон Божий, письмо, читання, священну історію, арифметику, церковний спів та інші предмети. Хлопчиків віддавали навчатися ремеслам, на заводи, дівчат – доброчинцям, які мали забезпечити їхній майбутній добробут. З 1834 р. по 1840 р. заклад закінчили 114 дітей [3, 125].

У пізніших звітах Товариства вказується на заснування Благовіщенського сирітського будинку для дівчаток та Михайло-Семенівського – для хлопчиків [4]. Але яке вони мали відношення до сирітського будинку, з'ясувати поки що не вдалося.

Благовіщенський сирітський будинок мав три відділення – для немовлят, дітей від

двох до семи років та для сиріт старшого віку. Утримувалися діти за рахунок стипендій приватних благодійників і установ: серед них були пансіонери міського сирітського суду, міської управи, управління Товариства південно-західних шляхів. [4, 6–7]. При Михайло-Семенівському сирітському будинку функціонувало народне училище, в якому хлопчики навчалися різним ремеслам [5, 7].

Також Жіноче благодійне товариство підтримувало неповні сім'ї з дітьми, виділяючи їм щомісячно 5 руб. за рахунок приватних пожертв [4, 32].

Зовсім інше призначення мав Одеський опікунський комітет про годувальниць та їхніх дітей, заснований 15 березня 1857 р. Ідея його створення належала доктору С.І. Лінку, а серед засновників бачимо графа О.Г. Строганова. У 1853 р. складений проект, а 1857 р. – затверджений статут комітету [6, 3–4]. Почесним президентом його був одеський градоначальник. Опікунами ставали особи, які одноразово пожертвували 50 руб. сріблом та більше. Почесними членами – ті, хто жертвував не менше 15 руб. сріблом щорічно [7, 3–4]. Головною метою діяльності Комітету була турбота про забезпечення сімей здоровими морально і фізично годувальницями та одночасно – піклування про покращання побуту дітей самих годувальниць [8, 10]. Комітет навіть видавав по 20–30 руб. сріблом – заохочувальні нагороди жінкам, що зразково поводились та вигодували здорових дітей [7, 8].

Піклування про підкинутих дітей здійснювало Товариство опіки немовлят та породіль, статут якого затверджений міністром внутрішніх справ 18 квітня 1873 р. Ця організація видавала щомісячну допомогу найбіднішим матерям для того, щоб вони не кидали дітей, а залишали їх при собі.

Товариство утримувало Павлівський притулок, який функціонував з 1 серпня 1864 р. Міське громадське управління відвело місце для приміщення притулку, а його проект безплатно розробив архітектор Отон [9, 4]. У притулку тимчасово перебували немовлята тих матерів, які не мали можливості доглядати дітей без сторонньої допомоги і могли приходити до притулку декілька разів на день, щоб годувати їх грудьми. Сюди поліція доставляла також підкидьків [10, 1–2]. Немовлят-підкидьків у притулку обов'язково хрестили. На всіх дітей заводили спеціальні списки, де зазначали день надходження сироти, день хрещення, прізвище, яке надавалось у притулку, особливі прикмети, назву хвороби, якщо дитина була хворою, день смерті, якщо вона померла, особу, яка передала немовля до притулку. Діти невідомих батьків у 10 років передавалися до міського сирітського будинку, а підкидьки з фізичними вадами – до богоугодних закладів [10, 12].

У серпні 1875 р. в Павлівському притулку перебували 40 хлопчиків та 31 дівчинка. Вражає надзвичайно високий рівень смертності серед дітей: зі звітів видно, що з 1 серпня 1864 р. по 1 серпня 1876 р. опікувались 837 дітей, з них 88 були усиновлені, 88 – повернуті рідним, померли 574 дитини, залишились у притулку 87 сиріт [9, 6].

При притулку діяли пологове відділення, повивальна школа з 1–2 річним терміном навчання та амбулаторна лікарня з аптекою для хворих жінок і дітей, яка надавала безкоштовну акушерську допомогу найбіднішому населенню Одеси вдома у хворих [11, 3].

Діти найбідніших верств населення і сироти у другій половині XIX – на початку XX ст. були об'єктом піклування і станових товариств. Наприклад, Одеське міщанське товариство утримувало притулок ("убежище"), статут якого був затверджений 7 липня 1883 р. До нього приймались діти виключно найбідніших міщан християнського віросповідання, переважно – круглі сироти обох статей від 5 до 10 років. Він був розрахований на 20 осіб. Діти приймались або безоплатно, або зі зменшеною платою, або за рахунок доброчинців. Якщо з відсотків на пожертвувані благодійником кошти можна було утримувати хоча б одного вихованця, то така особа здобувала звання почесного опікуна притулку [12, 1–3].

Діти навчалися за програмою народних училищ, їм викладали церковний спів,

гімнастику, ремесло та рукоділля. Після завершення навчання вихованців повертали батькам або родичам, круглих сиріт віддавали навчатися ремеслу чи торгівлі [12, 7–8]. За період з 1883 р. по 1909 р. у закладі опікувались 7991 особа, на кожну з них на добу витрачались майже 36 коп. [13, 4].

Серед національних товариств можна виділити насамперед єврейські. Товариство піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей міста Одеси, яке виникло у 1899 р., утримувало дитячу безплатну їдальню, денний притулок, інтернат та майстерню рукоділля для матерів [14, 3]. Товариство здійснювало допомогу не лише безпосередньо дітям-сиротам, а й батькам – у вигляді надання роботи, позик. Найбідніші родини отримували вугілля, мацу. У їдальні годували від 130 до 280 дітей [14, 9; 14, 25].

Товариство допомоги бідним євреям 1 березня 1905 р. прийняло у своє відання від учителя Когона (він став завідувачем закладу) спеціальний притулок для глухонімих єврейських дітей. Цей заклад став першою і єдиною на той час в Росії школою для глухонімих єврейських дітей. Тут навчали усній мові, грамоті, молитвам давньоєврейською мовою, ремеслам. Викладання проводилось за програмою урядових шкіл для глухонімих. 1 липня 1906 р. притулок був переведений у спеціально орендоване приміщення на Колонтаївській вулиці, буд. 19 і до 1912 р. розташовувався за цією адресою [15, 6]. У притулку навчались 23 дитини у віці від 9 до 13 років. Утримувався заклад за рахунок коштів від кухлевого збору (500 руб.), єврейського поховального братства (240 руб.), разових пожертв, постійних членських внесків та прибутків від вистав (4,5 тис. руб.) [15, 11].

Опіка дітей з фізичними вадами не обмежувалась діяльністю лише єврейських організацій. Ідея влаштування в Одесі школи для виховання сліпих дітей виникла ще у 1883 р., а на початку 1887 р. – реалізована. Цікаво, що початковий капітал на здійснення цього задуму був зібраний за рахунок штрафів, які запровадив голова південно-західних залізниць за простоювання вагонів в Одеському порту (3 руб. з вагона за кожну добу). На 1 січня 1887 р. назбиралась сума понад 67 тис. руб. [16, 259].

11 квітня 1887 р. у залі міської думи зібралися 17 членів-засновників Одеського відділення Маріїнського опікунства допомоги сліпим дітям, які обрали членів правління: Н.М. Зелену – дружину градоначальника контр-адмірала П.О. Зеленого, міського голову Г.Г. Маразлі, губернського предводителя дворянства І.І. Куриса та інших [17, 3–4]. На першому ж засіданні було прийняте рішення про відкриття школи для 10 сліпих хлопчиків. З цією метою один з місцевих мешканців – дворянин М.Ф. Маврогордато надав 1 тис. руб. для наймання приміщення та початкове обладнання. Школа почала функціонувати з 1 грудня 1887 р. [17, 5–6]. Усього в Російській імперії на 1891 р. діяло 11 училищ (шкіл) для сліпих, зокрема в Києві, Харкові, Кам'янці-Подільському та Одесі [18, 334].

Опіка хворих дітей – окремий напрям доброчинної діяльності громадськості. Його в Одесі реалізовувало Товариство піклування про хворих дітей, створене 4 жовтня 1887 р. [19, 3]. За статутом воно мало право влаштовувати лікарні, амбулаторії, літні санітарні станції. Кошти Товариства складалися зі щорічних та разових членських внесків, платні за лікування, пожертв речами та грошима, нерухомого майна, прибутків від вистав, концертів, публічних читань тощо [20, 1; 20, 4]. Головою товариства обрана Л.І. Курис, заступником голови – Н.Я. Шведова, скарбничим – Н.К. Вейс, секретарем – А.Ю. Тимченко. Правління лікарів очолив доктор Томашевський [19, 3].

18 травня 1888 р. біля Хаджибейського лиману на хуторі Усатово у найманому приміщенні була відкрита санітарна станція, розрахована на 30 пацієнтів. Вона діяла лише до 5 вересня і за цей час прийняла 62 дитини. Товариство розпочало будівництво власного приміщення станції на зібрані кошти, яке було закінчене 23 травня 1890 р. З 3 червня по 25 серпня 1890 р. на станції лікувалися 116 дітей, з них безкоштовно – 45, інші за незначну

плату "соразмерно со своим имущественным состоянием" [21, 15].

Для влаштування амбулаторної лікарні член ради Товариства О.О. Мочутковський у пам'ять про свою матір збудував власним коштом будинок на відведеній містом ділянці у 500 кв. саженів [19, 6–7]. 15 травня 1890 р. амбулаторія розпочала прийом відвідувачів. А вже до 1 жовтня 1890 р. у ній отримали допомогу 3015 хворих дітей, були надані 6389 консультацій і 376 ванн. Перевага у направленні до санітарної станції та амбулаторії надавалася круглим сиротам, дітям найбідніших батьків та вихованцям одеських доброчинних установ. На станцію не приймалися діти молодше 2 років і старше 13 років (хлопчики) та 15 років (дівчатка) [21, 10; 21, 16].

Важливим напрямом благодійності у другій половині XIX – на початку XX ст. було прагнення убезпечити дітей від впливу злочинного світу. Адже діти, позбавлені батьківського піклування, жебракуючи, часто ставали і об'єктами, і суб'єктами різноманітних порушень закону – крадіжок, хуліганств тощо. Робота з такими підлітками була предметом діяльності спеціальних організацій. Наприклад, Одеське товариство виховно-виправних притулків для малолітніх злочинців, що існувало з 1885 р., опікувало майже 50 дітей віком від 10 до 19 років, переважали 14–17-річні, в основному засуджені вперше. Найбільше серед них було дітей міщан: у 1910 р. їх нараховувалося 33, тоді як селянських дітей – 17, дворянських – 1 [2, 19]. На кошти Товариства діяв виправний притулок для неповнолітніх хлопчиків. У 1901 р. Товариство заснувало притулок для дівчаток віком від 10 до 14 років, куди потрапляли за рішенням суду, жебрачки, безпритульні та бездоглядні.

У притулках надавалася початкова освіта за програмою народних училищ. Діти навчалися домашньому господарству і ремеслам [22, 7]. При завершенні терміну перебування у притулку підопічні отримували від Товариства взуття, одяг, білизну, по можливості – грошову допомогу. Товариство підшукувало вихованцям роботу [22, 10].

Подібні функції виконувало з 1914 р. Одеське товариство патронату над неповнолітніми, яке здійснювало допомогу й заступництво неповнолітнім особам, притягнутим до суду й слідства; дітям, які звільнялися з місць позбавлення волі, а також тим, хто "постраждав від злочинів або перебував під впливом середовища, що негативно впливало на їхню моральність" [23, 1].

На думку С.В. Бахрушина, опікуна відомого московського Рукавишниковського притулку, головним призначенням виправних притулків було недопущення морального падіння дитини, проведення заходів попереджувального характеру. Тому важливе значення набувала професійна освіта, влаштування спеціальних бірж праці для малолітніх, розвиток позашкільної освіти – клубів, загальноосвітніх читань тощо [24, 405].

Фізичний і духовний розвиток дітей також мав важливе значення для суспільства. Одеське товариство сприяння фізичному вихованню влаштовувало безкоштовні екскурсії дітей на Ланжерон (21 травня 1896 р. в одній з таких екскурсій взяли участь майже 900 дітей шкільного віку), організувало уроки плавання для навчальних закладів, відкрило школу плавання при відділенні Чорноморського яхт-клубу, яку відвідували підлітки від 11 до 20 років, проводило також уроки греблі. На Великому Фонтані функціонували дві дитячі колонії для дівчаток і хлопчиків – вихованців міського і народного училищ [25, 5–9]. Почесним головою Товариства був Г.Г. Маразлі, почесними членами – Н.М. Зелена, О.П. Демидова Сан-Донато, В.М. Лігін, П.Ф. Лесгафт [25, 3].

Підсумовуючи, слід зазначити, що опікою дітей в Одесі займалися гендерні, станові, національні товариства, які створювали та утримували різноманітні заклади – притулки, сирітські будинки, колонії. Громадськість піклувалася про дітей різних вікових категорій: немовлят, шкільного віку. Підтримку знаходили як підкидьки, так і діти, що мали родину, здорові та з фізичними вадами. Метою діяльності громадських фундацій

було виховання підлітків, попередження жебрацтва, надання початкової освіти, навчання ремеслам, виправлення малолітніх злочинців, лікування, фізична підготовка, а також матеріальна допомога найбіднішим батькам, їхнє працевлаштування. Суттєвою проблемою для доброчинних закладів була велика смертність їхніх вихованців. Існували товариства за рахунок членських внесків, добровільних приватних пожертв, прибутків від вистав, концертів тощо. Історичний досвід діяльності благодійних товариств міста Одеси може бути використаний і сьогодні.

---

[1] "О благотворительных обществах и помощи" // Державний архів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 283. – Спр. 152. – Арк. 3.

[2] Отчёт состоящего под Высочайшим Его Императорского Величества покровительством Одесского общества воспитательно-исправительных приютов для малолетних преступников за 1910 год и смета на 1911 год. – Одесса: Типо-лит. М. Железняка, 1911. – 57 с.

[3] Сиротский дом Одесского женского Благотворительного общества (письмо к Л.К.) // Одесский вестник. – 1840. – № 31–32. – 20 апр. – С. 123–125.

[4] Краткий отчёт о деятельности Одесского женского благотворительного общества за 1883 г. – Одесса: В тип. Алексомати, 1884. – 47 с.

[5] Благотворительные учреждения Императорского Человеколюбивого общества в Киеве, Одессе и Алупке. – Б.м., б.г. – 13 с.

[6] Отчёт попечительного комитета о кормилицах и их детях за 1858 г. – Одесса: В тип. Л. Нитче, 1859. – 11 с.

[7] Устав попечительного комитета о кормилицах и их детях. – Одесса: В тип. Л. Нитче, 1858. – 14 с.

[8] Отчёт Одесской лечебницы для приходящих и Одесского попечительного комитета о кормилицах и их детях за 1859 г. – Одесса: В тип. Л. Нитче, 1860. – 19 с.

[9] Отчёт о деятельности Одесского общества для призрения младенцев и родильниц за 1875–1876 гг. Год двенадцатый. – Одесса: Тип. П. Францова, 1876. – 15 с.

[10] Устав Одесского общества для призрения младенцев и родильниц. – Одесса: Тип. П. Францова, 1873. – 17 с.

[11] Устав Одесского общества для призрения младенцев и родильниц. – Одесса: "Славянская" тип. Е. Хрисогелос, 1917. – 15 с.

[12] Устав Убежища для детей Одесского мещанского общества. – Одесса: Тип. Р. Гелертера, 1884. – 8 с.

[13] Отчёт правления убежища для детей Одесского мещанского общества за 1909 год. – Одесса: "Экономич. тип.", 1910. – 16 с.

[14] Отчёт о деятельности правления Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях г. Одессы в 1901 году. Год третий. – Одесса: Тип. Исаковича и Бейленсона, 1902. – 65 с.

[15] Отчёт о состоянии школы-приюта для еврейских глухонемых детей в г. Одессе за 1905–1911 годы. – Одесса: Тип. Р. Каминского, 1912. – 49 с.

[16] Хроника русской благотворительности // Детская помощь. – 1893. – № 9. – С. 259.

[17] Отчёт о деятельности Одесского отделения Мариинского попечительства для призрения слепых за 1887 год. – Одесса: Тип. "Одес. листка", 1888. – 16 с.

[18] Общее собрание Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых // Детская помощь. – 1891. – № 14. – С. 334–335.

[19] Отчёт Совета Общества попечения о больных детях г. Одессы с 4-го октября 1887 г. по 1-е января 1889 г. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1889. – 25 с.

[20] Устав Общества попечения о больных детях г. Одессы. – Одесса: [1887]. – 16 с.

[21] Протоколы общих собраний членов Общества по попечению о больных детях города Одессы за 1890 год. – Одесса: Тип. Штаба Одес. Воен. округа, 1891. – 17 с.

[22] Устав Одесского воспитательно-ремесленного приюта для несовершеннолетних женского пола. – Одесса: Тип. "Польза" Я.В. Гринзафта, б.г. – 10 с.

[23] Устав Одесского общества патроната над несовершеннолетними. – Одесса: "Славянская" тип. Е. Хрисогелос, 1914. – 25 с.

[24] Бахрушин С.В. К вопросу о постановке дела исправительного воспитания малолетних (выдержки из заявления, поданного попечителем Городского Рукавишниковского приюта в Московскую городскую Думу, 20 ноября 1916 г.) // Призрение и благотворительность. – 1917. – № 5. – С. 381–406.

[25] Отчёт о деятельности Одесского общества содействия физическому воспитанию детей за 1896 год. – Одесса: Тип. Высоч. утв. Южно-Русского о-ва Печат. дела, 1897. – 48 с.

Л. ЛАРІОНОВА

Благодійна діяльність громадських організацій Чернігівщини на початку XXI століття

Сьогодні в Україні існують тисячі громадських організацій. В законодавстві України вони визначені поняттям – "об'єднання громадян". Ми ж частіше вживаємо більш звичний термін – "суспільна (громадська) організація", а в окремих випадках користуємось міжнародною дефініцією – "недержавна некомерційна організація" і відповідною абревіатурою – НДО. Після держави і бізнесу суспільні організації належать до т.зв. "третього сектора". На відміну від першого сектора вони не об'єднані в одне ціле, не мають жорсткої ієрархії, не утримуються повністю на бюджетні кошти. На відміну від другого – засновники організацій не розподіляють прибуток між собою, навіть якщо він є, а витрачають його на вирішення тих чи інших проблем організації, на статутну діяльність.

Діапазон таких об'єднань дуже широкий. Це – добровільні організації, благодійні фонди, що працюють у сфері соціального захисту і спорту, охорони здоров'я й навколишнього середовища, культури і філантропії, а також політичні клуби тощо.

З кожним роком об'єднань громадян стає все більше: в Україні в 1990 р. органами юстиції були зареєстровані 154 організації, в 1995 р. – 2779, в 1998 р. – 3980, то в 2000 р. – 25000. Щоправда, серед них є певний відсоток об'єднань, які створювались "згори". За даними Чернігівського обласного Центру гуманістичних технологій АХАЛАР у 2000 р. їхня кількість становила 33 %. Центр висловлює припущення щодо наявності тенденції збільшення кількості квазі НДО, тобто структур, які є суспільними організаціями лише за формою реєстрації, а по суті – виконують функції політичних партій. Наскільки прозорі ці організації, свідчать дані цього ж Центру: 40 % підтримують ідею прозорості і демократії, ще 25 % зроблять це після того, як отримають гарантії, що "їм за це нічого не буде", 35 % організацій у жодному разі не поділяють цих ідей.

На Чернігівщині переважаючою формою фундацій третього сектору є об'єднання громадян (суспільні організації) – 86 %. За останнє десятиліття їхня кількість зростала швидкими темпами: в 1996 р. – 207, 2001 – 668, 2004 – 1069, 2005 – 1149. Сьогодні їх 1275, у тому числі 575 – у Чернігові, 700 – в районах. Найбільша частка серед громадських організацій області припадає на наступні об'єднання: молодіжні – 13,8 %, оздоровчі та фізкультурно-спортивні – 12,1 %, ветеранів та інвалідів – 10,9 %. Найменше зареєстровано об'єднань з охорони памяток історії та культури – 0,2 %, організацій національно-культурного спрямування та дружніх зв'язків – 1,5 %, із захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС. Переважна більшість їх діє в Чернігові, Прилуках і Прилуцькому районі, Ніжині і Ніжинському районі, Козельці, Ріпках, Мені, Бахмачі.

Організації займаються економічною освітою; роботою з молоддю і дітьми; соціальним захистом дітей; соціальним і юридичним захистом молоді; охороною здоров'я і реабілітацією; роботою з багатодітними сім'ями та жінками; військово-патріотичним і спортивним вихованням; культурно-освітньою, просвітницькою діяльністю; туризмом; соціальним і матеріальним захистом інвалідів, самотніх людей похилого віку; соціальним захистом військовослужбовців; боротьбою з наркоманією і алкоголізмом; допомогою в надзвичайних ситуаціях; фінансовою допомогою.

Місцеві громадські організації "Чернігівський громадський комітет захисту прав людини", М'АРТ і "Правочин" об'єднали зусилля задля виявлення порушення прав і свобод

жителів області, сприяння правовій просвіті населення і створили коаліцію "Чернігівський громадський моніторинговий комітет з прав людини". Його головне завдання – досліджувати стан дотримання прав людини в регіоні.

Окремі громадські організації, в основному молодіжні, співпрацюють з політичними партіями. Так, Чернігівський обласний осередок Всеукраїнської молодіжної громадської організації "Комітет молодіжних виборців України" надає методичну і аналітичну допомогу під час проведення виборчих кампаній.

Благодійні організації – це також об'єднання громадян, тільки функціонують вони відповідно до іншої нормативної бази. Їх значно менше – всього 184 (станом на середину 2006 р.), або 11 % НДО: у Чернігові і Чернігівському районі – 125, у Ніжині і Ніжинському районі – 14, у Прилуках і Прилуцькому районі – 6, у Городнянському районі – 5, Щорському – 4, в інших – по одній-дві. 12 з них є філіалами та представництвами Всеукраїнських або міжнародних організацій. В області діють благодійні фонди "Візьму твій біль", "Турбота", "Віра", "Перспектива" та ін.

Дитячими проблемами опікуються: Благодійний фонд допомоги хворим дітям "Полісся"; благодійна організація допомоги хворим дітям-інвалідам "Онколог" (м. Бахмач); благодійна місія "Допоможи дітям. Подаруй їм щастя і сонце"; Чернігівський благодійний фонд "Мешканцям дитячих будинків присвячується"; благодійний фонд "Допомога хворим дітям Сіверщини"; Чернігівська обласна філія Всеукраїнської благодійної організації "Асоціація за нове покоління "Лелека"; представництво Міжнародного християнського дитячого благодійного фонду "Сонце" тощо.

11 червня 1998 р. був зареєстрований як громадська організація Чернігівський центр для дітей та юнацтва "Аратта". Девіз Центру – "Разом ми допомагаємо та робимо світ кращим", логотип – на тлі жовтого сонця червоне серце. Мета – створення умов для всебічного розвитку та самореалізації членів і підопічних організації шляхом соціальної підтримки малозабезпечених та багатодітних родин, дітей-сиріт та інвалідів, які виховуються в родинах, дитячих будинках і школах-інтернатах; захист материнства та дитинства. Для цього використовуються різні форми роботи. Вже традиційними стали: літня сімейна екологічна школа "Екоград" на р. Снов, що включає екологічне виховання та оздоровлення; "Казкова подорож у королівство Данія" – оздоровлення щорічно 30 дітей із соціально-незахищених родин; допомога дітям-інвалідам – підготовка медичних аплікаційних форм та пошук закордонних спонсорів для лікування інвалідів і хворих на тяжкі захворювання за підтримки благодійних організацій "Британська гуманітарна допомога", "Ті, що несуть важливу допомогу" (Велика Британія), "Аратта-Данія". З вересня 2005 р. за сприяння програми МАТРА / КАП посольства Нідерландів працює молодіжний клуб "Разом у майбутнє", метою якого є попередження негативних явищ серед підлітків групи ризику Чернігова.

Майже 280 дітей безкоштовно відвідують гуртки та клуби малювання, в'язання, гончарства, англійської та німецької мови, підготовки до школи, "Умілі руки", "Юна леді", танцювального, крою та шиття, перукарської майстерності. Діють служби взаємодопомоги для малозабезпечених з ремонту взуття, меблів, техніки, служба краси (масаж, манікюр, зачіска), кравецька майстерня. Проводяться дитячі ранки, сімейні свята, виставки творчих робіт.

З-поміж соціальних проектів "Аратти" для людей з особливими потребами, можна відзначити наступні: створення банку даних про інвалідів, що потребують спонсорської допомоги в лікуванні; надання комп'ютерів інвалідам для роботи вдома; сприяння протезуванню обох рук підлітку в Лондонській лікарні; придбання слухових апаратів; передача майже 100 інвалідних візків; оздоровлення в Данії чотирьох дітей-інвалідів;

надання психологічної допомоги дітям-інвалідам та їхнім батькам. Малозабезпеченим сім'ям Чернігова і області, 26 дитячим закладам було передано понад 200 тонн гуманітарної допомоги.

Інший благодійний фонд – "Джерела добра" – головним завданням вбачає підтримку творчих ініціатив дітей-інвалідів та дітей з малозабезпечених родин. Його девіз – "Якщо впаде один, то інший підніме, але горе одному, коли впаде, а іншого поряд немає", логотип – чотирикінцевий хрест із зображенням герба міста Чернігова.

Свою діяльність фонд проводить на території області. Ним налагоджена тісна співпраця з Чернігівським притулком для неповнолітніх "Надія", Прилуцьким будинком дитини "Надія", Чернігівським дитячим протитуберкульозним санаторієм "Десна", Чернігівським палацом дітей та юнацтва, обласним геріатричним центром, Радою солдатських матерів, загальноосвітніми школами Чернігова № 1, 2, 14, 20, Центром соціальних служб для молоді, обласною лікарнею. В результаті взаємодії з Київським відділенням Міжнародного фонду св. Феодосія Печерського лікарні Чернігова безкоштовно отримали ліки для боротьби з вірусними захворюваннями на суму майже 300 тис. гривень. Здійснити заплановане вдається завдяки налагодженню контактів з фірмами, пожертвам установ і приватних осіб.

Серед планів на майбутнє – організація притулку для неповнолітніх на базі однієї з церков Чернігова; залучення коштів для будівництва і подальшого утримання дитячого будинку сімейного типу; створення ініціативної групи для розробки проекту Указу Президента України "Про затвердження міста Чернігова місцем постійного проживання Українського Діда Мороза".

Для відзначення заслуг громадян України та іноземнців у благодійній діяльності на чернігівській землі у червні 2002 р. Фондом започатковані нагороди: почесна відзнака "Орден Добра", почесний знак "Великий Чернігівський Орел", нагрудний знак "Почесний член Фонду". Виготовили їх безкоштовно ювеліри Буковинського творчо-виробничого об'єднання "Бук Арт". Нагороджені – такі відомі люди, як мер Києва Леонід Черновецький та володар "золотого акордеону" Ян Табачник.

За сумлінну працю в ім'я незалежної України у 2003 р. Фонд нагороджений Почесною грамотою обласної державної адміністрації, а президента Фонду Олену Іванівну Джолу визнано "Кращим волонтером 2001 року" та лауреатом п'ятого обласного конкурсу "Жінка року", що відбувся у 2002 р.

Найбільш поширеними джерелами коштів для благодійних організацій є надходження від місцевих комерційних фірм, приватних осіб, іноземних компаній і донорів. Отримують організації і кошти від держави: інколи – на підтримку якоїсь конкретної програми, інколи – власне на функціонування.

Громадські організації співпрацюють між собою, у тому числі й у міжнародному масштабі. Їхні члени мають доступ до міжнародних ресурсів.

Суспільні організації користуються довірою громадян. За даними АХАЛАРу 73 % опитаних позитивно ставляться до їхньої діяльності, хоча майже 70 % не знають про існування цих об'єднань. Це свідчить про те, що громадські організації, їхня діяльність ще не стали, на жаль, важливим чинником і реальною силою суспільного життя України.

---

1. Центр гуманистических технологий АХАЛАР. Путеводитель по общественным организациям Черниговщины: новые ресурсы для решения проблем. – Чернигов, 2000.
2. Чернігівщина в цифрах. 2005. – Чернігів, 2006.
3. Політичні партії та громадські організації в Чернігівській області. Статистичний бюлетень за 2005 р. – Чернігів, 2006.
4. Діяльність осередків політичних партій Чернігівщини. – Чернігів, 2005.
5. Перелік обласних громадських організацій станом на 01.07.2006 року: Довідка управління з питань внутрішньої політики Чернігівської обласної державної адміністрації.

Л. МАЙБОРОДА

Благодійна допомога воїнам і цивільному населенню в роки Першої світової війни на Чернігівщині

(за матеріалами місцевих газет)

Перша світова війна спричинила для її учасників низку гострих і винятково важливих проблем: допомога пораненим та сім'ям призваних на війну, загиблих чи покалічених, підтримка військовополонених, біженців. Небачена доти за своєю руйнівною силою війна викликала й небачений сплеск добродійності.

Як відомо, в Україні на початку XX ст. діяльність у сфері соціального піклування здійснювалася через мережу добродійних організацій (громадських, приватних, відомчих та ін.). З початком воєнних дій продовжили свою роботу старі, а також були започатковані безліч нових комітетів, рад, товариств, гуртків, які по можливості задовольняли потреби, викликані воєнним часом. Держава всіляко підтримувала, а часто й ініціювала, заснування та діяльність приватних і громадських благодійних організацій, що мали за мету своєї діяльності полегшення долі воїнів та їхніх сімей.

Труднощі війни відчуло на собі і населення Чернігівщини. І хоча безпосередньо бойові дії не зачіпали територію губернії, за наказом верховного головнокомандуючого з 1 серпня 1914 року Остерський, а з 6 серпня Чернігівський, Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Кролевецький, Ніжинський і Сосницький повіти (тобто 10 з 15) перебували на воєнному стані.

3 серпня 1914 року були скликані надзвичайні Чернігівські губернські земські збори, які розглянули питання "Про організацію допомоги пораненим на війні" і прийняли постанову:

1. Вступити Чернігівському губернському земству до Всеросійського союзу земств.
2. Обрати одного представника до Всеросійського союзу земств.
3. Асигнувати Всеросійському земському союзу 100000 руб.
4. Виділити в розпорядження губернської управи до 100000 руб. на витрати, пов'язані з війною – розширення лікарень, обладнання окремих госпіталів, запрошення персоналу та інше.

Обраний на зборах губернський земський Комітет по наданню допомоги хворим та пораненим воїнам розпочав свою роботу 6 серпня 1914 року. В його функції входило: відкриття госпіталів у межах губернії; обладнання лікувальних закладів; організація розподілу хворих та поранених по повітах; фінансування повітових комітетів.

Перше засідання Комітету відбулось 19 серпня 1914 року. На ньому розглядалася пропозиція військового відомства про обладнання в Ніжині трьох та в Чернігові двох госпіталів – кожний на 210 ліжок – і повітових госпіталів на 600 ліжок. В Ніжині госпіталь був готовий вже 16 серпня 1914 року.

15 вересня 1914 року з Києва пароплавом "Геркулес" до Чернігова прибули перші поранені для розташування у міських госпіталях. На Чернігівщину поранених направляли з Київського та Гомельського евакуаційних пунктів. На 19 вересня 1914 року в губернії для прийому поранених було обладнано:

в міських лікувальних закладах	– 413 місць
в земських установах	– 1315 місць
на утриманні благодійних організацій та приватних осіб	– 390 місць.

Про значний обсяг допомоги, наданої фронтовикам у перший період війни свідчать наступні факти. 26 вересня 1914 року Чернігівська міська дума спільно з повітовим земством відкрила у приміщенні Народного будинку госпіталь, розрахований на прийом 200 поранених. На 1 січня 1915 року у розпорядженні губернського Комітету допомоги було 3452 ліжка в 15 повітах губернії. Лікувальні заклади прийняли понад 8300 хворих та поранених, які провели там загалом 221261 день. Протягом 1915 року були відкриті нові госпіталі більш ніж на 100 ліжок. Таким чином, на 1 січня 1916 року губернському Комітету підпорядковувались вже 41 госпіталь та притулок, де на 3553 ліжках пролікувалось 32986 поранених та хворих.

Утримання лікувальних закладів здійснювалось: за рахунок Земського союзу – 2878 ліжок; на спільні кошти Земського союзу, земств та приватних осіб – 556; виключно на кошти приватних осіб – 119. Значну допомогу госпіталям надав Чернігівський губернський дамський комітет, який безкоштовно виготовив 19000 одиниць білизни.

Одночасно з розгортанням благодійної роботи в губернському центрі розпочалася робота в повітах.

В серпні 1914 року відбулися повітові земські збори, на яких розглядалися питання, пов'язані з війною. Так, наприклад, 6 серпня 1914 року надзвичайні збори відбулися в Острі. Вони вирішили: а) надати допомогу у збиранні врожаю та насінням, для чого відкрити кредит до 6000 руб. на прохання місцевих закладів піклування чи повітових благодійних комітетів; б) за всіма земськими службовцями, призваними на військову службу, зберегти робочі місця та заробітну платню у розмірі половини окладу для офіцерів і повного – для нижніх чинів; в) надати для допомоги пораненим воїнам земські лікарні та шкільні приміщення в Острі, Микільській Слобідці та Льотках, усього на 215–250 місць; г) призупинити витрати на окремі заходи, передбачені кошторисом на 1914 рік.

Активізації благодійної діяльності сприяло небувале патріотичне піднесення, що охопило суспільство на початковому етапі війни. "Черниговская земская газета" від 15 серпня 1914 року повідомляла: "Місто Ніжин. Населення налаштоване патріотично. Закипіла робота: організовані гуртки по виготовленню білизни для воїнів; відновив свою роботу відділ Червоного Хреста; організовується школа сестер милосердя при фельдшерсько-акушерській школі Буштедта; агрономічний відділ повітової земської управи надає допомогу сім'ям призваних на війну".

Провідна роль у благодійній діяльності належала губернському Комітету по збору пожертв на потреби війни та його повітовим відділенням. Пожертви приймалися грошима та речами. Джерелами надходження коштів були: поширення серед населення підписних листів, відрахування відсотків із зарплатні службовців, з доходів розважальних закладів (кінематографа, театру), кухлеві збори, благодійні аматорські спектаклі, концерти, літературно-музичні вечори та інше. Так, у Батурині зібрано 141 руб. 78 коп.; у Глухові концерт хору дав 300 руб.; 6 грудня в Івангороді Борзнянського повіту відбувся спектакль на користь поранених, який дав 156 руб.

Перелік пожертв налічує декілька десятків найменувань: одяг, білизна, речі особистої гігієни, поштове та письмове приладдя, тютюн, сірники, свічки, молитовники, продукти харчування (сало, м'ясо, сухарі, цукор, чай, солодощі та інше), речі для ремонту білизни, одягу і взуття. До свят – Різдва та Великодня – проводились додаткові заходи. Наприклад: у с. Вишнівка Борзнянського повіту вчителі та учні земського народного училища виготовили різдвяні подарунки – пошили кисети, в які вклали тютюн, сірники, папір і листи-поздоровлення.

Навесні 1915 року з'явилася відозва "Допоможемо солдатам зустріти Великдень". Для цього в губернії проводилися такі заходи, як "День червоного яєчка", "День верби",

“День фіалок”, продаж поштових марок, значків, конвертів тощо. Всі зібрані кошти йшли на допомогу воїнам та пораненим. 15 березня 1915 року Чернігівська жіноча гімназія відправила 271 торбинку з Великодніми подарунками, в яких були чай, цукор, тютюн, солодощі, сало, голки, нитки.

Сільське населення губернії також відгукнулось на заклик допомогти сім’ям призваних на військову службу – проводився збір грошей, білизни; виорювались та засівались поля, такі родини забезпечувались паливом.

Значну допомогу пораненим та хворим воїнам, їхнім сім’ям, дітям надавали кооперативи, кредитні та споживчі товариства, позичково-кредитні каси. В “Черниговской земской газете” навіть з’явилася рубрика “Війна та кооперативи Чернігівщини”. Їхня допомога набула найрізноманітніших форм: асигнування грошей пораненим (наприклад, в с. Дроздовиця Городнянського повіту – 1000 руб.; в селах Гусавка і Слобода Чернігівського повіту – по 100 руб.); виділення коштів сім’ям призваних на війну (Митченківське кредитне товариство – 100 руб.; в с. Новий Білоус Чернігівського повіту – 100 руб.; в с. Синявка Сосницького повіту – 200 руб.; в с. Смолянка Ніжинського повіту – 100 руб. і т.ін.): відкриття лазаретів (наприклад, в селах Тополівка Сосницького повіту, Чапліївка та Алтинівка Кролевецького, містечку Короп); пошиття білизни (Старобасанське товариство споживачів пошило 100 нижніх солдатських сорочок); збирання грошей (в с. Тополівка Сосницького повіту зібрали 523 руб.); трудова допомога у збиранні врожаю, обробітку землі, заготівлі дров.

Але для більшості селян війна була чимось далеким і незрозумілим. Характерна у цьому відношенні кореспонденція з Городнянського повіту, вміщена в “Черниговском слове”: “Мобілізація у нас пройшла тихо, мирно та без всяких ексцесів. Також тихо і спокійно утворюються повсюди органи опіки сімей воїнів, призваних на війну ... Населення зразу зрозуміло, що це не японська війна, яка відбувалась десь в далеких краях, а це війна у себе вдома. Але все це населення скоріше відчуває ніж розуміє, бо наше село, як завжди, ні газет, ні журналів не читає, а використовує чутки невідомого походження і часто безглузді до крайнощів”.

У патріотичному русі та благодійній діяльності брали участь усі верстви населення.

17 серпня 1914 року відбулись надзвичайні збори чернігівського дворянства. Вони одноголосно ухвалили зібрати шляхом самооподаткування 100 тис. руб.; приєднатися до Загальнодворянської організації допомоги хворим та пораненим воїнам; направити половину асигнованої суми в касу Загальнодворянської організації, а іншу половину – залишити в розпорядженні Ради губернських та повітових предводителів дворянства.

Чернігівська єпархія вже 1 серпня 1914 року прийняла рішення про відкриття шпиталю в Чернігові та 15 його відділень у повітових містах. Духовенство і викладачі церковнопарафіяльних шкіл і духовних навчальних закладів придбали на пожертвувані кошти палац в с. Ляличі Суразького повіту, що належав колись графу Завадовському. Тут на початку 1915 року відкрився “Єпархіальний лазарет імені царевича Олексія”. На Чернігівщині у період війни діяли ще 6 єпархіальних лазаретів, що утримувалися на пожертвувані кошти: при Чернігівській духовній семінарії, при Василівському єпархіальному жіночому училищі, при Ніжинському Введенському жіночому й Новгород-Сіверському Преображенському чоловічому монастирях, а також в містах Остер і Мена.

Всебічну допомогу солдатським сім’ям надавали також церковні братства. На початку війни при братствах почали утворюватися спеціальні Комітети (ради) піклування про бідні родини солдатів, які воювали в діючій армії. Особливою активністю тут відзначалася діяльність Чернігівського єпархіального братства св. Михайла, князя Чернігівського. 21 листопада 1914 року Братство відправило воїнам діючої армії 1000 теплих жилетів зі

станції Чернігів та 4800 – зі станції Ніжин.

Не були осторонь благодійної роботи й Чернігівська община Червоного Хреста св. Феодосія та Товариство Червоного Хреста, що організували безкоштовні майстерні по виготовленню білизни та підготовчі курси для сестер милосердя. 2 вересня 1914 року з Чернігова відбув на фронт лазарет общини св. Феодосія у складі 5 лікарів, 16 сестер милосердя та 35 санітарів. 6 січня 1916 року "Черниговское слово" повідомляло про нагородження сестер милосердя Є.Ф. Пискунової, Л.Ф. Пискунової, М.В. Хондожевської, А.І. Білецької, Д.М. Подорванової, М.П. Подорванової золотими та срібними медалями за старанність.

На території губернії діяли й інші організації – Тимчасовий комітет допомоги сім'ям з малолітніми дітьми, Чернігівське товариство помічників лікарів, Комісія по наданню трудової допомоги постраждалим від війни вчителям та їхнім сім'ям. Всі вони надавали посильну благодійну допомогу.

Та не лише про співвітчизників піклувалися чернігівці.

31 жовтня 1914 року Всеросійський земський союз закликав: "Великим лихом війни охоплено майже половину Польщі. Надамо ж притулок бездомним, нагодуємо голодних, зігріємо братським співчуттям та турботою нещасні жертви війни!" А 7 листопада 1914 року з відозвою до українського суспільства звернулось Київське українське громадське зібрання "Батьківщина": "Війна розорила більшу частину Польщі, місцеве населення залишилось без хліба та без домівки ... Ми, українці, завжди співчували скривдженим народам, і не залишимося байдужими і в момент тяжких випробувань. Пожертвуйте все, що можете, щоб допомогти народу Польщі!"

Незважаючи на важке економічне становище, населення губернії знайшло можливість допомогти народам Польщі, Сербії, Бельгії, Чорногорії. Вже 4 листопада 1914 року в с. Яриловичі Городнянського повіту селяни зібрали 6000 руб., із цієї суми 600 руб. постановили передати польському населенню, а 400 руб. – на відбудову Бельгії; 14 грудня в с. Вертіївка Ніжинського повіту у приміщенні земського двокласного училища було показано два спектаклі і зібрано 115 руб. 58 коп. на користь поранених і допомогу Сербії. Населення Борзнянського повіту відправило 2 січня 1915 року полякам 31 тюк та 3 ящики речей. 9 січня 1915 року відбулись надзвичайні земські збори Ніжинського повіту, які виділили на допомогу Сербії, Чорногорії і Бельгії по 500 руб., Галичині та Польщі – по 750 руб. 27 лютого 1915 року Чернігівські губернські земські збори передали на користь Бельгії 1000 руб., Сербії – 2000 руб., Чорногорії – 1000 руб.

Однією з важливих проблем воєнної доби, з якою довелося впритул зіткнутися адміністрації і населенню губернії, була проблема біженців. Адже з початком війни з театру воєнних дій вглиб Росії ринула величезна кількість людей – понад 2,5 млн. Всіх їх треба було прийняти, забезпечити житлом, іноді роботою, організувати харчування. Про надзвичайну складність проблеми говорить те, що влітку 1915 року до Державної думи Росії був внесений законопроект про виділення 25 млн. руб. на допомогу біженцям. Всі ці питання на місцях мала вирішувати земська та міська адміністрація.

Перші біженці в Чернігові з'явились у червні 1915 року: спочатку з Галичини, потім – з Віленської губернії. Чернігівська губернія потрапила до числа небагатьох в Україні, де кількість осілих біженців була досить великою: на середину 1916 року – 36 тисяч. Переважну більшість з них становили поляки, головним чином з Люблінської та Варшавської губерній (близько 25 тис. осіб). Решта – русини із Ковельської, Холмської та Львівської губерній. Найбільше біженців зосередилось у Чернігові – понад 4,5 тис. Значну кількість людей розмістили у тих населених пунктах, що були великими залізничними вузлами – Ніжині, Конотопі, Бахмачі, Новозибкові. Для їхнього облаштування Чернігівщина отримувала певні

кошти від Центрального комітету Всеросійського земського союзу. Протягом 1915 року він перерахував у фонд Чернігівського губернського земства 140 тис. руб. Ще 50 тис. руб. у 1916 році було виділено на потреби біженців Чернігівським губернським присутствієм. Нарешті, для тих, хто не зміг влаштуватися на роботу, з воєнного фонду були виділені кошти з розрахунку 20 коп. добових для дорослих і 16 коп. – для дітей. Проте, цього явно не вистачало для забезпечення більш-менш нормального існування всіх біженців.

До вирішення проблем залучались різноманітні добровільні організації. Велику роботу проводило створене 1 серпня 1915 року Чернігівське міське попечительство допомоги біженцям і виселенцям: організовані пункти проживання біженців на Болдиній горі, цегельному заводі, налагоджений санітарний нагляд. По можливості члени попечительства надавали щоденну матеріальну допомогу, кошти на яку брали з добровільних пожертв та доходів від благодійних заходів (концертів, вечорів і т. ін.). Восени 1915 року тільки два благодійні вечори, організовані чернігівським попечительством, дали 962 руб. Таким же чином діяли добровільні товариства у Ніжині, Глухові та інших містах губернії. Питання про працевлаштування біженців вирішувалося головним чином за рахунок використання їх на різних господарських роботах, оскільки робочих рук після мобілізацій катастрофічно не вистачало.

З наближенням театру воєнних дій до меж Чернігівської губернії її закрили для масового прийому біженців. Акцент діяльності місцевої влади був перенесений на забезпечення транзиту біженців вглиб Росії. Завдання було надзвичайно складним, адже через губернію безперервно йшли сотні тисяч людей. За неповними даними тільки протягом серпня–листопада 1915 року через станції Ніжин, Чернігів, Бахмач і Новозибків пройшло понад 500 тис. біженців.

23 жовтня 1914 року у газеті "Черниговский край" з'явився перший некролог – на загибель підпоручика Юліана Олексійовича Ковальського де Шмідена, а 12 грудня в "Черниговской земской неделе" надрукований перший список нижніх чинів – вихідців з Чернігівської губернії – убитих, поранених та тих, що пропали безвісти. Пізніше такі списки з'являлись уже в кожному номері.

З часом перед суспільством гостро постала ще одна соціальна проблема – забезпечення майбутнього воїнів-інвалідів. Деякі з них потребували постійного догляду, а для інших треба було підшукувати посильну роботу.

Хоча офіційна преса, підводячи підсумки першого півріччя війни, стверджувала, що "економічне життя не завмерло, а продовжує розвиватись, і в особистому житті поки що ніхто нічим не обмежений", насправді в економіці, що почала працювати на потреби війни, відбулися значні зміни і вони з часом досить відчутно позначилися на побутовому рівні. Вже в листопаді 1914 року ціни на продукти харчування, паливо, проїзд стали різко зростати. З кінця 1915 року виник дефіцит продуктів харчування. Відмічається погіршення якості продовольства, брак вугілля, дров, гасу, загострилося квартирне питання. Загальне подорожчання життя неоднаково вплинуло на різні верстви населення. Здебільшого це залежало від того, фіксованим чи нефіксованим був отримуваний прибуток сім'ї. У дещо кращому становищі було сільське населення, особливо коли родини мобілізованих почали отримувати допомогу від казни. Селяни мали власні продукти, а квартплата, плата за воду, електрику, проїзд по місту тощо не входили до їхніх видатків.

В умовах зростаючого дефіциту продуктів харчування державні органи та місцева влада запроваджували заходи для його пом'якшання. Створена в Петрограді в січні 1916 року Особлива комісія, до якої входили представники законодавчих та громадських установ, на спеціальній нараді з продовольчого питання висловилась за встановлення по всій імперії трьох днів на тиждень, протягом яких не дозволялося вживання м'яса і м'ясних продуктів. У

ці дні закривалися бойні, заборонявся продаж м'яса у крамницях, ресторанах та ін. В такий спосіб влада намагалася скоротити споживання м'яса і зберегти худобу. Проте, бажаних результатів це не мало. На кінець 1916 року в урядових колах порушувалося питання про послаблення згаданого закону. Намагання влади покращити життя, запобігти розрусі й сповзанню в безлад не давали очікуваних результатів.

Із середини 1915 року у більшості фондів, товариств, комітетів джерела фінансування вичерпалися.

У 1916 році і на Чернігівщині діяльність благодійних організацій почала слабшати, що не дивно, враховуючи загальний спад патріотизму й появу антивоєнних настроїв у суспільстві. Матеріальне становище населення поступово гіршало, у той час як солдатські сім'ї, що отримували допомогу від казни, часто мали більш високий порівняно з іншими рівень життя, що аж ніяк не сприяло бажанню надавати їм допомогу.

24 листопада 1917 року в газеті "Наш край" було опубліковане останнє повідомлення про організацію допомоги воїнам-інвалідам.

Д. МАЛАКОВ

Український благодійник Олексій Якубенко і жіноча школа господарювання

Наприкінці XIX – на початку XX ст. серед численних форм благодійності практикувалося заснування притулків та різноманітних навчальних закладів. Це відповідало тогочасним загальногуманістичним настроям суспільства.

Сто років тому віддалена від центру Києва частина Лук'янівки – район Кирилівських висот та долина Сирця – вважалася околицею. Над мальовничими зеленими ярами й прияр-ками, серед гаїв та ставків селилася трудова інтелігенція, будували собі дачі й особняки замо-жні кияни. У різний час тут мешкали художник О. Мурашко, інженери Є. Патон, С. Тимошенко, письменниця О. Пчілка, композитори Г. Бобінський, М. Леонтович, К. Стеценко, архітектор Е. Брадтман, біолог М. Кащенко[1]. Більш-менш скромні, як на сьогодні, дачі й особняки сусідили зі звичайними хатинками й будиночками міської і приміської бідноти – "простим людом". На Лук'янівці було кілька військових казарм. Серед промислових підприємств тільки-но починали розбудовуватись майбутні заводи "Укркабель" (тепер вже неіснуючий) та "Артем".

Не випадково саме в цьому районі класових протиріч в робітничій школі-майстерні соціаліст Ювеналій Мельников став поширювати утопічні марксистські ідеї, підбурюючи робітничу молодь на соціальні заворушення[2]. Після його арешту в квітні 1896 р. й розгрому підпільного гуртка влада заходилась зводити як альтернативу Лук'янівський народний дім попечительства про народну тверезість. Тоді ж по всій Лук'янівці виникла мережа притулків і сиротинців.

А при парафіяльній церкві св. Федора 1906 р. утворилося Лук'янівське дамське попечительство про бідних з власним уставом, затвердженим київським губернатором[3]. Його очолила впливова лук'янівська особа – дружина дійсного статського радника Марія Францівна фон Рот. Дамське попечительство переймалося долями бідних дітей, наданням допомоги нужденним, поширенням початкової освіти, врешті-решт – попередженням революційних заворушень у суспільстві.

На початку 1911 р. Лук'янівське дамське попечительство про бідних ініціювало створення жіночої практичної школи домоведення (господарювання)[4]. До наглядового комітету увійшли інженер шляхів сполучень Олексій Якубенко, дружина голови Київського окружного суду Єлизавета Грабар (зберігся їхній модерний особняк на вул. Мельникова, 8), агроном Феодосій Гвоздик, представник земства адвокат Семен Дубинський, лікар М. Цигульський, настоятель церкви св. Федора священик Ісаакій Тарасевич, Марія Авраменко та інші впливові парафіяни[5].

Землю під будівництво нового закладу надав почесний голова наглядового комітету надвірний радник Олексій Федорович Якубенко[6]. Варто нагадати: це він, член Старої громади, свідомий українець, виконав перший проект упорядкування могили Тараса Шевченка з хатою наглядача біля неї та особисто керував усіма будівельними роботами, що велися на народні пожертви на Чернечій горі в Каневі у 1882–1884 рр.[7] У Києві О. Якубенко мешкав у власній садибі, мав нерухомість на вул. Жилянській, 54[8].

Умови дарування передбачали надання 5025 кв. саж. землі на Лук'янівці, у верхів'ях Кмитового яру, з яких 2000 кв. саж. – під садибу школи господарювання, а решта – на продаж, з тим, щоб отримані кошти використати на спорудження будинку школи та відповідних

служб. Частину коштів надали громада парафії, міська управа та земство. Проектував будинок інженер – добродійник О. Якубенко. Так само безоплатно різні фахівці виконали інженерне облаштування садиби.

Невдовзі на схилі Кмитового яру вже був готовий дво-триповерховий ошатний цегляний будинок під № 10, декорований у дусі пізнього неоренесансу, з гарним ґанком парадного входу з провулку, названого Якубенківським.

Серед жертводавців була відома в Києві дружина цукропромисловця, колекціонера та мецената Варвара Ханенко, яка надала кошти на влаштування оранжереї. Цеглу дали київські виробники Шевченко та Козинський, а ящик скла – Матусовський. Пані фон Рот подарувала пару курей породи Ланшан, кущі смородини та рослини для оранжереї. Інші відомі лук'янівці також дарували: хто пару курей, хто півня чи пару поросят, хто глобус, раму та полотно для екрана "чарівного ліхтаря". Від садівництва Мейєра (нині – агрофірма "Квіти України") надійшли виводок пекінських качок та пава, від міського садівництва – 40 кущів канн. Священики дарували ікони. Дехто просто давав гроші, частина коштів надходила від благодійних заходів. Школа навіть мала право виписувати з-за кордону навчальні посібники, новітні знаряддя обробітку ґрунту, сортове насіння тощо.

Згідно з ухваленим статутом, школа була розрахована на утримання на повному пансіоні (одяг, харчування) 30 учениць. Приймалися дівчатка віком 13–15 років незалежно від соціального стану, але християнського віровизнання. У першому наборі було 17 учениць, взятих із сиротинців та бідних родин. Зокрема, доньок дворян – 1, міщан – 3, селян – 8, військових – 4, чиновників – 1. Навчання тривало 2–3 роки. У школі викладали Закон Божий, письмо, читання, рахування, основи природознавства, домоведення, садівництво, городництво, тваринництво, молочарство, бджільництво, кулінарію, рукоділля, шиття, прання, співи. Школа готувала фахівців, які могли вести садибне й хатнє господарство у заможних родинах, ставила за мету "розвинути у вихованок господарські якості, вміння розподіляти свій час, дбайливість та почуття відповідальності за доручену їм справу, любов до природи, простого способу життя та прагнення використати набуті в школі знання з метою поліпшення умов сімейного побуту землеробського населення, зміцнення в ученицях релігійного почуття та любові до батьківщини". В уставі школи наголошувалося, що виховання учениць спрямоване на прищеплення гігієнічних навичок, "однак у тих межах, щоб не дати приводу до розвитку у вихованок школи схильності та звичок, які б не відповідали їхньому майбутньому трудовому життю. Відповідно до цього, як в одязі, так і в їжі та помешканні неприпустимі жодні надмірності, а весь спосіб учнівського життя має бути якомога простим і відповідним до умов побуту й віку учениць, привчати їх до догляду за собою без допомоги найманої прислуги".

Лише після трирічної практики безпосередньо в панських маєтках чи сім'ях випускниці мали надати звіт та відгук хазяїв і, в разі затвердження цього звіту радою школи, одержували свідоцтво про звання "домоводки".

День у школі починався о 6-й ранку взимку, а влітку – дещо раніше. Прибирання, вмивання, повторення "уроків". О 7-й – загальна молитва і чай. З 8-ї до 12-ї – теоретичні та практичні заняття. О 12-й – обід (по 100 г м'яса щодня, крім посту) та перерва до 14-ї, потім дві години занять та годинна перерва для вечірнього чаю та відпочинку, заняття до 19-ї. О 19-й – вечеря, уроки, ігри. О 21-й – загальна молитва і всі лягають спати.

До програми навчання входили науково-пізнавальні екскурсії на молочні ферми, у зразкові господарства, на сільськогосподарські виставки тощо[9].

Школа діяла до 1918 р. У міжвоєнний час тут містився дитячий будинок № 2 для дошкільнят. Особливо сутужно довелось вихованцям під час німецької окупації: діти голодували, були й смертельні випадки[10].

На жаль, 1955 р. вулицю Якубенківську перейменували на честь художника В. Тропініна, який жодного стосунку до цієї місцевості не мав. І так само “чомусь” немає згадки про свідомого українця та благодійника Олексія Якубенка у двотомному “Шевченківському словнику”.

---

[1] Друг О., Малаков Д. Особняки Києва. – К., 2004. – С. 616–617.
[2] Кононко Г., Чудновська І., Скуленко Г. Історико-революційні пам’ятні місця та пам’ятники Києва. – К., 1959. – С. 24–26.
[3] Державний архів м. Києва (ДАК). – Ф. 163. – Оп. 6. – Спр. 120. – Арк. 1–4зв.
[4] Там само. – Арк. 5–6.
[5] Там само. – Арк. 10.
[6] Там само. – Арк. 10.
[7] Чикаленко Є. Спогади. – Нью-Йорк, 1955. – С. 295; Тарахан-Береза З. Святиня. – К., 1998. – С. 151, 153, 156, 158, 159, 465–466.
[8] ДАК. – Ф. 143. – Оп. 2. – Спр. 2628. – Арк. 2.
[9] Отчёт о деятельности Киево-Лукьяновской практической школы домоводства с 7 марта 1911 по 1 января 1912 года. – К., 1912.
[10] ДАК. – Ф. Р.2412. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 30.

А. МАТЮШЕНКО

Громадська діяльність Павла Степановича Коробки

Серед імен громадських діячів та доброчинців минулого, знаних і збережених в пам'яті вдячних нащадків, є й такі, що тільки сьогодні повертаються із забуття стараннями ентузіастів-краєзнавців. Життя Павла Степановича Коробки як приклад безкорисливого служіння суспільству, подвижництва та самопожертви варте нашого доброго спомину.

Народився Павло Степанович в 1846 р. в родині заможного поміщика, полковника Степана Антоновича Коробки. З містечком Мрин (тепер – село Носівського району), де було велике земельне володіння – маєток матері Людмили Платонівни, пов'язані не тільки юнацькі роки, а й, власне, вся подальша громадська діяльність П.С. Коробки. Саме мати посіяла в його душі благодатні зерна любові до людей, відповідальності й небайдужості. Ці ж принципи сповідувала і сама, зазнавши великого особистого горя – раптової смерті п'ятьох дітей (Павло був найменший і єдиний, хто залишився живим). Відомим громадським діячем, добродійником був і брат Людмили Платонівни – генерал-лейтенант Леонід Платонович Рудановський.

По закінченні Ніжинської гімназії, а потім ліцею, Павло Степанович вступив до юридичного факультету Київського університету. Наслідуючи славні традиції цього вузу і відчуваючи душевний поклик до "якомога більшого здійснення добра в житті", він разом з іншими студентами щомісячно вносив гроші на початкові школи, споживчі крамниці, робітничі майстерні.

Після закінчення університету Павло Степанович здобув ще одну освіту – педагогічну, у вчительській семінарії. Мабуть, відчував тоді, що просвітництво стане важливою часткою його життя. Професійна кар'єра, розпочавшись з посади мирового судді в Ніжинському і Борзнянському повітах, продовжилась в Петербурзі, теж мировим суддею. Це була довга і успішна кар'єра протягом 1878–1903 років. Він здобув ім'я і високий авторитет, чин статського радника, був обраний до Державної думи. Багато друкувався як на професійні (5 випусків "Заметок мирового судьи"), так і на загальнолітературні теми (статті до видань М.В. Гербеля "Русская хрестоматия", "Нежинская гимназия высших наук").

Окрема тема – його турботи про суспільні потреби. В Ніжині він протягом двох років був головою вчительської ради, займався улаштуванням початкових шкіл, вчительських курсів. В Чернігові обирався членом губернської економічної ради, неодноразово робив щедрі дарунки музею архівної комісії, наприклад: коштовний порцеляновий посуд. В Петербурзі переймався долею бідних і хворих дітей, свої думки щодо цієї болючої проблеми виклав окремою книгою.

Для покращання діяльності земських установ і міських управ Павло Степанович вніс слушну пропозицію проводити ревізію їх силами професійних урядових контролерів. З позиції свого 32-річного юридичного досвіду висловлювався щодо реорганізації місцевих судів, їхньої незалежності та незмінності терміном 25 років, необхідності залучення до них освічених, порядних людей.

Ще одна ідея, яку активно пропагував П.С. Коробка, – створення хутірських фермерських господарств, в яких вбачав серйозний резерв інноваційного розвитку сільського господарства. Під зразкові хутори він навіть пропонував свої землі у Мрині, а головне – виступав за припинення дії закону "Про розмежування" 1859 р., що накладав на селян Чернігівської і Полтавської губерній певні обмеження в користуванні їхніми польовими

наділами.

Проте, як людина державницького мислення, далекоглядна, Павло Степанович розумів, що землі у селян небагато і не стане більше. А раціонально, високопродуктивно користуватись нею вони не вміють через неосвіченість і відсутність професійних агрономічних навичок, саме це він вважав головною причиною всіх селянських злиднів. Намагаючись допомогти найбільш нужденним своїм землякам, запрошував їх до Петербурга, влаштовував по знайомих на роботу. Але головні його проекти, націлені на майбутнє, були пов'язані з освітою.

Ще у 1868 р. в абсолютно неписьменному Мрині П.С. Коробка відкрив початкову школу і деякий час сам вчителював у ній. В 1900 р. за власні кошти і на власній землі збудував двокласне училище на 130 вихованців, з окремим помешканням для вчителів та бібліотекою в декілька тисяч томів.

Для отримання таких необхідних селянам професійних знань П.С. Коробка побудував у Мрині ремісниче училище, назване Леонідівським на честь дядька. Відкриття відбулося в 1901 р. На урочистостях були присутні перші особи Чернігівської губернії, поважні гості з Петербурга. Губернатор Є.К. Андрієвський у вітальному слові підкреслив, що подія, якій міг би позаздрити будь-який куточок Росії, завдячує виключно приватному почину і значному матеріальному пожертвуванню П.С. Коробки. В училищі працювали 3 відділення – ковальське, слюсарне, столярне, навчались 40 юнаків. Протягом трьох років з них готували тямущих прикажчиків, майстрів по виробництву необхідного селянського реманенту та ремонту сільгосптехніки.

Якщо ремісниче училище було першим у губернії навчальним закладом такого типу, то ще одна освітня новація невтомного ентузіаста стала подією винятковою в масштабах всієї країни. В 1903 р. у Мрині відкрилась жіноча школа сільського домоведення і садибного господарства. Це була перша в Росії школа, заснована спеціальним урядовим рішенням, і в цьому полягала її унікальність. Проект, розроблений і поданий до міністерства народної освіти, зацікавив не тільки уряд, а й місцеві громадські кола. Тож фінансування будівництва і подальшої діяльності школи здійснювалось як державним коштом, так і внесками від Чернігівського губернського і Ніжинського повітового земств. Та все ж таки левову частку всіх витрат взяв на себе П.С. Коробка: на його 20 дес. землі звели 18 будівель, крім того, для господарських потреб він виділив 10 дес. сінокосу та 30 дес. ріллі. Всього матеріальний внесок Павла Степановича перевищував 50 тис. рублів.

Він завжди підкреслював, що від заснування школи не має для себе жодного зиску, а піклується виключно про інтереси суспільства і здійснює мрію матері, чиїм ім'ям був названий навчальний заклад. 60 вихованок впродовж трьох років вивчали садівництво, городництво, квітникарство, свинарство, бджільництво, молочне господарство, рахування; отримували глибокі знання з хатнього господарювання, вивчали і загальноосвітні дисципліни. Таким чином жінка, яка, за словами П.С. Коробки, є силою духовного життя суспільства, стає провідником його прогресу, сприяє зміцненню державної економіки і добробуту всіх прошарків населення, що, власне, і було метою школи.

Діяльність ремісничого училища і жіночої школи домоведення (остання перепрофільована в 1911 р. на учительську семінарію) набули доброї слави далеко за межами губернії своїм високим педагогічним фаховим рівнем.

Не існувало жодних майнових, релігійних або станових обмежень для вступу до Людмилинської жіночої школи, крім обов'язкової початкової освіти. Павло Степанович підтримував стипендією незаможних учениць, влаштував гуртожиток для 26 пансіонерок, був почесним попечителем школи. На фасаді школи викарбуваний девіз:

"Будите мысль, будите жизнь,

На труд разумный направляйте.
Будите мысль, будите жизнь
И лучший век подготовляйте”.

Стараннями П.С. Коробки і його сподвижників було багато зроблено для того, щоб справді розбудити думки своїх земляків, дати їм знання, полегшити життя. Він побудував у Мрині величний кам’яний храм, за що отримав особисту подяку від єпископа Чернігівського і Ніжинського Антонія, організував при храмі чудовий хор, домігся церковного опікунства; створив пожежну команду, відкрив притулок для немічних, сільську лікарню.

Було у Павла Степановича ще багато ідей: і кредитна спілка, і оренда всіма бажаючими сільськогосподарської техніки, і народний дім з читальнею. Розпочалися роботи по прокладанню вузькоколійки для вивезення продукції Людмилинської школи, були задуми щодо зведення заводу по виробництву скла на річці Остер.

Найбільше, чого хотів особисто для себе Павло Степанович за те, що десятки років сіяв “разумное, доброе, вечное” серед народу, – всього-на-всього “спасибо сердечное” від тих, кому служив самовіддано. Якими ж химерними були мрії ідеаліста Некрасова, якого П.С. Коробка цитував на III з’їзді російських діячів технічної і професійної освіти, і мрії самого мецената.

Революцію він зустрів вже старою, немічною людиною. Добровільно віддав новій владі все, що мав: і землі, і майно. Коли в село вступили німці і денікінці, відмовився від контрибуції. Єдине, що попросив для себе – кімнату та грядку під квітник. Потребував стороннього догляду, але йому не дозволили нікого найняти. У радянської влади було своє уявлення про вдячність родині П.С. Коробки: сімейний склеп на сільському кладовищі був зруйнований і пограбований, а самого Павла Степановича восени 1920 р. заарештували і відправили до Ніжинської в’язниці. Зважаючи на те, що не збереглося документальних підтверджень його перебування ані в Ніжинській, ані в Чернігівській тюрмах, можна здогадатись: десь по дорозі безпорадну стару людину просто знищили. Немає в нього могили, але слід на землі залишився. Стоїть у селі будівля Людмилинської школи – тепер ПТУ № 33. Ремісниче училище продовжило своє існування і після революції, з його стін вийшли сотні прекрасних механізаторів, нині в його приміщенні – середня школа. В садибі Павла Степановича – дільнична лікарня. Зберігся і збудований ним храм.

Але ж важливіше за всі споруди – пам’ять. Про неї турбуються небайдужі до історії рідного краю люди, як-от Олена Миколаївна Морозова – внучка мринської вчительки Катерини Василівни Скороход. Вона зробила і розповсюдила копію книги “Общественная деятельность П.С. Коробки 1868–1903” – документальний опис його життя з унікальними фотографіями, спогадами. В кінці 1990-х років публікації, присвячені Павлу Степановичу, стали з’являтись у пресі, наукових виданнях, у місцевій школі оформлена меморіальна експозиція.

Так, спільними зусиллями повертається до сучасників велична і водночас скромна постать видатного українського мецената, справжнього патріота своєї Батьківщини.

---

1. Андрієнко М. Павло Коробка – громадянин і меценат // Носівські вісті. – 2001. – 17 листопада.
2. Архипастырское благословение…его преосвященства Антония, епископа Черниговского и Нежинского… действительному статскому советнику П.С. Коробке // Черниговские епархиальные известия. – 1898. – № 2. – С. 66.
3. [Благодарность П.С. Коробке за дар, поступивший в Музей архивной комиссии] // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1913. – Вып. 10. – С. 249.
4. [Благодарность П.С. Коробке за дар, поступивший в Музей архивной комиссии] // Труды Черниговской губернской архивной комиссии.– 1915. – Вып. 11. – С. 199.
5. Коняченко М. Меценат і сівач добра // Просвіта. – 1997. – 10 травня.
6. Коробка П.С. Как нужно устроить местный суд // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 12. – С. 36–61.

7. Коробка П.С. Ревизия земских учреждений и городских управ // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 11. – С. 61–64.
8. Коробка П.С. Безотлагательные меры для правильного устройства сел Черниговской губернии в связи с хуторским хозяйством // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 7–8. – С. 128–141.
9. Об избрании [П.С. Коробки] от Нежинского земства на общеземский съезд по народному образованию в Москве // Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – № 12. – С. 150.
10. Об учреждении Людмилинской женской школы сельского домоводства и усадебного хозяйства в местечке Мрине Нежинского уезда Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 3. – С. 1–2.
11. Общественная деятельность П.С. Коробки. 1868–1903 гг. – С.-Петербург: Типография газеты “Новости”, 1904. – 47 с.
12. Положение о Людмилинской женской школе сельского домоводства и усадебного хозяйства в местечке Мрине Нежинского уезда Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 3. – С. 2–4.
13. Проект устройства в м. Мрине Черниговской губернии Нежинского уезда Людмилинской женской школы сельского домоводства земледельческого характера // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 12. – Прилож. – С. 1–20.
14. Ткаченко В. Громадська діяльність П.С. Коробки // Література та культура Полісся. Вип. 21 / Ніжинський держ.ун-т. – Ніжин, 2002. – С. 281–283.
15. Чекан А. Старанням ентузіастів // Носівські вісті. – 1999. – 12 червня.

Л. МОГИЛЬНИЙ

Меценатство українських лібералів наприкінці XIX – початку XX століть

З розвитком та зміцненням українського національно-визвольного руху наприкінці XIX – початку XX ст. українці зрозуміли важливість матеріальної та фінансової підтримки освіти, книговидавництва, заходів, спрямованих на відстоювання національно-культурних інтересів українського народу. Більшість українських діячів, що мали значні кошти, гуртувались у ліберальних напівлегальних об'єднаннях – громадах, які діяли в найбільших містах України. Серед тих, що отримали найбільшу допомогу від меценатів, варто назвати Київську, Чернігівську, Одеську, Полтавську, Катеринославську, Кам'янець-Подільську, Лубенську громади. Основна діяльність громадівців полягала у виданні українських книжок, проведенні літературних свят, відзначенні шевченківських роковин, відкритті та підтримці недільних шкіл тощо.

Керівні органи громад вишукували реально можливі кроки для популяризації і підтримки громадських та культурно-освітніх заходів, спрямованих на піднесення української національної самосвідомості. Громадівці зважали і на той момент, що окремі заходи могли бути не реалізованими, тому намагалися не політизувати їх, оскільки політичною діяльністю могли спровокувати репресії з боку органів місцевої влади. Вони більше уваги зосереджували на поширенні освіти серед населення, публікації науково-популярних книжок та брошур з історії України, етнографії українського народу тощо.

Історіографія питання досить численна і різноманітна, однак значна частина досліджень, статей та розвідок присвячена лише найбільш відомим меценатам-лібералам В. Симиренку або Є. Чикаленку. Що ж до меценатської діяльності інших постатей ліберального українства кінця XIX – початку XX ст., то на їхні справи зверталося менше уваги, незважаючи на той факт, що їхній внесок був не менш важливим і також заслуговує повноцінного дослідження.

В. Симиренко, який щорічно виділяв десяту частину своїх прибутків на "українську справу", на власні кошти заснував народний театр, фінансово підтримував часописи українофілів та галицьких українців "Киевскую старину", "Літературно-науковий вісник", "Україну", частково – газети "Громадська думка", "Рада", видавництво "Вік", засноване Київською громадою, видання праць М. Драгоманова, О. Кістяківського, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, компенсував окремі витрати Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Тривалий час В. Симиренко перебував у складі Київської громади, на потреби якої щорічно виділяв дві тисячі карбованців. Відомий український промисловець також допомагав реалізовувати культурно-просвітницькі проекти й інших українських громад та товариств, розташованих і в Росії, і в Австро-Угорщині. Весь свій статок у 10 млн. крб. заповів на розвиток української справи під опікою заснованого ним "Товариства допомоги українській літературі, мистецтву, науці".

Є. Чикаленко до 1900 р. був членом Одеської громади, згодом переїхав жити до Києва і став активним членом Київської старої громади, а у 1897–1904 рр. – також і Всеукраїнської загальної безпартійної демократичної організації. З 1904 р. належав до Української демократичної партії, з 1905 р. – Української демократично-радикальної партії. У 1893–1898 рр. зусиллями Одеської громади був підготовлений і виданий за фінасування Є. Чикаленка "Словарь російсько-український"[1]. Разом із В. Симиренком та Л. Жебуньовим

Є. Чикаленко фінансував видання щоденних українських газет "Громадська думка" (1906 р.), "Рада" (1906–1914 рр.), допомагав журналу "Селяни", виплачував гонорари та премії за найкращі історичні, наукові та художні твори, опубліковані в часописах "Киевская старина" та "Україна". Виділив також 25 тис. крб. на будівництво "Академічного дому" у Львові, де жили львівські студенти. Профінансував організацію Українських наукових курсів у Львові. У 1908 р. після заборони діяльності українських політичних організацій Є. Чикаленко виступив одним із засновників Товарства українських поступовців.

Значну підтримку газеті "Громадська думка" окрім Є. Чикаленка надавав В. Леонтович, який фінансував її діяльність аж до закриття в серпні 1906 р. В. Леонтович був учасником національного руху, членом Київської Старої громади, згодом входив до Ради Товариства українських поступовців. Разом із Є. Чикаленком виділяв кошти на видання єдиної у Наддніпрянській Україні щоденної української газети "Рада". З 1915 р. брав участь у роботі комітету Союзу міст Південно-Західного фронту, який займався наданням благодійної допомоги пораненим і хворим бійцям на фронті та в тилу, біженцям та місцевому населенню в районі бойових дій. Активно співпрацював з журналом "Літературно-науковий вісник". В. Леонтович вважав, що любов до Батьківщини повинна сприяти пробудженню в людях почуття відданості краю, заохочувати їхнє бажання допомогти власному народові, незважаючи на особисту вигоду, спрямовуватися на покращання становища певної верстви населення. Наявність тих чи інших соціальних переконань, на думку В. Леонтовича, може тільки роз'єднати і зменшити чисельність працівників національного відродження[2].

У Полтаві благодійністю займався представник Полтавської громади Г. Маркевич, який фінансово підтримував видання українських книжок, підручників, творів українських письменників та газету "Рідний край", брав участь у споруджені пам'ятника прославленому родоначальнику української літератури у Полтаві[3]. Відкриття пам'ятника І. Котляревському 30 серпня 1903 р. за участі близько 200 осіб стало своєрідною публічною маніфестацією, на яку прибуло багато відомих представників української інтелігенції як з Наддніпрянської, так і з Західної України[4]. За підтримки Г. Маркевича у Полтаві була заснована школа імені І. Котляревського.

Г. Маркевичу активно допомагали М. Дмитрієв, брати В. та С. Шемети, П. Чижевський, які виділяли кошти на заходи, ініційовані Полтавською та Лубенською громадами. Зокрема, брати Шемети профінансували видання газети "Хлібороб", що послідовно відстоювала інтереси українського селянства в умовах революції 1905 р. Видання виходило накладом 5 тисяч примірників. Газета проголошувала: "Кличемо усіх прихильників народу, усіх, хто бажає щастя упослідженим, робочим людям, кличемо до спільної праці економічної та національної на користь рідного краю"[5]. За допомогою П. Чижевського був створений друкований орган українських депутатів Державної думи – газета "Рідна справа – вісті з Думи".

Заходи щодо підтримки української справи у Чернігові здійснювали переважно такі діячі земств, як І. Шраг, В. Андрієвський, О. Тищинський, Б. Грінченко, О. Русов[6], у Одесі – М. Комаров, С. Шелухін, О. Андрієвський, Є. Чикаленко та інші.

Надії українцям на піднесення національно-визвольного руху та скасування утисків української мови і культури дали революційні події 1905 р. і проголошення царського маніфесту 17 жовтня 1905 р.

Суттєву допомогу українські меценати-ліберали надали становленню та розвитку культурно-освітніх організацій – "Просвіт". У Києві вони допомогли "Просвіті" сформувати велику українську книгозбірню, яка нараховувала більше 2 тисяч томів. Б. Грінченко початок освітньої діяльності Київської "Просвіти" порівняв з хвилями, які понесуть світло науки і мистецтва в найдальші закутки нашої Вкраїни, поширять і зроблять популярними надбання

української та світової культури.

Українські меценати підтримували не лише освітні заходи в містах. Ліберальне українство пам'ятало про важливість підтримки сільського населення України, яке також робило свій посильний внесок у вирішення українського національного питання в Російській імперії. Надавалася допомога у формуванні сільських бібліотек, хат-читалень, забезпеченні їх новими україномовними книгами та національною періодичною пресою. Так, меценати Кам'янець-Подільської "Просвіти" заснували 5 сільських бібліотек, Катеринославської – 6, благодійники Житомирської громади сприяли закупівлі великої кількості книжок для розповсюдження серед селян.

За сприяння доброчинців було також засноване Київське наукове товариство імені Тараса Шевченка. Фінансувати діяльність товариства погодилися відомі українські меценати В. Симиренко та М. Лозинський.

Таким чином, ліберальне українство взяло активну участь у здійснені заходів, спрямованих на підтримку освітніх, культурних потреб українського народу. В. Симиренко, Є. Чикаленко, П. Чижевський, С. Шемет та інші заможні українці спрямували частину власних коштів на підтримку українського національного руху, тим самим підтверджуючи свою любов до Батьківщини, до українського народу, до потреб простого люду в Україні. Меценатська діяльність українства ще раз підтвердила вислів Є. Чикаленка, що Батьківщину потрібно любити не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені.

---

[1] Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років (Спомини) // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст. / Під ред. М.С. Грушевського. – К.: ДВУ, 1928. – Кн. 2. – С. 5–9; Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Львів, 1925. – Ч. 2. – С. 6–8.

[2] Леонтович В. Спогади. З часів 1890–1917 рр. // Тризуб. – 1928. – № 26 (132). – С. 8–9.

[3] Житецький І. Олександр Олександрович Русов // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 185.

[4] Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття. – К.: НВЦ "Київський університет", 2005. – С. 78.

[5] Хлібороб. – 1905. – № 1. – 12 листопада. – С. 1.

[6] Грінченкова М., Верзілов А. Чернігівська українська громада // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали . – К.: Держвидав України, 1928. – С. 480–484.

А. МОРОЗОВА

Будинок виховання бідних дворян

Невід'ємною складовою частиною національного минулого є історія української благодійності. Традиція добродійності сьогодні надзвичайно актуальна як у науковому плані, так і у практичному застосуванні, що спонукає постійно звертатися до її історичного досвіду.

Наприкінці XVIII ст. держава прагнула до співпраці з суспільством у сфері благодійності, намагалася зберегти і зміцнити власну соціальну опору, що призвело до виникнення серед іншого складних за своєю природою, внутрішньо суперечливих державно-громадських інституцій – приказів громадської опіки. Відповідно до указу 1775 року "Про установи для управління губерній" на них покладалося влаштування та утримання сирітських будинків та будинків виховання, притулків для дітей та дорослих, лікарень, будинків праці, народних шкіл тощо[1].

У віданні Чернігівського приказу громадської опіки якраз і перебував заснований у 1804 році Будинок виховання бідних дворян.

Проблема доброчинності у Російській імперії почала досліджуватися із середини 50-х років XIX ст. До 1881 року було опубліковано майже 4000 книг і статей, присвячених цьому питанню, що свідчить про інтерес громадськості до зазначеної проблеми[2]. Теоретичне осмислення цього явища розпочалося з кінця XIX ст. Взагалі, до 1917 року бібліографія з теми благодійності налічувала десятки тисяч найменувань спеціальних книг, брошур, статей та нотаток у періодичних виданнях. В них висвітлювалися як загальні риси благодійності, так і окремі її види та напрями[3]. Та незважаючи на велику кількість праць, окремі аспекти історії Чернігівського будинку виховання бідних дворян були розглянуті лише П.М. Добровольським[4].

Після 1917 року доброчинність була визнана явищем класового суспільства. Тому, як проблема взагалі, так і історія Будинку виховання зокрема, за радянських часів зовсім не досліджувались.

Тільки наприкінці 80-х років XX ст. відродився інтерес до історії благодійності. Сучасні російські науковці чимало зробили у вивченні цієї проблематики, приділивши значну увагу доброчинності як явищу суспільного життя, державній політиці з цього питання в різні періоди історії тощо[5].

Українські дослідники дедалі більше прилучаються до вивчення історії вітчизняної благодійності. Вони, зокрема, розглядають становлення й функціонування у XIX – на початку XX ст. переважно на регіональному рівні мережі інституцій громадської[6], церковної[7] благодійності, приказів громадської опіки[8] в Україні. Багато науковців звернулися до діяльності окремих відомих доброчинців та меценатів[9].

Проте дослідження з історії Будинку виховання бідних дворян у Чернігові сьогодні відсутні. Мета пропонованої статті – охарактеризувати особливості організаційної форми даної інституції та соціальні результати її діяльності протягом усього часу існування (1804–1840 роки).

Думка про заснування у Чернігові Будинку виховання бідних належала малоросійському генерал-губернатору князю Олексію Борисовичу Куракіну. В той час у Чернігові постало питання будівництва приміщення для малоросійського генерал-губернатора, але відповідного місця не знайшлося. Тоді було вирішено обміняти маєток Чернігівського

архієрейського будинку "Бобровщина" разом із заміським будинком архієрея на більш потрібні для духовного відомства казенні угіддя. Відповідно до височайшого повеління від 22 жовтня 1802 року обмін був здійснений і, таким чином, заміський архієрейський будинок разом з іншими будівлями та ділянкою землі, яка починалася від губернаторської садиби[10] (тепер це територія військово-історичного музею) надійшов у розпорядження О.Б. Куракіна. Але, як відомо, генерал-губернатору не сподобався тогочасний Чернігів і він відмовився від будівництва в ньому своєї резиденції. А існуючі будівлі літнього архієрейського будинку князь вирішив використати під Будинок виховання бідних[11].

З приводу його заснування О.Б. Куракін листувався з попечителем Харківського навчального округу графом Северином Осиповичем Потоцьким, якому згідно із законом від 24 січня 1803 року були підпорядковані навчальні заклади майже усієї Південної Росії, у тому числі Чернігівської губернії. О.Б. Куракін розглядав Будинок виховання бідних як самостійний заклад. А граф С.О. Потоцький вважав необхідним об'єднати його з гімназією, заснування якої у Чернігові передбачалося Попередніми правилами народної освіти, затвердженими 26 січня 1803 року[12]. О.Б. Куракіну вдалося отримати через того ж С.О. Потоцького дозвіл міністра освіти графа Петра Васильовича Завадовського на заснування Будинку виховання бідних. У короткий термін Мироносицька церква, яка існувала при головному будинку, була скасована, зроблені інші необхідні приготування[13].

В цей же час відбувалося жваве листування О.Б. Куракіна з чернігівським цивільним губернатором. Так, 23 січня 1804 року він пише: "Обращая внимание на учреждение богоугодных заведений по губернии, Вашим превосходительством начальствуемой, во исполнение Высочайшего Его императорского величества указа на мое имя в 20 день июня прошедшего 1803 года состоявшегося, в коем все нужные распоряжения губернскому правлению 12 текущего месяца мною даны для скорейшего открытия предположенного в городе Чернигове дому воспитания бедных, на основании краткого начертания, Высочайшего утверждения удостоенного…

А по малости казенных строений помещение воспитанников на время в доме, мною ныне занимаемом, Ваше превосходительство покорно прошу, яко главного попечителя всего относящегося до призрения человечества, не оставить от стороны Вашей начальственным содействием, чтобы и сия дома воспитания бедных учреждения, восприяла свое начало со всевозможным поспешанием"[14].

Але місцеві урядовці не поспішали, тому малоросійському генерал-губернаторові довелося 23 лютого 1804 року поквапити чернігівського цивільного губернатора І.В. Френсдорфа[15].

Та попри усі труднощі Чернігівський будинок виховання бідних для 50 дітей був урочисто відкритий 1 травня 1804 року[16]. Князь О.Б. Куракін на відкритті присутнім не був через нелюбов до надмірних "панегіриків" на власну адресу. Його опікування новостворе-ним закладом виявилося у складанні особливого "Нарису" (рос. "Начертание" – *А.М.*), так би мовити статуту Будинку: "Дом воспитания бедных учреждается для вспомоществования неимущим, кои детей своих просвещать в науках и образовать воспитанием не в силах. Дом сей будет от Приказа общественного призрения, который с утверждения главного начальства определяет в оный директора и его помощников. Под именем неимущих разумеются те, кои действительно, по свидетельству местного начальства и по точному осведомлению Приказа общественного призрения, таковыми найдутся.

Полный комплект воспитанников в числе своем простирается до 50, кои одеждою и всем содержанием обеспечиваются из суммы, для сего дома определенной.

Не возбраняется принимать в дом сей, если кто пожелает, пансионеров, с платою за каждого в год по 100 рублей.

Лета приемлемых на воспитание назначаются от 8 до 12 и с обыкновенными, как и по всем прочим заведениям наблюдениями, чтобы оные были во всем здоровы.

Различие состояния приема воспитанников не ограничают, а только в здании для помещения их назначаются два отделения, один для дворянства, другое для разночинцев.

Пансионеры по роду их состояния должны быть нераздельно с воспитанниками, и никакой особенности в положении для себя не требовать.

Время пребывания воспитанников в попечении сего учреждения определяется семь лет.

Время же пребывания пансионеров остается на воле платящих за их содержание.

Образование в воспитании, быв предметом сего учреждения, все к тому нужное должно быть введено, для чего и заимствовать оное из правил и положений разных подобных издавна существующих в столицах заведений.

Время для упражнения воспитанников распределяется сообразно назначаемого для наук в училище и в гимназию, куда воспитанники каждодневно ходить будут под присмотром директорских помощников, остальное же затем дабы от праздности ко вреду не обратилось, расположится по соображению начальства.

Директор со своими помощниками от должности своей должны быть неотлучны; всегдашнее его с воспитанниками пребывание обеспечит ожидаемый успех сего заведения.

Оказываемые по экзаменам успехи директором училища должны быть засвидетельствованы письменно директору воспитания, ибо сии свидетельства, купно с одобрением надзирающих в доме воспитания о поведении и нравственности воспитанника, составляют аттестат, с которым воспитывающиеся выпускаться будут.

Если способы учреждения сего дозволят, то начальство не оставит пещись о приеме таковых учителей, коих по общему положению в гимназиях и училищах определено не будет, и кои по предмету воспитания юношества найдутся не бесполезными.

Для надзирания за лучшим успехом в предмете учреждения дома воспитания бедных, начальник губернии пригласит лучших живущих в городе дворян к составлению комитета, которому все учреждения дома и поставленные начальники и самые воспитанники вверены быть должны”[17].

Таким чином, при Будинку виховання бідних окремої школи не було. Діти мали навчатися в існуючих навчальних закладах. 1805 року народна школа була реорганізована у гімназію й вихованці отримали змогу навчатися у гімназії та повітовому училищі[18].

Прикази громадської опіки фінансувалися державою лише при заснуванні (15 тис. руб.). Надалі на створення різних закладів їм дозволялося примножувати капітал за рахунок фінансових операцій, ведення самостійної господарської діяльності й добровільних пожертв[19].

При утворенні Будинку його директор просив виділити з приказу громадської опіки одночасно 6150 руб. та щорічно – по 4500 руб.[20] Але цих коштів було недостатньо, про що свідчить і той факт, що всі навчальні посібники та підручники були надані вихованцям з бібліотеки Чернігівської гімназії[21]. Взагалі життя в Будинку нагадувало гімназичне, він був, так би мовити, її частиною, яка відділялася від головного гімназичного корпусу лише садом.

В лютому 1808 року сталася значна подія в житті закладу – вихованці були переведені до новозбудованого приміщення, яке знаходилося “поблизу селища Бобровиця”[22].

При відкритті Будинку до нього було прийнято лише 19 дітей, а наприкінці травня 1804 року загальна кількість вихованців становила 42 особи, з яких 19 (11 дворян та 8 різночинців) були зараховані до головної народної школи[23].

22 грудня 1805 року О.Б. Куракіним був встановлений час зарахування до Будинку на

казенне утримання – на початку січня, пансионерів – на початку січня та липня[24].

Штат Будинку, затверджений 19 березня 1804 року, складався з директора, двох його помічників, кухаря, робітника при кухні, ключника при коморі, хлібниці, прачки та двірника[25]. Як бачимо, кількість безпосередніх вихователів була обмежена, а за фаховим рівнем серед директорів (згодом посада перейменована у наглядача) та їхніх помічників за весь час існування закладу не було осіб з педагогічною освітою або тих, хто мав досвід роботи з дітьми.

Так, першим директором Будинку став губернський землемір Соколов, призначений О.Б. Куракіним за "нравственные знания и добродушие"[26]. Та невдовзі він помер і почалися пошуки нового наглядача. Врешті-решт генерал-губернатор запропонував на цю посаду Х.І. Шнейдера[27]. Христофор Іванович (народ. 1752 року) походив з "гессен-дармштадтських дворян". До 1799 року перебував на військовій службі, в листопаді 1800 року переведений до Герольдії, яка у липні 1801 року призначила його городничим м. Гадяча. 23 лютого 1806 року 54-річний Х.І. Шнейдер затверджений наглядачем Будинку виховання у Чернігові[28].

Після Х.І. Шнейдера цей дитячий заклад очолив Ф.В. Грембецький (народ. 1774 року). Федір Васильович також походив з дворянської родини. Служити почав ще 1784 року на різних посадах в установах Чернігівської та Катеринославської губерній, Таврійської області, а 1790 року вступив на військову службу й неодноразово достроково нагороджувався чинами "за отличия в сражении". 1797 року Федір Васильович звільнився за власним бажанням з військової служби та працював на виборних посадах у Чернігівській губернії. А 31 грудня 1808 року призначений наглядачем Будинку виховання бідних[29] і був ним понад 20 років. Важко судити про діяльність Ф.В. Грембецького на педагогічній ниві протягом усього часу його керівництва, але залишилися спогади вихованця, який поступив до Будинку в 1827 році: "В воспитательном доме я застал еще стародавнего смотрителя этого воспитательного дома – Грембецкого. Он сидел тут что-то лет с двадцать. Жирная, мешковатая, обрюзглая личность, не вылезавшая из грязнейшего халата. Он почти не выходил из дому вовсе. В мое время из воспитанников видели его только горькие субботники*"[30]. Про наступних наглядачів Будинку відомості відсутні, лише є згадка про те, що 1837 року наглядачем був майор Соколовський[31].

Нагляд за вихованцями, крім керівника закладу та його помічників, був покладений також на директора училищ Чернігівської губернії. Ще 7 серпня 1806 року О.Б. Куракін звертається до приказу громадської опіки з "пропозицією" наглядачеві Будинку надавати директорові училищ наступні відомості:

1) про необхідні для утримання вихованців харчі, одяг та взуття;

2) про випадки захворювання дітей;

3) про новоприйнятих вихованців[32].

Як вже зазначалося вище, на утримання вихованців кошти виділялися приказом громадської опіки. Сума утримання пансіонерів була встановлена ще у "Нарисах" О.Б. Куракіним і певний час залишалася незмінною[33], а в середині 1830-х років становила вже 250 руб. на рік.

Олексій Борисович Куракін 1808 року залишив посаду малоросійського генерал-губернатора, але продовжував опікуватися заснованим ним закладом. Щорічно він перераховував 2000–3000 руб. на утримання певної кількості дітей. Це дало змогу утримувати у Будинку виховання бідних його коштом у 1810 році 20, 1812 – 20, 1814 – 17, 1815 – 15 пансіонерів[34].

З часом кількість вихованців зросла, але постійно збільшувалась і кількість бажаючих

* ***"Субботники"*** – щомісячне покарання вихованців за погані поведінку та навчання.

зарахувати до Будинку своїх дітей та підопічних. Прохачі зверталися як до чернігівського цивільного губернатора, так і безпосередньо до малоросійського (згодом – чернігівського, полтавского і харківського) генерал-губернатора, який зазвичай і вирішував першочерговість зарахування та за який кошт – казенний (за рахунок Будинку або додаткових асигнувань приказу громадської опіки) чи пансіонерами (за рахунок внесків О.Б. Куракіна чи на кошти рідних та опікунів)[35].

Але не все йшло добре. 1824 року помічник наглядача Будинку титулярний радник Товстоліс подав рапорт чернігівському цивільному губернаторові П.І. Могилевському про зловживання наглядача Ф.В. Гребецького. Розпочалося розслідування, але приказ громадської опіки не поспішав надавати відомості щодо цієї справи[36]. Губернатор особисто відвідав Будинок виховання і 16 квітня 1825 року повідомив приказ громадської опіки про слушність скарг вихованців на незадовільне їхнє забезпечення, зокрема взуттям. П.І. Могилевський запропонував купувати взуття для вихованців, а не виготовляти його силами працівників Будинку[37].

Чернігівський цивільний губернатор П.І. Могилевський доповів малоросійському військовому генерал-губернаторові М.Г. Рєпніну про становище Будинку та вихованців і запропонував наступні заходи щодо його покращання:

– вихованців П. Марачевського, А. Кампа, О. Моцієвського та Й. Десенця "как головных виновников в составлении на своего начальника жалоб и мятежном происшествии, происходившем в Доме воспитания бедных, для примера другим выключить из оного";

– Товстоліса вислати з Чернігова, оскільки він може продовжувати "укреплять в юных сердцах строптивость против начальства", а це, на думку губернатора, буде шкідливим як для вихованців, так і для служби, до якої вони готуються;

– заготівлю взуття здійснювати лише за домовленістю з підрядниками, які мають відповідати за його якість;

– якість речей, які виготовляються у самому Будинку, повинна контролюватися приказом громадської опіки;

– збільшити утримання вільнонайманим працівникам Будинку на 50 %;

– побудувати приміщення, необхідні для дотримання санітарно-гігієнічних норм.

Усі запропоновані заходи були підтримані малоросійським військовим губернатором, а титулярний радник Товстоліс "висланий від його сиятельства до Полтави під нагляд поліцмейстера як людина, яка дихає ябедою"[38].

Не залишався Будинок поза увагою й надалі. У липні 1836 року для ревізії приказу громадської опіки був направлений камергер, статський радник граф О. Салтиков. Він зробив низку зауважень щодо становища закладів приказу, зокрема Будинку виховання бідних дворян. В.о. чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора граф О.Г. Строганов 20 березня 1837 року запропонував чернігівському цивільному губернаторові М.І. Жукову виправити усі недоліки. Одночасно генерал-губернатор відзначив, що до міністерства внутрішніх справ внесений проект постанови про реорганізацію Будинку виховання бідних дворян відповідно до "Положення про правління сирітськими будинками, які перебувають у віданні приказів громадської опіки"[39].

Та становище на краще не змінилося, про що свідчить "буйственный поступок со стороны двух воспитанников" наприкінці 1836 року, внаслідок чого чернігівський цивільний губернатор М.І. Жуков просив дозволу додатково призначити до Будинку виховання "двух знающих употребительнейшие иностранные языки гувернеров для наблюдения за поведением воспитанников и руководства их в практическом изучении языков"[40]. Але О.Г. Строганов вважав цей захід "бесполезным", з чим погодився і міністр внутрішніх справ[41].

Поступово нагляд за Будинком виховання бідних дворян з боку директора училищ Чернігівської губернії був зведений нанівець, що викликало стурбованість місцевої влади. Чернігівський губернатор М.І. Жуков 31 серпня 1836 року звернувся до міністра внутрішніх справ з проханням підпорядкувати Будинок директору училищ. Після досить тривалого листування міністра з попечителем Київського навчального округу 25 квітня 1837 року М.І. Жуков отримав дозвіл та інструкцію для директора училищ Чернігівської губернії наступного змісту:

"1. Директор училищ Черниговской губернии обязан иметь надзор за порядком и устройством всех частей заведения, называемого Домом воспитания бедных, а потому надзиратель сего заведения сообщает ему словесно о всех своих по заведению распоряжениях, а равно и о полученных от высшего начальства предписаниях.

2. Директор училищ в отношении к Дому воспитания бедных есть, так сказать, ревизор заведения, а потому имеет право требовать от штатных чиновников оного, дабы воспитанники были помещены удобно, одеты опрятно, получали пищу свежую и здоровую, не оставались после классов без занятий, не отлучались из заведения, вели себя прилично, и вообще, чтобы в заведении были соблюдаемы чистота, порядок и благочиние.

3. Для достижения сказанного в предыдущем пункте директор обязан сколь можно чаще и притом во всякое время посещать заведение, и буде заметит упущение или злоупотребление по какой-либо части, то сообщает замечания свои надзирателю для принятия надлежащих мер к исправлению оных; в случае же важных или когда замеченные им беспорядки не будут в свое время исправлены, доводить об оных словесно или письменно до сведения гражданского губернатора.

4. Директор училищ обязан наблюдать, чтобы в должность комнатных надзирателей были определяемы люди благонадежной нравственности и при том имеющие хотя бы первоначальные сведения о необходимых науках, а потому представления гражданскому губернатору об определении и увольнении комнатных надзирателей делаются не иначе, как с ведома и согласия директора училищ.

5. Принятие частных пансионеров в Дом воспитания бедных также не иначе, как с ведома и согласия директора училищ, который предварительно должен удостовериться: a) можно ли поместить нового пансионера не стеснив находящихся уже в заведении воспитанников; b) не был ли желающий поступить в пансионеры исключен из какого-либо учебного заведения за дурное поведение и c) может ли сей пансионер по его летам и сведениям продолжать учение в гимназии.

6. Увольнение воспитанников в отпуск, по особым уважительным причинам, телесное наказание, исключение за неспособность или дурное поведение, а равным образом увольнение окончивших курс гимназического учения делается также не иначе, как с ведома и согласия директора"[42].

Як відомо, однією з функцій генерал-губернаторів був нагляд, тому вони постійно ревізували на місцях державні установи та окремих посадовців. Не залишалися поза їхньою увагою й заклади приказу громадської опіки. Так, 27 квітня 1837 року О.Г. Строганов особисто відвідав Будинок виховання бідних дворян. Недоліками, які він відзначив у повідомленні до приказу громадської опіки, були:

"1. Что ратирадные места слишком далеко от дома, что весьма неудобно для малолетних воспитанников, особенно в холодное, ненастное и ночное время.

2. Что воспитанники не имеют носков"[43].

Пізніше О.Г. Строганов вже на посаді керуючого міністерством внутрішніх справ продовжував наполегливо займатися питанням реорганізації Будинку виховання. І вже у квітні 1839 року господарський департамент МВС повідомляє чернігівського цивільного

губернатора В.О.Шереметєва про затвердження імператором пропозиції міністерства щодо реорганізації Чернігівського будинку виховання бідних дворян[44].

Протягом квітня 1839 – січня 1840 років тривало листування чернігівського губернатора з міністерством внутрішніх справ про створення в Чернігові сирітського будинку на 40 місць та подальшу долю 63-х вихованців Будинку виховання бідних дворян[45].

Нарешті, 10 січня 1840 року Чернігівський приказ громадської опіки отримав листа від МВС про розподіл вихованців та припис наглядачу Марченку "впредь вверенное ему заведение именовать сиротским домом"[46].

Розглянувши історію існування цього державного благодійного закладу, бачимо, що далеко не всі завдання, покладені на нього при заснуванні, були втілені у життя. Насамперед це стосується організації навчального процесу – не були введені додаткові посади вчителів, не створена наглядова рада з представників місцевої громадськості. Але, незважаючи на невдачі, цей заклад відіграв важливу роль у вихованні дітей місцевого дворянства та чиновництва, у подальшому їхньому розвитку. Вихованці закінчували гімназію та йшли викладачами у початкові навчальні заклади. Іноді за кошти приказу зараховувалися до вищих навчальних закладів або працевлаштовувались до місцевих урядових установ й ставали нехай не завжди видатними, але корисними членами суспільства.

---

[1] Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Вид. І. – Т. 20. – Ст. 14392.

[2] Межов В.И. Благотворительность в России. Библиографический указатель книг и статей на русском языке, вышедших в России в период царствования императора Александра II. – Спб., 1883.

[3] Георгиевский П.И. Призрение бедных и благотворительность. – Спб., 1894; Гогель С.К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – Спб., 1908; Дерюжинский В.Ф. Заметки об общественном призрении. – М., 1897; Дмитриев М.Н. Дома трудолюбия. – Спб., 1900; Максимов Е.Д. Очерки земской деятельности в области общественного призрения. – Спб., 1895; его же. Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии ее в России. – Спб., 1906.

[4] Добровольский П.М. К истории Черниговского земского сиротского дома // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – Март. – С. 45–57.

[5] Власов П.В. Благотворительность и милосердие в России. – М., 2001; Соколов А.Р. Российская благотворительность в XVIII–XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С. 147–148; Фирсов М.В. История социальной работы в России. – М., 1999; Щапов Я.Н. Благотворительность в дореволюционной России: национальный опыт и вклад в цивилизацию // Россия в XX веке. Историки спорят. – М., 1994. – С. 84–88.

[6] Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Дис. … канд. іст. наук. – К., 2004; Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 155–182; Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.): Дис. … канд. іст. наук. – К., 1996.

[7] Полієнко Г. Доброчинність православної церкви Чернігівської єпархії під час Першої світової війни // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 46–50; Степаненко А.В. Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 133–154.

[8] Воробей Р.Б. Місце і роль Приказів громадської опіки у системі губернських органів управління (друга половина XIX – початок XX століть) // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 58–60; Ступак Ф.Я. Прикази громадської опіки в Україні. – К., 2002.

[9] Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004; Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995; Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – К., 1998; его же. Семья Терещенко. – К., 2003; Лазанська Т.І. "Прагнути до громадських справ" – девіз підприємницької родини Терещенків // Історіографічні дослідження в Україні: Вип. 9. – К., 1999. – С. 167–181; Папакін Г. Господарська, громадська і благодійницька діяльність роду Скоропадських у документах фамільного архіву (друга половина XIX – початок XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 46–51; Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. – Суми, 2003.

[10] Добровольский П.М. Указ. соч. – С. 46.

[11] Там само. – С. 47.

[12] Там само. – С. 48.

[13] Там само. – С. 49.

[14] Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 13548. – Арк. 3–3зв.

[15] Там само. – Арк. 9.
[16] Добровольский П.М. Указ. соч. – С. 49–50.
[17] Добровольский П.М. Указ. соч. – С. 52–53.
[18] Добровольский П.М. Указ. соч. – С. 54.
[19] ПСЗ. – Вид. 1. – Т. 20. – Ст. 14392.
[20] Держархів Чернігівської області. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 12; Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 62.
[21] Там само. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 6.
[22] Там само. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 553. – Арк. 5.
[23] Добровольский П.М. Указ. соч. – С. 54.
[24] Держархів Чернігівської області. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 4, 7, 11.
[25] Там само. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 3.
[26] Там само. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 13548. – Арк. 3.
[27] Там само. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 1.
[28] Там само. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 147. – Арк. 7зв.– 8.
[29] Там само. – Спр. 287. – Арк. 515–517.
[30] Черниговский воспитательный дом семьдесят лет назад (отрывок из воспоминаний В.М.Л.) // Киевская старина. – 1896. – Ноябрь. – С. 46.
[31] Держархів Чернігівської області. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 1693. – Арк. 224.
[32] Там само. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 27.
[33] Там само. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 1зв., 2зв.
[34] Там само. – Спр. 568. – Арк. 1зв.; Спр. 670. – Арк. 1зв., 2зв.; Спр. 719. – Арк. 4зв., 5зв.; Спр. 767. – Арк. 3; Спр. 797. – Арк. 2.
[35] Див.: Там само. – Оп. 1. – Спр. 183, 240, 370, 407, 413, 596, 644, 685, 1135, 1348, 1415, 1455, 1582, 1648, 1693, 1742, 1775, 1904; Оп. 2. – Спр. 63, 67, 90–97, 99–100, 105–118, 124, 133, 135–136, 152, 159–160, 164–165, 181, 188, 196–197, 203, 205, 210–213, 268, 273–274, 276–282, 284–287, 544 тощо.
[36] Там само. – Оп. 1. – Спр. 1135. – Арк. 40.
[37] Там само. – Арк. 61.
[38] Там само. – Арк. 121–122зв.
[39] Там само. – Спр. 1693. – Арк. 76–77.
[40] Там само. – Арк. 225–225зв.
[41] Там само.
[42] Там само. – Арк. 129, 160–161зв.
[43] Там само. – Арк. 106.
[44] Там само. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 6770. – Арк. 3–4.
[45] Там само. – Арк. 30–32, 46зв. – 48, 49–52зв.
[46] Там само. – Арк. 56зв. – 58зв.

М. МОСКАЛЕНКО

Головний ткач нації
(меценатська діяльність Євгена Чикаленка)

Глибокі пласти нашої культури, духовності формували і збагачували видатні національні діячі: політики, письменники, митці. Але серед них зовсім небагато таких, що у підмурок української державності заклали найміцніші цеглини – власні кошти та матеріальні засоби.

Євген Харлампійович Чикаленко – людина високої європейської культури, прогресивних поглядів, агроном і організатор сільського господарства. Благодійна діяльність, якою займався постійно, була для нього філософією життя – тим конкретним і зримим діянням, яке втілюється в поняття "патріотизм".

Ще в молоді роки зацікавлений українською культурою, історією прийшов Євген Харлампійович до Старої громади міста Одеси. Степовий козак, ставний, вродливий показав себе як досвідчений практик сільського господарства. На своїх землях, в селі Перешорах на Херсонщині, він ділом і словом навчав селян раціонального господарювання. В 1897 році в Одесі українською мовою була видана його перша книжка "Розмова про сельське хазяйство. Чорний пар, плодозмін і сіяна трава". Книга була нагороджена медалями сільськогосподарських виставок і поширювалась серед українського селянства нарівні з Шевченковим "Кобзарем". В 1894 році в Одеській старій громаді Євген Чикаленко познайомився з Михайлом Коцюбинським і потім вони дружили все життя.

В цей час Чикаленко переніс велике особисте горе. Ось як він описує цей період свого життя у спогадах: "Весною 1895 року, поховавши в Перешорах восьмирічну дочку свою, я вирішив поставити їй пам'ятник не на могилі, як звичайно ставиться, а вшанувати її пам'ять чимсь корисним для громадянства. Я постановив усю її частину, яка б припала як посаг, вжити на громадські цілі. Вважаючи найпотрібнішою тоді книжкою зв'язно написану історію України, я вніс в редакцію "Киевской старины" тисячу карбованців на премію за найкраще написану історію України". Як меценат Євген Чикаленко вперше в Україні засновує Фонд допомоги українським письменникам імені відомого прозаїка Данила Мордовця. Редакція "Киевской старины" оголосила конкурс на найкраще написану популярну історію України, а Чикаленко взяв на себе виплату гонорару. Він також постійно матеріально підтримував авторів белетристичного відділу Б. Грінченка, Д. Яворницького, М. Коцюбинського.

У 1900 році Чикаленко з родиною переїхав на постійне проживання до Києва і найняв будинок поруч з оселями Михайла Старицького, Миколи Лисенка, родини Косачів: кияни цей квартал називали українським. І тут Євген Харлампійович активно працює в Старій громаді, яка видавала журнал "Киевская старина". І хоч він друкувався російською мовою – це було "єдине пристановище для українських письменників і вчених, єдине культурне вогнище, що гріло Україну". З 1902 року Чикаленко завідує українською книгарнею "Киевской старины". Саме йому належить честь відкриття як письменника Володимира Винниченка. Щоразу, приходячи до редакції, він цікавився, чи не з'явився геніальний український письменник. І от одного разу секретар часопису Матушевський відповів серйозно: "Геній не геній, а новий талановитий письменник є". Так було надруковане перше оповідання В. Винниченка "Краса і сила". З того часу письменник вважав Євгена Харлампійовича своїм хрещеним батьком.

Коли Чикаленко чув про якусь роботу, пов'язану з українською мовою, літературою, історією, то для підтримки такої справи він не шкодував ніяких грошей. Так було, коли

група українців на чолі з Михайлом Комаровим взялася за складання російсько-українського словника. Коштом Чикаленка ця велика праця була видана у Львові в 1896 році. Він також опікувався і виданням словника української мови за редакцією Б. Грінченка: саме завдяки Чикаленкові Борис Грінченко дістав "милу його серцю" роботу, а що був винятково наполегливим, роботящим, то довів її до кінця.

Євген Чикаленко підтримував матеріально діяльність Наукового товариства імені Шевченка у Львові, вніс найбільшу суму грошей на будівництво Академічного Дому, став його фундатором, висуваючи єдину умову – забезпечити першочерговий доступ до гуртожитку студентів з Наддніпрянської України.

Доброчинність Чикаленка поширюється і на село. Буваючи у родичів дружини на Полтавщині, Чикаленко полюбив цей край і в селі Кононівці купив маєток та землю. Селяни дивувались тому, що пан розмовляє українською мовою, вміє господарювати. Чикаленко віддавав землю в оренду селянам на вигідних умовах, але не всім, а справжнім господарям, які уміло вели справу.

У 1908 році Євген Харлампійович запросив на відпочинок до Кононівки Михайла Коцюбинського і саме тут явилась письменнику одна з його найкращих новел "Intermezzo". Також Чикаленко за підтримки Володимира Леонтовича посприяв, аби Коцюбинський міг одержувати щорічну допомогу у розмірі 2000 крб.

Переконаний у тому, що без щоденної газети нація відродитись не зможе, Євген Чикаленко береться за її видання. Разом з Володимиром Леонтовичем та Василем Симиренком протягом восьми років утримував українську щоденну газету, яка спочатку виходила під назвою "Громадська думка", а згодом "Рада".

Розуміючи, що українське видання в тих умовах себе не окупить, Чикаленко свідомо вкладав гроші, щоб слово українське доходило до народу і повертало йому національну пам'ять. До яких тільки заходів не вдавався Чикаленко, щоб газета потрапляла до читачів: брав у банках кредити, продав 200 десятин землі, у 1912 році навіть змушений був закласти власний будинок, щоб врятувати газету. В архіві Київського жандармського управління збереглися донесення філерів, які постійно стежили за "неблагонадійним" Чикаленком, вони дали йому кличку "Радовський". Газета "Рада" відіграла величезну роль у становленні української культури початку XX ст., тут групувалося ціле сузір'я українських політиків і літераторів, серед яких Симон Петлюра, Сергій Єфремов, Дмитро Дорошенко, Олександр Олесь, Микола Вороний, Іван Франко, Людмила Старицька-Черняхівська, Михайло Коцюбинський.

Про Україну, її долю роздумував Чикаленко у своїх спогадах, щоденниках; є тут слова, які пояснюють, чому так наполегливо він боровся за газету: "Коли я відійду від газети, вона загине... А загибель газети – це справжній удар для справи відродження нашої нації". Все ж восени 1914 року царська цензура закрила "Раду", а над її видавцем нависла загроза заслання до Сибіру. Тому Чикаленко змушений був переховуватись у Фінляндії, проживав то в Москві, то в Петербурзі.

Потужна хвиля національно-визвольного руху українства та здобуття державності під час Української революції 1917–1920 років була винагородою Чикаленку за його жертовну працю. Наприкінці жовтня 1917 року Євген Харлампійович повернувся до Києва і знову опинився у вирі політичного життя. Але з 1919 року почався складний, найважчий період життя Євгена Чикаленка. Коли він побачив, як "українська демократія доволі розхристана, некультурна хапає гроші і використовує їх у власних корисливих інтересах", то не зміг морально стерпіти усього цього і виїхав за кордон. Проживаючи то в Польщі, то в Чехословаччині, він завжди думав про Україну, був живим носієм соборності, єднав українців різних політичних напрямків. Натомлене серце Євгена Чикаленка зупинилось 20

червня 1929 року у Празі. Євген Чикаленко заповідав, коли буде Україна незалежна, прах його розвіяти по степах батьківщини. Заповіт Чикаленка ще не виконаний.

Ліга українських меценатів заснувала 9 років тому премію імені Євгена Чикаленка. Вона унікальна, бо присуджується за благодійність, і ті, кого нею нагороджують, не одержують жодної фінансової винагороди. Лауреати одержують копію ікони Вишгородської Богоматері, а також медаль і диплом. Цієї премії удостоєні такі славні меценати, як Петро Кунь з Канади, Анатолій Лисий і Омелян Антонович зі США, Михайло і Марія Гоян з Австралії, благодійники з України – Володимир Берсенєв і Юрій Джук. Цьогорічний (2006) лауреат Іван Суслов – генеральний директор агропромислової корпорації "Сквира". Він своїм коштом збудував величний храм святого Євгена, на який звозив каміння з усієї України. Тож добрі справи слугують даниною світлій пам'яті Євгена Чикаленка.

В. МУДРИЦКАЯ

Еврейская благотворительность в Чернигове

Одним из основных предписаний в иудаизме является благотворительность – проявление сочувствия к ближнему путем материальной и нравственной поддержки: убогий имеет право получать, а благодетель обязан давать; даже тот, кто сам нуждается в помощи, должен помогать людям несчастнее его[1]. Благотворительность в светской жизни основывается на понятии справедливости – цедек. Цдака (пожертвование) – это материальная помощь тому, кто нуждается в ней. Понятие гмилут хасадим (благотворительность, добрые дела) значительно шире – это любая, кроме материальной, бескорыстная помощь ближнему. Отсюда происходит понятие хэсэд – милосердие, выходящее за пределы обязанностей и долга. Так, цдакой считается раздача денег бедным или сбор приданого невесте из бедной семьи. Гмилут хасадим – это посещение больных, поддержка учащихся, организация похорон, помощь в выкупе пленных, гостеприимство, помощь пожилым, сбор одежды для бедных, раздача пищи голодным[2]. Согласно концепции благотворительности, помогая человеку, очень важно не унизить, не обидеть, не задеть его самолюбие, иначе такая помощь теряет цену. Истинно благочестивые люди всегда стараются помочь нуждающимся тайно, – конечно не тем, кто открыто просит подаяния, а тем, кто стыдится своей бедности и старается ее скрыть. Наибольшую ценность имеет помощь от души, даже если она невелика по размеру. Иногда для человека важнее бывает желание ближнего помочь, чем сама помощь. Нельзя расходовать на благотворительность больше одной пятой доходов, иначе сам дающий может превратиться в нуждающегося.

Различают восемь видов цдаки, разработанных одним из иудейских учителей Раби Моше Бен Маймоном (Рамбам):

1. Самая высокая ступень – предложение тому, кто нуждается, ссуды, пая в собственном деле.
2. Дающий цдаку и получающий ее не знают друг друга.
3. Дающий знает, кому дает, а получающий не знает дающего.
4. Получающий знает, от кого он ее получил, а дающий не знает, кому досталась его цдака.
5. Цдака дается прежде, чем нуждающийся попросит.
6. Цдака дается после просьбы.
7. Дающий цдаку дает меньше, чем мог бы дать, но искренне.
8. Самая низшая ступень – цдака дается без желания помочь[3].

В средневековый период традиционными формами оказания помощи обычно являлись: 1) деньги, выдаваемые через благотворительную кассу; 2) помощь продуктами питания; 3) выдача одежды; 4) заботы о погребении.

Все указанные виды помощи существовали и на территории Черниговской губернии в XIX – начале XX вв. В 1897 г. здесь проживали 114452 еврея, что составляло 5 % от общего числа жителей губернии. В Чернигове процент еврейского населения был более высоким – около 29 % (8805 человек из 27000)[4]. В то же время в губернии насчитывалось свыше 70 еврейских благотворительных учреждений[5]. Для организации помощи в городскую управу на четыре года избирались уполномоченные еврейского общества для заведывания училищем талмуд-торы, богадельней, общественной баней и кладбищем. Существовали также Общество пособия бедным евреям (в зимний период был еще и дополнительный отдел

по снабжению топливом), Женское общество пособия бедным больным евреям с дешевой столовой по улице Богоявленской (ныне – ул. Шевченко). Общество "Труд" субсидировало "недостаточных" учениц еврейского женского ремесленного училища. При еврейской богадельне, которая находилась на углу улиц Пятницкой и Старокиевской, были небольшая больница, прачечная и синагога[6].

Местная пресса ставила еврейскую благотворительность в пример другим: "Если еврейское общество своей организацией призрения бедных может достигать в этом отношении по крайней мере тех результатов, что еврейских нищих на улицах не видно, то конечно, с уверенностью можно сказать, что и Черниговское христианское общество при полном сочувствии и содействии администрации не только может, но и должно с успехом провести вопрос, если не совершенного уничтожения нищенства в г. Чернигове, то хотя бы для уменьшения его до ничтожных размеров"[7].

В 20-е годы XX в. на Черниговщине отдел Американского еврейского объединённого комитета Джойнт и другие еврейские организации организовали помощь пострадавшим от погромов. (В городе во время погромов были убиты 40 человек, более 100 ранены, разрушены 30 домов). Оказывалась помощь посылками и субсидиями Дому престарелых, семи медицинским учреждениям, а также частным лицам. Существовали 9 учреждений для детей-сирот и детей из бедных семей. В 1922 г. была открыта еврейская профессиональная школа "Юный пролетарий", для которой Джойнт закупил оборудование, организовал питание и оказывал финансовую помощь[8]. Позднее еврейские общественные организации под идеологическим и правовым прессингом прекратили свою деятельность.

Еврейские общественные организации в Украине стали возрождаться с 1988 г. В это время создаются общинные центры в Хмельницком, Ивано-Франковске, Черновцах, Житомире, Чернигове и других городах. Первые центры социальной защиты появились в Киеве и Черновцах. После подписания в начале 1990-х годов соответствующего соглашения между Украиной и Джойнтом появились его официальные представительства. Для более продуктивной благотворительной деятельности в ряде областных центров с 1995 г. создаются специализированные организации – Хэсэды. Первой зарегистрированной организацией стал Винницкий "Хэсэд Эмуна" (20 декабря 1995 г.)[9].

В Чернигове новейшая еврейская благотворительность берет свое начало с момента создания в мае 1989 г. Еврейского культурного центра. Благотворительный еврейский фонд Маген Авот (Милосердие) и Джойнт взяли под свою опеку организацию черниговских женщин-волонтеров и оказали им помощь в формировании продуктовых наборов для малоимущих семей. Женщины обращались к более обеспеченным людям с просьбой о помощи и распределяли полученные средства среди нуждающихся. 1 октября 1996 г. зарегистрирован Черниговский благотворительный еврейский фонд "Хэсэд Эстер" ("Милосердие Эстер")[10]. Так решили назвать организацию на празднике Пурим (название самого веселого еврейского праздника происходит от слова "пур" – жребий) в честь жены персидского царя Ахашвейроша (485–465 гг. до н.э.) Эстер, которая раскрыла козни коварного министра Амана и спасла евреев от гибели. В 1998 г. в Черниговской области зарегистрированы 4853 еврея, из них почти 50 % – пенсионеры. Сначала фонд размещался в нескольких помещениях в разных концах города, в 1999 г. "Хэсэд Эстер" переехал в арендованное помещение детского сада № 14 по улице Щорса, 58.

В настоящее время в Чернигове работают все основные программы еврейских благотворительных организаций на территории бывшего СССР: "Уход на дому", "Горячее питание", "Продуктовые посылки", "Продуктовые наборы", "Мокед лакашиш", "Прокат медицинского реабилитационного оборудования", "Зимняя помощь", "Медицинские консультации", "Медикаменты", "Слабовидящие", "Слабослышащие", "Хэсэд на колесах",

“Дневной центр”.

Служба “Мокед лакашиш” помогает решать подопечным бытовые проблемы, силами волонтеров осуществляет мелкий ремонт предметов быта, обуви и одежды, выполняет простые сантехнические, электротехнические, столярно-слесарные работы. Предоставляются парикмахерские услуги, проводятся консультации врачей.

“Прокат” оказывает помощь людям, нуждающимся в реабилитационном медицинском оборудовании и предметах ухода за больными. “Зимняя помощь” предусматривает выделение в зимний период дров, угля, брикета, газа, зимней одежды, теплой обуви и т.п. “Хэсэд на колесах” по специальным маршрутам периодически объезжает населенные пункты, где проживают по 1–2 семьи, развозя разнообразную гуманитарную помощь.

Наряду с социальными работает общинная программа, объединяющая различные творческие коллективы, кружки, клубы. Существует народный еврейский театр “Шпигл” (“Отражение”), мужской и детский хоры, детский и женский танцевальные коллективы. Собирается краеведческий материал по истории черниговской еврейской общины. Были проведены три международных научных семинара “Евреи Левобережной Украины”, в которых приняли участие исследователи из Израиля, США, России, Белоруссии и Украины.

Программа “Дневной центр” начала работать в 1999 г. Она предназначена для пожилых людей с ограниченной подвижностью. Их доставляют в Хэсэд, где они участвуют в ряде социальных и культурных программ. Программа “Мазл Тов” – выдача на прокат детского оборудования, организация групп для детей и родителей, предоставление медицинских услуг – рассчитана на молодых родителей и детей до 3-х лет. С 2004 г. работает новая программа “Бейтейну” (“Наш дом”) для социально незащищенных детей, ею охвачены около 350 семей. Работает дневной центр, программа “посылки”, летний лагерь, оказываются медицинские услуги.

Выпускается ежемесячная газета общины и Хэсэда “Тхия” (“Возрождение”). Библиотекой могут пользоваться все, кто интересуется еврейской жизнью. Сбор и систематизация информации и отражение деятельности всех программ осуществляется через компьютерную базу данных.

В основе работы Благотворительного еврейского фонда лежит лозунг: “Все евреи ответственны друг за друга”. В 2006 г. на учете Черниговского отделения находилось 1546 взрослых подопечных и 300 детей.

---

[1] Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 1. – Иерусалим, 1976. – С. 451–452.
[2] Цдака. – Иерусалим, 2000. – С. 15–18.
[3] Там же. – С. 52–53.
[4] Чернигову 1300 лет: Сб. док. и мат. – К., 1990. – С. 95.
[5] Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 9. – Иерусалим, 1999. – С. 1163.
[6] Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова. – Чернигов, 1912. – С. 59–62.
[7] Черниговские губернские ведомости. – 1895. – 14 апреля.
[8] The American Jewish Joint Distribution Committee Archives. Collection 1929/192. – File 260; Государственный архив Черниговской области. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Д. 59. – С. 11; Мудрицкая В.Г. Архивные документы свидетельствуют // Тхия (Чернигов). – 2004. – № 10. – 14 октября.
[9] Амос Авгар. Хэсэд – основа благотворительной деятельности и заботы о пожилых в странах СНГ // Еврейская благотворительность в СНГ: страницы истории. 1989–2000. – СПб., 2002. – С. 15–25; Лифшиц Ю.А. Еврейская благотворительная деятельность на Украине 1990-х годов (Киевский регион) // Там же. – С. 151–154.
[10] Благотворительное еврейское движение. Справочник. – К., 2001. – С. 205.

А. НАГІРНЯК

Історія благодійності та становлення соціальних програм Української греко-католицької церкви

В суспільній сфері Церква завжди прагнула виконати подвійне завдання: поширювати вчення Євангелія та піклуватись про корисне служіння людям. Додержуючись християнського вчення, Церква приймала відповідні рішення на Вселенських соборах та протягом тривалого часу не просто брала активну участь у справі соціальної допомоги і підтримки, а й відігравала в ній провідну роль. Християнська ідея милосердя служила основою благодійної діяльності як громадських організацій, так і приватних осіб.

Особливість ситуації в Україні полягає в тому, що після десятиліть масового атеїзму, який силовими методами впроваджувався під контролем держави, відбулось відновлення права на свободу совісті та віросповідання, вільного вибору у царині релігійної віри, поширення релігійного навчання та виховання, здійснюється відродження та розбудова структур релігійних організацій. Існує досить високий ступінь довіри до Церкви саме у соціальній сфері. Якщо готовність фінансово підтримати державні притулки для дітей висловили 44,8 %, приватні – 25,5 %, то притулки, створені Церквою, – 37,8 % опитаних. При цьому є певні регіональні особливості: населення західних районів, крім найбільшої наближеності власних життєвих позицій до релігійних приписів, демонструє вищий, порівняно з жителями інших територій, ступінь довіри до Церкви. Про це свідчить та обставина, що більшість опитаних із західних областей (53,6 %) висловили готовність робити пожертви на притулки для дітей-сиріт, створені саме Церквою, тоді як респонденти з інших регіонів віддали перевагу здебільшого державним будинкам дитини (наприклад, у Центральній Україні – 64,8 %) [1].

Роль та значення релігії в житті суспільства, і, зокрема, у питанні благодійності та меценатства значно зросла. Про це також свідчать результати досліджень, які показують, що релігійний чинник і сьогодні є одним з-посеред важливих у мотивації благодійності [2].

Спочатку доброчинність в Україні існувала у формах парафіяльної та особистої, поступово переростаючи у стійкі традиції. Центром першої була місцева парафія чи монастир. Вони ставали як об'єктами, так і суб'єктами благодійної діяльності, одержуючи допомогу для забезпечення власних потреб і пожертви для підтримки убогих та тих, хто потребує піклування. Церковні братства (прототипи громадських організацій) різними способами допомагали нужденним і постійно закликали до цього своїх членів. Благодійність була одним з головних завдань їхньої діяльності.

До останньої чверті XVIII ст. взаємовідносини влади і суспільства із соціальними групами, які потребували допомоги, регулювалися майже виключно традиціями церковного милосердя та громади. Важливою рисою благодійної діяльності на початку XIX ст. став перехід від звичайної подачі милостині і традиційної системи пожертв до створення спеціальних організацій, фондів, установ та закладів, які мали на меті не тільки звичайну матеріальну підтримку маргінальних верств населення, а й включення їх до повноцінного громадського життя.

Українські науковці при розгляді історії благодійності та розвитку соціальної допомоги в Україні, використовуючи дослідження російських вчених у цій ділянці, звертають увагу лише на процеси, що проходили на тій території України, яка належала до Російської імперії, а події, що відбувались у той самий час на території України, що належала Польщі чи Австро-

Угорській імперії, фактично ігноруються. Зустрічається мало фактів, які б висвітлювали самобутність та значущість цих процесів на заході України [3; 4; 5; 6]. А дослідити та проаналізувати їх важливо, оскільки вони носили яскравий національно-державницький характер, на відміну від ситуації, що склалася на території підросійської України.

При висвітленні питання історії соціальної діяльності в Західній Україні неможливо обминути ролі Греко-католицької церкви, як найбільшої та найвпливовішої організованої суспільної інституції галицьких українців.

Особливо бурхливий розвиток та систематизація такої діяльності розпочалась з другої половини XIX ст., коли після так званої "весни народів" 1848 р. Греко-католицька церква як єдина організована суспільна інституція, що носила національний характер, взяла на себе відповідальність у вирішенні проблем освіти, охорони здоров'я, підвищення громадської активності людей, створюючи альтернативу державній та римо-католицькій системі соціальної допомоги. Фактично повторилась ситуація Ірландії, де після відміни заборони діяльності Католицької церкви, монаші ордени відігравали провідну роль у недержавній, а отже в неколоніальній інфраструктурі освіти та догляду, як альтернатива державним та протестантським службам [7].

У цій статті робиться спроба дослідити роль та місце Греко-католицької церкви (ГКЦ) в історії благодійності в Галичині та у процесах формування системи соціальної допомоги в Україні з другої половини XVIII до першої половини XX ст. Окремо розглядається навчально-виховна діяльність, праця в сфері охорони здоров'я, антиалкогольна та соціально-економічна діяльність. Тема благодійності та меценатства Греко-католицької церкви у царині культури та мистецтва не розглядається з огляду на те, що їй вже присвячено багато вітчизняних наукових досліджень.

Розбудова системи українського шкільництва була однією з тих проблем, що постійно перебували у центрі уваги Греко-католицької церкви.

Щоб сприяти процесу поширення в Галичині освіти на всіх рівнях, перемишльський єпископ Іван (Снігурський) ще в 1818 р. заснував Вчительську колегію (Дяковчительський інститут). З 1842 р. по 1856 р. з ініціативи та за підтримки митрополита Михайла (Левицького) лише у Львівській архієпархії було відкрито близько тисячі початкових шкіл при парафіях [8, 71–72].

Завдяки просвітницькій праці духовенства кількість шкіл з роками збільшувалася. Люди усвідомлювали цінність освіти і вже самі дбали про заснування шкіл у своїх селах. Але якщо в одних місцевостях духовенство і селяни дбали про поширення освіти, то в інших кількість шкіл та учнів поступово зменшувалася. Значною мірою це було наслідком політики австрійського і польського урядів, поступової полонізації. Водночас, проблема була і в недосконалості та невідповідності системи шкільної освіти тодішнім умовам. Ще однією причиною занепаду шкільництва можна вважати важке матеріальне становище, особливо після 70-х – 80-х рр. XIX ст., коли селяни не могли ані утримувати вчителя, ані забезпечити належного існування школи. В результаті – багато шкіл закривалось, а навчання дітей припинялось [9, 39–41].

Духовенство активно долучалось і до створення притулків, ремісничих шкіл, гімназій, аж до закладів вищої освіти (у 1928 р. ГКЦ заснувала єдиний український навчальний заклад у Польщі – Львівську богословську академію, яка мала перерости в Український католицький університет), де б діти і молодь отримували належну освіту, професію та виховання.

Ще з 1890-х рр. ГКЦ почала ініціювати створення захоронків (дитячих садків), залучаючи до цього місцеву громаду. Перед духовенством висувалося завдання обов'язкової організації в кожній парафіяльній громаді дитячих садків, які б діяли протягом літніх місяців: "у низці проповідей потрібно пояснювати парафіянам, що коли йдеться про душу дитини,

не вільно жалувати ні труду, ні видатків" [11, 2]. Це було зумовлене тим, що батьки, зайняті польовими роботами, залишали дітей без догляду, тим самим наражаючи їх на згубний вплив вулиці. Запобігти цьому можна було лише шляхом згуртування дітей у садках під керівництвом кваліфікованих наставників [10].

З-поміж усіх українських греко-католицьких чернечих згромаджень чільне місце у справі заснування освітніх установ різного спрямування і рівня належить чину св. Василія Великого, роль якого в релігійному і національному житті українського народу високо оцінював видатний педагог О. Духнович [12, 1]. Базою для бурхливої просвітницької роботи був високий рівень освіти його членів. Чимало відомих і впливових людей того часу були вихованцями василіянських навчально-виховних закладів. Діяльність монахів-василіян перевищувала результатами подібну діяльність римо-католиків. Тому урядовці по менших містах, засновуючи нові гімназії чи школи, прагнули віддати їх під опіку василіянам [9, 48].

Одним із найперших осередків просвітницької діяльності отців-василіян був Бучач. Ще в 1754 р. у бучацькому монастирі заснували гімназію та інститут для убогих учнів, що діяли до 1892/93 шкільного року [13, 6–7]. Уряд Австро-Угорщини намагався зменшити вплив монахів на молодь, тому в 1784 р. гімназію закрили. В 1804 р. її знову відкрили, але вже як приватний заклад. Бучацькі школи користувались великим успіхом серед молоді й інших віровизнань. Сюди приїжджали вчитися зі Львова, Белза, Перемишля, Сянока, Волині, Поділля і навіть Наддніпрянщини. Про популярність цих шкіл свідчить і кількість учнів, яка в окремі роки сягала 800 і навіть 1000 осіб [13, 7].

Сестри чину св. Василія Великого в монастирях на території, що після 1795 р. перейшла до Російської імперії, продовжували свою виховну діяльність до 1843 р., коли слідом за забороною та ліквідацією Греко-католицької церкви були закриті і всі навчально-виховні заклади, що перебували під її опікою. Ці школи-інтернати підлягали передачі Віленському університету та міністерству освіти [14, 86–91].

У 1822 р. сестри-василіянки відкрили при монастирі в с. Словіта на Львівщині чотирикласну школу, що давала право вступу до середніх шкіл. Згодом (1881 р.), згідно з розпорядженням митрополита Йосифа (Сембратовича) її перевели до Львова. Сліди виховної праці василіянок у Словіті віднаходимо у 1907 р., коли тут почав діяти інтернат з підготовчими курсами, після яких дівчата (щороку – близько 25) поступали в гімназії, учительські семінарії чи професійні (фахові) школи. Хоч перебування тут і не було для більшості безкоштовним (батьки забезпечували проживання та навчання дівчат), але важливий сам факт, що церква взяла на себе турботи по її організації, оскільки держава не мала в той час ресурсів для функціонування подібних шкіл. Її діяльність тривала до 1917 р., коли з необхідності повоєнної ситуації тут заіснував сиротинець [14, 96].

Закладами, що давали повну середню освіту та право вступу до вищих навчальних закладів, були гімназії. В 1906 р. при монастирі сестер-василіянок у Львові відкривається перша на галицьких землях українська середня школа для дівчат. Вона була створена з ініціативи і при щедрій меценатській підтримці митрополита Андрея (Шептицького). Подальшими кроками сестер на шляху розбудови системи національного шкільництва стали створені ними численні навчальні заклади різних типів (початкові школи, гімназії, фахові школи, вчительські семінарії, ліцеї) у Станіславі (нині – Івано-Франківськ), Дрогобичі, Яворові. Метою цих навчальних закладів, як зазначалося у статутах, було створення відповідних передумов для різнобічного культурного розвитку молоді, підготовка її до вступу у вищі школи та до активної участі в житті держави й нації [14, 143–150].

Значну роль у процесі виховання молодого покоління відіграли також створені при монастирях сестер-василіянок так звані інститути. Інститути являли собою деякою мірою

гуртожитки, у яких, окрім дешевого утримання, учениці знаходили з боку сестер дбайливу опіку і різнобічне виховання. По можливості монастир надавав незаможнім ученицям пільги щодо оплати. Така допомога могла надаватися як з власних фондів монастиря, так і з інших джерел [14, 117–120].

Хоч діяльність цих установ була спрямована в першу чергу на задоволення потреб українського населення греко-католицького віровизнання, але їхніми послугами користувалися також римо-католики, православні, протестанти та євреї. При цьому взаємні стосунки учениць були напрочуд толерантні і тактовні [10, 110].

Особливою опікою і турботою були охоплені діти-сироти. Їх повністю звільняли від плати за проживання і навчання в інституті. Так, лише у Яворівській вчительській семінарії на повному утриманні монастиря перебували 40 учениць [10, 110–111].

Довгі роки Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1918–1920 рр. в Галичині спричинили багато втрат як матеріального, так і людського та суспільно-морального характеру. І хоч Греко-католицька церква сама була у скрутному становищі через руйнування та арешти священиків, але не могла не відгукнутися на біди народу: "Духовенство ... мусить покинути захристії і піти в народ, між бідних і опущених, і рятувати їх тіло і душу. Воно мусить взяти добродійну акцію в свої руки, організувати її при парохіях, заохочувати вірних до діл милосердя ... щоб спільними силами облегшити нужду, обтерти сльозу, нагодувати невинних, нещасних дітей, рятувати вдовиць і сиріт, нести поміч нездібним до праці інвалідам"[18, 12].

Воєнні незгоди спричинили розвиток інших напрямків праці сестер: опіка над пораненими, хворими та над дітьми-сиротами. Масово засновувались та передавались під опіку сестер сиротинці – вони діяли в усіх головних містах та містечках Галичини [15, 182–189].

На 1929 р. лише під патронатом сестер – служниць Непорочної Діви Марії перебували: 19 сирітських притулків, в яких утримувались 365 дітей-сиріт; 39 захоронок, до яких приходили близько 1750 дітей; дві народні школи (з правом публічності, тобто ліцензовані), де навчалися 210 дітей; три школи шиття; кожний із 67 монастирських домів опікувався хворими та убогими [16, 69]. В 1938 р. у 76 навчальних закладах Галичини 4215 дітей та молодих людей перебували під опікою сестер. Окрім того, в 15 сиротинцях мешкали 380 сиріт; дівчата отримували освіту та виховання у 4 навчальних закладах під проводом сестер [17, 3].

В серпні 1929 р. митрополит Андрей (Шептицький) подарував общині сестер милосердя св. Вікентія будинок у Львові, для заснування монастиря та організації притулку, де б дівчата, які вчилися або працювали і не мали де жити, могли отримати дешеве помешкання і харчування, а також можливість знайти хорошу роботу (заможні сім'ї звертались сюди для того, щоб найняти служницю). До кінця року тут проживало вже 20 дівчат [19, 23].

Настоятелька, яка мала педагогічну та медичну освіти, займалась вихованням дівчат, навчала їх вести господарство. У сестер була каса, де дівчата зберігали зароблені гроші, а виходячи з притулку отримували на руки всі свої заощадження. Притулок добре розвивався – в 1939 р. тут було 80 дівчат [20, 15]. Сестри також опікувались дітьми-сиротами у притулку "Пресвятої Трійці" у Станіславі [19, 32–33].

Про діяльність монахів Студійського уставу згадує відомий психолог Курт Левін, якого разом з іншими єврейськими дітьми (майже 100 дітей) врятували від гестапо митрополит Андрей та студити: "Їх постава мала могутній вплив на оточуючих. Двері їхніх монастирів були завжди відкриті до тих, хто потребував притулку чи їжі. Вони опікувались сиротами та провадили майстерні, де навчали тих молодих хлопців різноманітних ремесел. Їх вплив на українську громаду і в селах, і в маленьких містечках, і в містах постійно зростав" [21].

В сиротинці при Унівській лаврі щороку перебували близько 40 хлопців (до 1936 р. були виховані 170 юнаків), діяла семирічна загальноосвітня школа, випускники якої здавали іспити в державній школі. Здібніші потім продовжували навчання у гімназіях, а інші набували професії в монастирських майстернях, де опановували кравецтво, шевство, ковальство, лозоплетіння, столярну та слюсарну справи [22, 99–100].

Навесні 1936 р. монахи-студити монастиря святого пророка Іллі в с. Дора поблизу Яремче організували ремісничу школу. Монахи безоплатно навчали гуцульських хлопців кравецтва, шевства та столярства і тому місцеве населення радо скористалося з такої нагоди – школа була переповнена охочими [23, 14].

Займалися соціально-виховною працею і сестри Студійського уставу. Для отримання знань і професійних навичок у 1926 р. сестра-наставниця Йосифа (Вітер) відрядила здібних сестер до Львова на курси ведення дитсадків та до Познані – навчитися організації сиротинців; також сестри слухали лекції на медичні теми (з гігієни, профілактики інфекційних хвороб та надання першої допомоги). В селі Якторів вони створили притулок, де виховували 30 дітей-сиріт, працювали в дитсадку, організували гурток куховарства та рукоділля для молодих дівчат. Були захоронки та сиротинці й в інших містечках і селах. У Львові при монастирі діяв інтернат, де мешкали і виховувались хлопці та дівчата, які вчилися у Львові [24, 10–12].

Навіть під час німецької окупації в с. Якторів продовжував працювати сиротинець для 30 дітей, серед яких було декілька євреїв, що рятувались від гестапо. У 1942 р. відкрився ще один притулок для сиріт – у Львові на вул. Таборовій (Глинянський тракт), де також знайшли захист 10 єврейських дітей [24, 15].

Звільнення кріпаків у 1848 р. хоч і змінило їхній юридичний статус та збільшило громадянські права, але не лише не полегшило, а навіть на тривалий час погіршило економічне становище. Це спричинювало зневіру, деморалізацію та алкоголізацію, що набувала масштабів епідемії. До цього спонукали і землевласники, які володіли монополією на виробництво алкоголю спільно з шинкарями, обіцяючи селянам подовжити термін сплати позики або виплачуючи заробітну платню талонами, які можна було реалізувати лише в шинках. Поширенню цього суспільного лиха рішуче протистояла Греко-католицька церква, розгорнувши в 1870-х рр. кампанію проти пияцтва на селі [25, 384–386].

Ще в 1844 р. з ініціативи митрополита і кардинала Михайла (Левицького) в Галичині були засновані "Братства тверезості" – одні з найперших у світі поряд з Шотландією та Швецією. Цю ідею розвинув митрополит Йосиф (Сембратович). В 1874 р. він пише два звернення. Перше – "Про людську гідність", де вказує, яким принизливим для людини є пияцтво, яким лихом воно є для народу, та закликає свідомих людей, а особливо священиків, протистояти йому. У другому – "Про братства тверезості" – використовуючи аргументи зі Святого Письма та наукові дані офіційно зобов'язує духовенство провести в кожному селі місії (духовні науки) проти пияцтва та ініціювати створення в парафіях "Братств тверезості" [26, 11].

Місцеві священики активно пропагували тверезий спосіб життя у проповідях. Взявши за основу гасло "Свобода. Просвіта. Тверезість. Працьовитість. Ощадність", вони намагались прищепити ці якості селянам [8, 95]. Діяльність церкви мала значний успіх: тисячі людей ставали членами братств і складали прилюдну присягу про утримування від вживання алкогольних напоїв; відбувалися масові зібрання громад під гаслами: "Молися, тверезися і трудися" та "Хрест переміг рабство, переможе і пияцтво"; встановлювалися символічні пам'ятні хрести з написом: "Свобода, просвѣщеніє, тверезо̑стъ, трудолюбіє, ощадность". Все це допомогло скоротити споживання алкоголю та стало причиною занепаду алкогольного бізнесу [26, 29].

“Братства тверезості” охопили понад 75 % греко-католицьких громад Галичини та відіграли визначну роль у процесі їхньої самоорганізації, готуючи ґрунт для пізнішої діяльності товариства “Просвіта” та кооперації [8].

Антиалкогольна діяльність стала для ГКЦ одним з найбільш значущих її соціальних досягнень, врятувала галицьке селянство від цілковитого розорення та усунула головну перешкоду до його духовного, культурного та економічного розвитку [25, 402].

Неосвіченість населення, скрутне соціально-економічне становище та низький рівень медичного забезпечення спричинювали погіршення стану здоров’я, поширення різноманітних захворювань і збільшення рівня смертності. На вирішення цих проблем також були спрямовані зусилля ГКЦ [25, 271].

Священики навчали селян охайності як у веденні господарства (чистота хати, подвір’я, колодязя, господарських будівель), так і у ставленні до власного тіла.

В 1895 р. на прохання комітету фундації Костянтина Острозького сестри взяли під опіку “Дім старців” у Тернополі [15, 74–82].

В 1903 р. з ініціативи доктора Євгена Озаркевича створене Товариство “Народна лічниця”, метою діяльності якого було надання благодійної лікарської допомоги мешканцям Львова і цілої Галичини без різниці віросповідання і народності. Першим головою його обраний отець Чапельський. Митрополит Андрей (Шептицький) став покровителем нової установи і подарував будинок із садом та своїм коштом обладнав амбулаторію відповідно до медичних вимог. Медики – українці, поляки, німці та євреї – працювали безкоштовно, надаючи одно-двогодинні консультації кілька разів на тиждень. Поляки та євреї складали майже половину її пацієнтів. Водночас це була перша українська лікарня у Галичині, на її базі розвивалася вітчизняна медицина, творилася українська медична термінологія, видавалася газета “Народне здоров’я”, здійснювалися програми із санітарної просвіти галицьких селян. Саме “Народна лічниця” стала базою для створення першої професійної організації українських лікарів – Українського лікарського товариства [27, 154].

Ще в 1912 р. доктор Озаркевич вперше висловив ідею побудови українського шпиталю. Тогочасний директор лічниці Тит Бурачинський так обґрунтовував цю потребу: “Шпиталь має бути для нас майстернею лікарської і наукової праці; має стати свого роду академією і давати доповнюючі курси для лікарів, має уможливити практику молодим спеціалістам; повинен сповняти обов’язок національної честі дотично лікування інвалідів УГА, воєнних сиріт; повинен виховувати суспільність так, щоб усі потреби заспокоювали у своїх; повинен стати доказом, що в нас є національна честь, що виконано те, що для народного добра постановили, що маємо державні таланти” [28, 117].

В 1920-і – 1930-і рр. одну п’яту пацієнтів становила шкільна молодь – учні як приватних, так і державних шкіл. Лічниця була зобов’язана безоплатно лікувати інвалідів Української Галицької Армії, вдів і воєнних сиріт; до її клієнтів належали різного роду безробітні та митці й артисти театрів, яким тоді здебільшого велося матеріально дуже погано [28, 36–37].

В 1918 р. з допомогою філії Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю при “Народній лічниці” створене “Бюро санітарно-правничих порад для матерів немовлят”, де двічі на тиждень проводились безкоштовні огляди немовлят. У березні 1919 р. після перерви, викликаної війною, відновлена діяльність “Порадні матерів”. Крім систематичного огляду дітей, матері одержували юридичні поради, матеріальну допомогу харчовими продуктами та одягом. У 1926 р. митрополит Андрей подарував “Порадні” будинок, де у 1928 р. його старанням організований ще й стоматологічний кабінет [27, 155].

У 60-х рр. XIX ст. священики почали активно формувати громадську інфраструктуру,

відкриваючи по селах читальні, організовуючи товариства тверезості, кооперативи та інші добровільні об'єднання [8, 82].

В 1883 р. активний суспільний і політичний діяч священик Данило Танячкевич заснував у своїй парафії в селі Закомар'я Золочівського повіту першу українську ощадно-кредитну касу під назвою "Правда" та написав окрему брошуру "Як заводити "Правди". Разом із сусідніми священиками він організував подібні каси в інших селах [30, 104].

З 1904 р. розвинулась мережа кооперативів, які займалися кредитуванням селян, постачальницько-збутовою і виробничою діяльністю. Митрополит Андрей (Шептицький), який був добре ознайомлений із засадами кооперації, закликав священиків брати участь в цьому водночас і економічному, і громадотворчому проукраїнському русі. На цей заклик відгукнулось чимало священиків, які заснували осередки кооперативних товариств у парафіях та брали активну участь у їхній діяльності. Кооперативи об'єднували сільських господарів та були керовані загальними зборами, а священики, у більшості випадків, були членами наглядової ради.

Кооперативний рух став школою, де люди вчилися бути відповідальними господарями своєї землі, дієвою та результативною формою не лише економічного самозахисту, але й самоорганізації та самоврядування громади, одним із засобів примирення інтересів та набуття досвіду співпраці. Вони допомагали вихованню свідомої особи, яка знає чого прагне.

Церква і господарчі об'єднання вели спільну діяльність у лобіюванні економічних інтересів місцевого українського населення. За підтримки митрополита Шептицького товариство "Народна торгівля" створило єдину на той час україномовну торговельну школу; "Маслосоюз" та "Сільський господар" організували хліборобську школу та курси молочарства.

Таким чином, наприкінці 1930-х рр. Греко-католицька церква активно проводила добре сплановану та організовану роботу в громаді заради вирішення різноманітних соціальних проблем. Вона мала для цього цілу мережу освітніх, культурних, економічних, молодіжних та благодійних товариств, що діяли у більшості парафій. Була налагоджена широка та діяльна співпраця церкви з громадськими організаціями Галичини.

---

[1] Громадська думка про релігію і Церкву в Україні // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 3 (51). – С. 30–40.

[2] Корпоративна благодійність в Україні: Звіт про результати дослідження. – К.: Творчий центр Каунтерпарт, 2005. – 40 с.

[3] Горілий А.Г. Історія соціальної роботи в Україні: Конспект лекцій. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 66 с.

[4] Доброчинність в Україні: минуле, сучасне, майбутнє / Під ред. В. Халецького, О. Семашко, Л. Думи. – К.: Ресурсний центр розвитку громадських організацій "Гурт", 1998. – 56 с.

[5] Попович Г.М. Інституціалізація соціальної роботи в Україні. – Ужгород: Ґражда, 2003. – 184 с.

[6] Попович Г.М. Соціальна робота в Україні і за рубежем: Навчально-методичний посібник. – Ужгород: Ґражда, 2000. – 134 с.

[7] Лоренц У. Социальная работа в изменяющейся Европе / Пер. с англ. – К.: Асоціація психіатрів України, 1997. – 199 с.

[8] Химка І.-П. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772–1918 // Ковчег: Зб. статей з церковної історії. – № 1. – Львів, 1993. – 153 с.

[9] Захарчишин О. Соціальні аспекти в душпастирській діяльності парохіяльного греко-католицького духовенства Галичини 1848–1900рр.: Дипломна робота / Львівська богословська академія. – 2001. – [Рукопис].

[10] Мищишин І.Я. Моральне виховання української молоді в процесі співпраці Греко-Католицької Церкви і громадськості (Галичина кінець XIX – перша половина XX ст.): Дис... канд. пед. наук. – Тернопіль, 1999. – 230 с.

[11] Розпорядок Митрополичого Ординаріяту про захоронки й дитячі садки // Мета. – 1939. – № 19. – 2 с.

[12] Кинах Г. Переписка Духновича з василіанами. – Львів, 1937. – 30 с.

[13] Лукань Р. Василіянські монастирі в Станіславській єпархії. – Львів, 1905. – 15 с.

[14] Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь-Василіянок. – Рим, 1964. – 256 с.

[15] Великий А. Нарис історії Згромадження ССНДМ. – Рим, 1968. – 767 с.

[16] Календар / Місіонер. – Жовква, 1929. – 75 с.
[17] Славута Д. Матірна провінція сестер служебниць Непорочної Діви Марії – провінція співстраждання Божої Матері, Галичина. – Львів: Архів сс. служебниць. – 12 с.
[18] Шептицький А. Церква і суспільне питання. – Т. ІІ. – Львів, 1999. – 546 с.
[19] Вус Г. Історія східної вітки Згромадження сестер милосердя св. Вікентія у Львівській митрополії. 1926–2000 роки.: Дипломна робота. – Люблін: KUL, 2003. – [Рукопис].
[20] Побуринна Є. Приховані перлини. – Львів: Місіонер, 1998. – 42 с.
[21] Lewin K.I. A Jorney through illusions. – Santa Barbara: Fithian Press, 1994. – 461 p.
[22] Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII – кінець XX ст.). – Львів: Свічадо, 1998. – 328 с.
[23] Приліп О., Мартинюк Т. Монахи студити на Гуцульщині: роздуми над історією одного монастиря. – Львів: Свічадо, 1998. – 71 с.
[24] Гнатів Х. Історія Святопокровського монастиря Студійського уставу на основі спогадів її учасників // Наш монастир: Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського уставу. – № 4. – Львів. – С. 10–15.
[25] Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
[26] Кирик Ю. Нотатки з історії спільнот тверезості // Духовенству про спільноти тверезості. – Львів: Карітас України, 2003. – 27 с.
[27] Опіка митрополита Андрея Шептицького над народнім здоров'ям // Медичний архів / Українське лікарське товариство Північної Америки. – № 12. – Чикаґо, 1988. – 460 с.
[28] Шпиталь Народної Лічниці ім. Митрополита Шептицького: Пропам'ятна книжка з нагоди відкриття / За ред. І. Кедрина. – Львів: Діло, 1938. – 65 с.
[29] Качор А. Роля духовенства і Церкви в економічному відродженні Західної України // Збірник тисячоліття християнства в Україні 988 – 1988 / Під ред. Баран О., Герус О. – Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1991. – С. 102–125.
[30] Сверид З. Вартість суспільно-господарчої діяльності митрополита Андрея Шептицького у перспективі сучасності: Дипломна робота / Львівська богословська академія. – 2001. – [Рукопис].

М. ОКСЕНИЧ

Шляхи формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб

Питання формування музейних збірок є чи не найцікавішим у проблематиці історії музейної справи. Останніми роками з'явились численні праці стосовно колекцій полтавських, чернігівських, львівських музеїв тощо. Велику увагу дослідників привертають і київські музейні зібрання, зокрема – Національного музею історії України (НМІУ). Історія його створення стала предметом дослідження багатьох науковців, що працюють в царині історії, мистецтвознавства і музеології. Різні аспекти формування колекції НМІУ вивчали колишні і нинішні співробітники музею, такі як М.М. Варшавська, Б.Б. Гарбуз, Р.І. Заклинський, Ф.Л. Ернст, С.Р. Кілієвич, Н.Г. Ковтанюк, В.О. Сидоренко, М.С. Стрілець, В.М. Тиндик, Н.І. Шендрик, Д.М. Щербаківський, Р.М. Якушева-Омелянчик та інші. Особливо потрібно відмітити праці Г.М. Шовкопляс, які висвітлювали саме значення внесків меценатів і приватних осіб[1]. Джерелами даного дослідження слугували як звіти музею за 1909–1915 рр., так і облікова музейна документація, а саме: інвентарні книги Київського художньо-промислового і наукового музею, Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка та книги вступу НМІУ (з 1944 р.). Важливими джерелами інформації були також матеріали Державного архіву м. Києва – фонд Київського художньо-промислового і наукового музею (ф. 304); Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського – фонди Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (ф. XVIII), В.Е. Данилевича (ф. XXIX), М.Ф. Біляшівського (ф. XXXI), В.В. Хвойки (ф. 153), Київського товариства старожитностей і мистецтв (ф. 241) та інших; фонди наукового архіву НМІУ.

Питання про створення музею було порушене в 80-х рр. XIX ст. Організацією його опікувалось Товариство старожитностей і мистецтв, членом якого з 1899 р. був відомий археолог, нумізмат, музейник М.Ф. Біляшівський (1866–1926). В 1900 р. вчений розробив програму створення Київського музею старожитностей та мистецтв, що мав складатися з антропологічного, археологічного, історичного та етнографічного відділів, бібліотеки, архіву[2]. Саме він у 1902 р. був обраний директором музею і до 1923 р. перебував на цій посаді, опікуючись справою розширення і процвітання музею[3]. 26 грудня 1901 р. на вул. Олександрійській, 6 для відвідувачів був відкритий археологічний відділ. Урочисте відкриття музею відбулося 30 грудня 1904 р.[4]

Протягом свого існування музей неодноразово змінював назву: спочатку – Київський міський музей, з 1904 р. – Київський художньо-промисловий і науковий музей імені імператора Миколи Олександровича (КХПНМ), з 1919 р. – Перший державний, з 1924 р. – Всеукраїнський історичний імені Т. Шевченка (ВІМ), з середини 1930-х рр. – Центральний історичний музей (ЦІМ).

В 1909 р. був затверджений статут музею, що на той час складався з семи відділів[5]. А в 1913 р. відкрили новий відділ – "Старий Київ"[6]. Музей відвідували як пересічні громадяни, так і особи королівської крові, зокрема, король сербський Петро, імператор Микола II з дочками Ольгою та Тетяною[7].

Колекція музею швидко зростала: в 1909 р. вона становила близько 30 тис. експонатів, в 1914 р. – досягла 50 тис.[8] Не останню роль в такому динамічному процесі відігравали пожертви і подарунки приватних осіб.

Перша світова війна і революція не сприяли розвитку музею, хоча перебування

М.Ф. Біляшівського і Д.М. Щербаківського (з 1910 р. – хранитель історичної та етнографічної груп) на території Західної України дало змогу зібрати значну колекцію місцевих старожитностей. У вересні 1915 р. до 6,5 тис. найцінніших експонатів – вироби із срібла, порцеляни, скла, рукописи тощо – евакуювали до Москви і розмістили в імператорському Російському історичному музеї[9].

В 1924 р. зібрання налічувало понад 100 тис. пам'яток, що дозволяло створювати різноманітні виставки. В 1927 р. під керівництвом завідувачки археологічного відділу В.Є. Козловської проходив семінар з музеєзнавства і підготовки аспірантів і студентів до археологічної роботи, в рамках якого були організовані археологічні розкопки в різних районах Києва, що поповнили музейну колекцію новими знахідками.

З 1930-х рр. починається розпорошення музейної колекції. Спочатку, в 1930 р., до новостворюваного Археологічного музею Інституту історії матеріальної культури АН УРСР вивезли археологічну збірку ВІМ. В 1933 р. за директивою Народного комісаріату освіти УСРР предмети з дорогоцінних металів та з коштовним камінням були передані на зберігання до Державного банку, окрім того, заборонялося комплектувати фонди аналогічними експонатами. Таким чином, на тривалий час музей позбувся однієї з найцікавіших колекцій[10].

В березні 1934 р. прийняте рішення про виселення ВІМ з приміщення по вул. Олександрівській, де мала розташуватися виставка, присвячена 15-річчю Червоної армії, а колекції музею у 1935 р. переміщені на територію Музейного містечка в Києво-Печерську Лавру. Умови зберігання експонатів були несприятливі: 400 тис. одиниць розмістили в шести корпусах у колишніх келіях ченців. Фактично, до 1937 р. ЦІМ перебував у згорнутому вигляді – відвідувачів приймали тільки експозиції відділів зброї, нумізматики та Київської Русі. Музей зовсім не мав приміщень для збереження фондів образотворчого мистецтва (близько 2 тис. од.), етнографічної колекції (тимчасово вона була розміщена в одному з монастирів на Подолі), археології (150 тис. од.). Картини та археологія перебували в Інституті історії матеріальної культури. Наукову бібліотеку, що налічувала понад 20 тис. томів, передали до Музею народного мистецтва[11]. У 1936 р., так і не відкривши Археологічного музею, колекцію повернули до ЦІМ, таким чином археологічна збірка зросла до 180 тис.[12] У листопаді 1936 р. всі археологічні фонди з 19 корпуса Лаври перемістили до Успенської церкви[13].

В 1935 р. новоствореному Київському державному музею українського мистецтва передали найкращі зразки малярства і декоративно-ужиткового мистецтва: колекції слуцьких поясів, художнього скла, порцеляни, килимів, писанок тощо.

Друга світова війна призупинила діяльність музею. Найцінніші речі були евакуйовані до Башкирського художнього музею в Уфу ще наприкінці серпня 1941 р. (повернути їх вдалось тільки у грудні 1947 р.). Протягом жовтня–грудня 1941 р. до Німеччини вивезли зброю, документи, нумізматику, скло, фаянс, тканини, рукописи, археологічні знахідки. З 10 листопада 1941 р. по 30 травня 1944 р. установа перебувала у приміщенні музею Леніна по вул. Короленка, 57 (тепер – вул. Володимирська, Будинок вчителя). Тут знаходилась значна частина археологічних колекцій, а інші збірки перемістили до старого приміщення музею по вул. Олександрівській, 6. Чимало пам'яток відступаючі німецькі війська вивезли до Львова, Кракова, а звідти – до Австрії і Німеччини. По завершенню війни вони опинились в американській зоні окупації і були повернуті до Києва, на жаль, далеко не в повному обсязі.

30 травня 1944 р. музеєві передали будинок колишньої Художньої школи, побудований в 1936 р. за проектом архітектора Й. Каракіса на вул. Короленка, 2. В 1944 р. його співробітники розбирали та вивчали колекції[15]. Для відвідувачів експозиція Державного республіканського історичного музею була відкрита в жовтні 1948 р.[16]

Після війни колекція музею значно оновилась: всі збірки тією чи іншою мірою зазнали втрат (експонати або були вивезені за кордон, або елементарно знищені), натомість, пізніше відновлювались за рахунок інших музеїв – Дрезденської картинної галереї, Львівського музею українського мистецтва, Одеського археологічного музею, Музею українського мистецтва в м. Києві, музеїв-заповідників "Софія" та "Києво-Печерська лавра", Львівського, Чернігівського, Дніпропетровського історичних музеїв тощо. Крім того, чимало експонатів надали Московський державний історичний музей, Ленінградський артилерійський історичний музей, а під час урочистого святкування 300-річчя "возз'єднання" України з Росією в 1954 р. надійшла велика кількість подарунків як з музеїв СРСР, так і з-за кордону.

У фондах музею в 1955 р. було понад 450 тис. експонатів. На 1966 р. ця кількість зросла до 500 тис.[17] В 1963 р. був створений спеціальний відділ, який з 1965 р. функціонує як філіал – "Музей історичних коштовностей України". Передача до нього археологічних пам'яток з дорогоцінних металів призвела до розпорошення колекцій[18], також до нового відділу увійшли колекції декоративно-ужиткового мистецтва, золотарства, нумізматики, фалеристики – всього до 92 тис. одиниць[19].

У відповідності до постанови Кабінету Міністрів України № 269 від 15 жовтня 1991 р. музей отримав статус національного і здобув сучасну назву – Національний музей історії України[20]. Нині його зібрання нараховує понад 600 тис. музейних предметів, які об'єднані у три великі колекції: археологічну, документально-речову та нумізматичну, що повернулась до музею у березні 1995 р.[21]

У понад столітній історії музею можна виокремити декілька періодів, кожному з яких був притаманний певний домінуючий шлях формування колекції. Це не означає, що інші джерела поповнення збірки не були задіяні, проте кожний етап мав характерні ознаки.

I. 1899–1917 рр.: збільшення зібрання за рахунок внесків приватних осіб, збиральницьких експедицій, купівлі на кошти меценатів, і субсидії тощо. Фінансування на початковому етапі існування музею здійснювалось в основному за рахунок пожертв родин Терещенків і Ханенків.

II. 1917–1941 рр.: поповнення за рахунок націоналізації приватних збірок, передачі колекцій інших установ – музеїв Духовної академії, університету св. Володимира. Але саме в цей період були вилучені цікаві художні твори і твори декоративно-ужиткового мистецтва.

III. 1941–1950-і рр.: період втрат – ряд експонатів були "загублені" в евакуації, вивезені до Німеччини окупаційними військами, знищені. Натомість, спостерігалось поповнення за рахунок експонатів з інших музеїв.

IV. 1960-і – 1980-і рр.: період "розбазарювання" – найкращі експонати були передані до інших музеїв, а комплектування відбувалась, в основному, речами, що тепер не мають історичної цінності (вимпели, плакати, посвідчення радянського зразка тощо). В 1963–1969 рр. майже всі вироби з дорогоцінних металів були вилучені до Музею історичних коштовностей, що спричинило розчленування єдиних археологічних комплексів.

V. 1990-і рр. – 2006 р.: формування колекції шляхом планового науково обґрунтованого тематичного комплектування, подарунків від громадян України і представників діаспори, безкоштовної передачі правоохоронними органами, митницею, отримання музейних предметів через Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей. Найвагоміші придбання – художнє скло, ікони, матеріали С. Лифаря, комплекс речей Олександра II, переданий бароном Е.О. Фальц-Фейном, тощо. Проте, майже не поповнюється археологічна збірка – останнім великим надходженням стали археологічні пам'ятки із приватної колекції С. Платонова.

Отже, основними шляхами поповнення фондів були благодійні внески і пожертви приватних осіб; колекції, передані різними установами та іншими музеями; матеріали

наукових експедицій співробітників музею. Проте, протягом перших двох періодів спостерігається чітке переважання надходжень саме від колекціонерів і приватних осіб. Зрозуміло, предмети від приватних осіб надходили і в інші роки, проте зауважимо, що масштабів, подібних до початкових етапів існування установи, цей процес не набув.

Це обумовлене тим, що саме в другій половині XIX ст. приватне колекціонування було доволі розповсюдженим в Російській імперії і зосереджувалось не лише у столичних містах, а і в провінції. Тогочасні приватні збірки поволі набували спеціалізації, але були і такі, що об'єднували різнопланові речі, різнобічно висвітлюючи конкретну тему[22]. Однією із тенденцій стало перетворення приватних зібрань на загальне надбання[23].

Створенню КХПНМ передувало проведення в Києві в 1897 р. Першої археологічної виставки, на базі якої в грудні 1899 р. у 5 залах відкрилася експозиція для учасників XI Всеросійського археологічного з'їзду. Колекції, надані родиною Терещенків, В.В. Тарновським, Й.А. Хойновським, Ф.Ф. Кундеревичем, В.Є. Гезе, В.В. Хвойкою, Б.І. Ханенком, В.Б. Антоновичем, С.А. Мазаракі стали її важливою складовою. В 1906 р. у приміщенні музею з великим успіхом пройшла Перша південноросійська кустарна виставка, що стала основою етнографічного відділу і збагатила колекції більш ніж на 6 тис. експонатів[24]; на влаштування її від меценатів (Терещенки, Ханенки) надійшло понад 8 тис. крб.[25] Кустарні виставки організовувалися Київським кустарним товариством, головою якого була В.М. Ханенко, в 1909, 1911 рр. Популярними були і художні виставки вітчизняних та іноземних митців, наприклад: до 40-річчя художньо-педагогічної діяльності М.І. Мурашка (1908 р.) і т. інш.

Будівництво першого в Києві спеціального приміщення для музею розпочалось наприкінці літа 1898 р. і до осені 1899 р. майже завершилося. Зведення споруди у стилі неокласицизму за проектом московського архітектора Г.П. Бойцова, переробленим і доопрацьованим відомим київським архітектором В.В. Городецьким, обійшлося в 243 тис. 440 крб., причому лише 100 тис. крб. були надані комітетом по організації музею. Більша частина коштів надійшла від меценатів – родин Терещенків (108 тис. крб.), Бродських (5 тис. крб.), П.І. Харитоненка (5 тис. крб.), Б.І. Ханенка (більше 3 тис. крб.), В. Рау (3 тис. крб.), В.П. Кочубея (2 тис. крб.), М.Г. Хрякова (2 тис. крб.), М.П. Дегтерьова, О.Д. Золотницького, С.С. Могилевцева, В.Ф. Симиренка, В.І. Толлі, Я.В. Тарновського, І.М. Любомирського, М.Є. Браницької, О.О. Бобринського та інших[26].

Збіркою новоствореного музею опікувалось Київське Товариство старожитностей і мистецтв і безпосередньо дійсний статський радник, почесний член Академії мистецтв Б.І. Ханенко. Він вважав, що твори геніїв по своїй суті не мають належати тільки тим, хто ними володіє[27], а тому закликав колекціонерів старовини збагачувати колекції музею. Більше того, сам Богдан Іванович заповів музею капітал у розмірі 100 тис. крб. у цінних паперах, щоб заклад міг існувати на відсотки[28].

Як уже зазначалось, колекції КХПНМ на початковому етапі діяльності формувались переважно за рахунок пожертв, придбання на спеціально пожертвувані кошти та придбання за кошти музею. При цьому художній, археологічний, нумізматичний відділи і бібліотека формувались переважно двома першими шляхами, а художньо-промисловий, етнографічний та історичний відділи – за рахунок третього[29]. Це демонструє складена на основі звітів музею таблиця, в якій показане співвідношення музейних предметів, що надійшли від приватних осіб, до загальної кількості надходжень по відділу за 1911–1915 рр.

Від меценатів до музею надходили як поодинокі речі, так і цілі колекції. Цікаво, але ще на початку своєї історії музей мав шанс отримати найбагатшу на той час колекцію української старовини – збірку В.В. Тарновського[30]. Меценат вагався: чи подарувати свою збірку Києву, чи Чернігову. Серйозну перевагу Києву давало те, що тут вже розпочали бу-

Рік	Художній відділ	Художньо-промисловий відділ	Історико–побутовий відділ	Археологічний відділ	Етнографічний відділ	Нумізматичний відділ	Бібліотека
1911	34,9 %	14,3 %	32,7 %	93,1 %	17,1 %	92,8 %	77,4 %
1912	21,5 %	38,5 %	24,9 %	81,3 %	4,3 %	невідоме	Невідоме
1913	82,7 %	17,1 %	4,2 %	78,8 %	0,73 %	91,7 %	невідоме
1914	67,3 %	22,1 %	21,2 %	25,4 %	20 %	невідоме	невідоме
1915	85 %	6,4%	22,9 %	80,9 %	30,2 %	невідоме	невідоме

дувати спеціальне приміщення музею, але нетактовні випади чорносотенних гласних у Київській думі образили Тарновського. Чернігів отримав зібрання, яке до спорудження приміщення, з кінця 1899 р. до осені 1901 р. зберігалось саме в Київському міському музеї.

Археологічна колекція НМІУ, як вже зазначалось, була сформована на основі експонатів, що надійшли на Першу археологічну виставку в 1897 р. В 1901 р. до них долучилися матеріали, придбані для музею Терещенками, Ханенками, В.В. Хвойкою (понад 4 тис. найменувань), передані А.І. Зноско-Боровською, О.О. Бобринським, Я.В. Тарновським, І.А. Лінниченком та іншими[31]. Зокрема, археологічні комплекси, подаровані музею Б.І. Ханенком, були оцінені в 71 тис. крб., а всього він пожертвував експонатів вартістю понад 100 тис. крб.[32] Від Б.О. Орлова музей отримав скарб великокнязівської епохи, знайдений в 1901 р. у Києві на вул. Трьохсвятительській.

Значний внесок у формування археологічної колекції здійснив її хранитель В.В. Хвойка, який проводив розкопки, і родина Терещенків, що їх фінансувала. Київським товариством старовини і мистецтв у 1904 р. передані збірки слов'янської старовини від родини Терещенків (900 предметів, оцінених у 1900 крб.) і С.С. Могилевцева (800 предметів вартістю 1600 крб.), предметів скіфо-грецького часу (115 одиниць вартістю 1000 крб.), домікенських старожитностей з розкопок М.Ф. Біляшівського від княгині О.П. Демидової-Сан-Донато (100 одиниць вартістю 50 крб.) тощо[33].

Цікавий експонат поповнив колекцію в 1913 р.: В.К. Горжевський і В.П. Попов пожертвували знайдені на дні р. Десни частини дуба, зі вставленими в них щелепами диких кабанів. Наступного року від В.В. Муравйова-Апостола надійшов знайдений в Київській губернії скарб, що містив срібні предмети V–VI ст., а в 1915 р. – речі з Княжої гори (розкопки М.Ф. Біляшівського) та череп гігантського оленя від В.Є. Козловської[34].

Станом на 1932 р. у фондах були наявні археологічні матеріали, що надійшли від відомих археологів і колекціонерів: Хойнацького, Зноско-Боровської, Бобринського, Гезе, Доманицького, Єфименка, Кибальчича, Богданова, Хвойки, Ляскоронського, Рубінштейна, Спіцина, Тарновського, Терещенка, Ханенка, Яроцького, Кулаковського та Гальченка, а також Біляшівського[35].

Сучасна нумізматична збірка НМІУ сформувалась на основі колекції КХПНМ, мінц-кабінету університету св. Володимира, до якої входила також і збірка Кременецького ліцею, закритого в 1834 р., Церковно-археологічного музею Духовної академії та Києво-Печерської лаври (передана в 1950 р.). Вона поповнювалась великою мірою за рахунок внесків меценатів і приватних осіб. Одними з перших надходжень були колекція С. Бодилевського – 1384 монети, серед яких – унікальний золотник Володимира, оцінена в 20 тис. крб.[36] і збірка М.В. Суріна – 1291 одиниця, включаючи срібник Володимира, вартістю 500 крб., передана його удовою[37]. В.В. Албрандт в 1911 р. передав музею 50 золотих, срібних та мідних монет східного походження[38], Н.Г. Захаревич-Захарьєвський в 1909 р. – збірку римських монет, а в 1913 р. – ще 530 римських золотих, срібних та мідних монет[39].

Старовинні портрети представників родини Вишневецьких, а також Ієремії Могили, Раїни Могилянки з галереї Вишневецького замку (28 полотен) надійшли до художнього відділу в 1899 р. від В.І. Толлі[40], який успадкував замок у 1876 р. На думку В. Горленка твори відносяться до XVIII ст. і є копіями більш ранніх робіт невідомого майстра.

На замовлення М.А. Терещенка художником С. Мазаракі для музею було виконано 30 портретів гетьманів та полковників – П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепи, І. Скоропадського, П. Полуботка, митрополита П. Могили та інших історичних постатей. Портрет І. Мазепи надійшов зі збірки М.І. Костомарова після смерті його дружини в 1908 р. А 1918 р. від А.А. Гамалії одержали оригінальний портрет значкового товариша В.Г. Гамалії[41]. Великий внесок у формування художньої збірки зробив О.М. Лазаревський, який заповів портрети Раїни Могилянки, Адама Киселя та Кирила Тарловського[42]. Вже після смерті В.Б. Антоновича, в 1924 р. до музею надійшов портрет Івана Гонти, що був привезений вченим з церкви, з Київської губернії, де за легендою Гонта був ктитором[43]. Велика колекція – переважно гравюри, літографії, фотографії зібрань Ермітажу, альбоми різних музеїв, "Русский художественный листок Тимма", альбоми Я. Матейки – надійшла в 1911 р. від К.В. Жученка[44].

Важливе місце посідали роботи Т.Г. Шевченка, придбані на кошти родини Терещенків – акварельні і олівцеві портрети, серія з 12 акварелей і сепія[45]. Малярські роботи Шевченка в різний час надходили також від О.В. Померанцевої, Д.Г. Балаховського, Г.С. Вашкевич, К.В. Жученка, зі збірок В.М. Терещенко та Г.П. Шлейфера, від С.П. Яремича, В.О. Щавинського[46].

Дарунком М.А. Терещенка стала ікона М.О. Врубеля – "Христос у Гетсиманському саду", виконана для церкви в с. Мотовилівка Київської губернії[47]. Інші роботи М. Врубеля музей отримав від Я.П. Бунге в 1910 р. (10 акварелей і малюнків) і В.В. Терещенка в 1911 р. (кишеньковий альбом з 9 малюнками)[48]. Роботи О.М. Бенуа були подаровані князем О.К. Шервашидзе[49].

На згадку про відвідання музею імператором Миколою II в 1911 р. Г.П. Шлейфер пожертвував картину Перцеля XVIII ст., що відтворювала один із моментів подорожі імператриці Катерини II Дніпром. А в 1912 р. другу картину з цієї серії подарував М.Р. Лубківський[50].

Велика кількість художніх творів надійшла до КХПНМ у процесі формування відділу "Старий Київ": в 1913 р. Д.П. Калиновським були передані два акварельні плани р. Дніпра (1852 і 1853 рр.)[51], в 1914 р. Ф.Р. Штейнгелем та А.І. Цейтліним – малярські твори[52], в 1915 р. О.Г. Сластьоном був подарований рідкісний малюнок Київської ратуші, що згоріла в 1811 р., К.В. Келлером – мініатюра із зображенням подружжя Шиянових, О.Г. Гансеном – вид Києво-Печерської лаври[53].

Чимало зробили і співробітники музею, зокрема, Д.М. Щербаківський: він передав багату колекцію іконопису, в якій були ікони XVI–XIX ст. з різних регіонів України. Ікона "Деісус" – подарунок І.М. Стешенка. Також чудові зразки іконопису надійшли з особистого зібрання В.М. Ханенко[54]. З-поміж народного живопису можна назвати картину "Козак Мамай", подаровану в 1909 р. художником В.Г. Кричевським.

Художньо-промисловий відділ був одним із найбільших. Тільки в 1912 р. до нього передали експонати К.В. Болсуновський, Біляшівські, Л.М. Горленко, К.В. Мощенко, І.І. Їжакевич, Ханенки, Д.М. Щербаківський та інші. Вази Києво-Межигірської порцеляни були надані І.П. та О.О. Войцехович, скляний вишуканий посуд з позолотою, емаллю і різьбою – М.І. Долгополовим і О.В. Семиградовим. В 1915 р. М.Г. Нікольська заповіла музею власну колекцію – кілька сотень різних предметів, у тому числі зразки срібла та порцеляни (російської, віденської, саксонської, берлінської), що було дуже доречно, адже

музей не мав коштів на закупівлю подібних речей[55].

Одразу ж потрібно зауважити, що переважна більшість історико-побутових речей, що надходили до відділу як від світських, так і від духовних осіб, була церковного характеру – різноманітне церковне начиння, речі релігійного культу, лиштви підризників тощо. Вони походили зі збірок Ханенків, Терещенків, В.В. Тарновського (численні лиштви підризників XVIII ст.)[56], П.І. Павловського, О.Г. Гансена, З.Н. Захарієвич, М.В. Армашевської, А.Ф. Вержбицького, Д.М. Щербаківського, О.І. Кістяківської, О.П. і М.С. Олив, М.С. Тишкевича, Д.П. Калиновського, П.П. Курінного, К.В. Мощенка та багатьох інших. На замовлення Б.І. Ханенка була виготовлена копія Реймського євангелія, яке вивезла в XI ст. Анна Ярославна і оригінал якого донині зберігається в Парижі.

Проте історико-побутовий відділ отримував експонати і світського характеру. З нагоди відвідин музею імператором Миколою Олександровичем А.М. Терещенко передав музею колекцію золототканих слуцьких поясів, вартістю понад 7 тис. крб.[57] В.М. Ханенко подарувала значну кількість етнографічного матеріалу, її коштом придбана шапка козацької доби, що за переказом належала Б. Хмельницькому[58].

Від родини Ханенків надійшли також старожитності Єгипту, придбані в Каїрі в Єгипетському музеї, який продавав копії предметів, здобутих під час розкопок, що їх проводив уряд країни. До колекції зі 135 предметів входили мумія, дерев'яний розписний саркофаг епохи Птолемеїв, скарабеї, прикраси, амулети, культові статуетки тощо[59]. В повоєнні роки її було передано до Одеського археологічного музею.

Музей отримував пожертви і від інших осіб: в 1909 р. Д.С. Федоров передав збірку старовинного срібла, дружина полковника М.Г. Нікольська заповіла понад 400 предметів прикладного мистецтва – ювелірних та порцелянових виробів XVII–XVIII ст., майже 650 пам'яток археології, історії, етнографії подарував О.О. Бобринський. Відділ "Старий Київ" поповнила велика кількість кахлів – дарунки О.М. Александровича[60], В.В. Хвойки, Д.М. Щербаківського. Ще в 1899 р. зусиллями А.І. Мердера до музею потрапило зображення архістратига Михаїла з Київської ратуші, карбоване на червоній міді, вартістю 100 крб.[61] А в 1910 р. І.М. Дашкевичем передана і статуя Феміди (1777)[62].

Етнографічні експонати надходили від великої кількості осіб – В.В. Бродовського, М.Ф. Біляшівського, А.Ф. Вержбицького, І.І. Їжакевича (53 од.), В.І. Кричевського, монахинь Золотоніського монастиря (49 од.), Л.Є. Чикаленка, Д.М. Щербаківського, А.Г. Алешо, М.О. Баталіна, О.О. Русова тощо.

Після жовтневих подій 1917 р. важливим джерелом комплектування стала націоналізація приватних збірок. Значну партію речей було привезено у лютому 1918 р. з особняків Терещенка[63].

Благодійні внески продовжували надходити і в подальші часи, але вже не відігравали такої важливої ролі. Серед найцікавіших – збірка П.П. Потоцького, яка надійшла 1932 р. і певний час існувала як самостійний відділ[64], колекції Туркевича (1931 р.)[65], Ф.Ф. Кундеревича (1934 р.)[66] та інші.

У формуванні бібліотеки левову частку становили надходження від численних організацій і товариств, музеїв, бібліотек, статистичних комітетів різних губерній, а також від приватних осіб[67]. Серед тих, хто дарував бібліотеці матеріали або жертвував на це кошти десятки прізвищ – Б.І. Ханенко (цінні художні видання), В.М. Бутович (численне зібрання книг, зокрема, в 1910 р. він переслав з Франції ящик книг, вагою 129 кг)[68], видавець В.С. Кульженко (антикварні книги і нові видання), вчені М.І. Петров (комплект "Трудов Киевской духовной академии"), В.П. Науменко (рукопис – вірші на поховання бургомістра Тохая, перша половина XIX ст.)[69], М.С. Грушевський, М.П. Василенко, М.В. Довнар-Запольський, В.С. Іконніков, О.П. Новицький, В.Ю. Данилевич, Л.П. Добровольський,

К.В. Широцький, В.М. Щербаківський, В.М. Перетц, Д.А. Антонович, Г.К. Лукомський, В.І. Щербина, І.І. Огієнко, П.П. Курінний, Н.Д. Полонська, К.В. Жученко (“Кобзар” 1866 р. з автографом, “Уложение царя Алексея Михайловича” 1737 р.), Ф.Л. Сулима (численні видання “Кобзаря”, зошит з віршами Шевченка)[70], художник М.М. Яровий (план Києва 1855 р.), представники родини Терещенків (О.М. Терещенко передав музею універсал гетьмана Ю. Хмельницького)[71], колекціонери К.В. Болсуновський і В.О. Щавинський.

Не залишились осторонь і співробітники музею: директор М.Ф. Біляшівський (частину власної бібліотеки), зберігач історико-побутового і етнографічного відділів Д.М. Щербаківський, зберігачі археологічного відділу В.В. Хвойка, В.Є. Козловська, зберігач художнього відділу Ф.Л. Ернст, бібліотекарі Д.І. Дорошенко, В.К. Прокопович, рядові співробітники музею А.Ф. Вержбицький, І. Балюра та інші.

Таким чином, в період 1899 – середини 30-х рр. XX ст. колекції меценатів та внески приватних осіб відігравали важливу роль в формуванні колекції НМІУ.

---

[1] Шовкопляс Г.М. Колекції В.В. Хвойки та їхня роль у створенні Державного історичного музею УРСР // Музей і сучасність. – К.,1989.; її ж. С.А. Мазаракі і його колекції в збірці НМІУ // До 100-річчя НМІУ: З історії музею і його раритетів. – К.,1998. – С. 29–45; її ж. Меценатська діяльність родини Терещенків і їх внесок у створення музею // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. – К.,1999. – С. 39–53; її ж. Про діяльність Б.І. Ханенка у заснуванні та історії Київського Художньо-Промислового і Наукового музею // До 150-річчя від дня народження Б.І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею: Матеріали науково-практичної конференції. – К.,1999. – С. 51–58; її ж. Про музейну діяльність Володимира Боніфатійовича Антоновича // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. – С. 60–68; її ж. Ханенки і музеї Києва // До 100-річчя НМІУ: З історії музею і його раритетів. – С. 12–35 та інші.

[2] Беляшевский Н.Ф. К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств // Археологическая летопись Южной России. – 1900. – Март. – С. 31–38.

[3] Інститут Рукопису Національної бібліотеки НАН України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ.) – Ф. XXXI. – Од.зб. 11.

[4] Освящение и открытие Киевского Художественно-Промышленного и Научного Музея. – К., 1905. – 30 с.

[5] Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Оп. 1. – Од.зб. 1. – Арк. 212–214; Отчет Киевского Художественно-Промышленного и Научного Музея имени Государя Императора Николая Александровича за 1909 г. – К., 1910. – С. 8.

[6] Оксенич М. Сторінки історії Національного музею історії України: відділ “Старий Київ” // Київська старовина. – 2006. – № 2.– С. 76–84.

[7] ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Од.зб. 12. – Арк. 137; Отчет за 1911 г. – К., 1912. – С. 7–8.

[8] ДАК. – Ф. 304. – Од.зб. 28. – Арк. 79–88; Заклинський Р. З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка // Життя і революція. – 1928. – № 3.– С. 178; Отчет за 1910 г. – К., 1911. – С. 5–9.

[9] Отчет за 1915 г. – К., 1916. – С. 4–5.

[10] Стрілець М.С. До історії формування колекції пам’яток декоративно-ужиткового мистецтва XVI–XX ст. з вмістом дорогоцінних металів та коштовного каміння в збірці НМІУ // Від першовитоків до сьогодення: Із історії формування колекцій Національного музею історії України: Темат. зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 132.

[11] ДАК. – Ф. Р–1. – Оп. 1. – Од.зб. 11616. – Арк. 4–6.

[12] Національний музей історії України. Науково-популярний фотоальбом. – К., 2001. – С. 8.

[13] Науковий архів Національного музею історії України (далі – НА НМІУ). – Ф. 1260. – Оп. 1-доп. – Од.зб. 33. – Арк. 16.

[14] Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Г.М. Сторінки історії музею (20–50 рр. XX ст.) // Національний музей історії України: його фундатори і колекції. – С. 18–19.

[15] НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1-доп. – Од.зб. 17-а. – Арк. 5.

[16] НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 3. – Од.зб. 15. – Арк. 3–4.

[17] Київський державний історичний музей. Путівник. – К., 1955. – С. 4; Державний історичний музей УРСР. Путівник. (Дожовтневий період). – К., 1966. – С. 3.

[18] Національний музей історії України. Науково-популярний фотоальбом. – С. 8.

[19] Стрілець М.С. Вказ. праця. – С. 134.

[20] Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам’яті // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 78.

[21] Гарбуз Б.Б. Нумізматична колекція Національного музею історії України // Вісник Національного банку України. – 1996. – № 3. – С. 90.

[22] Овсянников С.А. Частное коллекционирование в России в пореформенную эпоху (1861–1917 гг.) // Очерк истории музейного дела в России. – Вып. II. – М., 1960. – С. 67–68.

[23] Там само. – С. 69.

[24] ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Од.зб. 1. – Арк. 27; Отчет Выставки прикладного искусства и кустарных изделий.19.02.–1.05.1906 г. – К., 1907.

[25] ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Од.зб. 3. – Арк. 19–25.
[26] Киевский Художественно-Промышленный и Научный Музей имени Государя Императора Николая Александровича. – [К., 1905]. – С. 5–6.
[27] Освящение и открытие Киевского Художественно-Промышленного и Научного Музея… – С. 8–9.
[28] Шовкопляс Г. Про діяльність Б.І. Ханенка… – С. 57.
[29] Отчет за 1911 г. – С. 8–10.
[30] Ернст. Як збирались малярські твори Шевченкові у Всеукраїнському історичнім музеї ім. Шевченка // Життя і революція. – 1929. – № 3. – С. 123.
[31] Киевский музей древностей и искусств // Известия ИАК. – Прибавление к вып. 2. – СПб., 1902. – С. 20.
[32] Киевский Художественно-Промышленный и Научный Музей имени Государя Императора Николая Александровича. Отдел археологии. Краткий указатель предметов. – К., 1905. – С. 13; Шовкопляс Г. Про діяльність Б.І. Ханенка… – С. 54–55.
[33] Отчет о состоянии Киевского общества древностей и искусств за 1904 г. – К., 1905. – С. 14.
[34] Отчет за 1913 г. – К., 1914. – С. 7; Отчет за 1914 г. – К., 1915. – С. 7; Отчет за 1915 г. – С. 7.
[35] НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1-доп. – Од.зб. 23. – Арк. 22–27.
[36] Киевский музей древностей и искусств // Археологическая летопись Южной России. 1903 г. – 1904. – № 2. – С. 133–134.
[37] Зразюк З. Из истории нумизматической колекции НМИУ (коллекции Бодилевского и Сурина) // Історико-географічні дослідження в Україні. – Число 6. – К., 2003. – С. 97; Отчет о состоянии Киевского общества древностей и искусств за 1904 г. – С. 15.
[38] Отчет за 1911 г. – С. 13.
[39] Отчет за 1909 г. – С. 8; Отчет за 1913 г. – С. 7–8.
[40] Інвентар Київського музею старожитностей. Т. І // НА НІМУ. – Оп. 1. – Од.зб. 3. – № 2–29; Литовченко А.В. Портрет молдавського господаря Єремії Могили з сином в збірці НМІУ // До 100-річчя НМІУ: з історії музею та його раритетів. – С. 66–69; Суховарова-Жорнова О. Географія походження та придбання портретів НМІУ // Історико-географічні дослідження в Україні. – Число 5. – К., 2001. – С. 249; Український портрет XVI–XVIII ст. Каталог-альманах. – К., 2004. – С. 188–195.
[41] Київський Художньо-Промисловий і Науковий Музей // Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 148.
[42] Гарцман Ш.М. Портрет Раїни Могилянки – княгині Вишневецької в збірці НМІУ // НМІУ – скарбниця історичної пам'яті українського народу: Темат зб. наук праць. – К., 1999. – С. 53–55.
[43] Суховарова-Жорнова О. Вказ.праця. – С. 250.
[44] ДАК. – Ф. 304. –Од.зб. 12. – Арк. 72, 117–128.
[45] Отчет за 1911 г. – С. 11–12; Отчет за 1912 г. – К., 1913. – С. 9.
[46] Отчет за 1911 г. – С. 11; Отчет за 1914 г. – С. 6; Ф. Ернст. Вказ.праця. – С. 122–130.
[47] Художественная хроника// Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать. – 1913. – № 3.– С. 163–164.
[48] ДАК. – Ф. 304. – Од.зб. 12. – Арк. 96; Отчет за 1911 г. – С. 11.
[49] Отчет за 1913 г. – С. 6.
[50] Отчет за 1911 г. – С. 11; Отчет за 1912 г. – С. 9.
[51] Художественная хроника ... – С. 164.
[52] ІР НБУ. – Ф. XXXI. – Од.зб. 8. – Арк. 45–48.
[53] Отчет за 1915 г. – С. 6–7.
[54] Членова Л. Богдан Іванович Ханенко та Перший міський музей у Києві // До 150-річчя від дня народження Б.І. Ханенка... – С. 34.
[55] Отчет за 1915 г. – С. 6.
[56] Інвентар Київського музею старожитностей. І. ІІХ. Т. І. – № 1246–1249, 1325, 1330, 1331, 1349–1350 і т.д.
[57] Там само. – № 1024–1039.
[58] Отчет за 1909 г. – С. 8; Отчет за 1911 г. – С. 12.
[59] Киевский Художественно-Промышленный и Научный Музей... Отдел археологии. Краткий указатель предметов. – С. 52–63.
[60] Інвентар Київського музею старожитностей і мистецтв. Історичний відділ. Т. 1. – № 1646–1655 і т.д.
[61] Там само. – № 32.
[62] Там само. – № 649; ДАК. – Ф. 304. – Од.зб. 12. – Арк. 114–115.
[63] Кілієвич С. Академік М.Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею історії України// Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 84–85.
[64] НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1-доп. – Од.зб. 14. – Арк. 330–407.
[65] НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1-доп. – Од.зб. 18. – Арк. 166.
[66] НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1-доп. – Од.зб. 14. – Арк. 434–438; Од.зб. 18. – Арк. 166.
[67] Варшавська М.М. Бібліотека Київського Художньо-Промислового і Наукового Музею// Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 100–101.
[68] ДАК. – Ф. 304. – Од.зб. 12. – Арк. 103.
[69] Отчет за 1915 г. – С. 12.
[70] ДАК. – Ф. 304. – Од.зб. 26. – Арк. 50.
[71] Шовкопляс Г.М. Меценатська діяльність родини Терещенків. – С. 47.

Я. ПАВЛИЧКО

Віленська колекція стародруків – приклад меценатства та доброчинства (до вивчення збірок церковних книг Національного музею у Львові)

Історія формування колекції церковних книг музею бере початок від 1905 р.[1], коли відомий вчений-славіст, перший директор Іларіон Свєнціцький під проводом галицького митрополита Андрея Шептицького розпочав активну працю на благо науково-мистецької інституції, будівництво якої тільки-но зарисовувалося на тлі культурно-мистецького життя Львова в умовах Австро-Угорщини. Перші пам'ятки друкарського мистецтва надійшли до Церковного музею у рік його заснування – 1905. Саме тоді розпочинається інтенсивна меценатська та експедиційно-збиральницька діяльність. Географія пошуків свідчить про доволі широкий ареал зацікавлень: від Лемківщини – найзахіднішої етнографічної частини України – до Поділля і далі на схід – до Києва, північніше охопивши територію України та Білорусії. Одночасно книгозбірню поповнюють колекції – дари філолога каноніка Антона Петрушевича, Наукового товариства імені Шевченка, Ставропігійського інституту, окремих осіб. Немало їх закуповувалося у букіністів та антикварів Москви і Санкт-Петербурга. Варто згадати сенсаційну знахідку того часу, нині – один із найбільших раритетів музейної збірки – Заблудівський Псалтир із Часословом Івана Федоровича 1569 р., придбаний буквально через два місяці після заснування музею під час експедиції в церкві святої Параскеви с. Тирява Волоська поблизу Сянока[2].

Окрім вітчизняних видань науково-мистецька фундація імені митрополита Андрея Шептицького – Національний музей у Львові володіє багатою колекцією кириличних стародрукованих книг, що вийшли у Празі, Венеції, Москві та інших центрах книгодрукування. Її значну частину – понад 100 од. зберігання, або десять відсотків музейної колекції кириличних стародруків – становлять віленські видання від 1522 р. до 1809 р.

У збірці віленських друків представлені видання Франциска Скорини, Петра Мстиславця, Василя Гарабурди, братів Мамоничів, друкарні Ставропігійського Святодухівського братства, Віленської старообрядницької друкарні.

До шедеврів друкарського мистецтва належать видання Ф. Скорини "Малая подорожная книжица" (1522 р.) та Апостол (1525 р.), по одному примірнику яких зберігається в Національному музеї і які належать до титульних зразків не тільки віленської збірки, а загалом цілої колекції.

Про красу та ошатність "Малой подорожной книжицы" говорили ще у XIX ст., називаючи її "слов'янським ельзевірівським виданням"[3]. Львівський екземпляр (№ 420) дефектний[4]. У ренесансному обрамленні на титульній сторінці книги занотовано: "Емілій Кавалкевич рукою власною". Через декілька аркушів докладніший запис свідчить, що згаданий Е. Кавалкевич був деканом у Ліску.

Примірник Апостола (№ 419) також дефектний: без 8 початкових і 16 кінцевих аркушів. 4-й аркуш – передмова до Соборника, 41, 44, 47, 48 аркуші – Соборник. На полях 7 аркушів – грецькі паралелі та рукописна молитва, яку читають перед літургією[5]. Характеризуючи оздоблення, відомий дослідник В. Стасов зауважує: "В Апостоле 1525 года заглавные буквы, герб Скорины и монограмма с буквой Т выполнены так нежно, так тонко, с таким удивительным вкусом, что превосходят все награвированное в подобном роде в Библии"[6].

Немаловажні відомості про долю екземпляра фіксують численні маргіналії. Задокументувавши події, імена власників тощо, вони відтворюють дух і характер своєї епохи. "Сия кніга названная апостол преданаи есть до церькви... дозаложена святаго великого мученіка Димитрія" (арк. 14–21), на арк. 37зв. читаємо підтверджувальний запис латиною про приналежність книжки якомусь Михайлові Стшатковському: "Я власник цієї книжки...". Ще один запис згадує декана Хиляка. Коли і за яких обставин Апостол потрапив до нього невідомо. Скупі відомості обмежилися прізвищем та "посадою". Апостол та "Малая подорожная книжица" надійшли до митрополита Андрея 1904–1905 р. як дар від Антона Петрушевича[7]. Відомо, що останню канонік придбав у 60-х рр. XIX ст. за 10 злотих. Отже, А. Петрушевич – останній власник цього раритету.

Майже піввікова перерва віленської книговидавничої діяльності завершилася у 70-х рр. XVI ст., коли виникає друкарня Мамоничів, де працює Петро Мстиславець. Творчий злет друкаря яскраво демонструє розкішне напрестольне Євангеліє 1575 р. (№ 246)[8], три примірники якого представлені в музейній колекції. Один з них реставратор-мистецтвознавець, згодом музейний працівник Володимир Пещанський подарував музеєві разом зі своєю колекцією ще на початку 20-х рр. минулого століття[9].

Центральне місце в художньому оздобленні книги займають сторінкові ілюстрації з євангелістами. Арки обрамлення і тло довкола євангелістів заповнені рослинним орнаментом та архітектурними елементами, які нагадують фантастичний світ: дельфіни, леви та інші істоти, тобто характерним стафажем ренесансного мистецтва. Текстові розділи та підрозділи прикрашені заставками двох типів: перший – вузький прямокутник, на білому тлі симетрична композиція зі стилізованими квітками; другий – великий прямокутник з наріжниками та навершям, на білому тлі симетрична композиція, в центрі якої закомпонована ромбовидна квітка-розета, обабіч неї – спірально закручені галузки з листям. Стосовно оздоблення Євангелія існує припущення, що різьбив їх учень П. Мстиславця, хоча не виключено, що ці гравюри можуть належати самому майстрові.

Запис в одному з екземплярів Євангелія свідчить про те, що книга первісно була монастирською власністю (через часткову втрату тексту – не відомо коли і якого). Ще один маргінальний текст на арк. 10: "Сіе євангеліє єсть церкви Лисенецькой св. Парасковії", – відхиляє завісу таємниці. Можливо, раніше стародрук був власністю одного з підльвівських монастирів, а у зв'язку із закриттям чи в порядку обміну-дарування переданий до церкви святої Парасковії.

Друга книжка П. Мстиславця із меценатських дарів митрополита Андрея, яка заслуговує уваги, – Псалтир 1576 р. (№ 159)[10]. Первісно музейний примірник перебував у власності ієромонаха Макарія Криницького. Екземпляр дефектний: бракує форти, аркушів початкових молитов та гравюри із зображенням царя Давида. Вихідні дані книжки та кінець (14 арк.) переписав із Псалтирі 1608 р. дидаскал Василь Словенський. Цікаво, що фронтиспіс до цього екземпляра перемалював 1721 р. з іншого Псалтиря Никодим Горбачевський. Ім'я згаданого маляра донині невідоме у мистецтвознавстві. Твір виконаний у дусі народного примітиву, майстерно передані світлотіньові ефекти. Аналогічна історія – з іншим дефектним примірником: замість гравюри із зображенням царя Давида – версія маляра Григорія. Творові притаманні майстерність і професіоналізм, гама кольорів тепла вохриста, фігура Давида дещо видовжена. Цілком несподіваним аналогом до цієї мініатюри можуть служити потелицькі розписи[11]. Не виключено, що Григорій належав до кола майстрів цього регіону і виконав малюнок на замовлення.

Другий період діяльності друкарні Мамоничів починається в 1582 р. Маємо один примірник Октоїха 1582 р. (№ 282) друкаря Василя Гарабурди[12], куплений в 1905 р. у Большакова за 15 руб. Примірник дефектний: бракує 5 кінцевих аркушів, а натомість

втрачених вклеєні 11 рукописних.

Особливе місце посідає Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Це – перше видання третьої редакції пам'ятки (т.зв. "Новий" статут), що веде свій родовід від "Руської правди" Ярослава Мудрого (попередні редакції – 1529 р. і 1566 р.). В музейній збірці зберігаються два примірники книги (№ 606, 607)[13], обидва дефектні. У примірнику № 606 втрачений перший аркуш першого розділу – рукописний. На полях – численні маргінальні записи польською мовою, переважно юридичні посилання та інтерпретації. Вперше до Статуту з музейної колекції звернувся І. Свєнціцький, який полишив рукописні нотатки[14]. Окреме дослідження Статутам, де звернена увага на музейні пам'ятки, належать литовській дослідниці А. Василяускене[15].

Продукція друкарнень Віленського братства та старообрядницької значно скромніша у порівнянні з попередніми як у мистецько-художньому плані, так і за кількісним складом. З видань друкарні братства становлять інтерес, у першу чергу, "Казанє св. Кирила" С. Зизанія та "Азбука" Лаврентія і Стефана Зизаніїв, видані 1596 р. (обидві книги – дар А. Петрушевича)[16]. У музейній колекції зберігаються два примірники "Духовних бесід Макарія, пустельника єгипетського" 1627 р. Екземпляр № 643 з гербом і присвятою Максимовичу-Ломському походить з Вольсько-Деревянського монастиря. Другий – № 644 – містить присвяту крилошанина М. Пакижа о. Коментарію, ігуменові Межигірському, короткі нотатки 1744 р. невідомого ченця(?) Почаївського монастиря і покрайні записи буського дидаскала (!) Домковича 1836 р.[17] Зворот форти Требника 1697 р. (№ 369) прикрашає гравюра "Св. Трійця". Перед текстом, закомпонованим у лінійне обрамлення, чим підкреслюється цілісність і елегантність стародруку – дереворит "Спас". Між аркушами 129 і 130 вклеєні чотири рукописні аркуші з молитвами. Раритет придбаний 1905 р. у Москві в Астапова[18]. Друкарня також видавала Служебники: 1638 р. (№ 931) та 1640 р. (№ 932)[19].

Остання, невелика група репрезентує Віленську старообрядницьку друкарню. У заголовках Часослова 1722 р. (№ 9) використана в'язь, а в оздобленні – листя аканта та квіти. Книжка куплена для музею в Москві у Шибанова за 30 руб. у 1904 р. Там же за 5 руб. придбаний і "Цвітник" (за І. Свєнціцьким 1706 .; № 729)[20], який містить "Слово у м'ясопустну неділю" Кирила Александрійського, "Видіння преподобного Макарія", "Слово про купця Федора".

Ці кілька штрихів далеко не вичерпують доброчинної діяльності. Яскравим прикладом може слугувати майже вся колекція давньої книги, яка була щедрим дарунком галицького митрополита Андрея, разом із великою колекцією гравюр, ікон та малярства XVII–XVIII ст., рідкісною збіркою антимінсів та самою будівлею для музею. Тодішня преса влучно окреслила меценатство владики, назвавши його "княжим даром". Врешті – це була і потреба часу: поклик національно свідомих постатей до праці на рідній ниві, де їх подиву гідні справи творили справжні високодуховні осередки української культури.

---

[1] Свенцицкий И. Каталог книг церковно-славянской печати. – Жовква, 1908. – 213 с.; Двайцятьпять-ліття Національного музею у Львові / Під ред. І. Свєнціцького. – Львів, 1930. – 89 с.: іл.; Павличко Я. Вадим Щербаківський і Національний музей у Львові (до історії формування колекції) // Могилянські читання 2005: Зб. наук. праць. – Київ, 2006. – С. 13–23.

[2] Свенцицкий И. Каталог ... – С. 18–19, поз. 50; Свенцицкая В. Заблудовские издания Ивана Федорова в библиотеках и музеях Львова // Федоровские чтения 1982. – М., 1987. – С. 16–19.

[3] Стасов В.В. Отчет о седьмом присуждении наград графа Уварова. – Спб, 1864. – С. 20.

[4] Свенцицкий И. Каталог ... – С. 18, поз. 49.

[5] Свенцицкий И. Каталог ... – С. 8, поз. 18.

[6] Стасов В.В. – Указ. соч. – С. 32.

[7] Петрушевич Антін (1821–1913) – греко-католицький священик, історик, археолог, філолог, церковний діяч. З 1861 р. – крилошанин митрополичого капітулу, співзасновник Головної Руської Ради і Галицько-Руської Матиці, член Собору руських учених. Автор майже 200 наукових праць з історії Галичини та української церкви, серед них "Сводная Галицко-Руская Летопись 1600–1800". Перший опублікував статтю про збручанського

Святовида та локалізував місцезнаходження княжого Галича. Зібрав раритетні видання та рукописи, які стали важливими позиціями в історії української культури.

[8] Свенцицкий И. Каталог ... – С. 4, поз. 7.

[9] Володимир Пещанський (1873–1926) – родом із с. Добре, що на Херсонщині (довідкова література подає м. Переяслав), за фахом інженер-архітектор, маляр-реставратор, мистецтвознавець. Ще у 1918 р. І. Свєнціцький, перебуваючи у Києві, досить близько зійшовся із ним, намовляючи переїхати у Галичину. Згодом, 1922 р. він переїжджає, забравши із собою власну унікальну колекцію мистецьких творів. Принагідно згадаємо, що у 1922 р. за сприяння І. Свєнціцького невеликим накладом під титулом "Збірки Національного музею у Львові" видав каталог "Збірка В.Пещанського".

[10] Свенцицкий И. Каталог ... – С. 19, поз. 51; Максименко Ф. Кириличні стародруки. – Львів, 1975. – № 752.

[11] Міляєва Л. Розписи Потелича. – Київ: Мистецтво, 1969.

[12] Свенцицкий И. Каталог ... – С. 39, поз. 133.

[13] Свенцицкий И. Каталог ... – С. 156, поз. 582.

[14] Домашній архів І. Свєнціцького.

[15] Василяускене А. Волынские статуты во львовских хранилищах // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Київ: Наук.думка, 1992. – Вип. 1. – С. 19–22.

[16] Свенцицкий И. Каталог ... – С. 134, поз. 474; С. 153, поз. 567; Гусева А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог. – Кн. 2. – М., 2003. – № 146, 149.

[17] Свенцицкий И. Каталог ... – С. 134, поз. 476.

[18] Свенцицкий И. Каталог ... – С. 75, поз. 254.

[19] Там само.

[20] Свенцицкий И. Каталог ... – С. 50, поз. 172; С. 126, поз. 434.

Г. ПОЛІЄНКО

Виникнення і функціонування органів станової опіки духовенства у Чернігівській єпархії в другій половині XIX – на початку XX століть

Роль православного духовенства у благодійних ініціативах XIX–XX ст. була досить вагомою, а внесок духовенства у сферу підтримки різних верств населення – незаперечний. Важливою складовою широкого загалу благодіянь з боку православної церкви була станова опіка духовенства.

Виникнення і функціонування органів станової опіки духовенства зумовлене тим, що у XIX–XX ст. єдиної державної системи соціальної підтримки не існувало. Державною турботою було охоплене лише дворянство. Представники інших станів і відомств мали самі подбати про взаємодопомогу.

Російська Православна Церква у XIX–XX ст. була однією з державних інституцій і називалася Відомством православного сповідання й воєнного духовенства. За законом 1797 р. головою РПЦ був імператор, тому в економічному й адміністративно-політичному відношенні вона підпорядковувалася главі держави. Перші кроки на шляху розроблення законоположень про підтримку бідних духовного стану були зроблені самою духовною владою і закріплені цивільним урядом. З 1799 р. певне утримання почали надавати вдовам і сиротам священнослужителів лише міських і соборних церков. Постійними джерелами коштів для призріння визначалися: добровільні благодійні внески, кухлеві збори, частина прибутку від продажу свічок, прибуток з цвинтарів, штрафні суми по духовному відомству. Для фіксування такого роду надходжень в кожній єпархії мали щорічну книгу. Для зручності збору в різних місцях дозволялось застосовувати підписні листи. Таким чином "постановами 1799 року покладено було початок опікунствам про призріння бідних духовного звання, проте улаштування їх як окремих … установ, відбулося дещо пізніше"[1].

Першою організованою спробою опікування про бідних духовного звання були духовні опікунства, засновані згідно з указом уряду від 12 серпня 1823 р. при кожній єпархіальній кафедрі. Вони перебували у безпосередньому віданні архієрея, а "благодіяльне опікування" тоді вже розповсюджувалося як на міське, так і на сільське духовенство[2]. У 1840-х роках влада, йдучи назустріч духовенству, всі будівлі, що належали опікунству, звільнила від сплати міських податків. Цими документами з уточненнями і змінами 1841 і 1867 років керувалось і духовне опікунство Чернігівської єпархії, що з 1769 р. віднесена до другого класу за штатами і розміром асигнувань з державної казни. Територія єпархії співпадала з територією губернії, а парафія була важливою церковно-адміністративною одиницею і відігравала організуючу роль у суспільному житті громади. В 1857 р. 93,8 % населення губернії, яке на той час становило понад півтора мільйони осіб, належало до православного віросповідання. Православних священно- і церковнослужителів налічувалося 3623, ченців – 547. Вони обслуговували 1063 церкви, серед яких – 15 монастирів, 15 міських соборів і 1 кафедральний, 19 єдиновірчих[3].

Утримання сільського і міського духовенства в 1872 р. становило 174320 руб. 24 коп. на рік[4]. Більша частина духовенства єпархії мала доходи, що не забезпечували їхні потреби. Тенденція до зниження матеріальних статків представників духовного стану та пов'язане з цим падіння престижу професії збереглися у Чернігівській єпархії до 1917 р. Можна навіть стверджувати, що у другій половині XIX – XX ст. ця тенденція мала більш виражений характер[5]. Нарікання священиків на свої бідування були цілком обґрунтованими.

Незадоволення житловими та економічними умовами сприяло переходу духовенства із однієї парафії до іншої, адже завдяки різним економіко-географічним умовам південні райони Чернігівщини були заможніші від північних, а тому одна парафія могла на 50–100 руб. відрізнятися прибутками від іншої. На нерівність забезпечення причту різних парафій вказують дані клірових відомостей. Так, Андріївська церква містечка Стольного Сосницького повіту мала за штатом священика та псаломщика (в 1897 р. відкрили дияконську вакансію без виділення на те коштів), які отримували казенне жалування відповідно 156 та 51 руб. на рік. Крім того, їм належали 36 десятин землі. Як зазначав священик Петро Лебедєв, що складав звіт: "... утримання причту дуже бідне"[6]. Причет чернігівської церкви св. Параскеви за штатом 1869 р. також складався зі священика та псаломщика. Казенного утримання не було, проте на церковній землі стояв дерев'яний будинок та кам'яні крамниці, що здавалися в оренду. З цих прибутків єпархіальне керівництво дозволило з жовтня 1872 р. отримувати настоятелю 160 руб. і псаломщику – 53 руб. на рік, а з 1875 р. до означених сум додалось відповідно 140 і 87 руб. з того самого джерела[7].

Організація опікунства у єпархії мала на меті покращити матеріальне становище позаштатних священиків і дияконів (штатні отримували жалування від казни) та підтримати вдів і сиріт духовного звання. До його функцій належало: 1) проводити збір коштів за підписними листами та слідкувати за кухлевим збором; 2) турбуватися про цілісність, примноження та найраціональніше використання прибутків опікунства; 3) надавати призріння тим, хто його дійсно потребує; 4) здійснювати оплату за утримання осіб в лікарнях цивільних богоугодних закладів, затверджувати опікунів і розглядати справи про опіку над майном неповнолітніх; 5) керувати єпархіальною богадільнею[8].

Способи поповнення коштів опікунства у всіх єпархіях були практично однаковими і формувалися із постійних та випадкових джерел. Так, у звіті за 1901 р. вказано, що постійного прибутку до опікунства надійшло: 1) штрафних коштів від священно- і церковнослужителів 113 руб. 71 коп.; 2) пожертв від благодійників, головним чином від священнослужителів, удостоєних нагород – 490 руб. 50 коп.; 3) пожертв від осіб, що просили дозвіл у єпархіального керівництва поховати своїх родичів на церковних цвинтарях – 2291 руб. 55 коп.; 4) відсотків з капіталу – 4010 руб. 99 коп.[9] Цікавим є той факт, що матеріальна підтримка чернігівському духовенству надходила і від колег з інших єпархій. Наприклад, у 1860 р. калузький архієпископ Григорій пожертвував церкві села Жукотки Чернігівського повіту 1000 руб.: чверть відсотків з цієї суми мала бути використана на церкву, три чверті – на користь причту, а сам капітал – залишитися недоторканним на поминання жертвувателя після його смерті[10].

Наказом Синоду від 19 січня 1871 р. духовенству кожної єпархії надавалась можливість влаштовувати свічкові заводи або свічкові крамниці на загальні церковні кошти. 4 травня 1872 р. єпархіальний з'їзд Чернігівського духовенства обговорював це питання. Ідея видавалася привабливою і своєчасною з огляду на вагомі прибутки свічкового заводу. З дозволу єпископа Чернігівського і Ніжинського Нафанаїла завод, що раніше належав архієрейському дому, переданий духовенству єпархії. Були вжиті певні заходи для підвищення ефективності його роботи, наприклад: заборонено монастирям, які займалися бджільництвом, продавати віск на сторону і самим виготовляти свічки[11].

Опікунство складалося з трьох осіб, а його канцелярію становили секретар і три писарі[12]. Головний орган – рада опікунства – перебував у Чернігові, а у повітових містах діяли його відділення. Для зручнішого користування коштами їх тримали у місцевих банківських установах, а при недостатній кількості повітових коштів рада опікунства могла виділити певну суму для здійснення виплати. Опікунська рада вирішувала питання про призначення виплат та встановлювала їхній розмір, надсилала рішення про це до повітових відділень, де й відбувалися виплати. Сполучною ланкою між повітовими відділеннями опікунства

і опікуваними категоріями були окружні благочинні, на яких покладався контроль за зверненнями по допомогу нужденних свого округу та прибутком церков.

Прохання призначити допомогу складалися на бланках визначеної форми із зазначенням підстав для звернення. Опікунська рада при вирішенні питання про виплату та визначенні розміру допомоги брала до уваги вік, стан здоров'я, наявність нерухомості, кількість, вік та заняття дітей, а також враховувала можливі виплати від інших відомств (наприклад: пенсію від міністерства народної освіти за службу в училищі). Зважаючи на всі обставини, допомога призначалася постійна або одноразова. У 1903 р. постійними виплатами користувалося 891 сімейство, або 1316 осіб, сума виплат становила 12290 руб. 90 коп. Одноразової допомоги було видано 2213 руб. 93 коп., у тому числі 150 руб. – постраждалим від пожежі[13]. Річні звіти опікунства свідчать, що, крім опікунських коштів, окремі церкви мали ще й власний капітал. Так, при церкві Різдва Богородиці у Новій Басані Козелецького повіту з орендних прибутків за сім років утворився капітал у 2050 руб., який у 1885 р. був розміщений в Київській конторі державного банку на довічний термін з тим, щоб відсотки з нього щорічно розподілялися у парафії між бідними духовного звання, незалежно від призначених опікунством виплат[14].

Підсумовуючи викладене можна зазначити, що кошти опікунства про бідних духовного звання формувалися з різних джерел, а суми виплат визначалися диференційовано.

Попри всі старання духовного відомства, опікунство не вирішувало повністю проблему матеріального забезпечення служителів православної церкви. Для більш суттєвої підтримки 28 червня 1862 р. створили Особливе присутствіє з духовних і світських осіб, яке мало знайти засоби для кращого забезпечення побуту духовенства[15]. Передбачалося розширити можливості матеріального забезпечення парафіяльного духовенства; визначити його громадські права і привілеї; відкрити дітям священно- і церковнослужителів шлях до всіх поприщ громадської діяльності; надати духовенству можливість працювати в парафіяльних і сільських училищах.

Перебуваючи на службі, духовенство ще більш-менш мало кошти на утримання сім'ї завдяки платі за виконання церковних обрядів та виплатам від казни. Проблеми розпочиналися після виходу на пенсію, до того ж її призначали не всім. Згідно з діючим законодавством священику, що мав вислугу 35 років, виплачувалася державна пенсія в розмірі 130 руб., бездітній удові – 65 руб., удові з дітьми – 90 руб. на рік. Дияконська пенсія дорівнювала 80 руб., удова диякона отримувала відповідно 40 і 50 руб.[16] Іншим церковнослужителям пенсії державою не передбачалися, тому духовні опікунства були покликані вирішувати цю проблему самостійно.

Досліджуваний період характеризувався виникненням нових форм і організацій станової опіки. Важливим фінансовим джерелом були емеритальні каси. Ідею заснування такої каси у Чернігівській єпархії ще у 1864 р. висловив архієпископ Філарет Гумилевський. Неспроможність духовних опікунств вирішити всі матеріальні проблеми духовенства змусили знову повернутись до цього питання у 1875 р. Після отримання дозволу Синоду, з 1880 р. емеритуру було відкрито. Перший вклад до каси зробив єпархіальний преосвященний Серапіон – внесок за 5 років наперед у сумі 225 руб. Святкуючи відкриття закладу, консисторія виділила 32 руб. 48 коп., а селянин села Зазим'є Остерського повіту Т. Селика пожертвував 25 руб. за дозвіл йому і дружині бути похованими після смерті на церковному цвинтарі[17]. Протягом першого року до каси надійшло 1954 руб. 29 коп. внесків від 93 майбутніх пенсіонерів. Новий пенсійний орган очолював комітет, який розмістився у приміщенні свічкового заводу. Голова комітету працював безоплатно, казначей отримував 60 руб., діловод – 120 руб. на рік[18]. Комітет приділяв багато уваги справам емеритальної каси. На єпархіальному з'їзді духовенства 1891 р. обговорювалося питання обов'язкової

участі в емеритурі: консисторія повідомила, що береться утримувати відрахування до каси при видачі жалування від казни; був затверджений розмір річного внеску – 9 руб. для священиків, по 3 руб. для дяків і псаломщиків, не заборонялося вносити і додаткові кошти[19]. Незважаючи на очевидну користь пенсійного закладу, як видно із джерел, представники кліру досить довго виявляли до нього певну недовіру. З іншого боку, малі внески пояснювалися також і складним матеріальним становищем духовенства. Про стан парафії та неналежно облаштований побут свідчить лист причту Іллінської церкви села Костенець Мглинського повіту до єпископа Антонія: "Парафія бідна, до того ж земля непридатна для посівів, а худобу утримувати немає змоги через відсутність лугів"[20].

Попри все, справи емеритальної каси йшли успішно. У 1894 р. емеритура видала 50 пенсій розміром 77 руб. 46 коп. кожна; у 1898 р. – 89 пенсій по 96 руб. 91 коп. і в 1902 р. – 91 пенсію по 84 руб. 79 коп. Станом на 1 січня 1902 р. в емеритальній касі було 649 325 руб. 20 коп. та 2417 вкладників[21]. Згодом при емеритурі створили похоронну касу, що видавала одноразову допомогу сім'ям померлих священно- і церковнослужителів. За 1902 р. нею виплачено 4386 руб. 53 коп., залишилось на 1903 р. 8185 руб. 81 коп.[22] У 1904 р. єпархіальним духовенством обговорювався новий статут емеритальної каси, який передбачав участь у ній служителів консисторії та духовних училищ, додаткові нові статті грошових надходжень, право на пенсію не лише вкладників, але й їхніх сімей. На 1 січня 1912 р. загальна сума емеритальної і похоронної каси становила 1 038 618 руб. 13 коп., з них власне емеритальній касі належало 1 017 733 руб. 58 коп. На цей час виплатами користувалося 825 пенсіонерів. Суми від емеритури не були сталими, а постійно переглядалися у зв'язку зі зростанням цін на основні продукти[23].

Ще один важливий орган опіки, що існував у Чернігівській єпархії – богадільня для догляду за безпритульними і пристарілими вдовами єпархіального відомства. Питання про її заснування розглянув у листопаді 1891 р. єпархіальний з'їзд. Він вирішив, починаючи з 1892 р., на утримання богадільні встановити щорічний внесок від кожного причту по 1 руб., а завідування цим богоугодним закладом доручити єпархіальному опікунству. Відкриття богадільні спочатку планувалось приурочити до 900-річного ювілею єпископської кафедри у Чернігові, але внаслідок епідемії холери урочистості були відкладені до вересня 1893 р. Богадільня розташовувалася у центрі міста на вул. Шосейній у чотирьох кімнатах нижнього поверху дерев'яного будинку, придбаного духовенством 1888 р. у Чернігівського опікунства дитячими притулками. До дня відкриття тут приготували все необхідне для проживання опікуваних: 15 металевих ліжок з новими матрацами, двома подушками і новими ватними ковдрами, при кожному ліжку поставили маленьку конторку для особистих речей; у кімнаті були дві гардеробні шафи, дві – для посуду і одна – книжкова. Дозволялося займатися рукоділлям за умови, що воно не заважатиме оточуючим. На утримання богадільні в 1893 р. надійшло від причтів 960 руб., а початок благодійним внескам поклав муромський єпископ Тихон, що надіслав 25 руб.[24] Богадільня була розрахована на 15 осіб, їхнє утримання обійшлося в 1903 р. у 1147 руб. 77 коп.[25] Така кількість опікуваних зберігалася упродовж всього часу існування закладу.

Таким чином, формування органів станової опіки духовенства у Чернігівській єпархії було викликане нагальною потребою підтримки малозахищених представників церкви. Упродовж попередніх століть духовенство належало до привілейованого стану суспільства і тому забезпечення йому належних побутових умов у другій половині XIX – на початку XX ст. мало додати престижу в очах парафіян. Для створення таких умов опікунство про бідних духовного звання дбало про нові джерела надходження коштів та шукало форми і методи матеріальної і моральної підтримки кліру; емеритальні каси мали забезпечувати прийнятні виплати після виходу на пенсію, а похоронні – допомагати родинам при втраті

найближчих родичів. Заснування органів опіки відбувалося за вказівками чи з дозволу Синоду, а функціонування їх залежало від організації та сприяння на місцях.

---

[1] О попечительстве бедных духовного звания // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (далее – ЧЕИ). – 1872. – № 3. – С. 35–44.
[2] Там само.
[3] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 1. – Чернигов, 1873. – С. 113–152.
[4] Ведомость о суммах, ассигнованных к отпуску из казны на штатное содержание по Черниговской епархии на 1874 год // ЧЕИ. – 1874. – № 7. – С. 111–114.
[5] В. П-ский. Больной вопрос // Черниговский вестник. – 1916. – № 7. – С. 1–2; № 8. – С. 1–2.
[6] Державний архів Чернігівської області (далі –ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 252. – Арк. 330–330зв.
[7] Распоряжение высшего правительства // ЧЕИ. – 1879. – № 39. – С. 522.
[8] Отчет Черниговского епархиального попечительства о бедных духовного звания за 1903 г. // ЧЕИ. – 1904. – № 21. – С. 844.
[9] Отчет Черниговского епархиального попечительства о бедных духовного звания за 1901 г. // ЧЕИ. – 1902. – № 20. – С. 660–661.
[10] ЧЕИ. – 1872. – № 6. – С. 176.
[11] Распоряжение епархиального начальства // ЧЕИ. – 1872. – № 10. – С. 235, 245–246.
[12] ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 5147. – Арк. 7.
[13] Отчет Черниговского епархиального попечительства о бедных духовного звания за 1903 г. – С. 864.
[14] Отчет Черниговского епархиального попечительства о бедных духовного звания за 1901 г. – С. 675.
[15] Заметка по вопросу о пенсиях духовенства // Прибавление к ЧЕИ. – 1863. – № 2. – С. 21–37.
[16] Церковный вестник. – 1891. – № 49. – С. 769.
[17] Сахновский Ф. Об эмеритуре Черниговской епархии // Прибавление к ЧЕИ. – 1881. – № 19. – С. 406 –425.
[18] Отчет комитета эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1887 г. // ЧЕИ. – 1888. – № 6. – С. 289–310.
[19] ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 7. – Спр. 20. – Арк. 7.
[20] ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 954. – 337 арк.
[21] Акт Ревизионной комиссии по эмеритальной кассе // ЧЕИ. – 1903. – № 13. – С. 430–437.
[22] Там само. – С. 437–439.
[23] Ведомость о причтах Черниговской епархии, коим вновь назначается или увеличивается содержание на счет кредита, добавленного из казны по § 6 ст.1 финансовой сметы Св. Синода 1902 года // ЧЕИ. – 1902. – № 20. – С. 689–695.
[24] Стефановский Т. Открытие епархиальной богадельни в память 900-летия архиерейской кафедры в Чернигове // Прибавление к ЧЕИ. – 1893. – № 21. – С. 774–778.
[25] Отчет Черниговского епархиального попечительства о бедных духовного звания за 1903 р. – С. 873–877.

С. ПОЛОВНІКОВА

Василь Васильович Тарновський: духовні витоки українського патріотизму та благодійності

Рід Тарновських представлений в історії України багатьма неординарними постатями, життя і діяльність яких не обминають дослідники. Це і Григорій Степанович Тарновський (1790–1853) – трохи дивакуватий та амбіційний поміщик, власник славнозвісної Качанівки, яку зробив своєрідним оазисом, куди плинули діячі російської й української культури. Він простягнув руку допомоги молодим митцям Василю Штернбергу та Тарасу Шевченку.

Його антиподом можна назвати Василя Васильовича Тарновського (1810–1866) – людину високої моралі, надзвичайної скромності, широких поглядів та ерудиції, за плечима якої були Ніжинська гімназія вищих наук та Московський університет. Переживши й нужденні часи, змушений відмовитися від наукової кар'єри, щоб замінити померлого батька молодшим братам і сестрам, він завжди відгукувався на прохання тих, хто потребував допомоги – від селян до митців і письменників. Можливо, декому здавалося, що маючи певні кошти, можна з легкістю підтримувати чиїсь проекти, але як свідчать наведені далі факти, в дійсності все виглядало значно складніше.

Життя батька взяв за приклад старший син Василь – людина цілеспрямована, енергійна, з гарною освітою і мистецьким хистом, захоплена історією своєї Батьківщини. Саме на становленні і розвитку цієї особистості хотілося б зосередити увагу, адже маємо унікальну нагоду через епістолярну спадщину, що зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського, простежити процес формування поглядів майбутнього доброчинця під впливом батьків і оточення.

З'явився на світ Василь Васильович Тарновський-молодший 20 березня 1838 року в с. Антонівка Пирятинського повіту Полтавської губернії, де був невеликий маєток батька. Охрестили його в місцевій Покровській церкві[1]. Над вибором імені для новонародженого ні матері – Людмилі Володимирівні з роду Юзефовичів, ні батьку міркувати не довелося – первісток, за традицією, що склалася, мав бути Василем.

Від сім'ї Васючок відірвався зовсім юним, мабуть, семирічним, бо для навчання був влаштований до відомого в Москві пансіону Еннесса. Довга розлука з дитиною спонукала батьків не тільки оповідати йому в листах новини, а й давати життєві настанови.

У першому листі від матері, з тих що збереглися, є такі рядки: "Будь послушен и прилежен к наукам, тогда все тебя будут любить, а меня это будет утешать"[2]. Батьки радіють успіхам сина: "Мой ангел Васичка, я скоро с папой приеду к тебе, расцелую тебя за твой Журнал, который мы читали с большим удовольствием. Я его спрятала на память, а ты к нашему приезду постарайся, мой милый дружочек, нарисовать картинку"[3]. Хлопчику тільки 8 років, а в нього вже проявився хист до малювання.

Людмила Володимирівна реагувала на кожний негативний відгук про навчання або поведінку сина: "Я приготовила для тебя портрет свой и папин, но пришлю тогда, когда Эннесс напишет, что ты исправился и он тобой доволен"[4].

В публікаціях про Тарновського-старшого часто вживали визначення "багатий поміщик" безвідносно до різних періодів його життя. Певною мірою це відповідало дійсності тільки після отримання 1854 року у спадок маєтку Качанівка. А до цього часу в листах до сина часто звучить тема бідності. На прохання Василька швидше забрати на канікули додому (йому тільки 12 років), мати відповідає з деяким докором: "Ты просишь взять тебя

на вакации, если бы могли это сделать, то не ожидали бы твоей просьбы, а послали бы за тобой. Но ты знаешь, как дорого это будет стоить, знаешь также, с каким трудом твой папаша добывает деньги, чтобы платить за всех вас”[5]. І наступного, 1851 року вона нагадує: “Учись хорошенько, помни, что ты бедный человек и твоё состояние в образовании”[6].

Саме цей фактор обумовив вибір навчального закладу для продовження освіти – Головне військове інженерне училище в Петербурзі, яке закінчив у 1846 році брат батька – Яків Васильович Тарновський. “Перестань думать о Гвардии, которая для тебя невозможна как для сына бедных родителей, – писала синові Людмила Володимирівна, – будь же, мой ангел, настолько умён, чтобы понять обстоятельства твоего отца в пользу инженерного училища”[7]. З цими словами перегукуються рядки листа батька від 15 березня 1852 року: “С разных сторон доходят до меня вести, что тебе хочется вступить в Гвардию, что тебе не нравится инженерное училище и инженерная служба”[8]. Врешті-решт умовляння батьків подіяло і Василь поступив на підготовче відділення, але згодом залишив училище – це був не його шлях.

Судячи з листів матері і подальшого його життя, натура у хлопця була художня. З дитячих років Василя приваблювали мистецькі твори, які він хотів бачити у своїй оселі, і просив Людмилу Володимирівну надіслати йому то ікону, то картину. Мати на це зауважувала: “Больше ничего не посылаю, потому что твоя голова занимается одними пустяками, а об ученьи не думаешь. Папа сердится на меня, что я исполняю твои глупости, от которых из тебя выйдет пустой Человек”[9]. Василь і сам продовжував малювати. Вдосконалювати майстерність йому допомагали художники Олексій Якович Волосков та Олександр Олексійович Агін, які деякий час мешкали в Качанівці, а останній там і упокоївся. Не полишав заняття малюванням Василь Васильович і у зрілі роки. Є достатньо згадок про його художні роботи, але про це скажемо пізніше.

Мабуть, більш поблажливо ставилися батьки до захоплення сина їздою верхи, ще й у козацькому строї. “Попроси от меня Лизавету Ивановну, – писала мати, – чтобы заказала тебе панталоны, какие ты желаешь, для верховой езды, только недорогие, а Якиму – пусть сделает казацкий мундир”[10]. Побачивши юного вершника, Пантелеймон Олександрович Куліш написав такі рядки:

Василь Васильович Тарновський 1860-і рр.

“Ой Василю, Василеньку,
Любая дитино!
Їдеш полем сивим конем –
Дивитися мило...”

Через багато років у своїх спогадах Михайло Володимирович Тарновський, племінник Василя Васильовича, зауважував, що той їздив верхи й справді справно, і ним можна було милуватися, коли він сидів на своєму сірому арабському скакуні[11].

Любов до народного одягу та козацьких строїв зберіг Василь Васильович на все життя. Український колорит вбрання молодшого Тарновського під час зустрічі в Києві 1857 року настільки вразив Марка Вовчка, що в листі до чоловіка – Опанаса Васильовича Марковича, вона написала: “Бачила Василька Тарновського у синіх шароварах, в сорочці вишиваній і в чемерці, привітав нас любенько”[12].

В цей час він вже був студентом Університету св. Володимира, навчався на історико-філологічному

факультеті за власний кошт. Всі предмети, що викладалися на факультеті, поділялись на головні, неголовні та богослов'я. Щоб уявити, який обсяг знань отримував тодішній студент, наведемо перелік цих дисциплін. До головних належали:

1. Російське красне письменство в історичному та філологічному відношенні; історія російської словесності.
2. Римська словесність: автори, твори.
3. Всесвітня історія: стародавня, нова.
4. Слов'янські наріччя: давньослов'янська мова, слов'янські старожитності.
5. Психологія і логіка.
6. Грецькі автори.
7. Російська історія.
8. Педагогіка.

Неголовні предмети: політична економія та статистика; новітні мови – німецька, французька; теорія словесності; історія римської словесності та римські старожитності; історія грецької словесності та грецькі старожитності; слов'янські говірки: сербська, чеська, польська. Богослов'я – церковна історія, догмати та моральність.

На жаль, поки що не вдалося віднайти документи про те, як опанував науки Василь Тарновський. Як і в дитячі роки, навчання проходило без батьківського нагляду. На початку 1859 року завершив свою діяльність Чернігівський губернський дворянський комітет по поліпшенню та облаштуванню побуту поміщицьких селян. Василя Васильовича Тарновського-старшого як знавця справи – професіонала-юриста запросили для продовження роботи над законодавчими актами селянської реформи до Петербурга. Разом з батьком до столиці виїхала і мати.

В листах до Василя вона ділиться своїми враженнями, повідомляє про новини культурного життя, про спілкування з родичами та знайомими: "Вообще Петербург мне очень нравится – и город, и люди; все знакомые наши необыкновенно услужливы и внимательны. Жаль мне, что мы не застали уже Тараса Григ. Шевченка. Напиши мне, виделся ли ты с ним, он поехал в Малороссию с тем, чтоб там жениться"[13].

Як ми знаємо, ця зустріч відбулася в Качанівці 21 серпня 1859 року і її докладно описав зі слів Василя Васильовича М.В. Тарновський. Оскільки це був дуже яскравий і важливий епізод для подальшого життя Василя Васильовича, наведемо його майже повністю.

"Я повертався із саду. Мені було 22 роки, і я був студентом. Надто багато років минуло з часу нашої першої зустрічі і ми, зустрівшись на стежці саду, не впізнали один одного. В Потоках був дитиною, тут – студент, доросла людина… Та раптом ми зрозуміли, кого кожний з нас бачить перед собою і кинулися один одному в обійми. Ця зустріч була радісна для нас обох. Ще змалку я знав напам'ять безліч його віршів, а прив'язаність дитини перетворилася на глибоку повагу до особистості поета.

... Ми пішли на прогулянку. Він вів мене, обираючи улюблені стежки, в захваті від краси качанівської природи.

Впродовж усієї прогулянки мало розмовляв і весь час був сумний. Серед радісного тріумфу природи чи не згадував він жахливі роки заслання, проведені далеко від улюблених місць. Мені хотілося, щоб приїзд Тараса Григоровича до Качанівки залишив по собі якусь зриму пам'ять, і я попросив його посадити дубок на згадку про сьогоднішній день. Він виконав моє прохання з величезним задоволенням. Він висловив мені своє побажання: "Дай, Боже, щоб нам довелося колись посидіти в тіні його гілля".

Та жаль! Нам не довелося посидіти в його затінку: ці відвідини Качанівки були для нього останніми. Дубок загинув так само передчасно, як і поет, який його посадив. У Качанівці залишився донині той лісовий велет, під яким Тарас серед нічної тиші збирав

своїх друзів 1843 року.

Ввечері, повернувшись з прогулянки, на галявині напроти палацу, над озером, вже оповитим вечірньою імлою, ми простяглися на траві. Захопившись поетичністю моменту, я почав декламувати поетові його ще не видані тоді твори. Слухаючи мене, Шевченко, який забув багато із власних творів, з подивом часто запитував: "Коли це я писав?".

Вже ніч настала, небесну височінь вкрили міріади зірок і зійшов місяць – а ми все лежали на галявинці й не могли наговоритися. І зовсім несподівано для себе я продекламував:

Лечу, дивлюся – аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає;
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами, над степами
Верби зеленіють...

"Відкіля ж це?" – перебив мене Тарас Григорович і, одразу згадавши, схаменувся: "Ну, цей "Сон" буду пам'ятати, наробив він мені лиха!". Мені стало якось незручно, що я викликав у мого дорогого гостя неприємні, тяжкі спомини. Дзвін до вечері вивів мене з незручного становища і змусив повернутися до прози життя.

В їдальні Шевченко нервував і наказав мені принести мого альбома. В ньому на одній із сторінок він написав:

"І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.
Качанівка, 21 серпня 1859 року"

... Наступного дня Тарас Григорович поїхав. Перед від'їздом він покликав мене до себе в кімнату. Я спустився до нього.

Заклавши руки за спину, вдягнений вже по-дорожньому, із заклопотаним виглядом ходив туди-сюди по кімнаті. Він, вочевидь, хотів про щось поговорити, та не наважувався. Потім, таки зібравшись з духом, виклав мені свої грошові труднощі і сказав, що через відсутність мого батька змушений звернутися за матеріальною підтримкою до мене. Звичайно, його прохання я відразу задовольнив. Розцілувавши мене, він вийняв з папки декілька офортів і хотів мені їх подарувати. Я відмовився взяти. Відмову пояснив тим, що, одержуючи тепер офорти, я ніби беру їх в оплату тієї суми, яку я дав йому – моєму дорогому поетові.

Тарас Григорович почав дуже хвилюватися й доводити, що дарунок нічого спільного з грошима не має і що він образиться, коли я його не візьму на згадку про відвідини ним рідної його серцю Качанівки. Довелося погодитися.

Ці офорти стали початком тієї великої колекції, яку я зібрав. Хочеш їх побачити? Я покажу"[14].

В одному з наступних листів Людмила Володимирівна пише синові: "Шевченко тебя очень полюбил, но жалел, что мало с тобой пробыл"[15].

Батьки раділи з того, що залишившись на цей час, власне, господарем у Качанівці, Василь радо взявся хазяйнувати у маєтку, але й хвилювалися, чи не зашкодить це навчанню. "Немного времени остается для твоего образования в университете, подумай об этом серьёзно, друг мой Вася; займись серьёзно хоть эти немногие месяцы, – наполягала мати. – Не пренебрегай образованием, оно так нужно тебе, как хлеб насущный. Ты имеешь все средства для этого и материальные, и природой данные тебе способности"[16].

Ця ж тема непокоїла батьків і коли до закінчення університету залишалося вже менше року: “Поедешь ли ты для окончательного экзамена или нет, ты не находишь нужным не только по долгу, но из приличия известить нас о твоём намерении. Как будто у тебя нет ни отца, ни матери, которых интересует дело столь важное для твоей будущности”[17].

У травні–червні 1861 року в університеті проходили випускні іспити. Василь Тарновський отримав 2 ½ бали за церковну та 3 бали за стародавню історію. На інші екзамени він не з’явився без пояснення причини[18].

Таким чином, Василь Васильович Тарновський закінчив повний курс Університету св. Володимира, але атестата на звання дійсного студента не одержав. У студентські роки він спілкувався з Володимиром Антоновичем, Михайлом Драгомановим, Володимиром Юзефовичем, Олексієм Гудим-Левковичем та іншими, з багатьма з них підтримував дружні стосунки протягом усього життя. В його товаристві було чимало відомих, високоосвічених людей, тому вражають необ’єктивністю рядки спогадів Дмитра Івановича Яворницького, що “він (В. Тарновський – С.П.) не пройшов ні гімназії, ні університету, на знав нових європейських мов; писав так, що дуже бажано б було, щоб краще писав”[19].

Після завершення навчання Василь Тарновський повертається до Качанівки. На нього чекають господарські справи і батько, здоров’я якого погіршилося, покладає на сина великі надії. Насамперед, це – модернізація Парафіївського цукрового заводу. На гроші, взяті в борг у відомого цукрозаводчика Павла Івановича Харитоненка, була придбана парова машина, розрахуватися за яку планували після реалізації виробленого цукру. До речі, Парафіївський цукровий завод належав до найбільш значних підприємств галузі.

Молодий Тарновський включається і в діяльність місцевих органів влади. В листі до батька він пише: “1862, 19 февраля – великий день! ... Я назначен кандидатом в мировые посредники”[20]. Як свідчить формулярний список В.В. Тарновського, 22 листопада 1864 року він був обраний мировим посередником Парафіївської дільниці Борзенського повіту[21]. Успішній діяльності сприяв і авторитет батька, який так багато зробив для селян у справі підготовки селянської реформи та втілення її в життя. Василь Тарновський-старший помер 4 грудня 1866 року під час засідання Чернігівської губернської земської управи, членом якої він був обраний 1865 року.

Після смерті батька успадкував Качанівку та Парафіївський цукровий завод (разом з братом Володимиром) Василь Тарновський-молодший. Як зазначив пізніше вже згадуваний Михайло Володимирович, за часів останнього власника Качанівки з роду Тарновських, вона “достигает апогея своего величия и красоты”[22].

У розквіті сил, з усією енергією береться Василь Васильович за облаштування маєтку, але найбільшу увагу приділяє парку, який став його захопленням з юних років. За відсутності батьків, коли ті перебували в Петербурзі, він прокладав нові алеї, висаджував дерева та кущі. З цього приводу мати навіть пожартувала, що не хотіла б побачити результатом його діяльності суцільні бур’яни. Хист до цієї справи, талант художника зробив качанівський парк, площа якого сягала 500 гектарів, справжнім витвором мистецтва ландшафту та планування.

Продовжував Василь Васильович й іншу улюблену справу – колекціонування. Ще малим хлопчиком він збирав до своєї кімнати старовинні речі, твори художників. Згодом вибрав пріоритети – козацькі старожитності та Шевченкіану. У формуванні зібрання йому сприяли відомі вчені Олександр Матвійович Лазаревський та Володимир Боніфатійович Антонович. Археологічні розкопки Княжої Гори під Каневом, які фінансував Тарновський, провів молодий тоді археолог, а згодом знаний фахівець – Микола Федотович Біляшівський.

Від батька Василь Васильович успадкував традицію купувати речі не тільки для

поповнення колекції, а й для фінансової підтримки авторів. Так було з Тарасом Шевченком, коли на прохання сина той придбав офорти, щоб покращити матеріальне становище Т. Шевченка, який повертався із заслання. У скрутну годину допоміг поетові і молодий Тарновський. Після візиту до Качанівки в серпні 1859 року Тарас Григорович в листі писав: "Любий мій Василь Васильєвич! Якби не трапилися Ви, або я до Вас не заїхав, то довелося б мені в Москві захряснути на безгрішші, а тепер, спасибі вам і моїй неледачій долі, тепер я в Петербурзі, неначе в своїй господі. Вчора бачився я з Вашим батьком і матір'ю і з моєю кумасею"[23].

Неодноразово користувався допомогою Василя Васильовича-старшого і заборгував йому значну суму – більше трьох тисяч рублів – Пантелеймон Олександрович Куліш. Після смерті свого благодійника він запропонував гроші синові. Знаючи, як важко це буде зробити письменнику, Василь Васильович погодився отримувати від нього автографи творів для поповнення своєї колекції. Відомо, що П. Куліш доклав багато зусиль, щоб його переклад Біблії українською мовою побачив світ, але довести справу до кінця не встиг. Причетний до підготовки видання Іван Семенович Нечуй-Левицький в листі до Олександри Михайлівни Куліш зазначав: "Тарновський не раз казав мені, що якби в Росії дозволили друкувати переклад Біблії, то він був би ладен пожертвувати 3000 руб[лів] на видання Біблії – (пожертвувати, а не добувати ще з неї користі), бо то була багата й жертволюбна людина"[24].

Допомагав Василь Васильович і вдові письменника у впорядкуванні могили П. Куліша. Збереглося чимало її листів з тими чи іншими проханнями, і завжди Олександра Михайлівна знаходила підтримку.

Скористався не тільки грошима Тарновського, а й родинними зв'язками Василя Васильовича Дмитро Іванович Яворницький для отримання дозволу на видання книги "Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу". У чернетці передмови до неї вдячний автор написав: "Издание с таким количеством иллюстраций повлекло за собой немало расходов, и если оно явилось в несколько более, чем обыкновенном виде, то автор обязан этим просвещённому содействию известного южнорусского собирателя древностей, Василия Васильевича Тарновского, которому и приносит свою живейшую и искреннейшую благодарность"[25].

І знову повертаємось до кумира родини Тарновських – Тараса Григоровича Шевченка. Пригадаємо, як ще зовсім молодий Тарновський отримав у подарунок від Тараса Григоровича кілька офортів. Вони започаткували його колекцію гравюр, видану Василем Тарновським 1891 року накладом 100 примірників. Цей альбом він дарував шанувальникам творчості Шевченка, надсилав його друзям. Щиро дякував за цей дарунок В. Тарновського Пантелеймон Куліш. У листі від 21 травня 1891 року він писав: "Як з горем змішані радощі, так з прозою – поезія. Зібрали Ви ті пахощі, шановний Василю Васильовичу, та й нам дали понюхати, прославши до Ганниної пустині офортовий препишний альбом"[26].

В.В. Тарновський. Барельєф Т.Г.Шевчекика із хреста на Шевченковій могилі. 1883 р. Чавун, литво.

Василь Тарновський не тільки продовжував збирати все, що стосувалось життя й творчості Шевченка, а й не пропускав жодного рядка про нього в пресі. Одного разу в київській газеті "Заря" від 25 жовтня 1882 року прочитав тривожну телеграму, надіслану вірним хранителем Шевченкової могили Василем Степановичем Гнилосировим: "Канів, 25

жовтня. Могила поета України Т.Г. Шевченка являє собою в даний момент красномовні руїни. Могильний хрест днями звалився до Дніпра, розбившись на два шматки нижче вінця та біля основи. Залишки палять підлітки-пастухи, гріючись від холоду біля насипу могили"[27]. Василь Васильович не затримався з відповіддю: "Считаю своим нравственным долгом, во-первых, как личный приятель покойного, а в особенности как горячий поклонник его таланта, принять всецело на себя обязанность приведения дорогой могилы в надлежащий вид"[28]. На замовлення В.В. Тарновського проект чавунного хреста на могилу Т. Шевченка розробив академік архітектури Віктор Іванович Сичугов. Деякою мірою співавтором пам'ятника був і сам Тарновський, який виконав ескіз барельєфа Тараса Шевченка та підібрав до дошки на хресті такі слова поета:

"Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї господа моліть."

На виготовлення хреста та впорядкування могили Василь Васильович пожертвував 1000 рублів. І знову рушили прочани до могили Кобзаря, хрест на якій було видно за багато кілометрів. Сам благодійник, тоді вже тяжко хворий, кожного року замовляв пароплав для відвідин святині. Друзі й однодумці допомагали йому у цій подорожі. Серед них були члени редакції та дописувачі журналу "Киевская старина", на підтримку якого Василь Васильович неодноразово робив внески. Засідання редакційного комітету часто відбувалися в київському помешканні Тарновського, по завершенню яких господар частував усіх вечерею, що отримала жартівливу назву "пастила" – улюблені його ласощі з дитинства.

Не забував В.В. Тарновський і простий люд. 1869 року при Парафіївському цукровому заводі була влаштована лікарня, в якій працювали лікар і два фельдшери. Відвідувати її могли не тільки робітники, а й селяни Парафіївської волості[29]. Наступного року його коштом відкрита публічна бібліотека в Борзні[30]. Для парафіян Георгіє-Хозевітської церкви, яка знаходилась далеко від села, був зведений двокімнатний дерев'яний будинок, щоб взимку вони могли зігрітися і перепочити[31].

Залишив по собі добру пам'ять Василь Васильович і в Ніжині, де п'ять разів поспіль – з 1875 по 1887 рік – обирався предводителем дворянства Ніжинського повіту (до цього був маршалком Борзенського повіту)[32]. Наприкінці 1870-х років тут розпочалася підготовка до відкриття пам'ятника Миколі Васильовичу Гоголю, який був замовлений відомому скульптору нашому земляку Пармену Петровичу Забілі. Місцем для його встановлення обрали сквер, облаштований на колишньому Соборному майдані коштом В.В. Тарновського (у місцевих жителів – мав назву сквер Тарновського). Йому належав і один з найбільших– 200 рублів – внесків на спорудження пам'ятника[33].

Найбільшу ж славу цьому благодійнику принесло його унікальне зібрання – колекція українських старожитностей та знаменита Шевченкіана – яке фахівці оцінювали в десятки, а то й сотні тисяч рублів, подароване ним Чернігову для влаштування музею. Один з розділів духовного заповіту Василя Васильовича Тарновського торкається саме цього питання. В ньому говориться: "Коллекцию мою малороссийских древностей, состоящую из оригинальных портретов и копий, библиотеки книг, относящихся к Малороссии и прочих старинных вещей, а также собрание вещей, бумаг, книг и всего, касающегося памяти поэта Шевченко, я завещаю в собственность Черниговскому Губернскому земству, без права отчуждения и перемещения их из города Чернигова, с тем, чтобы музей назывался моим именем, а также если не встретится со стороны Правительства препятствия с утверждением наследственного попечителя этого музея, каковое звание должно переходить всегда к старшему в моём роде"[34].

На жаль, виконати волю дарувальника, особливо в радянський час, не вдалося. На довгі роки з назви музею зникло його ім'я (повернуте постановою Кабміну України № 345 від 27 листопада 1991 року). Частина пам'яток була втрачена у лихолітті воєн, а інша, як-то Шевченкіана, стала основою Національного музею Тараса Шевченка в Києві. Нові власники експонатів з колекції Василя Тарновського з'явилися і в інших містах України, але ім'я благодійника і доброчинця згадується на так часто. Не повернули сповна борг пам'яті і в Чернігові. Нині нема в місті вулиці імені Василя Тарновського, хоча до 1940 року вона була неподалік Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського (тепер – вулиця Д. І. Менделєєва).

---

[1] Державний архів Полтавської області. – Ф. 801.– Оп. 1. – Спр. 3918. – Арк. 8зв.–9.
[2] Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – АЛ 504/17–23/1, без дати.
[3] ЧІМ. – АЛ 504/17–23/2, 2 липня 1846 р.
[4] ЧІМ. – АЛ 504/17–23/10, [грудень 1847 р.]
[5] ЧІМ. – АЛ 504/17–23/12, 23 червня 1850 р.
[6] ЧІМ. – АЛ 504/17–23/20, 14 лютого 1851 р.
[7] ЧІМ. – АЛ 504/17–23/42, без дати.
[8] ЧІМ. – АЛ 504/17–22/7, 12 березня 1852 р.
[9] ЧІМ. – АЛ 504/17–23/52, без дати.
[10] ЧІМ. – АЛ 504/17–23/38, без дати.
[11] Тарновський М. Качанівка // Хроніка 2000. – Вип. 19–20. – К., 1997. – С. 181.
[12] Там само. – С. 177.
[13] ЧІМ. – АЛ 504/17–23/75, 17 липня 1859 р.
[14] Тарновський М. Качанівка. – С. 144–146.
[15] ЧІМ. – АЛ 504/17–23/77, 30 вересня 1859 р.
[16] ЧІМ. – АЛ 504/17–23/76, 14 серпня 1859 р.
[17] ЧІМ. – АЛ 504/17–23/91, 13 вересня 1860 р.
[18] Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 300. – С. 152. – Арк. 12, 36–36зв.
[19] Яворницький Д. В.В. Тарновський // Хроніка 2000. – Вип. 19–20. – К., 1997. – С. 148.
[20] ЧІМ. – АЛ 504/17–26/4, 19 лютого 1862 р.
[21] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 26а. – Спр. 220.
[22] Столица и усадьба. – 1915. – № 40–41. – С. 5.
[23] Шевченко Т. Твори в 5 томах. – Т. V. – К., 1979. – С. 443.
[24] Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського. – А–3865: Лист І.С. Нечуя-Левицького до О.М. Куліш від 20.04.1901 р.
[25] Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч. ІІ. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 235.
[26] Тарновський М. Качанівка. – С. 148.
[27] Тарахан-Береза З. Василь Тарновський та пам'ятник-хрест на Шевченковій могилі // Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 65.
[28] Там само. – С. 66.
[29] Земский сборник Черниговской губернии на 1869 г. – Чернигов, 1869. – Приложение. – С. 52.
[30] Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1912. – С. 91.
[31] ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 376. – Арк. 172зв.
[32] Линюк Л.П. Матеріали родини Тарновських в Державному архіві Чернігівської області // Скарбниця української культури. – Вип. 2. – Чернігів, 2002. – С. 18.
[33] Костенко І. Пам'ятник М.В. Гоголю у Ніжині // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 142.
[34] ДАЧО. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 40зв.–41.

Ю. ПРИМАЧЕНКО

Напрямки та форми гуманітарної діяльності Ніжинського повітового земства у другій половині XIX століття

В умовах розбудови незалежної, економічно та політично самостійної України нагального вирішення потребує таке питання, як вироблення досконалої системи управління, важливу частину якої становить місцеве самоврядування. Ситуація, що наразі склалася в соціальній сфері, демонструє неспроможність державних структур за рахунок виключно власних ресурсів забезпечити повноцінне функціонування відповідних її органів, а тому актуальним стає осмислення позитивного досвіду, накопиченого громадськими інституціями в минулому, для вирішення численних проблем сьогодення.

Дослідники все частіше звертаються до досвіду минулого, до віднайдення таких форм і методів функціонування органів місцевого самоврядування, які на тривалий час забезпечили б ефективну діяльність більшості галузей місцевого господарства. Саме такими органами були земства, що втілювали у життя принципово нові для російської самодержавної традиції засади та принципи. Функціонуючи як загальностанові представницькі органи на рівні повіту чи губернії в інтересах "польз и нужд" місцевого населення, земства виявилися готовими до розв'язання найбільш гострих тогочасних соціально-економічних та культурно-освітніх проблем. Крім цього, земства стали надзвичайно важливим громадським інститутом, носієм елементів громадянського суспільства, своєрідною "школою" самоврядування. Зосередивши основну увагу на людині, її потребах та інтересах, земства взяли на себе відповідальну місію щодо розвитку якісної системи громадської опіки, яка передбачала створення нової або реформування вже існуючої мережі благодійних закладів, запровадження нових напрямків та форм роботи. Загальноросійські процеси утворення земських органів місцевого самоврядування достатньо глибоко вивчені[1]. Останнім часом як зарубіжними, так і вітчизняними істориками досягнуто значних результатів у дослідженні основних напрямків діяльності земств, особливо в соціально-економічній та культурно-освітній сферах[2]. Не залишилися поза увагою дослідників і питання історіографії діяльності земських закладів[3], становлення земств в Україні як осередків ліберального руху[4], їх внеску у розвиток медичної справи[5] тощо. Нещодавно з'явилася публікація, автори якої здійснили спробу порівняльного аналізу земської та міської реформ у губерніях Центральної Росії та Чернігівщині[6].

Проте, за наявності значного масиву наукової літератури, присвяченої становленню земств та різноманітним аспектам їх функціонування, наразі майже відсутні праці, предметом дослідженя яких були б питання гуманітарної діяльності земств, яка охоплює різні види та форми допомоги знедоленим. Між тим, аналіз історіографічних джерел дозволяє зробити висновок про те, що науковий інтерес до проблеми виник ще у другій половині XIX ст. і зберігався до революції 1917 р. Серед досліджень цього періоду особливе значення мають праці Русова, Хижнякова, Максимова та інших[7]. Зазначені дослідники окреслювали історичні етапи громадської опіки в Росії та прогнозували перспективи її розвитку, аналізували, оцінювали та порівнювали гуманітарну діяльність приказів громадської опіки (попередників земських установ) із земською діяльністю, виокремлювали основні форми та методи державної, земської та приватної благодійності.

За радянських часів вивчення історичного досвіду громадської опіки в дореволюційній

Росії, на жаль, не стало предметом масштабних наукових досліджень, а історіографія даної проблеми майже не розроблялася.

Пожвавлення інтересу до земської гуманітарної діяльності відбулося наприкінці XX ст. О.М. Донік у статті, присвяченій аналізу такого важливого суспільного явища на українських землях у XIX – на початку XX ст. як благодійність, позитивно оцінює результати діяльності земських установ у гуманітарній сфері, зокрема, наголошує на зростанні ролі органів місцевого самоврядування під час неврожаїв, стихійних лих, епідемій тощо, коли вони брали на себе зобов'язання організації громадських робіт, дешевого харчування, безкоштовного лікування та ін.[8] Наукові розвідки О.О. Безуглої висвітлюють особливості гуманітарної діяльності Чернігівського губернського земства у складі Всеросійського земського союзу під час Першої світової війни[9]. Л.М. Жванко в одній із своїх робіт з'ясовує роль Харківського губернського земства у справі евакуації та допомоги біженцям Першої світової війни[10]. Кандидатська дисертація К.Л. Шихова присвячена проблемам використання комп'ютерних технологій і методів у джерелознавчих дослідженнях на прикладі вивчення тенденцій розвитку добродійної діяльності Катеринославського губернського земства[11].

Авторка даної статті у своїх попередніх публікаціях також здійснила спробу заповнення існуючої лакуни з цієї проблеми, дослідивши ініційований Чернігівським губернським земством комплекс заходів по наданню допомоги неповнолітнім, які внаслідок різних причин були позбавлені догляду батьків та рідних[12]. Також були досліджені особливості початкового етапу діяльності Чернігівського губернського земства в гуманітарній сфері, зокрема показані умови, в яких воно розпочало своє функціонування, окреслені основні напрямки роботи, проаналізовані здобутки та прорахунки земців у цій сфері[13].

Таким чином, незважаючи на те, що за останні десять років увага до питань земської гуманітарної діяльності дещо зросла, цілісне уявлення про закономірності, особливості її розвитку, характерні риси в історичній літературі наразі відсутнє. Між тим, земська опіка була важливим елементом суспільних відносин, без вивчення якого знання про соціальний розвиток Росії другої половини XIX ст. не можуть претендувати на цілісність та об'єктивність.

Отже, спираючись на виявлені нами архівні матеріали та опрацьовуючи вже опубліковані джерела, спробуємо виокремити напрямки гуманітарної діяльності Ніжинського повітового земства у другій половині XIX ст., а також з'ясувати форми надання допомоги нужденним.

До 1864 р. справами соціального захисту населення Чернігівської губернії займався місцевий приказ громадської опіки. У його віданні перебували народні училища, лікарні, богадільні, сирітські та робітні будинки, а також інші установи. Діяльність приказів визначалася пріоритетами держави. На думку О.М. Доніка, "…створення відповідних приказів було обумовлене компромісом держави й приватної ініціативи, її інтеграції (залучення коштів насамперед представників дворянського стану) до державної системи соціальної опіки"[14]. Прикази фінансувалися державою лише при заснуванні, а надалі існуюче законодавство надавало їм право на власний розсуд розпоряджатися коштами, що виділялися на доброчинність урядом, збиралися у населення або були отримані шляхом приватних пожертв. Ці кошти прикази використовували для зміцнення свого фінансового становища, наприклад: пускали в обіг, надаючи місцевим поміщикам позики під заставу майна[15]. Здійснюючи фінансові операції, прикази громадської опіки поступово перетворювалися, за висловом сучасника, "более в кредитное, чем в благотворительное заведение"[16]. Питання ефективності приказної системи залишається наразі дискусійним[17]. Власне бачення цієї проблеми авторка виклала у попередній публікації[18].

За Положенням 1864 р. прикази громадської опіки ліквідовувалися, а їхні функції та

повноваження передавалися губернським та повітовим земським установам. 2 листопада 1865 р. Чернігівське губернське земство прийняло від місцевого приказу діловодство та кошти, які раніше перебували в його розпорядженні. Разом з тим до губернського земства передавалися й усі розташовані на території губернії заклади громадської опіки[19]. Доля цих закладів мала вирішуватися на губернських земських зборах, які здійснювали їх розподіл на губернські та повітові. Остаточно затверджував результати розподілу міністр внутрішніх справ[20] або начальник головного управління у справах місцевого господарства[21].

Губернські земські збори мали право здійснювати різноманітні господарські операції з отриманими закладами громадської опіки: продавати їх, здавати в оренду, змінювати їхнє первинне призначення, розширювати, скорочувати, переміщати і навіть закривати. Єдиною умовою, якої повинні були суворо дотримуватися земські органи, було обов'язкове використання коштів, одержаних в результаті подібних господарських операцій, на потреби громадської опіки[22]. Стосовно джерел майбутнього фінансування закладів громадської опіки зазначалося, що земські установи, окрім використання коштів, отриманих від колишніх приказів громадської опіки, губернського збору, надходжень з місць та казни, приватних пожертв та ін., у крайньому разі мають право встановлювати ще й додаткові збори[23]. Законодавство визначило активну роль начальника губернії у справах земської гуманітарної діяльності: губернатор здійснював загальний нагляд за роботою закладів громадської опіки, контролював правильність складання земських кошторисів та розкладок, слідкував, аби усі видатки, зазначені в них, відповідали закону тощо. Також губернатор мав право у випадку своєї незгоди з будь-яким рішенням земських зборів заборонити його реалізацію у майбутньому[24].

Після здійснення губернськими зборами розподілу закладів громадської опіки в компетенції повітових земств опинилися 13 міських лікарень – у Борзні, Глухові, Городні, Конотопі, Кролевці, Козельці, Мглині, Новозибкові, Новгороді-Сіверському, Острі, Суражі, Стародубі та Сосниці, а також 3 богадільні – в Конотопі, Борзні та Нових Млинах[25]. Кожне повітове земство повинно було самостійно, за рахунок виключно власних ресурсів, без будь-яких доплат із губернських сум утримувати 25 лікарняних ліжок[26]. У віданні Чернігівського губернського земства залишилися 2 лікарні – в Чернігові та Ніжині, будинок душевнохворих, фельдшерська школа, робітний будинок, сирітський будинок та ремісничий клас при ньому – в Чернігові, 3 богадільні – в Чернігові, Глухові, Ніжині та інвалідний будинок в Ніжині[27].

Як бачимо, ніжинські повітові заклади громадської опіки опинилися у складі установ, якими керувало безпосередньо губернське земство. Проте, його втручання у справи ніжинських благодійних установ обмежувалося здебільшого наглядово-контрольною функцією. Взявши на себе зобов'язання їхнього фінансування, губернське земство слідкувало за цільовим використанням своїх коштів: перед тим, як здійснювати будь-які серйозні витрати, повітове земство повинно було отримати на це попередній дозвіл губернського. Питання ж поточного побутового, господарчого, організаційного характеру належали до прерогативи повітового земства.

Гуманітарна діяльність Ніжинського повітового земства здійснювалася у кількох напрямках. Один з них – опікування хворими, допомога яким надавалася у повітовій лікарні, що діяла при місцевій богадільні. Спочатку лікарняних ліжок було 40, проте 1866 р. внаслідок значного збільшення кількості хворих Ніжинська повітова управа звернулася до губернської з проханням створити 20 нових. Губернські земські збори частково задовольнили прохання повітової управи, погодившись на утримання 50 лікарняних ліжок та асигнувавши додатково 2222 руб. 91 коп.на потреби лікарні [28]. Надалі кількість хворих у медичному закладі постійно збільшувалася. Наприклад, 1867 р. вона досягла 80 осіб, значно перевищивши ліміт, встановлений губернським земством, яке, однак, ніколи не відмовлялося

від допомоги, виділяючи по можливості додаткові кошти.

Усім хворим, що зверталися до лікарів, допомога надавалася безкоштовно. Також безкоштовно видавалися й необхідні ліки з аптеки, що діяла при місцевих закладах громадської опіки[29]. Тяжкохворі, що потребували термінової допомоги, до лікарні приймалися навіть без засвідчення особи. Таким самим привілеєм користувалися й вагітні жінки[30]. Починаючи з 1870 р., внаслідок значного зростання видатків на потреби лікарень та богаділень Чернігівські губернські земські збори дозволили збільшити розмір платні з хворих, які мали можливість за себе платити, до 25 коп. на добу і відповідно до 7 руб. 50 коп. на місяць[31]. Бідняки продовжували утримуватися безкоштовно[32]. Земцям також вдалося значно покращити умови утримання хворих, надання їм медичної допомоги та якість їжі. Крім цього, був збільшений штат медичних працівників[33].

Наразі маємо наступні відомості, що дозволяють скласти більш повне уявлення про кількість хворих, які перебували у лікарні та одержали допомогу, а також з'ясувати динаміку витрат на їхнє утримання.

Таблиця 1.

Кількість утриманців та вартість їх перебування у Ніжинській лікарні протягом 1865–1870 рр.[*]

Рік	Кількість утриманців		Витрати
	чол. ст.	жін. ст.	
02.11. – 31.12.1865	120	33	2790 руб. 46 коп.
1866	Інформація відсутня		
1867		617	15843 руб. 20 ¾ коп.
1868	721	280	10489 руб. 61 коп.
1869	484	241	10292 руб. 78 коп.
1870		508	11704 руб. 7 ½ коп.[**]

[*] Таблиця складена за: Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 9; Спр. 106. – Арк. 29зв.; Спр. 177. – Арк. 4; Спр. 213. – Арк. 4; Спр. 275. – Арк. 15–15зв.

[**] Враховуючи також витрати на богадільню та інвалідний будинок.

За висновком юридичної комісії губернського земства ніжинська лікарня повною мірою задовольняла потреби населення повіту, надаючи вчасну та якісну медичну допомогу[34].

Іншим напрямком гуманітарної діяльності Ніжинського повітового земства була опіка душевнохворих. До 1898 р. через відсутність місцевого лікувального закладу осіб, які потребували відповідної допомоги, направляли до Чернігова, де існував великий будинок для душевнохворих. Супроводжував хворих працівник поліцейського управління. Земство безкоштовно видавало малозабезпеченим хворим одяг та взуття, а також їжу на дорогу. Особи, які були спроможні заплатити, повертали ці речі або відшкодовували їхню вартість[35]. Утримання хворих було безкоштовним. 1898 р. губернські земські збори внаслідок постійно зростаючої кількості душевнохворих ухвалили рішення про відкриття психіатричного відділення на 160 осіб (100 чоловіків і 60 жінок) при ніжинських закладах громадської опіки, використавши для цього спеціально обладнане приміщення. 1899 р. частина хворих з Чернігівського будинку для душевнохворих була перевезена до Ніжина. Незважаючи на те, що ніжинське відділення було розраховане на 160 пацієнтів, їх кількість постійно зростала. Так, 1900 р. вона становила вже 195 осіб. Попри постійні фінансові труднощі повітовому земству все ж таки вдалося створити для хворих сприятливі умови для лікування, забезпечивши їх кваліфікованою медичною допомогою, одягом, їжею тощо.

Перед тим, як прийняти хворого до лікарні, від осіб, які його супроводжували, вимагали заяву, а також відповідний висновок земського або міського лікаря про хворобу, на яку страждав пацієнт. Хворі, які зверталися самостійно, обов'язково оглядалися черговим лікарем і залишалися лише з його дозволу. Особи у стані алкогольного сп'яніння розміщувалися в окремому приміщенні, де їх потім оглядали та встановлювали діагноз[36].

Вважаючи фізичну працю запорукою якнайшвидшого одужання, хворих чоловіків за їхнім власним бажанням залучали до ремонту взуття, плетіння корзин, виготовлення мотузок тощо. Жінки займалися пошиттям та ремонтом одягу. Пацієнтів до праці заохочували символічною заробітною платою, більша частина якої йшла на лікування. Решту хворий міг витратити на власний розсуд.

Наступний напрям діяльності – надання допомоги та опікування людьми, що внаслідок фізичних вад, інвалідності, отриманої в результаті воєнних дій, а також при досягненні похилого віку втрачали здатність працювати та заробляти собі на життя. Частина таких людей утримувалася в Ніжинській богадільні, яка була розрахована на 30 осіб, та інвалідному будинку, що діяв при ній і був розрахований на 20 осіб. Бідняки мало право перебувати в богадільні безкоштовно, більш заможні – за певну плату. Зарахуванням до богадільні займалася губернська управа, подібні питання обговорювалися й на губернських земських зборах. Утримання богадільні здійснювалося за рахунок губернського земства, а інвалідного будинку – на відсотки з капіталу, який був пожертвуваний ще 1820 р. ніжинською грецькою громадою[37]. Дані таблиці 2 демонструють кількість утриманців у богадільні та інвалідному будинку, а також вартість їхнього перебування у цих закладах протягом 1865–1869 рр.

Таблиця 2.

Кількість утриманців та вартість їх перебування у Ніжинській богадільні та Ніжинському інвалідному будинку протягом 1865–1869 рр.*

Рік	Кількість утриманців у Ніжинській богадільні		Кількість утриманців у Ніжинському інвалідному будинку		Витрати
	чол. ст.	жін. ст.	чол. ст.	жін. ст.**	
02.11. –31.12.1865	13	13	15	–	427 руб. 41 ¾ коп.
1866	Інформація відсутня				
1867	20	8	9	8	Інформація відсутня
1868	13	15	10	–	2573 руб. 78 ½ коп.
1869	15	15	8	–	2104 руб. 86 ½ коп.

* Таблиця складена за: Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 9; Спр. 106. – Арк. 29зв.; Спр. 177. – Арк. 4; Спр. 213. – Арк. 4.
** Солдатки.

Як бачимо, кількість осіб, що утримувалися в благодійних закладах протягом зазначеного періоду, не перевищувала лімітної позначки, а витрати становили від 2 до 2,5 тис. руб.

1874 р. Чернігівські губернські збори з метою економії видатків на богадільні та для більш ефективного їх використання ухвалили рішення, за яким Чернігівська, Глухівська та Ніжинська богадільні повинні були об'єднатися в одну велику, новим місцем розташування якої мав стати Ніжин[38]. Глухівське земство не погодилося з постановою губернських зборів і довело, що утримання немічних у місцевій богадільні коштуватиме дешевше, ніж у Ніжині[39]. Внаслідок цього 1879 р. розпочалося переведення до Ніжина лише мешканців Чернігівської богадільні. В результаті постійного зменшення кількості осіб, які перебували в

інвалідному будинку (протягом 1879–1885 рр. їх нараховувалося у середньому 17; протягом 1885–1890 рр. – 16; протягом 1890–1895 – 12; протягом 1895–1900 – 11), головним чином, через невтручання Російської імперії у великі війни, було вирішено розмістити пацієнтів богадільні також і в інвалідному будинку. Таким чином вдалося значно покращити умови утримання людей[40]. Схвально оцінив роботу ніжинських закладів громадської опіки в цьому напрямку й чернігівський губернатор[41].

1898 р. губернська управа ухвалила рішення про те, що до богадільні повинні зараховуватися насамперед ті особи, які не можуть обійтися без стороннього догляду, переважно паралітики. Усім іншим – старим, сліпим, калікам – вирішено було надавати грошову допомогу. До речі, надання грошової допомоги було започатковане ще у 60-х рр. XIX ст. Аби її отримати, особа повинна була довести свою малозабезпеченість. Надані довідки перевірялися поліцейськими управліннями. На той час грошова допомога становила лише 2–3 руб. на місяць[42]. Наприкінці XIX ст. сума, що виділялася на утримання старих, немічних та удів, зросла і коливалася у межах від 2 до 5 руб.[43]

Допомога дітям-сиротам та дітям із малозабезпечених родин складає один з найважливіших напрямків гуманітарної діяльності Ніжинського повітового земства. До 1901 р. сироти, а також діти удів, удівців та малозабезпечених батьків Ніжинського повіту мали право жити та навчатися в Чернігівському сирітському будинку, яким відало губернське земство. Ніжинська повітова управа збирала необхідну інформацію про дітей, складала відповідні заяви щодо їх зарахування до сирітського будинку і надсилала документацію на розгляд губернської управи, яка вирішувала, кого з них приймати в першу чергу[44]. Ті з дітей, які не потрапляли до сирітського будинку, віддавалися на виховання у благополучні, заможні сім'ї, котрі брали на себе зобов'язання створити належні умови для нормального життя дитини. Цією формою громадської опіки перш за все користувалися круглі сироти, які за своїм віком ще не могли бути прийняті до сирітського будинку, напівсиріти та підкидьки. Інколи діти в таких сім'ях виховувалися безкоштовно. Проте, у більшості випадків губернське земство призначало названим батькам грошову субсидію, яка залежала від терміну утримання дитини, її віку, статі та сімейного стану і коливалася, як правило, у межах від 10 до 150 руб. на рік. Все це обумовлювалось договором між губернською управою та головою прийомної родини. Діти у прийомних сім'ях жили до досягнення 12-річного віку, і весь цей час представники повітової управи повинні були ретельно слідкувати за умовами проживання дітей та обов'язковим відвідуванням ними школи[45]. З 1902 р. справа опікування сиротами та підкидьками передавалася у компетенцію повітових земських управ. Відтоді Чернігівське губернське земство взяло на себе зобов'язання щороку перераховувати з коштів губернського збору по 300 руб. на повіт[46].

Виконуючи свої безпосередні обов'язки, Ніжинське повітове земство не залишалося осторонь губернських і загальнодержавних благодійних акцій. Так, наприклад, 1868 р., щоб допомогти постраждалому від неврожаїв населенню Росії, працівники земства зібрали 13 руб. 17 коп. Голова Ніжинської повітової управи О.П. Забєлло особисто пожертвував 4 руб.[47] Іншого разу, коли в 1891 р. стався небачений доти неврожай і населення багатьох губерній зіткнулося з випадками голодування, Ніжинське повітове земство чотири рази поспіль здійснювало переказ грошей на користь голодуючих: 17 грудня 1891 р. – 81 руб. 10 коп.; 4 січня 1892 р. – 24 руб. 22 коп.; 4 січня 1892 р. – 1265 руб. 85 коп.; у лютому 1892 р. – 14 руб. 10 коп. Активну участь у збиранні коштів взяли земські лікарі, вчителі та представники інших професій[48]. В 1892 р. Попечительство імператриці Марії Олександрівни про сліпих у Чернігівській губернії вирішило відкрити в Чернігові училище для сліпих дітей. Ніжинським повітовим земством на користь цього училища було зібрано 6 руб.[49]

Таким чином, у другій половині XIX ст. Ніжинське повітове земство проводило різнобічну гуманітарну діяльність. Надання допомоги дорослому населенню повіту – хворим, душевнохворим, біднякам, особам похилого віку, інвалідам війни тощо – здійснювало як у стаціонарній (лікарні, богадільня, інвалідний будинок), так і у "відкритій" (видача грошової допомоги) формах. Інший напрямок становило опікування дітьми-сиротами, напівсиротами та дітьми з малозабезпечених сімей, допомога яким надавалася переважно в консультаційній (сприяння влаштуванню неповнолітніх у сирітський будинок, прийомні сім'ї, оформлення відповідних документів) формі. На відміну від стаціонарної та консультаційної форм, які мали місцевий, внутрішній характер, "відкрита" форма надання допомоги була пристосована цілком адекватно реагувати на події загальнодержавного рівня.

Заходи земців Ніжинського повіту в гуманітарній сфері визначалися рядом обставин та мали певні особливості. Отримавши у спадок від приказу громадської опіки такі благодійні заклади, як лікарня, богадільня та інвалідний будинок, земство в подальшій своїй діяльності обрало принцип переваги якості над кількістю: замість розширення мережі закладів громадської опіки за рахунок відкриття нових об'єктів, зусилля були спрямовані на реформування та оновлення вже існуючих установ. Також зауважимо, що від самого початку ніжинські благодійні заклади фінансово залежали від губернського земства, отже – були позбавлені у багатьох випадках, за винятком дрібних, побутових, поточних справ, права приймати рішення самостійно. Однак, зрозуміла й позиція Чернігівського губернського земства, яке, одержавши розгалужену мережу благодійних закладів, розуміло, яка велика відповідальність віднині була на нього покладена. Комплекс ніжинських благодійних установ перетворився на важливу ланку системи закладів громадської опіки Чернігівської губернії, будь-які збої у роботі цієї ланки призвели б до виведення з ладу всього механізму. Взагалі ж, за словами одного з гласних Чернігівських губернських земських зборів: "… питання про заклади громадської опіки, про врегулювання наших відносин між Ніжином та Черніговом є одним з найважливіших питань і одним з найзаплутаніших; над цим питанням більш за все працюють і збори, і комісії…"[50] Саме тому ця проблема потребує свого подальшого дослідження. Проте, варто віддати належне Ніжинському повітовому земству, яке, незважаючи ні на які труднощі, всіляко сприяло розвиткові гуманітарної сфери, особливо беручи до уваги той факт, що за Положенням 1864 р. медицина та громадська опіка не входили до обов'язкових земських витрат – вони носили факультативний, другорядний характер. Вочевидь, заслуга земських органів місцевого самоврядування полягала в тому, що вони приділили значну увагу саме цим необов'язковим напрямкам своєї діяльності, діючи насамперед в інтересах населення.

---

[1] Пирумова Н.М. Земская интеллигенция в 70–80-е годы XIX в. // Исторические записки. – М., 1981. – С. 127–161; її ж. Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе до нач. XX в. – М., 1986. – 269 с.; Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. – М., 1990. – 264 с.; його ж. Земства России // Народный депутат. – 1991. – № 3. – С. 88–93; Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 г. – М., 1968. – 176 с.; Гармиза В.В. Подготовка земской реформы 1864 года. – М., 1957. – 264 с. та ін.

[2] Абрамов В.Ф. Земство, народное образование и просвещение // Вопросы истории. – 1998. – № 8. – С. 44–60; Морозова Е.Н. Саратовское земство. 1866–1890 гг.: Автореф. дисс… канд. ист. наук. – М., 1989; Мекшун Л. Земська статистика освіти в Україні // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 120–122; Рахно О.Я. Чернігівське губернське земство і питання освіти наприкінці XIX ст. // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Збірник матеріалів ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – С. 66–69; Половець В. Земство Лівобережної України як осередок і провідник кооперативної ідеї (1861–1917 рр.) // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 98–105; Гуз А. Роль земських діячів та земств у процесі національно-культурного відродження України (ІІ пол. XIX – поч. XX ст.) // Історія в школі. – 2001. – № 7. – С. 17–19; Дмитренко О. Роль земства у розвитку селянської кооперації на Чернігівщині (1865–1917 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 45–52; Калениченко Н.П., Ільченко Ж.Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX – поч. XX ст.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1994. – № 1. – С. 72–81; Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної

України (1911–1920 рр.): Дис…канд. іст. наук. – Черкаси, 2004; Сташенко С.І. Протипожежна діяльність земств Лівобережної України: Дис… канд. іст. наук. – Черкаси, 2004; Малєєва Т.І. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період 1864–1914 рр.: Дис… канд. іст. наук. – К., 2002; Гапієнко А.А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.): Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 1999; Шукліна С.О. Освітня та культурницька діяльність органів місцевого самоврядування й громадськості Таврійської губернії: Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 2004; Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917 рр.): Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 2002; Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 1998.

[3] Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864–1917 рр.): історіографія: Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 2005; Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX – XX ст.): Автореф. дис… канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000; Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.): Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 2003.

[4] Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття: Дис… канд. іст. наук. – К., 2002.

[5] Рогоза О.М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони здоров'я (1864–1917 рр.): Дис… канд. іст. наук. – Харків, 2002.

[6] Страшко Є.М., Кроха Н. Земське та міське самоврядування 2-ї половини XIX ст. – 1918 р. у губерніях Центральної Росії та Чернігівщині: порівняльний аналіз // Література та культура Полісся. – Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, 2005. – С. 102–110.

[7] Земские учреждения с 1864 по 1914 г. – Одеса, [1913]. – 48 с.; Русов А.А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. – Киев, 1914. – 115 с.; Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Пг, 1916. – 251 с.; Максимов Е. Очерк земской деятельности в области общественного призрения. – СПб., 1895. – 105 с.; Филантроп. Из земской и городской деятельности по призрению бедных. – [СПб.], [1898]. – 11 с.; Из истории и опыта земских учреждений в России. Очерки М. Слобожанина. – СПб., 1913. – 551 с.

[8] Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 166.

[9] Безугла О.О. Діяльність Чернігівського губернського земства в складі Всеросійського земського союзу (1914–1918) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали конференції. Всесвітня історія – Луганськ, 2002. – С. 6–10; її ж. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в 1914–1918 роках // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 15: Серія: історичні науки: № 1: Збірник. – Чернігів, 2002. – С. 71–74.

[10] Жванко Л.М. До проблеми евакуації біженців Першої світової війни (на прикладі Харківської губернії) // Література та культура Полісся. – Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин, 2005. – С. 139–145.

[11] Шихов К.Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866–1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел): Автореф. дис… канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003.

[12] Примаченко Ю.М. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в роки Першої світової війни: опіка неповнолітніми // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 27: Серія: історичні науки: № 2: Збірник. – Чернігів, 2004. – С. 89–96; її ж. Заснування Чернігівського будинку виховання бідних // Література та культура Полісся. – Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, 2005. – С. 78–83.

[13] Примаченко Ю. Початковий етап діяльності Чернігівського губернського земства в гуманітарній сфері (60–70-ті рр. XIX ст.) // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 33: Серія: історичні науки: № 3: Збірник. – Чернігів, 2006. – С. 108–120.

[14] Донік О.М. Вказ. праця. – С. 163.

[15] Устав о общественном призрении // Свод законов Российской империи (далі – СЗРИ). – Т. XIII. – СПб., 1857. – С. 1–294.

[16] Максимов Е. Вказ. праця. – С. 5.

[17] Ступак Ф.Я. Прикази громадської опіки в Україні. – К., 2002. – 87 с.; Донік О.М. Вказ. праця. – С. 163.

[18] Примаченко Ю.М. Початковий етап діяльності Чернігівського губернського земства в гуманітарній сфері… – С. 109–110.

[19] N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1904. – № 8. – С. 60.

[20] По делам общественного призрения // ЗСЧГ. – 1869. – Ч. I. – С. 59, 164.

[21] Устав о общественном призрении // СЗРИ. – Т. XIII. – Петроград, 1915. – С. 14.

[22] Заключение юридической комиссии по вопросу об отношениях губернского земства к находящимся в Нежине заведениям общественного призрения // ЗСЧГ. – 1890. – № 8. – С. 96–97.

[23] Об общественном призрении // ЗСЧГ. – 1869. – Ч. I. – С. 164.

[24] Устав о общественном призрении // СЗРИ. – Т. XIII. – Петроград, 1915. – С. 8; Порядок действий земских учреждений // ЗСЧГ. – 1869. – Ч. I. – С. 59; Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России… – С. 14.

[25] N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 8. – С. 60–61.

[26] Заключение юридической комиссии… – С. 97.

[27] N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 8. – С. 60.
[28] Там само. – С. 69; Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 97–97зв., 100–100зв.
[29] Земская аптека // Отчет о действиях Нежинской уездной земской управы за 1869 год. – Чернигов, 1869. – С. 16–18.
[30] N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 8. – С. 70.
[31] Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 52.
[32] N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 8. – С. 72.
[33] Записка о действиях управы по делам богоугодных заведений // Отчет Нежинской уездной земской управы о действиях ее с 1 августа 1866 по 1 августа 1867 года. – Чернигов, 1867. – С. 110–128.
[34] Заключение юридической комиссии… – С. 98.
[35] Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 135. – С. 3–3зв., 23–23зв.
[36] N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 8. – С. 83–85.
[37] N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 9–10. – С. 100; Инвалидный дом // Отчет о действиях Нежинской уездной земской управы за 1869 год. – Чернигов, 1869. – С. 15–16; Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 1–197.
[38] N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 9–10. – С. 101–102.
[39] Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург, Росія) (далі – РДІА). – Ф. 1287. – Оп. 14. – Спр. 2034. – Арк. 1–86.
[40] N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 9–10. – С. 104–105.
[41] РДІА. – Ф. 1287. – Оп. 14. – Спр. 426. – Арк. 15–15зв; Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 8–8зв.
[42] Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 1–9зв.
[43] Там само. – Спр. 1086. – Арк. 4; N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 9–10. – С. 105–106.
[44] Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 750. – Арк. 1–3, 6, 9–9зв., 11–11зв., 18; Спр. 771. – Арк. 2–3, 10–10зв., 11–13зв., 15.
[45] Там само. – Спр. 1198. – Арк. 21–21зв., 23, 26; N.N. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год // ЗСЧГ. – 1904. – № 9–10. – С. 120.
[46] Деятельность Черниговского губернского земства по общественному призрению в 1903 году // ЗСЧГ. – 1904. – Ноябрь. – С. 107.
[47] Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. – Ф. 342. – Оп. 1. – Д. 121. – Арк. 1–2, 4зв.
[48] Там само. – Спр. 2957. – Арк. 1–2зв., 7–7зв., 10, 12–12зв., 14, 18, 19.
[49] Там само. – Спр. 844. – Арк. 1–4зв., 5.
[50] Стенографический отчет о заседаниях Черниговского очередного губернского земского собрания сессии 1889 г., состоявшегося 15 – 25-го января 1890 года // ЗСЧГ. – 1890. – № 8. – С. 78.

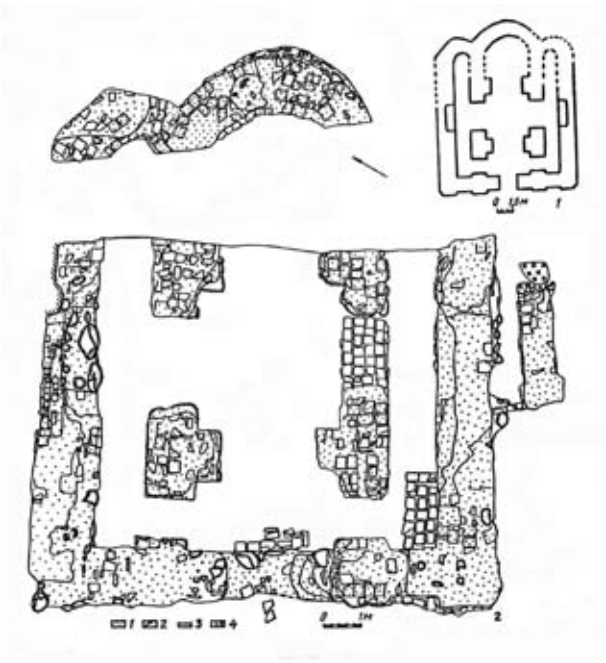
В. ПУЦКО

Князь Володимир Мономах – меценат сакрального мистецтва

Син Всеволода Ярославича, онук Ярослава Володимировича Мудрого – Володимир-Василь Всеволодович Мономах (1053–1125) належить до числа найвидатніших людей давньої Русі-України. Як політичний діяч він був пройнятий турботою про єдність Руської землі, вів тривалу боротьбу з половцями; відомий як письменник, твори якого внесені до Лаврентіївського літопису[1]. Особі Володимира Мономаха та його літературній спадщині, крім студій та розвідок, присвячені й монографії[2]. Одначе, здається, майже не привертала до себе увагу меценатська діяльність князя, простежити яку зовсім не просто, бо годі було б сподіватися на те, що збереглося достатньо як історичних свідчень, так і власне пам'яток церковного будівництва, не кажучи вже про начиння храмів. Тож чи варто взагалі порушувати питання стосовно ролі Володимира Мономаха у розвитку духовної культури?

Володимир Мономах, охрещений ім'ям Василія, як відомо, протягом свого життя послідовно князював у Переяславі (1073–1076), у Чернігові (1076–1077), у Смоленську (1077–1078), знову у Чернігові (1078–1094), знову у Переяславі (1094–1113) й, нарешті, у Києві (1113–1125). Така своєрідна "міграція" знаходить пояснення в тодішній політичній ситуації[3]. Певною мірою її документують і вислі печатки різних типів[4]. Саме в межах означених князівств і належить шукати сліди меценатської діяльності цієї незвичайної особистості.

Невідомо, чи вів князь церковне будівництво до 1100 р., зокрема, коли досить тривалий час князював у Чернігові, а отже мусив мати безпосереднє відношення до спорудження царгородськими будівничими в 1080–1084 рр. у північно-східній частині дитинця невеличкої чотиристовпної двоповерхової церкви-усипальні, віднайденої у 1985 р.[5] Верхнє приміщення було прикрашене стінописом. Від підлоги залишилися численні уламки керамічних плиток з поливою жовтого, зеленого та чорного кольорів. Чернігівський храм-усипальня не типовий для Русі так само, як і для Візантії, але є своєрідним відгуком на східну християнську традицію, котра знайшла продовження в Болгарії XII–XIII ст.[6] Одначе подібна церква Одалар-джамі, споруджена в XI чи XII ст., відома-таки в самому Константинополі[7]. Залишається нез'ясованим, чи не була вона усипальнею родини імператора Костянтина Мономаха, до якої належала й мати князя Володимира Мономаха. Писемні джерела про це нічого не повідомляють.

План і реконструкція церкви-усипальні на Чернігівському дитинці (за В.П. Коваленком і П.О. Раппопортом). 1080–1084 рр.

В Іпатіївському літописі під 6606 (1098) р. міститься повідомлення про те, що Володимир Мономах заклав кам'яну церкву святої Богородиці в Переяславі на княжім

дворі, а також “заложи ... городъ на Въстри”[8]; далі, під 6609 (1101) р., йдеться про те, що той же князь заклав у Смоленську кам’яну церкву святої Богородиці, єпископію[9]. Проте єпископською ця церква стала лише від 1136 р., коли була заснована Смоленська єпархія. В 1101 р. Смоленське князівство разом з Переяславським належало Володимирові Мономаху, котрий одержав у 1093 р. після смерті свого батька Всеволода також і Ростово-Суздальську землю. Майже одночасно він розпочинає будівництво великих церков у Суздалі та Смоленську, в межах існуючої на той час Переяславської єпископії. Смоленський Успенський собор довелося добудовувати вже князю Ростиславу Мстиславичу, онукові Володимира Мономаха; ця споруда, освячена в 1150 р., проіснувала до 1674 р.[10] Суздальська церква, як стало зрозумілим після досліджень 1995–1996 рр., дійсно була орієнтована на відтворення типології Успенського собору Києво-Печерського монастиря, хоча споруджена з певними відмінами[11]. Вона відремонтована в 1148 р., а потім в 1194 р. і проіснувала до 1222 р., коли на її місці звели частково існуючий досі собор Різдва Богородиці, прикрашений стінописом в 1233 р.[12]

Неможливо заперечувати, що Володимир Мономах насправді був найбільш видатною особистістю з усіх князів, пов’язаних з Переяславом[13]. Під його владою крім власне Переяславської землі опинилися величезні волості. Стольне місто заходами митрополита Єфрема було належно прикрашене багато оздобленими храмами, про що, зокрема, повідомляє літопис з приводу освячення в 1090 р. церкви архангела Михайла, згадуючи при цьому про закладені церкви – надвратну Федора Стратилата та Андрія Первозваного біля воріт[14]. Князь Володимир Мономах, як вже зазначено, в 1098 р. закладає кам’яну церкву Богородиці на княжому дворі. Залишки цієї споруди звичайно вбачають у невеличкій (20 × 12 м) тринавній чотиристовпній розташованій у княжій частині дитинця церкві. Під час її розкопок в 1958 р. знайдено багато керамічних плиток й уламки круглого віконного скла[15].

Остер. Вівтарна апсида церкви св. Михайла (Юр’євої божниці). Близько 1100 р.

В межах Переяславського князівства у заснованому в 1098 р. місті на Острі невдовзі, ймовірно-таки заходами князя Володимира Мономаха, побудована невеличка церква з однією великою напівкруглою апсидою, відома як “Остерська божниця”, або “божниця святого Михаїла”, або “Юр’єва божниця”. Її датують близько 1100 р. Доля виявилася вельми неприхильною до цього храму: вже в 1152 р. нападники-князі “ту сдумавше разведоша Городокъ Гюргевъ, и пожго[ша] и [божницю] же святаго Михаила, верхъ бѫше надрубленъ деревом и то сгорѣ”[16]. Пізніше церкву майже всю розібрали, залишивши тільки вівтарну частину[17]. Залишки споруди прикрашають фрески, досліджені ще в той час, коли живопис був краще збережений, адже сьогодні далеко не всі зображення можуть бути простежені в подробицях[18]. Конху апсиди прикрашає постать Богородиці Оранти з архангелами, нижче – Євхаристія (в центрі – престол з ківорієм, який охороняють ангели в білих туніках з рипідами в руках), й нарешті, між вікнами – шість постатей святителів. Навколо рослинні орнаменти. Царгородська система розпису тут сполучена з високою майстерністю виконання, що безперечно свідчить про аристократичну приналежність замовника. Все ніби безперечно вказує на князівське середовище, коли не на особу саме Володимира Мономаха. Складніше визначити походження малярів, хоч вони, з огляду на майстерність, явно видаються усіма ознаками, властивими кращим

Євхаристія, фрагмент. Фреска вівтарної апсиди церкви св. Михайла в Острі. Поч. XII ст.

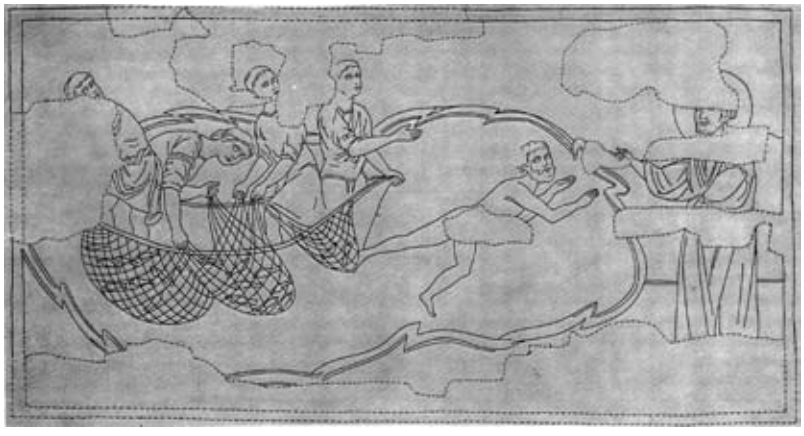
візантійським творам. М.О. Макаренко зауважив, що фрески Остерської (Юр'євої) божниці мають чимало спільного з києво-софійським стінописом, але неможливо не помітити також розбіжності, котрі мали бути на початку XII ст. "Нині, – пише дослідник, – загальне враження від рештків розписи безрадісне і в розумінні їх цілості, а також і з погляду кольорових завдань. Здається тепер, що вся поверхня вкрита брунатно-червоними плямами то більш, то менш густими, інтенсивними силою фарби. Иноді між ними помічаємо вкраплення жовтої, зеленої, голубої та білої фарб. Коли-ж придивитися до розписи, то можна помітити певну і не погану розмальовку. Гра теплих тонів з холодними, уміло і художньо розміщених"[19].

З ім'ям Володимира Мономаха прийнято також пов'язувати спорудження київської церкви Спаса на Берестові, розташованої поблизу Печерського монастиря, з часом – родової князівської усипальні династії Мономаховичів. Це був великий шестистовпний хрестовокупольний храм, нартекс якого мав вежу і хрещальню, котрі виступали розвинутими ризалітами на південний і північний фасади, а з трьох боків до храму прибудовані притвори[20]. Від первісної споруди, ймовірно зведеної після 1113 р., залишилася лише західна частина – нартекс, а план церкви відомий завдяки розкопкам 1909 р. При реставраційних роботах в 1970 р. на західній стіні виявлено велику за розміром фреску початку XII ст. із зображенням чудесного лову риби[21]. Не виключено її виконання тими самими малярами царгородського напрямку, котрі дещо раніше працювали над оздобленням остерської "божниці святого Михаїла".

Київ. Церква Спаса на Берестові. 1113–1125 рр. Реконструкція Г.М. Штендера.

Як відомо, князь Володимир Мономах потурбувався, аби урочисто освятити 1 травня 1115 р. щойно відбудовану церкву Бориса і Гліба у Вишгороді, а в 1117 р. заклав церкву Бориса і Гліба "на Льтѣ", де в 1015 р. вбили князя Бориса[22]. Там

Чудесний лов риби. Фреска церкви Спаса на Берестові. 1113–1125 рр. Реставраційне промалювання.

судилося в 1125 р. Володимирові Мономаху й померти: "на Лте, у милое церкве, юже созда потщаньем многим", – як про це сказано у Лаврентіївському літописі. Характеризуючи померлого князя, літописець ще раз згадує про "церковь прекрасну", побудовану "на Лтѣ". Проте, в 1154 р. храм був спалений половцями і повідомлення про нього назавжди зникають зі сторінок руських літописів. Залишки церкви було віднайдено лише в середині XIX ст. в місті Бориспіль, закладеному в 1629 р. Досліджували їх у 1925 р. і особливо ґрунтовно – у 1950 р.[23] Підсумовуючи сказане, належить зауважити, що сумна доля чекала всі церковні споруди, зведені Володимиром Мономахом: жодна з них не збереглася повністю, лише дві – частково, до того ж з фресками. Звичайно, йдеться про Остерську божницю та про київську церкву Спаса на Берестові.

Можна не сумніватися в тому, що у київської князівської родини часом з'являлися вишукані за виконанням сакральні мистецькі твори царгородського походження, зокрема – ікони. Майже всі вони з часом зникли безслідно. Одначе зберігся переказ про те, як візантійський імператор (1042–1054) Костянтин IX Мономах, віддаючи доньку за сина князя Ярослава Мудрого, Всеволода, поблагословив її іконою Богородиці Одигітрії, очевидно відтворенням реліквії, котра знаходилася у столичному Влахернському храмі. Тому ікону цю привезено до Чернігова. З часом вона стала власністю сина князя Всеволода і візантійської принцеси – Володимира Мономаха, який залишив образ у Смоленську, де зображення Богородиці уславилося чудами. Історична доля цього твору не зовсім зрозуміла, але з того, що в XIV ст. набувають популярності відтворення вже палеологівського взірця, доводиться зробити висновок про його втрату. Єдиним свідком про давню реліквію залишилися твори пластичного мистецтва[24].

Відома золота "Білгородська гривна" – амулет-змійовик діаметром 4,9 см, знайдений в 1877 р. на землі давнього Білгорода, на правому березі Ірпеню. Найбільш вірогідним власником цього ювелірного витвору, виконаного близько 1100 р., вважають сина Володимира Мономаха – Мстислава, від 1117 р. білгородського князя. Зрозуміло, що відтворити в золоті, на згаданій "гривні" мали, мабуть, саме той образ Богородиці, який найбільше вшановували у князівській родині, а треба зауважити, що іконографічно він цілком відповідає зображенню Холмської ікони Богородиці[25]. Цей твір царгородського походження кінця XI – початку XII ст. донині зберігся в оригіналі[26]. Вже будучи київським князем, Мстислав Володимирович в 1129 р. заклав церкву св. Феодора, в якій його в 1133 р. і було поховано. Не виключено, що туди він міг подарувати й родинну ікону Богородиці. Нащадки князя влаштували при згаданій церкві монастир св. Феодора, відомий як Вотчий. Невдовзі тут кияни захопили князя Ігоря Ольговича, котрий міг молитися саме перед зазначеною іконою[27]. Про згадану сумну подію під 1147 р. докладно оповідає Іпатіївський літопис[28]. В тому самому літописі під 1259 р. міститься повідомлення про те, що князь Данило Галицький приніс до Холма ікони Спаса і Богородиці, які одержав у Києві від сестри Федори з монастиря Феодора[29]. Ці ікони начебто згоріли, але ікона Богородиці таки існує досі, і немає жодних підстав вважати, ніби вона іншого походження: такі елітарні іконописні твори, до того ж з такою рідкісною іконографією, не могли бути предметом масового виробництва. Все свідчить, що ікону радше за все замовлено Володимиром Мономахом у візантійській столиці і тому її так вшановували нащадки.

Ювелірні твори з числа предметів особистого благочестя звичайно зберігаються якнайгірше, з огляду на цінність металу, з якого їх виготовлено. Щасливо вцілив лише загублений Володимиром Мономахом його золотий амулет-змійовик – славнозвісна "Чернігівська гривна" діаметром 7,4 см, знайдена в 1821 р. на березі Білоусу поблизу Чернігова[30]. Виготовлення його умовно датують 1084–1094 рр.[31] З чільного боку в медальйоні зображений на зріст лоратний архангел Михаїл в оточенні грецького напису,

“Чернігівська гривна”. 1084–1094 рр. Санкт-Петербург, Державний Російський музей.

на звороті – жіноча голова в центрі гадючих в оточенні слов’янського й грецького текстів. Якість пластичного виконання така, що виготовлення речі слід припустити лише у князівській золотарській майстерні, де мали працювати досвідчені візантійські ювеліри, і те могло бути саме в Києві. Особливу увагу варто звернути на бісерні написи, що наче імітують низання перлами. Унікальність твору з хрестильним ім’ям Володимира Мономаха (Василій) одначе не зашкодила його популярності, на що вказують, мідні відтворення[32]. Себто елітарні вироби могли “репродукувати” й поширювати в дешевих варіантах.

Великий сіон Софійського собору в Новгороді. Київ, перша чверть XII ст. Новгородський державний об’єднаний музей-заповідник.

В Новгороді, в соборній Софійській ризниці зацілiли срібні сіони у вигляді увінчаних хрестом купольних ротонд[33]. Великий сіон досі продовжують сприймати як витвір, виконаний у Новгороді, цілком слушно датуючи першою чвертю XII ст.[34] Його безпосередній взірець – малий сіон має царгородське походження першої половини XI ст.[35] Власне доказів на користь новгородського походження великого сіона насправді не наведено, їхня відсутність, ніби компенсується впевненістю в тому, що саме так має бути. Не лише іконографія, але й художній стиль, манера виконання, декоративні мотиви, нарешті техніка – все це вказує на причетність до виконання ніяк не місцевих новгородських, а ймовірніше елітарних царгородських майстрів. Варто придивитися уважніше до карбованих стрункіх постатей апостолів, моделювання яких з такою пластичною виразністю було складною справою. Треба

Архангел Михаїл. Свт. Василій Великий. Зображення на куполі Великого сіону.

було мати значний досвід, щоб так впевнено вписати в медальйони погруддя, розташовані на поверхні купола. Прозорі ґратки верхньої частини арок вирізняються складною орнаментальною композицією східного походження, відтворення якої потребувало від золотарів доброго знання її структури. Перелік подібних особливостей можна продовжити, охопивши декор колонок, арок, розташування й форму "камінців" – вставок зі скляної пасти. Метою ювелірів і замовника було створити сіон розкішніше його раннього вишуканого взірця. Зображення в одному з медальйонів купола свт. Василія Великого – небесного патрона князя Володимира Мономаха вже сприймається як чітка відповідь на запитання про особу того, хто виказав бажання мати цей твір, створений ювелірами придворного кола[36]. Саме тут належить пригадати й "бісерні" супроводжуючі написи, властиві золотій "Чернігівській гривні", приналежність котрої Володимирові Мономаху неможливо заперечувати.

Відомо також, що князь мав намір створити у вишгородському храмі над раками мощів св. Бориса і Гліба "среде цркви терем серебьрен", можливо за зразком того, котрий існував у базиліці св. Дмитрія в Салоніках, форми якого у вигляді октогону зберіг виконаний в 1059–1061 рр. царгородський срібний ковчег-релікварій з карбованими зображеннями імператора Костянтина X Дуки і Євдокії Макрамболітиси[37]. Давній агіографічний твір оповідає, що Володимир Мономах "сице умысли сътворити, да скуеть сребръмь и золотъм святѣи рацѣ чьстьною и святою Христову мученику" [Бориса и Глеба], і при тому подає докладний опис витвору: "Се же преже сътвори, въ лѣто 6610 (1102), а послѣди, по пренесении, множаиша съдѣла надъ святыима гробома. Исковавъ бо сребрьныя дъскы и святыя по нимъ издражавъ и позолотивъ, покова воръ же серебромъ и золотьмь, съ хрустальныими великыими разнизании устрои, имущь връху по обилу злато, свѣтильна позолочена, и на нихъ свѣщѣ горящѣ устрои въину, и тако украси добрѣ, яко не могу съказати оного ухыщрения по достоянию довълнѣ. Яко многомъ приходящемъ и отъ Грьк и от инѣхъ же земль, и глаголати: "никде же сицея красотъı нѣсть, а и многыхъ святыхъ ракъı видѣли есмы"[38]. Наведений опис золотарського витвору, виконаного напевно після урочистостей 1115 р., на превеликий жаль, не дозволяє з'ясувати, чи багато було спільного з відомими прикладами західноєвропейського золотарського оформлення рак для мощів святих у XII ст.[39]

Тут зібрано й розглянуто нечисленні й розпорошені приклади меценатських вчинків князя Володимира Мономаха, хоча можна здогадуватися, що їх було значно більше. Але навіть у такому вигляді знаходимо нові штрихи для характеристики цього видатного можновладця Давньої Русі, котрий майже постійно перебуває в центрі політичного, церковного і культурного життя. На все у нього вистачає часу, уваги, можливості зробити особистий внесок. Він сприяв розвиткові літописання, наголошуючи історичну єдність князівського роду[40]. Можна гадати, що був також замовником численних книг (про це дає підстави говорити велика начитаність князя), хоча жодної з його іменем як власника не знаємо. Отже його меценатство цілком органічно долучається до інших напрямків діяльності, ніби доповнює їх як прояв благочестя. Володимир Мономах не був канонізований, але його вшановували як святого благовірного князя, який "украшеный добрыми нравы". "Милостив же бяше паче мѣры, поминая слово Господне, глаголющее: блажени милостивіи, яко ти помиловани будут; и блаженъ разумѣваяй на нища и убога, яко въ день лютый избавит и Господь. Церкви зижа украшая; чтяшеть же излиха чернеческій чинъ и поповьскый. Велику же вѣру стяжа къ Богу и сродникома своими, къ святыма мученикома Борису и Глѣбу: темъ же и церковь прекрасну созда, на Лтѣ, во имя его, идѣ же святаго Бориса кровь прольяна бысть"[41]. Вимальовується цілком ідеальний образ, позбавлений будь-яких недоліків. Оцінка історика більш розважлива[42].

---

[1] Див.: Українські письменники: Біо-бібліографічний словник. – Т. 1: Давня українська література (XI–XVIII ст.) / Уклав Л.Є. Махновець. – К., 1960. – С. 32–35; Лихачев Д.С. Владимир Всеволодович Мономах //

Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 1: XI – первая половина XIV в. – Л., 1987. – С. 98–102.

[2] Ивакин И.М. Князь Владимир Мономах и его Поучение. – Ч. 1. – М., 1901; Орлов А.С. Владимир Мономах. – М.–Л., 1946.

[3] Янин В.Л. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и "Хождение игумена Даниила" // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского Дома) Академии наук СССР. – Т. XVI. – М.-Л., 1960. – С. 112–131.

[4] Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Т. 1: Печати X – начала XIII в. – М., 1970. – С. 16–17, 70, 170–171, 187–189. – № 25, 97–112. – Табл. 3, 10, 11, 35, 43, 44; Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Т. 3: Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – М., 1998. – С. 41, 125–126. – Табл. 64, 65.

[5] Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 142–157.

[6] Грабар А. Българските черкви-гробници // Грабар А. Избрани съчинения. – Т. 1. – София, 1982. – С. 38–52.

[7] Brunov N. Die Odalar-Djami ver Konstantinopel // Byzantinische Zeitschrift. – Bd. 26. – 1926. – S. 352–372; Alpatov M. Die Fresken der Odalar-Djami in Konstantinopel // Ibid. – S. 373–379; Schasmanu P. Die Grabung an der Odalar Camii in Konstantinopel l // Archaeologischer Anzeiger: Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archaelogischen Institute. – Bd. 50. – 1935. – S. 517–519.

[8] Ипатьевская летопись / ПСРЛ. – Т. 2. – СПб., 1908. – Стб. 248.

[9] Там само. – Стб. 250.

[10] Воронин Н.Н., Раппопорт П.А. Зодчество Смоленска XII–XIII вв. – Л., 1979. – С. 25–33.

[11] Зыков П.Л. К вопросу о реконструкции Суздальского собора конца XI – начала XII в. // Средневековая архитектура и монументальное искусство: Раппопортовские чтения. – СПб., 1999. – С. 42– 45. – Рис. 1.

[12] Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников // САИ. – Вып. Е 1–47. – Л., 1982. – С. 59–60. – № 84.

[13] Коринный Н.Н. Переяславская земля: X – первая половина XII века. – К., 1992. – С. 62–64.

[14] Ипатьевская летопись. – Стб. 200. Про характер згаданої споруди див.: Малевская М.В., Раппопорт П.А. Церковь Михаила в Переяславле // Зограф. – Бр. 10. – Београд, 1979. – С. 30–39.

[15] Брайчевский М.Ю., Асеев Ю.С. Археологические исследования в Переяславе-Хмельницком // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вып. 81. – 1960. – С. 112–116; Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. – С. 35–36. – № 50. – Табл. 8; Иоаннисян О.М. О двух памятниках переяславского зодчества и об их месте и общей картине развития архитектуры Руси конца XI – первой трети XII века (Киев, Чернигов, Переяславль, Новгород и Псков в их архитектурном взаимодействии) // Наукові записки з української історії. – Вип. 16. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 166.

[16] Ипатьевская летопись. – Стб. 446.

[17] Константинович М. Развалины Юрьевой божницы в с. Старогородке // Киевская старина. – 1896. – № 11. – С. 129–136; Макаренко Н. Древнейший памятник Переяславского княжества // Сборник статей в честь гр. П.С. Уваровой. – М., 1916. – С. 373–404; Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. – С. 38. – № 54.

[18] Зуммер В.М. Юр'єва божниця // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 15. – К., 1927. – С. 31–43; Макаренко М. Старогородська "божниця" та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 205–223; Коринный Н.Н. Переяславская земля. – С. 226–231.

[19] Макаренко М. Старогородська "божниця" та її малювання. – С. 214.

[20] Каргер М.К. Древний Киев. – Т. II. – М.–Л., 1961. – С. 374–391; Асеев Ю.С., Харламов В.О. Нові дослідження церкви Спаса на Берестові // Археологія Києва: дослідження і матеріали. – К., 1979. – С. 84–90; Штендер Г.М. Трехлопастное покрытие церкви Спаса на Берестове // Памятники культуры. Новые открытия. 1980. – Л., 1981. – С. 534–544; Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. – С. 22–23. – № 32. – Табл. 5.

[21] Логвин Г. Возрождение фрески XII века // Искусство. – 1971. – № 8. – С. 64–68; Пуцко В. Берестовська фреска і візантійська мистецька традиція // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. – К., 1996. – С. 39–41.

[22] Ипатьевская летопись. – Стб. 280–282.

[23] Каргер М.К. "Летская божница" Владимира Мономаха // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – Вып. 49. – С. 13–20; Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. – С. 38. – № 53.

[24] Докладніше див.: Пуцко В. Византийская икона Богоматери Одигитрии в Смоленске: опыт реконструкции // Zeitschrift für Balkanologie. – Bd. 29. – 1993. – S. 99–110.

[25] Пуцко В.Г. Білгородська гривна // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 193–198.

[26] Чудотворна ікона Холмської Богородиці: Повернення з небуття. – Луцьк, 2003.

[27] Порівн.: Соловьева И.Д. К вопросу о иконографии "Богоматери Игоревской" // История и культура Ростовской земли. 1993. – Ростов, 1994. – С. 110–115. Всі відомі ікони Богородиці Ігорівської майже виключно російського походження не раніше кінця XV – початку XVI ст. Не становить також винятку твір, котрий вважали оригіналом (Історія українського мистецтва. – Т. 1. – К., 1966. – 1л. 271). Але їх схема дуже віддалено скидається на Холмську ікону.

[28] Ипатьевская летопись. – Стб. 349–354. Аналіз літописного повідомлення див.: Франчук В.Ю. Тема Ігоря Ольговича Чернігівського в давньоруському літописанні // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 42–47.

[29] Там само. – Стб. 844.
[30] Твір має велику бібліографію. Див.: Плешанова И.И., Лихачева Л.Д. Древнерусское декоративно-прикладное искусство в собрании Государственного Русского музея. – Л., 1985. – С. 7, 191. – № 1. – Ил. 1, 2; Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики. – М. 1991. – С. 49–51. – № 1. – Табл. 1.
[31] Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV веков // САИ. – Вып. Е 1–44. – М., 1964. – С. 19–20. – № 9. – Табл. XXXIV:1–2.
[32] Шугаєвський В. Мідяний змієвик Чернігівського Музею – повторення золотої "Чернігівської гривни" // Чернігів і Північне Лівобережжя. – С. 224–234.
[33] Покровский Н.В. Иерусалимы или Сионы Софийской ризницы в Новгороде // Вестник археологии и истории, издаваемый Имп. С.-Петербургским археологическим институтом. – Вып. XX. – 1911. – С. 1–70. – Табл. I–II; Стерлигова И.А. Иерусалимы как литургические сосуды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. – М., 1994. – С. 46, 55–57. – Ил. 1, 2.
[34] Декоративно-прикладное искусство Великого Новгорода. Художественный металл XI–XV века. – М., 1996. – С. 116–123, 451–455. – № 3.
[35] Стерлигова И.А. Малый сион из Софийского собора в Новгороде // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М., 1988. – С. 272–286.
[36] Спробу пояснити вибір зображення святителя тим, що складена ним літургія відправляється лише кілька разів на рік, що буцімто надає їй особливу символіку (Стерлигова И.А. Иерусалимы как литургические сосуды… – С. 56. – Прим. 18), неможливо вважати переконливою. Наведене твердження є цілковитою вигадкою, адже структура і символіка літургій св. Василія Великого і св. Іоанна Златоуста однакові. Про супроводжуючі написи великого сіона див.: Медынцева А.А. Грамотность в Древней Руси. По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века. – М., 2000. – С. 151–155. – Рис. 79–85.
[37] Стерлигова И.А. Византийский мощевик Дмитрия Солунского из Московского Кремля и его судьба в Древней Руси // Дмитриевский собор во Владимире: к 800-летию создания. – М., 1997. – С. 255–275; Христианские реликвии в Московском Кремле. – М., 2000. – С. 115–118. – № 27.
[38] Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / Приготовил к печати Д.И. Абрамович. – Пг., 1916. – С. 63.
[39] Lasko P. Ars Sacra. 800–1200. – Harmondswerth. 1972. – P. 193–194,197, 242–244. – P1. 209–214, 293–296.
[40] Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.–Л., 1947. – С. 92–93; Поппэ А.В. О записи игумена Сильвестра // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С. 51–52.
[41] Барсуков Н. Источники русской агиографии. – СПб., 1882. – Стб. 101–102.
[42] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – Львів, 1905. – С. 81, 102–120.

І. РАЛЬЧЕНКО

Повернення на батьківщину сімейного архіву Галаганів

Говорячи про художнє життя початку та середини XIX ст., не можна не відзначити роль меценатства.

Як зазначає відомий дослідник цього періоду, мистецтвознавець В. Рубан, саме "…з виникненням та утвердженням дворянського стану подібна діяльність стає особливо активною. Велика знать починає колекціонувати твори мистецтва та раритети національної старовини. Поступово в родових помістях Розумовських, Тарновських, Капністів, Рєпніних, Дараганів, Маркевичів, Галаганів, розташованих на Чернігівщині, Полтавщині та інших етнографічних територіях, зосереджуються цінні зібрання творів мистецтва"[1].

Кабінет. Фото П. Брока.

Відомо, що в основі колекції Чернігівського обласного художнього музею лежить родинна колекція Галаганів, зібрана членами цього знаного козацько-старшинського роду протягом XVIII–XIX ст.

Найбільшу частку її складає сімейна галерея, представлена портретами семи поколінь Галаганів, а також їхніх численних родичів – Розумовських, Дараганів, Гудовичів, Ламздорфів. Є в цьому зібранні і твори західноєвропейського живопису та графіки XVIII–XIX ст., здебільшого, на жаль, невідомих авторів. Широко представлені твори українських та російських художників XIX ст., а також роботи народних майстрів[2].

Окрім художніх творів у родовому маєтку Галаганів в селі Сокиринцях знаходився і фамільний архів, в якому зберігались численні документи XVIII–XIX ст. Зважаючи на їх історичну цінність, частину архіву було опубліковано ще у 1883 р. у журналі "Киевская старина" з люб'язної згоди останнього представника цього роду по чоловічій лінії, відомого державного та громадського діяча Григорія Павловича Галагана (1819–1888)[3]. Пізніше у цьому ж часописі друкувались і матеріали Г. Галагана, зокрема його щоденникові записи[4].

Сімейний архів, звичайно, поповнювався і надалі, в тому числі і нащадками племінниці Григорія Павловича – Катерини Павлівни Ламздорф-Галаган, які володіли Сокиринцями до 1917 р.

Як з'ясувалось, частина архіву цієї родини потрапила за кордон разом з останнім господарем маєтку – Миколою Костянтиновичем Галаганом, який у 1920 р. привіз до Сокиринців хвору дівчину-служницю. Тоді він і забрав з палацу, який було перетворено на музей, дорогоцінні для нього фамільні реліквії. Пізніше він передав їх своїй старшій доньці – Олександрі Миколаївні Швецовій (1913–2001), а та, у свою чергу, своїй – Єлизаветі Дмитрівні Блейк. Саме завдяки пані Лізі, яка з дитинства цікавилась історією своїх предків, відбувся візит її родини до Чернігова у 2005 р., під час якого вона подарувала ці матеріали Чернігівському художньому музею.

Катерина Павлівна та Костянтин Миколайович Ламздорф-Галагани.

Зліва направо: Павло, Сергій та Микола Ламздорф-Галагани.

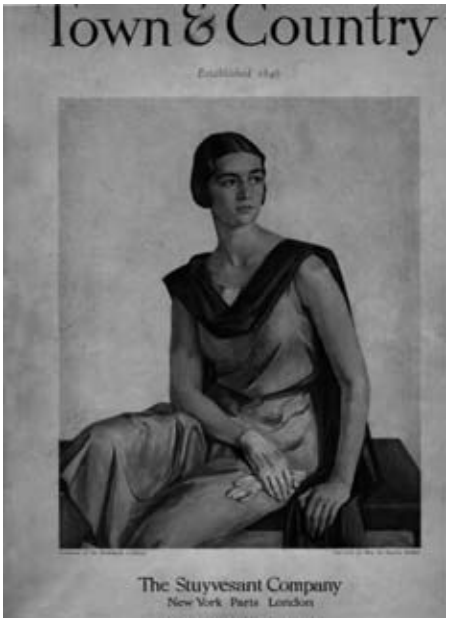
Привертають увагу оригінальні сімейні фото, датовані 70–90-и рр. XIX ст.: подружжя – Катерина Павлівна, уроджена Комаровська (1846–1899) та Костянтин Миколайович (1841–1899) Ламздорф-Галагани, їхні діти – випускники Пажеського корпусу – Сергій (1876–1928), Павло (1879–1954), Микола (1881–1951).

Дуже цікаві унікальні фото краєвидів Сокиринців, зроблені в 1901 р. П. Броком: це – готична каплиця і готичний місток, зимовий сад, загальні види та інтер'єри палацу – кабінет та їдальня з родинними портретами (вони, окрім декількох, нині зберігаються в музейній колекції), вітальня, іконостас церкви св. Варвари.

Музей отримав також і оригінал журналу "Столица и усадьба" за грудень 1914 р., присвячений Сокиринцям. Серед матеріалів сімейного архіву – копія заповіту К.П. Галаган від 16 листопада 1916 р., де зазначені всі родичі та родові маєтки Ламздорф-Галаганів. Викликає інтерес ще один документ – свідоцтво 1930 р. про внесення до родовідної книги дворянства Олександри Миколаївни Ламздорф-Галаган за підписом князя Володимира Трубецького, а також оригінал журналу "Новикъ", виданий російським історико-генеалогічним товариством у Нью-Йорку 1941 р. з родоводом Ламздорф-Галаганів від початку XVII ст.

Завдяки цьому архіву були уточнені дані про портрети Катерини Павлівни (1899 р., худ. М. Потапов) та Костянтина Миколайовича Ламздорф-Галаганів (1898 р., худ. Ф. Бухгольц) з музейного зібрання.

Виявилось, що існує і портрет Олександри Ламздорф-Галаган (Швецової), представниці дев'ятого покоління роду, написаний у 30-і роки XX ст. відомим художником-портретистом Савелієм Соріним. Він репродукований на обкладинці журналу "Town and Country" № 1 за 1931 р. До речі, С. Сорін у 1896–1899 рр.

С. Сорін. Дівчина у блакитному (О.М. Шевцова).

навчався в Одеській художній школі у К. К. Костанді, закінчив її з медаллю, що давало право на вступ до Академії Мистецтв без іспитів. З 1899 р. навчався в Академії Мистецтв у І.І. Творожнікова, В.Є. Савинського та І.Ю. Рєпіна. Писав в основному портрети, брав участь у виставках "Мира искусства". У 1920 р. переїхав до Франції. У його доробку – портрети відомих діячів мистецтва М. Горького, О. Бенуа, Е. Дузе, А. Павлової, Ф. Шаляпіна та багатьох інших.

Родина Блейків, де зберігається ця чудова пастельна робота, обіцяє подарувати її, а також портрет Єлизавети Дмитрівни музеєві.

Продовжуючи традиції меценатства та благодійності своїх предків, у 2006 р. Єлизавета Блейк передала до музею ще одну сімейну реліквію – зображення свого дідуся Миколи Костянтиновича Ламздорф-Галагана та бабусі Софії Петрівни (уроджена Трубецька) – представників восьмого покоління Галаганів, виконані Марією Осоргіною в техніці силуета.

Про Марію Осоргіну відомо, що вона народилась 16 жовтня 1897 р. в Калузі, дитинство та юність провела в родовому маєтку в Сергієвському (тепер Кольцово). З раннього дитинства Марія Михайлівна любила малювати і віддавала цьому заняттю увесь свій вільний час, але отримати художню освіту, про яку мріяла, їй так і не вдалося. Її малюнки бачили і схвалювали В. Полєнов, К. Юон, С. Жуковський. Здебільшого вона малювала людей, яких знала особисто. Завдяки природженому таланту, вона не тільки в зображеннях окремих осіб, але і в сюжетних композиціях уміло передавала схожість. У 1931 р. М. Осоргіна змушена була покинути Росію. У повоєнний час працювала в російському відділі ООН в Женеві. Померла 28 лютого 1977 р. в Парижі. Альбом власних малюнків заповіла нащадкам Комаровських, які організували першу виставку графіки М. Осоргіної в Сергієво-Посадському історико-художньому музеї-заповіднику в березні 2002 р. Пізніше видрукуваний альбом "Графіка М.М. Осоргіної" за редакцією А.В. Комаровської.

Сподіваємося, через деякий час в Чернігівському обласному художньому музеї можна буде побачити портрети вже 10 поколінь роду Галаганів та матеріали сімейного архіву[5].

---

[1] Рубан В. Забуті імена. – К., 1990. – С. 34.
[2] Курач С. Колекція творів мистецтва Галаганів // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 60–61.
[3] Галагановский фамильный архив // Киевская старина. – 1883. – Ноябрь. – С. 1–18.
[4] А.Л. Материалы для биографии Г.П. Галагана // Киевская старина. – 1898. – Сентябрь. – С. 189–224.
[5] Ральченко І. Галаганівська колекція // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 166–170.

Д. РИГА

З історії благодійності на Новгород-Сіверщині

Історія благодійності та меценатства становить цікаву сторінку нашої минувшини. Як відомо, церква і, зокрема, монастирі були центрами соціальної допомоги знедоленим і незаможним верствам населення. Французький історик XVIII ст. Ж.-Б. Шерер засвідчив, що "у Малоросії при кожній церкві, без винятку, є лікарня або лазарет, де люди, справді бідні й нездатні себе забезпечити, доглянуті коштом церкви, залежно від її прибутків. Найперше, чого вчать молодь, це поваги й шани до людей похилого віку".

До останньої чверті XVIII ст. взаємовідносини влади і суспільства із соціальними групами, які потребували допомоги, регулювалися майже переважно традиціями церковного милосердя. Піклування про найбідніші прошарки населення в Україні мало церковно-громадський характер та цілком залежало від ініціативи окремих осіб. З кінця XVIII ст. благодійність в Україні поступово еволюціонує від церковно-громадської до державно-громадської. Під керівництвом держави, яка визнала власну соціальну відповідальність, організуються форми утримування окремих соціально незахищених груп людей.

Прикладом може слугувати Максаківский монастир, який входив до складу Новгород-Сіверської єпархії, створеної наприкінці XVIII ст. на терені Північного Лівобережжя у зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями, які ознаменували остаточну ліквідацію Української козацької держави. У маєтностях монастиря мешкали понад 1000 душ чоловічої статті, які обробляли землю, працювали на 6 млинах, 3 ґуральнях, ловили рибу у 17 озерах. У 1786 р. монастир був закритий [2, т. 4, 77]. Наступного 1787 р. у його приміщеннях уперше в Україні був організований заклад для лікування психічно хворих на 24 місця. Фінансування його здійснювалося державою, церквою і приватними особами.

З іншого боку, церква завжди була об'єктом благодійної діяльності різних верств населення.

Серед благодійників і меценатів регіону заслуговує на увагу перший губернатор Новгород-Сіверського намісництва Ілля Журман. Службу він розпочав 1739 р. військовим канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії. У 1745 р. став бунчуковим товаришем, а 1756 р. обійняв посаду генерального судді й перебував на ній до 1782 р. [3, 61]. 29 січня 1782 р. за указом Катерини II Журман очолив Новгород-Сіверське намісницьке правління. Він був досить заможною людиною і володів селами Чауси, Гарцеве, Стара Задубенья, Михальчина Слобода. Тільки в останньому йому належали 130 дворів. І. Журман зробив значні пожертви на будівництво теплої церкви на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. У 1785 р. він раптово помер і був тимчасово похований у підземеллі надбрамної дзвіниці монастиря, оскільки церква, в якій він заповідав себе поховати, була ще не добудована [4]. Мурований храм в ім'я святого пророка Іллі – небесного покровителя І. Журмана був прибудований до настоятельського корпусу в 1786 р. Іконостас також був споруджений і позолочений коштом І. Журмана [1, № 2, 104–105]. 24 січня 1787 р. у присутності імператриці Катерини II, яка на тоді перебувала у Новгороді-Сіверському, був освячений храм св. Іллі. Тіло І.В. Журмана винесли з підземелля і поховали в олтарі [4]. У цій церкві була згодом похована й дружина намісника – Агафія, яка також всіляко сприяла будівництву і пожертвувала на його завершення майже 1500 руб. [1, № 1, 45]. На жаль, Іллінська церква була зруйнована під час Другої світової війни.

Слід зауважити, що на будівництво храмів кошти жертвували як церковно-релігійні

діячі, так і світські особи. “Иждивением” поміщика Й.С. Судієнка у с. Очкине Новгород-Сіверського повіту у 1796 р. побудований кам’яний храм Успіння Богородиці. На дзвіниці встановлені 11 дзвонів, причому на найбільшому з них вагою 300 пудів був викарбуваний напис: “Сделан коштом тайного советника Иосифа Степановича Судиенко” [2, т. 6, 82]. В с. Радогость Стародубського повіту в 1819 р. освятили храм Успіння Пресвятої Богородиці. У спеціальній книзі, заведеній у 1802 р. для збирання коштів на його будівництво, занотовано: “от его императорского величества Александра Павловича пожаловано 2000 р. денег на построение храма. Помещик Иван Иванович Песоцкий пожертвовал в разное время до 5000 руб.” [2, т. 7, 37]. Колезький асесор Г. Мішин у 1815 р. пожертвував 10000 руб. асигнаціями і стільки ж векселями на будівництво церкви у Мглині [2, т. 7, 112].

Також були споруджені:

– у Суразькому повіті: Миколаївська церква у с. Дроків на кошти Г. Іскрицького [2, т. 5, 291]; храм з головним престолом на честь св. Василя в с. Душатин бунчуковим товаришем В.І. Гудовичем [2, т. 5, 292];

– у Сосницькому повіті: мурований храм на честь Андрія Критського у с. Стольне графом О. Безбородьком на місці поховання його батьків у 1782 р. [2, т. 6, 160]; храм св. Миколая в с. Синявка коштом військового товариша Н.П. Юницького у 1747 р. [2, т. 6, 171];

– у Стародубському повіті: Миколаївський собор у Стародубі в 1823 р. завдяки місцевим благодійникам, які зібрали 25 тисяч руб., причому 15 тисяч надійшли від поміщика М. Ширая [2, т. 7, 6]; храм у с. Городище “коштом и старанием полковницы Софии Григорьевны Ханенковой освящен преосвященным Илларионом Новгород-Северским и Глуховским 1797 г. марта 20 дня”[2, т. 7, 54–55]; церква Пресвятої Богородиці в с. Медведево “иждивением” П. Бороздни (освячена в 1798 р.) [2, т. 7, 88];

– у Мглинському повіті: мурована церква у с. Романівка в 1811 р. коштом поміщика С.А. Шашкевича;

– у Глухівському повіті: мурована церква в с. Сварково Я.А. Марковичем [2, т. 7, 297]; храм св. Архангела Михайла в с. Ярославець В.В. Кочубеєм [2, т. 7, 311]; церква в с. Орлівка М.І. Неплюєвим (освячена 1779 р.) [2, т. 7, 347].

Церковно-релігійні діячі також не стояли осторонь доброчинності. Так, у Мені на місці згорілої у 1793 р. дерев’яної церкви у 1800 р. був побудований новий храм коштом в’ятського єпископа Варфоломія Любарского, уродженця Мени [2, т. 6, 121]. У Почепі Мглинського повіту священик М. Лукашевич пожертвував на новий храм св. Миколая 500 руб. У с. Черториги Глухівського повіту коштом священика Єфимія Лучницького у 1801 р. побудований кам’яний храм на честь Різдва Христова [2, т. 7, 334].

Офірували також церковне начиння та богослужбові книги. Так, у 1746 р. козак І.Ф. Іолка передав до храму св. Михайла с. Орлівка Новгород-Сіверського повіту Євангеліє. Ф. Доровський пожертвував серединно-будській церкві ікону Богородиці [2, т. 6, 71], а Г. Федорович церкві с. Зноба того ж Новгород-Сіверського повіту – книгу “Апостол”. Для Преображенського храму с. Величківка Сосницького повіту в 1805 р. “коштом казака Ивана Степановича Товстого и жены его за спасение свое” виготовлений великий дерев’яний хрест [2, т. 6, 126]. У Покровській церкві Батурина зберігалась ікона Божої Матері у коштовному позолоченому окладі, виготовленому “старанием и коштом Дмитрия Климентиевича Стожка 1791 г. марта 30 дня” [2, т.6, 351].

---

[1] Гумилевский Ф. Описание Новгород-Северского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные известия. – 1861. – № 1, 2. – Часть неофициальная.

[2] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 4–7. – Чернигов, 1873–1874.

[3] Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. II. – К., 1910.

[4] Провозін П. На чолі намісництва // Рад. Полісся (Новгород-Сіверський). – 1995. – 11 листопада.

Н. САВРАНСЬКА

Етика та благодійність

Етика як наука про мораль розглядає різноманітні явища людського життя, у тому числі й благодійність.

Благодійність – це добровільна безкорислива організована діяльність, метою якої є сприяння нужденним. Вона втілює в собі певні моральні цінності, керується розумінням людиною рівності та справедливості. Тому мораль для благодійності є визначальним поняттям. Благодійність апелює до моралі, оскільки вона втручається в життя інших людей для їхньої користі, а не заради себе самої. З іншого боку, благодійність є засобом, завдяки якому наші моральні цінності можуть формувати суспільство, в якому ми живемо.

Відомий російський вчений Р.Г. Апресян у роботі "Ідея моралі та базові нормативно-етичні програми" [2, 317–325] виділяє чотири типи критики благодійності.

Соціалістична критика проголошує благодійність безглуздою та аморальною, оскільки вона тільки погіршує становище бідних та знедолених, є лише прикриттям для експлуататорської природи класового суспільства. Наприклад, відомий соціалістичний теоретик Поль Лафарг у праці "Благодійність" зазначає, що "милосердя служить низьким засобом, за допомогою якого псують характер бідняка, принижують його людську гідність та повагу до самого себе та привчають його переносити з терплячістю вівці несправедливу та гірку долю" [4, 334]. Крім того, вона вимагає від багача лише крихту його надлишків, а натомість приносить йому суспільну повагу. І сьогодні часом лунає думка, що благодійність спрямована на те, щоб утримувати бідних від протестів та вуличних акцій. Соціальне заспокоєння, дійсно, є одним з ефектів благодійності, оскільки її функція – перерозподіл матеріальних ресурсів. Це підтверджує й історія. Але, по-перше, це не єдиний результат благодійної діяльності, а по-друге, соціальне заспокоєння не є ані безпосередньою метою, ані суттю благодійності.

"Фейлетонічна" критика звертає увагу на те, що часто організація благодійності коштує більших коштів ніж ті, що йдуть безпосередньо благоодержувачам. Справді, благодійність іноді відбувається як розвага для багатих людей і проведення благодійного заходу може коштувати значно більше ніж зібрані на ньому пожертви. Але не можна критикувати доброчинність взагалі, за те, що хтось влаштовує з неї шоу.

"Утилітаристська" критика, у першу чергу, апелює до наслідків благодійності, ставить під сумнів її корисність та справедливість. Це, перш за все, погляд на предмет з точки зору економічності та ефективності. На думку Г. Форда, благодійність не приносить користі, якщо вона не ставить за мету знищити саму себе через непотрібність. Тобто, вона є позитивним явищем лише тоді, коли створює умови для того, щоб ті, хто її потребують, отримували змогу самим заробити необхідні кошти. На його думку, "диференціація виробництва надає безліч вільних робочих місць, наприклад: кількість робочих місць для сліпих перевищує кількість самих сліпих, так само, як і кількість місць для інвалідів набагато вища за кількість людей з фізичними вадами" [7, 265]. Таким чином, допомога, яка роздається задарма, несправедлива і лише ще більше порушує гармонію в суспільстві, а насправді корисною є лише та допомога, яка вчить нужденних, як допомагати самим собі. Інколи такий підхід спрацьовує (наприклад, Генрі Форд залучав до праці на своїх заводах осіб з особливими потребами, ефективно з економічної точки зору організовував роботу училища, лікарні), але в реальному житті трапляються ситуації, коли допомога потрібна

терміново. Крім того, благодійністю користуються не лише бідні та немічні, а й, наприклад, науковці. "Утилітаристська" критика може дати приклад гарного, ефективного методу реалізації благодійності, але цей метод не годиться на всі випадки, його застосування потребує розгляду конкретної ситуації, контексту.

Етична критика благодійності усуває обмежений характер трьох попередніх. Вона торкається тем ширших за саму благодійність, намагається дослідити благодійність через поняття людинолюбства, гуманності, відповідальності тощо.

Прикладом етичної критики благодійності є роздуми Л.М. Толстого, який був стурбований різницею становища багатих та бідних, особливо після переїзду до Москви, де його вразила кількість жебраків та умови їхнього життя. Він вирішив скористатися запланованим переписом населення, для того, щоб дізнатися, якої допомоги потребують бідняки. Не знайшовши підтримки ні серед багатіїв, ні серед державних органів Москви, Лев Миколайович вирішив особисто під час перепису в "Ржановому домі" (так називались нічліжні будинки, які колись належали купцю Ржанову) провести опитування його мешканців. В своїй роботі "Так що ж нам робити?" він робить висновок, що "давати гроші нема кому, якщо справді бажати добра, а не бажати просто роздавати гроші, абикуди …" [6, 90], оскільки виявилось, що бідні – такі самі люди, з такими самими проблемами, пристрастями, помилками, як і багаті. Тому грошима їм не допоможеш, треба міняти їхній світогляд, давати "духовну милостиню", вчити. Проблема справжньої, суттєвої допомоги бідним видається Л.М. Толстому дуже складною: він вбачає головну проблему в тому, що заможні люди ведуть бездіяльний спосіб життя та показують такий самий приклад бідним, крім того, вони не розуміють і не хочуть розуміти справжнє становище бідних та їхню потребу в "духовній милостині", а не подачці для заспокоєння власної совісті. Письменник вважає, що для вирішення проблеми багатії мають робити своїми руками все, що можуть, і не користуватися працею інших людей.

У романі "Анна Кареніна" Л. Толстой йде ще далі і ставить питання про те, чи повинна людина, яка вважає майнову нерівність несправедливою, віддати своє багатство. Герой роману Левін постійно замислюється над цим, але у відповідь на запитання про його бездіяльність каже: "Я й дію, тільки негативно, у тому розумінні, що я не намагатимуся збільшити ту різницю в становищі, яка існує між мною й ним" [5, 176]. На це інший герой, Облонський, відповідає: "Треба одне з двох: або визнати, що сучасний устрій суспільства справедливий, і тоді обстоювати свої права, або признатися, що користуєшся несправедливими перевагами …" [5, 177].

Ф.М. Достоєвський ніби продовжує розмисли Л.М. Толстого, зазначаючи, що якщо людина вважає обов'язком продати маєток і йти "в народ", вона має це зробити, але такі вчинки повинні здійснюватися за покликом серця, кожний сам має бути мірою того, на що здатен. Інакше будь-які вчинки стають формальними та вимушеними. Ф.М. Достоєвський у "Щоденнику письменника" пише: "Не роздача маєтку є обов'язком і не одягання сіряка: все це лише буква та формальність; обов'язкова та важлива лише рішучість ваша робити все заради діяльної любові, все, на що ви спроможні, що самі щиро визнаєте для себе можливим" [3, 61].

Приймаючи рішення допомагати комусь, благодійник бере на себе відповідальність за це рішення та за того, кому допомагає. З огляду на це цікавою є думка Т.В. Адорно: "Етика відповідальності означає, таким чином, етику, яка прагне того, щоб при кожному кроці, який ми робимо, при кожному кроці, який вважається необхідним для виконання вимоги блага та справедливості, задумуватися також і про те, який ефект цього кроку, начебто цей крок вже зроблений" [1, 185]. Якщо застосувати це до благодійності, стає зрозумілим, що, незважаючи на те, що благодійність служить для виконання вимоги блага та справедливості,

реалізуючи її в конкретній благій дії, потрібно також враховувати, які наслідки матиме ця дія по відношенню до всіх її сторін: благодійника, одержувача благодійної допомоги та суспільства. Саме такий підхід до благодійної діяльності, буде справді людинолюбний. Торкаючись теми вибору допомагати чи ні іншим людям, варто зазначити, що людина несе відповідальність як за позитивне, так і за негативне рішення. Тут не може бути нейтральної позиції, оскільки рішення заплющувати очі на те, що відбувається навколо, і залишатися осторонь теж є вибором, за який треба нести відповідальність.

---

[1] Адорно Т.В. Проблемы философии морали. – М.: Республика, 2000. – 239 с.
[2] Апресян Р.Г. Идея морали и базовые нормативно-этические программы. – М.: ИФРАН., 1995. – 353 с.
[3] Достоевский Ф.М. Дневник писателя за 1817 год: январь – август // Достоевский Ф.М. Полное собрание сочинений в 30 т. – Л.: "Наука". – Т. 25. – 173 с.
[4] Лафарг П. Благотворительность // Этическая мысль: Науч.-публицист. чтения. – М.: Политиздат, 1988. – С. 334–363.
[5] Толстой Л.М. Анна Кареніна // Толстой Л.М. Твори. У 20 т. – К., 1960. – 444 с.
[6] Толстой Л.Н. "Так что-же нам делать?" // Толстой Л.Н. В чем счастье? – СПб: Типография Корпуснова, 1910. – С. 33–115.
[7] Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. – Минск: "Попурри", 2004. – 352 с.

Н. САМОХІНА

Благодійна діяльність у Чернігові в кінці XIX – на початку XX століть

(за матеріалами "Черниговских губернских ведомостей")

На державному рівні благодійність в Російській імперії бере свій початок від Відомства установ імператриці Марії, заснованого у травні 1797 року та "Императорского человеколюбивого общества", другого за часом утворення (1802 рік). Головним напрямом їхньої діяльності було надання допомоги медичним та освітнім установам. Під їхнім патронатом відкривались благодійні товариства на місцях, які опікувались дитячими притулками, будинками для бідних та інвалідів. Але слід зазначити, що до реформи 1861 року ця робота не набула великого поширення: у 1840-х роках в Росії нараховувалось всього 66 благодійних товариств та 257 благодійних закладів[1]. Відкривати їх було досить складно, особливо приватним особам: для цього був потрібний особистий дозвіл імператора. Мало сприяв розвитку цієї благородної справи й економічний стан держави.

Незважаючи на це у липні 1842 року в Чернігові був заснований дитячий притулок для 25 дітей. Його фундатором стала дружина чернігівського губернатора Павла Івановича Гессе Дар'я Олександрівна. Вона доклала великих зусиль до збирання добровільних внесків та надала власні кошти на цей заклад[2]. До 1849 року притулок розміщувався у невеликому дерев'яному приміщенні на Красній площі (нині на цьому місці – будинок Чернігівської облдержадміністрації) та існував тільки за рахунок благодійних коштів[3]. Потім для нього було виділене інше приміщення – на вулиці Шосейній (нині на цьому місці – обласний філармонійний центр фестивалів і концертних програм). Цей будинок надав у безкоштовне користування Петро Миколайович Цвєт, купець другої гільдії, який був почесним старостою притулку[4].

З часом, "несмотря на крайне ограниченные средства, это прекрасное благотворительное учреждение возросло, благодаря энергии и человеколюбию незабвенной попечительницы приюта. Лотереи, концерты, театры и пожертвования все более с течением времени усиливали кассу приюта"[5]. У 1850-і роки тут перебувало на вихованні 50 дітей.

У 1852 році із загальної суми капіталу притулку, який на той час складав 11 тисяч карбованців, за пропозицією Д. Гессе 3500 крб. були асигновані на будівництво міського театру[6]. Воно розпочалось влітку 1852 року. Це була неординарна подія для нашого міста: "В нагорной половине города, на Красной площади, против магистрата строится театр. Одно слово театр магически действует на жителей Чернигова. Это удовольствие для них так редко, так ново, что каждый с особенным чувством смотрит на постройку и с нетерпением ожидает ее окончания"[7].

24 лютого 1853 року відкриття театру відзначилось цілим рядом вистав. Театр перебував у власності дитячого притулку, кошти від продажу квитків йшли на банківський рахунок цього навчального закладу.

---

[1] Погунова О.Г. Государственная власть и благотворительность в России на рубеже XIX–XXст. //htt://polit.mezhdunarodnik.ru/art.
[2] Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная (далі – ЧГВ). – 1851. – № 1.
[3] ЧГВ. – 1850. – № 11.
[4] ЧГВ. – 1851. – № 1.
[5] Там само.
[6] ЧГВ. – 1896. – № 843.
[7] Там само.

Помітнішою стає робота на ниві благодійності після наказу міністерства внутрішніх справ 1862 року, який давав дозвіл на відкриття відповідних установ та контролював їхню діяльність. Звіти про роботу благодійних комітетів через губернаторів надсилались до міністерства внутрішніх справ, яке відало надходженням та розподілом благодійних внесків. Загалом, доброчинна діяльність перебувала під патронатом представників імператорського дому.

У 70-і роки XIX ст. Чернігівське благодійне товариство допомагало вирішувати соціальні проблеми, які були не під силу міській думі: бюджет був настільки бідним, що "на благоустройство, народное образование, медицину вносились цифры, равные нулю"[8].

Подальший розвиток капіталістичних відносин, економічне зростання, реформування суспільно-політичного життя у країні впливали і на соціальну політику, урізноманітнювали й активізували діяльність благодійних товариств, сприяли зростанню їхньої кількості. У 1900 році в Російській імперії функціонували 1048 товариств і 849 благодійних закладів[9].

Значно помітнішою стає робота і Чернігівського благодійного товариства, особливо коли його очолила дружина чернігівського губернатора (1893–1903) Євгена Костянтиновича Андрієвського Аглаїда Олександрівна. До філантропічної діяльності залучались різні верстви населення: землевласники, купці, підприємці, службовці, викладачі, студенти, священнослужителі. Одним з напрямків його діяльності було піклування про освітні заклади.

Важливою подією стало відкриття нового приміщення Чернігівської міністерської жіночої гімназії, яке збудували протягом року. Урочистості відбулись в актовій залі гімназії 19 вересня 1899 року. Про потреби цього навчального закладу, який з 1880-х років містився в одноповерховому дерев'яному будинку, що давно вже не відповідав вимогам часу, неодноразово йшла мова на сесіях міської думи та земських зборах. За браком коштів будівництво відкладалось багато разів і взагалі могло не відбутися, якби не добровільні пожертви. За кошторисом на новий будинок гімназії була необхідна величезна сума – 100000 крб. Таких коштів не могли надати ні міністерство освіти, ні міська дума. Тільки

Чернігів. Жіноча гімназія. Поч. XX ст.

[8] ЧГВ. – 1901. – 13 апреля.
[9] Погунова О. Указ. соч.

завдяки родині князів Долгорукових – Миколи Дмитровича та Марії Павлівни – справа зрушила з місця. Сума їхнього пожертвування – 35 тисяч крб. – складала левову частку усіх зібраних коштів і третину необхідного. Це був яскравий, але не поодинокий приклад благодійності з боку чернігівського губернського предводителя дворянства, який "в своей общественной деятельности неуклонно шел по тому пути, на котором и для дворянства и для земства – одинаково – он стал желанным представителем: и дворянство, и земство увидело в нем человека, на помощь которого, и на помощь энергическую всегда можно было твердо рассчитывать"[10].

Приклад родини Долгорукових наслідували дійсні статські радники Н.А. Терещенко та І.Я. Дунін-Борковський сумами по 5000 крб. До речі, значно більший внесок – 20000 крб. – І.Я. Дунін-Борковський надав у 1892 році на потреби Чернігівської чоловічої гімназії. Серед інших благодійників були: відомий промисловець Павло Іванович Харитоненко, який пожертвував 2000 крб.; дружина чернігівського повітового предводителя дворянства Ольга Яківна Глєбова (уроджена Тарновська), граф Сергій Володимирович Орлов-Давидов, повітові предводителі дворянства Василь Петрович Кочубей (Глухів) і Олексій Олексійович Муханов (Новозибків) пожертвували по 1000 крб.; 500 крб. надав граф Григорій Олександрович Милорадович; 3000 крб. надійшли від дворянства Чернігівської губернії[11].

Марія Павлівна Долгорукова, племінниця колишнього чернігівського губернатора С.П. Голіцина, який у 1865 році заснував Чернігівську жіночу гімназію, продовжила його справу. Як голова опікунської ради гімназії вона проводила велику роботу по організації навчально-виховного процесу, займалася благодійністю, матеріально підтримувала малозабезпечених учениць гімназії та вихованок дитячого притулку[12].

31 січня 1900 року міністерством народної освіти було затверджене положення про шість стипендій імені князя М.Д. Долгорукова при Чернігівській жіночій гімназії. Відсотки з капіталу 8000 крб., який пожертвував камергер граф С.В. Орлов-Давидов, мали використовуватись на оплату навчання бідних учениць. Перевага надавалась уродженкам Чернігівської губернії, дівчатам різного походження, християнського віросповідання. Право обирати стипендіаток надавалось княгині М.П. Долгоруковій, а після її смерті – опікунській раді гімназії[13]. Протягом життя Марія Павлівна багато зробила для розвитку освітянської справи. На її утриманні був літній дитячий ясла-садок для дітей селян та козаків, відкритий у с. Велика Топаль Новозибківського повіту в 1900 році[14].

Чернігівська чоловіча гімназія, заснована у 1805 році, на початку XX ст. вже не задовольняла потреби всіх бажаючих в отриманні класичної освіти. Про це йшла мова на засіданні міської думи 22 жовтня 1902 року: "Наша классическая гимназия слишком переполнена и ежегодно многие десятки желающих поступить в нее получают отказ"[15]. У зв'язку з цим було ухвалене рішення про відкриття реального училища.

На будівництво нового навчального закладу передбачалося щороку відраховувати по 5000 крб. з міських прибутків до закінчення будівництва, 40000 крб. очікували отримати від міністерства народної освіти, по 20000 крб. мали асигнувати губернське земство та дворянство. З 1880-х років у міському банку зберігались 5000 крб., які заповів на заснування реального училища Олександр Петрович Цвєт, представник відомої торгової династії міста. Дуже щедро відгукнувся нащадок знаменитої козацької родини, відставний капітан Іван

[10] Киевская старина. – 1899. – Июнь. – Отд. 2. – С. 149.
[11] ЧГВ. – 1899. – № 1954.
[12] Свод постановлений Черниговского губернского земства. 1883–1899 гг. – Чернигов, 1903. – С. 874.
[13] ЧГВ. – 1900. – № 2087.
[14] ЧГВ. – 1900. – № 2245.
[15] ЧГВ. – 1902. – № 2327. – 31 октября.

Якович Дунін-Борковський, який передав міському голові Миколі Дмитровичу Рудіну 50000 крб. на будівництво училища[16].

Чернігів. Реальне училище. Поч. XX ст.

У 1901 році в Чернігові відкрили торгову школу. Кошти на будівництво – 15000 крб. – після клопотань міського голови надало міністерство фінансів. Особливу зацікавленість у заснуванні школи виявило чернігівське купецтво, яке за підпискою зібрало 2600 крб.[17]

У колі інтересів Чернігівського губернського дворянського зібрання була допомога дітям збіднілих дворянських родин. Постановою зборів від 30 вересня 1899 року були затверджені правила про надання іменних стипендій учням гімназій, середніх та вищих навчальних закладів і порядок їх використання[18]. На освітні потреби витрачався капітал у сумі 200000 крб. асигнаціями, який відставний корнет Стефан Артемійович Лашкевич заповів у 60-і роки XIX ст.

Опікунські ради навчальних закладів намагалась виховувати належну повагу до добродійників. Соціально незабезпечені учні повинні знати чиїм коштом вони отримують освіту і що гроші, використані на стипендії, згодом мають бути повернуті за умови отримання належних статків або покращання матеріального становища їхніх батьків, що таким чином сприяло б поширенню благодійності на інших малозабезпечених. Але ці правила не мали договірного, юридичного оформлення, радше це був добровільний моральний обов'язок учнів, яким допомагало дворянство.

У 1897 році при Чернігівській жіночій гімназії була затверджена стипендія імені Григорія Олександровича Милорадовича на честь його видатних заслуг перед чернігівським дворянством, яке він очолював протягом шести років. Для цієї стипендії дворянство губернії зібрало 5000 крб.[19] Стипендія призначалась на повний курс навчання найбіднішій учениці з дітей спадкових дворян. Стипендіатка мала відзначатись хорошою поведінкою та успіхами у навчанні. Кандидатуру на отримання стипендії призначав Г.О. Милорадович, а після його смерті – губернський предводитель дворянства за узгодженням з педагогічною радою гімназії. У положенні зазначалось, що за умови поганої поведінки, недостатньої успішності учениці чи покращання матеріального становища родини стипендія знімалась.

---

[16] ЧГВ. – 1901. – № 2696. – 29 ноября.
[17] ЧГВ. – 1901. – № 2655. – 17 октября.
[18] ЧГВ. – 1900. – № 2245.
[19] Сборник Черниговского Дворянства. – Чернигов, 1909. – С. 17.

6000 крб. становив статутний капітал іменної стипендії дійсного статського радника Івана Миколайовича Дурново, який у 1860-і роки був губернським предводителем дворянства і стояв біля витоків заснування жіночої гімназії. Згодом І.М. Дурново став одним з найвпливовіших державних діячів Росії: був Катеринославським губернатором, сенатором, міністром внутрішніх справ, очолював кабінет міністрів[20]. З його особистих коштів призначались стипендії для дітей бідних дворян, які навчалися в чоловічій та жіночій гімназіях міста, допомагав Іван Миколайович і благодійним закладам Чернігова.

Капітал – 4000 крб. – імені колишнього губернського предводителя дворянства Миколи Івановича Неплюєва та його дружини Олександри Миколаївни збирався протягом років із коштів, які надходили від аматорських спектаклів та концертів, що їх організовувала Олександра Миколаївна. Відсотки з цієї суми йшли на виплату стипендій учням та ученицям гімназій[21].

А от удову таємного радника Любов Гаврилівну Мороз більше хвилювало особисте життя збіднілих дворянських дівчат. В пам'ять про свого померлого чоловіка сенатора Данила Матвійовича Мороза, уродженця Чернігівської губернії, вона надала 2000 крб. за умови, що відсотки з них підуть на посаг. За її заповітом дворянське зібрання мало право видавати кошти раз на 6 років одній з дівчат, що виходила заміж.

З доброчинністю тісно пов'язана й історія створення у Чернігові перших музеїв. Велику роботу по вивченню та збереженню пам'яток старовини проводила Чернігівська вчена архівна комісія, якою опікувався особисто губернатор Є.К. Андрієвський. Завдяки йому представники всіх верств населення надсилали до ЧАК сімейні реліквії, історичні та етнографічні матеріали. В результаті цієї діяльності у листопаді 1896 року був відкритий музей вченої архівної комісії[22], від якого бере початок Чернігівський історичний музей.

Одним із перших його відвідувачів був статський радник великий землевласник, колекціонер, громадський і культурний діяч В.В. Тарновський[23]. Можливо, цей візит змусив Василя Васильовича замислитись над долею власного унікального зібрання українських старожитностей і підштовхнув до прийняття остаточного рішення щодо майбутнього колекції, яку він збирав протягом 40 років. Невдовзі він звернувся із заявою на ім'я голови губернської управи, в якій зазначав: "Составленный мною в течение всей моей жизни музей местных древностей я желал бы, для верного сохранения их, передать в собственность и заведывание Черниговскому губернскому земству"[24].

З великою вдячністю земські збори прийняли безцінний дар та висловили щиру подяку меценату. У 1902 році в Чернігові був відкритий Музей українських старожитностей, який з 1906 року став носити ім'я В.В. Тарновського. У статті з нагоди 70-річчя дарувальника відзначалось, що "главная заслуга Тарновского перед обществом, которая обессмертила его имя в потомстве – он был горячий любитель малорусской старины и выдающийся собиратель предметов, относящихся к истории Малороссии"[25].

На благодійні цілі використовувалась частина прибутків Чернігівського міського громадського банку. Кошти надавались Благодійному товариству, дитячому притулку, громадській бібліотеці, медичним та навчальним закладам. На урочистостях з нагоди святкування 25-річного ювілею банку зазначалось, що з часу заснування цієї установи на добродійні заходи було використано 37800 крб.[26] На загальних зборах Громадського банку

[20] ЧГВ. – 1904. – № 3456.
[21] Сборник Черниговского Дворянства. – Чернигов, 1909. – С. 22.
[22] Линюк Л. Музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії // Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 39.
[23] ЧГВ. – 1896. – № 926.
[24] Половникова С. Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського // Родовід. – 1996. – №. 2 (14). – С. 34.
[25] ЧГВ. – 1907. – № 114.
[26] ЧГВ. – 1900. – № 2097.

28 лютого 1900 року ухвалили рішення про щорічне виділення з прибутків банку коштів для грошової допомоги бідним у сумі 1000 крб. і для підтримки учнів початкових шкіл – 500 крб.[27]

На початку 1900 року з ініціативи Є.К. Андрієвського створений ще один благодійний заклад – Чернігівське позичково-ощадне товариство[28], що працювало на засадах взаємного кредитування. На установчих зборах, які відбулися 23 січня 1900 року в комерційному клубі, обрали правління у складі С.П. Давиденка, З.М. Моназсона, І.Я. Селюка та раду Товариства із 16 осіб[29]. В отриманні позик особливу потребу відчували, передовсім, представники "малого бізнесу", оскільки відділення Державного банку та інші кредитні установи не задовольняли потреби малого кредиту. Товариство зобов'язувалося надавати кошти підприємцям на вигідних умовах.

Чернігівське товариство допомоги прикажчиків, утворене у лютому 1897 року, допомагало знайти роботу, за рахунок загальних внесків виділяло тимчасову або постійну грошову допомогу, проводило серед своїх членів значну культурно-освітню роботу[30].

В кінці XIX ст. Чернігівщина посідала друге місце в Російській імперії за кількістю офтальмологічних хвороб, особливо поширеною була трахома. На території губернії були зареєстровані 4312 сліпих від народження, більшість з яких не мала засобів для існування[31]. У 1891 році в Чернігові почало активно працювати Товариство піклування про сліпих, яке на громадських засадах очолив Костянтин Родіонович Адамович, керуючий акцизними зборами Чернігівської губернії[32]. Завдяки його енергії та наполегливості протягом 1892 року було зібрано 8000 крб. Опікунська рада займалась підготовкою сліпих людей до самостійної праці, їх навчали писати і читати, надавали грошову допомогу.

10 січня 1893 року з ініціативи К.Р. Адамовича в Чернігові було відкрите училище для сліпих дітей. Для установи придбали садибу Ясновського – 1 дес. 400 кв. сажнів землі та два будинки на 10 і 7 кімнат – на розі вулиць Воздвиженської та Святославської (нині на цьому місці – будинок Чернігівського музичного училища на просп. Миру). Вона продавалась Чернігівським громадським банком за борги. Її вартість становила 10500 крб. і сплачувалася на умовах безвідсоткового кредиту протягом 20 років[33]. Училище мало змогу утримувати 40 дітей. Для цього асигнувались 7000 крб., з яких 1600 – надавало земство, а решта складалась із внесків членів Благодійного товариства та пожертв. Протягом багатьох років на потреби сліпих дітей безкоштовно надавались ліки з аптеки В.С. Андродзького[34].

Долею дітей цього навчального закладу поряд з іншими благодійниками опікувався відомий промисловець, уродженець м. Глухова Чернігівської губернії Н.А. Терещенко: "Нужно упомянуть добрым словом Николу Артемьевича Терещенко, который взносом 800 рублей очень помог окончанию устройства церкви"[35]. Новий храм в ім'я св. Олександри був освячений у січні 1897 року. В його церковному хорі співали вихованці училища. Навчальний процес в училищі поєднувався з працею. У майстернях діти навчались різним ремеслам: плетінню корзин, виготовленню щіток, кулінарії. Роботи кращих вихованців були подаровані Н.А. Терещенку під час урочистостей з нагоди 50-річчя перебування на державній службі та 80-річчя від дня народження Николи Артемовича[36].

---

[27] Там само.
[28] ЧГВ. – 1900. – № 2072.
[29] Там само.
[30] ЧГВ. – 1897. – № 1054.
[31] ЧГВ. – 1893. – № 9.
[32] Там само.
[33] ЧГВ. – 1894. – № 45.
[34] ЧГВ. – 1900. – № 2131.
[35] ЧГВ. – 1897. – № 1026.
[36] ЧГВ. – 1899. – № 1974.

Плідною роботою по вихованню та наданню допомоги учням відзначились члени опікунської ради Товариства сліпих Олександра Іванівна Адамович та дружина чернігівського віце-губернатора Олександра Іванівна Долгово-Сабурова, яким у квітні 1898 року на загальних зборах Товариства була висловлена подяка[37]. Активна робота Чернігівського відділення товариства сліпих отримала у 1900 році схвальні відгуки імператора Миколи II та Попечительства імператриці Марії Олександрівни.

За особливі заслуги золотим знаком Попечительства із врученням дипломів відзначені Є.К. та А.О. Андрієвські, які брали активну участь у вирішенні проблем людей з вадами зору. Уповноважений Чернігівського товариства сліпих К.Р. Адамович був нагороджений орденом св. Володимира 3 ст.[38] Його велику роботу на ниві благодійності відзначили також на прощальному вечорі з нагоди нового службового призначення 17 лютого 1902 року[39].

Кожного року, починаючи з ранньої весни, до Чернігова прибувала велика кількість богомольців з усіх куточків Росії, щоб вклонитись нетлінним мощам св. Феодосія Углицького. Серед цих людей було немало таких, що страждали хворобами очей. Для запобігання розповсюдженню захворювань на прохання губернатора до міста прибув спеціальний загін лікарів із Петербурга. Очолювала його доктор медицини Раїса Василівна Путята-Кермбаумер, відомий в Росії та за кордоном фахівець. Вона читала курс офтальмології при Санкт-Петербурзькій спеціалізованій лікарні. Разом з нею прибули ординатори цього закладу З.Г. Франк-Каменецький і Є.В. Завалієвський[40].

Тимчасову лікарню відкрили у жандармських казармах по Санкт-Петербурзькій вулиці (нині – це територія міського військкомату). Допомогу хворим надавали у спеціально підготовлених приміщеннях, де навіть проводили операції. Для лікарні виділили окремий медичний персонал у складі фельдшера та прислуги. З 1 травня до 1 липня 1899 року лікарський загін прийняв 3810 хворих, з яких 815 страждали на трахому, було проведено 1035 операцій[41]. Безкоштовна кваліфікована допомога надавалася не лише мешканцям Чернігова, а й тим, хто прибув з віддалених сіл[42].

На потреби лікарні надходили кошти від громадян міста, серед яких були: землевласниця Ніжинського повіту дворянка Надія Дмитрівна Милорадович, чиновник з особливих доручень Дмитро Олександрович Карпеко, російський віце-консул в Албанії Григорій Степанович Щербина, який на той час перебував у батьків в Чернігові. Лазар Ізраілевич Бродський, власник Корюківського рафінадного заводу, надіслав хворим 300 карбованців та бочку рафінаду[43]. Власник вільної аптеки Максим Климентій Маркельс надав ліків на 100 крб.

9 грудня 1893 року Чернігівським відділенням Російського товариства Червоного Хреста заснована Община сестер милосердя імені свт. Феодосія[44], метою якої було надання медичної допомоги населенню. Спочатку вона знаходилась за Красним мостом (в районі сучасної вулиці Лермонтова) у будинку Соколовської. Багато зусиль доклали її члени до організації лікарні, будівництво якої тривало 3 роки. У липні 1897 року Община переїхала в нове приміщення по вулиці Московській, 15, що напроти Окружного суду (в будинку Окружного суду нині – Служба безпеки України).

В урочистій обстановці, у залі, прикрашеній тропічними рослинами, бюстом

---

[37] ЧГВ. – 1898. – № 1803.
[38] ЧГВ. – 1900. – № 2139.
[39] ЧГВ. – 1902. – № 2778.
[40] ЧГВ. – 1899. – № 1810.
[41] ЧГВ. – 1900. – № 2131.
[42] ЧГВ. – 1899. – № 1880.
[43] ЧГВ. – 1899. – № 1863.
[44] ЧГВ. – 1893. – № 98.

Марії Федорівни, задрапірованим червоним сукном, та образами свт. Феодосія і св. Марії Магдалини, написаними для лікарні Іваном Григоровичем Рашевським[45], у присутності почесних гостей, серед яких були губернатор з дружиною, відбулося відкриття медичного закладу. "Черниговские губернские ведомости", відгукуючись на цю подію, писали: "Для такого небогатого города, каким до сих пор является Чернигов, лишняя больница, хотя бы на 20 человек, – приобретение в высшей степени ценное"[46].

З 17 листопада 1897 року лікарня Общини почала працювати кожного дня, приймаючи хворих "с болезнями внутренними, хирургическими, женскими и глазными"[47]. Вона мала 4 безкоштовні ліжка та 8 платних. Вартість одного ліжка складала 20 крб. на місяць у палатах загального користування та 50 крб. – в індивідуальних.

Колишня лікарня Общини сестер милосердя. 2007 р.

Спеціального фінансування з боку міської думи лікарня не мала і могла існувати лише за рахунок благодійних внесків або матеріальної допомоги з боку земства. З ініціативи голови попечительської ради на утримання установи збирались кошти, проводились благодійні вечори. Так, на утримання одного ліжка 240 крб. на рік виділяв Міський громадський банк[48]. У 1900 році надійшли кошти від "щедрого своей постоянной отзывчивостью на все благополезное" крупного промисловця Н.А. Терещенка: 6000 крб. були вручені чернігівському губернатору через його повіреного Володимира Васильовича Нарбута для утримання двох ліжок – імені Николи Артемовича та його дружини Пелагеї Георгіївни. На лікування хворих були використані 1000 крб. – відсотки з капіталу статського радника Тимофія Михайловича Стаховського, які надали попечительці Общини його душоприказники Володимир Петрович Гутман та Василь Тимофійович Нерода[49]; 1000 крб. надійшли за духівницею чернігівського купця І.Б. Тетьоркіна[50]; таку ж суму надіслав Л.І. Бродський[51]; ліків на 181 крб. надав власник вільної аптеки, почесний громадянин М.К. Маркельс[52]. Допомагали лікарні керуючий Чернігівським відділенням дворянського банку, дійсний статський радник Михайло Іванович Посудєвський, власник пиво-медоварного заводу І.В. Вондрак та землевласник села Бігач Чернігівського повіту Л.Ф. Мортон[53].

Значні надходження коштів давали лотереї. Одна з них відбулась 8 липня 1899 року в залі Олександрівського училища. Вхідний квиток коштував 50 коп. З-поміж 150 виграшів загальною вартістю 1500 крб. найбільш цінними були два срібні сервізи[54]. В розиграші

[45] ЧГВ. – 1897. – № 1210.
[46] ЧГВ. – 1897. – № 1314.
[47] ЧГВ. – 1898. – № 1401.
[48] ЧГВ. – 1898. – № 1758.
[49] ЧГВ. – 1897. – № 1232.
[50] ЧГВ. – 1897. – № 1290.
[51] ЧГВ. – 1897. – № 1300.
[52] ЧГВ. – 1897. – № 1323.
[53] ЧГВ. – 1899. – № 1980.
[54] ЧГВ. – 1899. – № 1904.

іншої лотереї, яку Благодійне товариство проводило 19 вересня того ж року в приміщенні міського театру, більше були зацікавлені селяни, адже головними призами слугували пара вороних коней, дві корови, бичок, човен. Значно дешевше коштував і вхідний квиток – 20 коп.[55] Можливо, таким чином до благодійності заохочувалися найменш активні верстви населення.

Велику увагу опікунська рада Общини св. Феодосія приділяла підготовці медичного персоналу. З цією метою у 1898 році були відкриті курси медичних сестер. Приймались особи, яким виповнилось 20 років і які працювали в лікарні не менше двох місяців та сумлінно виконували покладені на них обов'язки. Після успішного складання іспитів на знання Закону Божого, російської мови, арифметики їх зараховували на роботу медичними сестрами. Випускниці повинні були відпрацювати не менше двох років. Ті, хто залишав Общину раніше встановленого терміну, мали повернути по 10 крб. за кожний місяць їхнього утримання. В Общині медичні сестри перебували на повному забезпеченні, додатково їм надавався одяг та 2 крб. на місяць кишенькових грошей[56].

У травні 1900 року попечительська рада запропонувала побудувати при Общині храм. Перші 200 крб. надійшли від церковного збору, 500 крб. надіслав граф Костянтин Петрович Клейнміхель[57]. Потім додалися благодійні внески від губернського предводителя дворянства О.О. Муханова, прокурора Чернігівського окружного суду П.М. Боярського, О.О. Ханенка та багатьох інших. Церкву в ім'я святителя Феодосія побудували за півтора місяці за проектом губернського інженера Дмитра Дмитровича Афанасьєва[58]. Її освятили 17 серпня[59].

Важко переоцінити роль попечительки Общини сестер милосердя Аглаїди Олександрівни Андрієвської, яка за десять років багато зробила для поліпшення медичного обслуговування населення міста. Завдяки їй "скромное и самоотверженное служение ближнему стало традицией общины. Сестры милосердия Святофеодосиевской общины, руководствуясь своей бывшей попечительницей, во всех случаях каких-либо общественных бедствий, всегда и повсюду первыми являлись на помощь"[60].

Неоціненну допомогу діючій армії надало місцеве відділення Червоного Хреста під час російсько-японської війни: протягом 1904–1905 років було зібрано 133653 крб. добровільних внесків[61]. Газети повідомляли, що всі бажаючі можуть взяти участь у пошитті білизни, одягу для воїнів діючої армії і флоту. Активно працював Дамський комітет, в якому особливо відзначились Любов Степанівна Свєчина, О.Я. Глєбова, О.Р. Бакуринська, О.І. Карвольська-Гриневич. Завдяки його ініціативі на потреби військових збирались лікарняні халати, білизна, взуття, теплі речі, мило, тютюн, продукти харчування, надсилались посилки. Під час російсько-японської війни в Чернігові було відкрите відділення по збиранню пожертв на будівництво воєнних суден. Загалом надійшло понад 19000 крб.[62] Найбільше відзначився Василь Петрович Кочубей, який вніс 500 крб.[63]

У вересні 1900 року засноване Чернігівське відділення Товариства піклування про глухонімих. На території ремісничо-виправної колонії для малолітніх відбулося закладання будинку школи для глухонімих[64]. Цей заклад також не залишився поза увагою благодійників:

[55] ЧГВ. – 1899. – № 1945.
[56] ЧГВ. – 1898. – № 1739.
[57] ЧГВ. – 1900. – № 2257.
[58] ЧГВ. – 1900. – № 2321.
[59] Там само.
[60] ЧГВ. – 1903. – № 3126.
[61] ЧГВ. – 1905. – № 19.
[62] ЧГВ. – 1905. – № 3594.
[63] ЧГВ. – 1904. – № 3436.
[64] ЧГВ. – 1900. – № 2282.

лікар, власник цегельних заводів Микола Іванович де Морен пожертвував 3 тисячі штук будівельної та тисячу – пічної цегли, його приклад наслідували інші, і таким чином було зібрано 15 тисяч штук цегли. Її безкоштовно доставили на будівельний майданчик селяни навколишніх сіл: Бобровиці, Яцева, Масанів, Котів, Старого Білоуса[65]. Традиційним було надходження коштів від Терещенка: "Поистине трогательно отношение тайного советника Николы Артемьевича Терещенко к делу Черниговской благотворительности. Нечего и говорить о том, что на всякое в Чернигове доброе начинание прежде всего отзывался большими пожертвованиями именно Никола Артемьевич, следуя свойственному ему необыкновенному и неизменному вниманию, выслал деньги (1000 крб. – Н.С.) с таким расчетом, что они были получены в Чернигове в ту минуту, когда совершалось освящение закладки здания школы (28 вересня 1900 р. – Н.С.)"[66].

Дитячий притулок, один із найстаріших благодійних закладів Чернігова, знаходився в мальовничій частині міста – Застриженні і з 1885 року займав двоповерховий будинок по вул. Смоленській (нині – будинок судмедекспертизи навпроти міського саду). Тут розміщувались навчальні класи, робочі кімнати, спальні, церква. Ця навчально-виховна установа була розрахована на 50 дівчат віком від 3 до 14 років. Тут вони набували початкову освіту та займались рукоділлям. Керівництво притулку дбало про те, щоб вихованки опановували такі професії, які зможуть їм дати заробіток у майбутньому. З цією метою організували кулінарні курси, для чого був найнятий додатковий будинок. Завдяки клопотанням А.О. Андрієвської в 1898 році у новому приміщенні встановили печі, виписані з Парижа, а з Петербурга запросили досвідченого кондитера[67]. Пізніше при цьому закладі відкрили кулінарну школу. На іспити запрошували всіх бажаючих: "31 мая в Черниговской школе кулинарного искусства будет произведен ученицами переходного и выпускного курсов экзамен, на который приглашаются все лица, интересующиеся этим делом и желающие убедиться в успехах обучения детей этой важной отрасли домашнего хозяйства"[68]. Після складання іспитів присутні мали змогу скуштувати їжу, приготовлену вихованками. Випускниці отримували роботу за фахом, але протягом року ще жили у притулку, поки не сплачували 50 крб. кожна за набуту спеціальність. Можливість стабільного заробітку у бажаючих працювати була завжди: кулінарна школа приймала замовлення на приготування обідів, виготовлення тістечок. Жителів міста через газету сповіщали про можливість запрошувати учениць кулінарної школи для приготування домашніх обідів. Це коштувало недорого: 35 коп. учениці та 1 крб. досвідченій куховарці за день роботи[69].

Колишній сирітський будинок. 2007 р.

[65] ЧГВ. – 1900. – № 2283.
[66] ЧГВ. – 1900. – № 2295.
[67] ЧГВ. – 1898. – № 1457.
[68] ЧГВ. – 1901. – № 2522.
[69] ЧГВ. – 1901. – № 2633.

Велика увага приділялася курсам рукоділля, які відкрили за пропозицією М.П. Долгорукової. Для покращання справи запросили закрійницю дамського плаття з Петербурга, яка навчала дівчат та приймала замовлення на пошиття одягу від жителів міста.

Про заснування бібліотеки у притулку подбала А.О. Андрієвська. Перші книжки придбали на кошти (25 крб.), що надійшли від єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія[70]. Згодом поповнення бібліотечного фонду відбувалося за рахунок добровільних пожертв.

На утримання однієї особи у притулку державою виділялось 28 крб. на рік, або трохи більше 6 копійок на день. Звичайно, цих коштів не вистачало. Значну допомогу надавало підсобне господарство: вирощена городина була постійно в раціоні дітей, залишки продавались на базарі. На потребу закладу йшли й членські внески – по 3 крб. на рік; гроші зберігались на банківському рахунку і давали відсотки з капіталу. Найбільш суттєва допомога надходила від внесків почесних членів опікунської ради, сума яких складала не менше 50 крб. Ними в різні роки були Н.А. Терещенко, остерський повітовий предводитель дворянства Володимир Миколайович Рігельман, почесний громадянин Чернігова П.П. Цвєт, дійсний статський радник Костянтин Ксаверійович Войнілович. До святкового столу надходили щедрі подарунки від чернігівських підприємців: магазин Перлова надав до Різдвяних свят 1900 року пуд цукру та 10 фунтів чаю[71].

Голова Благодійного товариства А.О. Андрієвська привернула увагу представників різних класів та соціальних груп до потреб злиденних верств населення. Внески на утримання жебраків приймались в магазинах Сачка, Свєчникова, Селюка, Яковлєва, про що видавалися квитанції.

З настанням холодної погоди виникала потреба у збиранні теплого одягу для бідняків. Благодійне товариство зверталось із проханням до всіх бажаючих взяти участь у цій шляхетній справі і надсилати речі.

Взимку в Чернігові щоденно з 13 до 18 години працювала ковзанка, яку заливали у дворі правління військового начальника по вул. Гончій. Вхід був платним, квиток коштував 20 коп. для дорослих, 10 – для учнів і глядачів, сезонні абонементи – відповідно 3 та 2 крб. Великою популярністю користувались змагання ковзанярів. Переможців нагороджували знаком із зображенням золотого ковзана. Були в Чернігові і такі, що вміли танцювати кадриль на ковзанах під акомпанемент оркестру 167 Острозького полку[72].

На Різдвяні та Новорічні свята для дітей бідняків Благодійне товариство влаштовувало святкову ялинку в міському театрі. Цьому передувала велика організаційна робота: газети друкували оголошення про збирання дитячого одягу, іграшок, солодощів, грошей на потреби дітей з бідних родин. У грудні 1899 року до Благодійного комітету від радника комерції Д.С. Марголіна надійшли 100 крб., 25 крб. прислав І.В. Вондрак[73], О.Я. Глєбова надала 60 аршин ситцю та 5 хусток з вовни[74], Чернігівське споживче товариство подарувало три ящики солодощів, свою продукцію надіслав дітям і кондитер Ф.М. Лагутін[75]. За тиждень до свята кожна сім'я разом із квитками до театру отримувала від голови Благодійного товариства одяг, чай, цукор, грошову допомогу. В театрі дітям роздавали іграшки, солодощі, але, мабуть, найбільше малятам запам'ятовувалася дивовижна ялинка, яка стояла на авансцені, прикрашена іграшками, різнокольоровими ліхтариками. Малюки були в захваті

[70] ЧГВ. – 1899. – № 1998.
[71] ЧГВ. – 1900. – № 2049.
[72] ЧГВ. – 1900. – № 2052.
[73] ЧГВ. – 1899. – № 2023.
[74] ЧГВ. – 1899. – № 2017.
[75] ЧГВ. – 1899. – № 2035.

від вистави та привітань улюбленого Петрушки[76].

Подібні вечори для дітей проводились і на Великдень у залі Дворянського зібрання. Ось, що повідомляла газета "Черниговские губернские ведомости" від 9 квітня 1898 року: "Шумный, веселый детский праздник, привлекший в зал Дворянского собрания массу детей различного возраста, закончился около 2-х часов пополуночи"[77].

Однією з найбільш популярних форм діяльності Благодійного товариства, що давала чималі прибутки, було проведення спектаклів, танцювальних, музичних та літературно-драматичних вечорів. Вартість квитків з урахуванням благодійного збору становила від 22 коп. до 6 крб. Придбати їх могли в кондитерській Ф.М. Лагутіна і там же зробити додаткові внески, як зазначалось в оголошеннях: "Надбавки принимаются с большой благодарностью"[78].

Почесним гостям надсилались особисті запрошення, які не залишались без відповіді: "Действительный статский советник Никола Артемьевич Терещенко прислал г-же председательнице Черниговского Благотворительного Общества А.А. Андреевской за билет на состоявшийся 20 января литературно-музыкальный вечер в пользу Дома трудолюбия 300 рублей. Деньги эти приняты с большой благодарностью"[79].

Про здоровий спосіб життя населення дбав Комітет про народну тверезість, який підпорядковувався міністерству фінансів. Особлива роль у цій справі покладалась на народні читання, які запровадили у місті в 1896 році. Спочатку заходи відвідувало дуже мало людей, адже відведене для них приміщення чайної на Базарній площі було доволі тісним, та й чернігівці не виявляли зацікавленості. Значно пожвавилась робота в наступному році, коли читання стали проводити в народному театрі, а кількість відвідувачів зросла настільки, що довелось організовувати два сеанси. Населенню у доступній формі надавались відомості про події у країні, проводились лекції з історії, географії, бесіди на медичні теми, читались літературні твори у супроводі аматорського хору.

На громадських засадах у цих заходах брали участь викладачі навчальних закладів, медичні працівники, банківські службовці. Особливо активно займались просвітництвом "темной или полутемной массы народа" лікар Альфред Германович Розенель, бухгалтер відділення Дворянського банку Михайло Дементійович Конашевич, вчитель чоловічої гімназії Порфирій Андрійович Дебагорій-Мокрієвич[80]. Для кращого засвоєння матеріалу свої лекції вони супроводжували картинками на склі, які підсвічував спеціальний ліхтар. Цій формі роботи дуже сприяла А.О. Андрієвська, яка подарувала 26 картинок.

Товариство про народну тверезість дбало про створення дешевих чайних, одну з яких було відкрито 30 липня 1899 року на березі Десни неподалік від пароплавної пристані. Представник Товариства пароплавства по Дніпру та його притоках, завідуючий Чернігівською пристанню М.М. Дмитрієв передав у користування чайної три лампи та великі чани з кранами для води[81].

Інші функції у вирішенні проблем боротьби з пияцтвом виконували Будинки працелюбства. На ці установи покладалось завдання подолання найбільшого тогочасного зла – безробіття та жебрацтва – шляхом надання нужденним верствам населення роботи, тимчасового притулку. Тут можна було отримати початкову освіту, навчитись ремеслу, знайти заробіток. Дорослі опановували спеціальності кравця, швачки, майстрів картонажної

---

[76] ЧГВ. – 1900. – № 2046.
[77] ЧГВ. – 1898. – № 1449.
[78] ЧГВ. – 1899. – № 2023.
[79] ЧГВ. – 1896. – № 695.
[80] ЧГВ. – 1900. – № 2156.
[81] ЧГВ. – 1899. – № 1898.

справи і плетіння, діти навчалися грамоті і співам[82]. Таким чином з колишніх жебраків та безпритульних мали виховувати достойних членів суспільства.

1 вересня 1895 року в Росії був утворений комітет, що займався опікою Будинків працелюбства. В Чернігові він спочатку знаходився у найманому приміщенні по вул. Хлібопекарській, а згодом переїхав до будинку Родзевича на вул. П'ятницьку, біля костьолу.

Головним завданням нового 1899 року для Благодійного комітету та особисто А.О. Андрієвської стало спорудження в Чернігові нового Будинку працелюбства з чайною, бібліотекою, великою аудиторією для проведення різноманітних заходів та народних читань. Новий будинок мав відповідати вимогам часу, стати "приютом, дающим темному и бедному люду кров, пищу, заработок, развлечения, просвещение и отвлечение от пьянства"[83]. Старий будинок, що належав Товариству, продали у жовтні 1898 року за 1505 карбованців[84]. Кошти на новобудову надали Головна опікунська рада піклування про Будинки працелюбства та губернський Комітет попечительства про народну тверезість, але цих грошей було замало. І знову на допомогу приходять доброчинці. Все той же Н.А. Терещенко у липні 1899 року надіслав 5000 крб.[85] Кошти надходили з усіх куточків губернії: "Владельцы суконной фабрики в п. Клинцах Суражского уезда Георгий Константинович и Валентин Михайлович Сапожковы препроводили на постройку Черниговского Дома Трудолюбия 300 рублей", власник пеньково-прядильної фабрики "Баксант і К" Йосип Вікентійович Баксант надіслав 100 крб.[86], таку ж суму надав чернігівський купець Дмитро Сергійович Марголін; постійно опікувався потребами благодійних організацій Чернігова радник комерції Л.І. Бродський, який пожертвував 1000 крб. на покриття витрат нового будівництва[87] та неодноразово надсилав кошти і цукор-рафінад малозабезпеченим верствам населення.

Будинок працелюбства. Поч. XX ст.

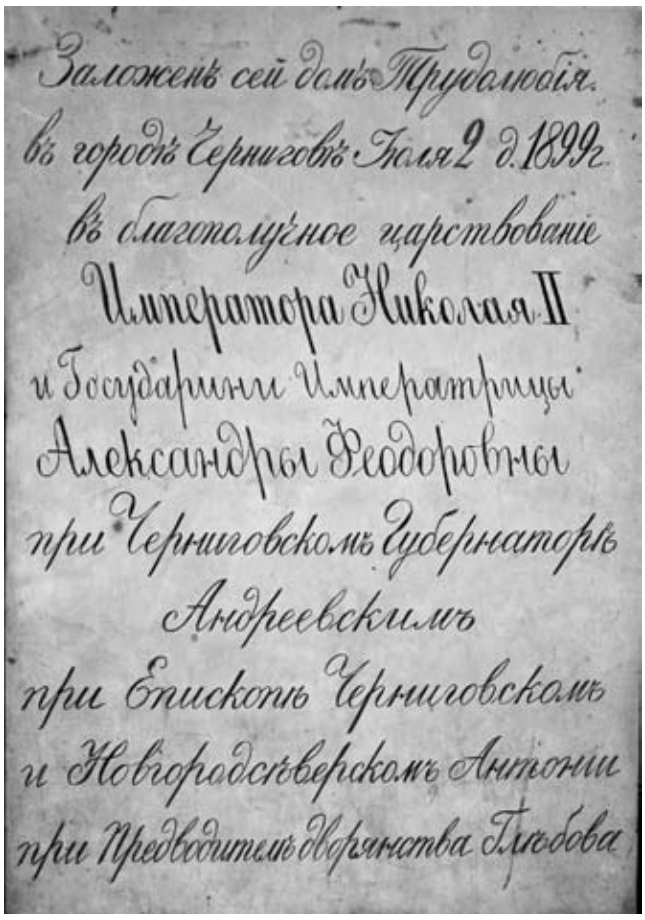
24 липня 1899 року на Олександрів-ській площі міста у присутності перших осіб губернії відбулось закладання цегляного двоповерхового Будинку працелюбства та Народного дому, який збудували всього за 15 місяців і в урочистій обстановці відкрили 21 жовтня 1900

[82] ЧГВ. – 1900. – № 2325.
[83] ЧГВ. – 1898. – № 1626.
[84] Там само.
[85] ЧГВ. – 1899. – № 1885.
[86] ЧГВ. – 1899. – № 2006.
[87] ЧГВ. – 1899. – № 2002.

року[88]. У зв'язку з цим губернатор отримав вітальну телеграму від імператриці Олександри: "С искренним удовольствием прочла сообщение Ваше об освящении "Дома Трудолюбия" в Чернигове и желаю ему успешной деятельности в будущем"[89].

Пожертви на користь бідних надавались не лише грошима, а й продуктами харчування та різноманітними речами: купець А.Ф. Сачок надіслав цукерки, горіхи та пряники, а купецька удова Н.А. Тетьоркіна 100 булок, три дюжини хусточок подарував купець А.Є. Гальперштейн[90], від Г.К. Сапожкова надійшов 21 аршин сукна, а пізніше 200 крб.

У Будинку працелюбства можна було отримати обід з двох страв, який коштував 25 копійок. Кухня Будинку була під постійним особистим наглядом попечительки, яка контролювала якість приготування їжі та продуктів, а в їдальні завдяки їй був зразковий порядок[91].

Закладна дошка Будинку працелюбства.

18 жовтня 1896 року в Чернігові почала функціонувати землеробсько-ремісниче колонія для малолітніх правопорушників[92]. Метою цього закладу було надати належне релігійно-моральне виховання та освіту малолітнім злочинцям, розвивати в них потребу до праці і таким чином підготувати їх до чесної трудової діяльності у майбутньому. За статутом утримуватися вона мала за рахунок членських внесків, коштів від Тюремного комітету, відрахувань земства, реалізації продукції власного виробництва[93].

Чернігівський губернатор Є.К. Андрієвський через газету "Черниговские губернские ведомости" звернувся із закликом допомогти зібрати кошти на спорудження будинку колонії. Першим, сумою у 1000 крб., відгукнувся Н.А. Терещенко.

Колонія розташовувалась на Подусівці, за 5 верст від центру міста. Вона мала велике багатогалузеве господарство: її вихованці віком від 14 до 17 років працювали на скотному та пташиному дворах, обробляли землю, займались садівництвом, вирощували різні рослини в парниках, засадили молодими соснами 14 десятин лісових ділянок, які належали колонії[94]. Російське товариство бджолярів на прохання чернігівського губернатора у жовтні 1898 року подарувало колонії спеціальну літературу та реманент для пасіки вартістю 58 крб. 48 коп.[95] Підлітки працювали в токарній та столярній майстернях, шили чоботи, займались гончарством, продавали власні вироби на базарі міста. Під наглядом досвідченого майстра,

---

[88] ЧГВ. – 1900. – № 2314.
[89] ЧГВ. – 1900. – № 2326.
[90] ЧГВ. – 1899. – № 1712.
[91] ЧГВ. – 1901. – № 2479.
[92] ЧГВ. – 1896. – № 944.
[93] Черниговская памятка на 1896–1897 г. – Чернигов, 1896. – С. 182.
[94] ЧГВ. – 1899. – № 1819.
[95] ЧГВ. – 1899. – № 1808.

який приїхав із Павлового-Посаду Московської губернії, було налагоджено виготовлення дитячих іграшок[96].

Робота закладу постійно перебувала в полі зору не тільки представників адміністративних органів, а і звичайних громадян, які надсилали кошти, здавали щорічні членські внески тощо. Наприклад: землевласниця с. Спиридонова Буда Новозибківського повіту Катерина Василівна фон Розенбах надіслала саджанці 80 яблунь та 20 груш[97], дочки начальниці Чернігівського єпархіального жіночого училища Олександри Олексіївни Поспєлової Інна, Олена та Ксенія передали до церкви свт. Феодосія, яка знаходилась на території колонії, вишиті ними два великих покрови на аналой та виготовили гірлянду із штучних квітів для прикрашання ікони[98].

Велика увага приділялась духовному вихованню малолітніх порушників закону. Для них проводили різноманітні заходи, читали твори класиків російської та зарубіжної літератури, православні книжки: таємний радник, кавалер орденів св. Станіслава 1 ст., св. Анни 2 ст. і св. Володимира 3 ст. Леонід Олександрович Милорадович подарував вихованцям закладу книгу "Преображенная жизнь христианина"[99]. Колонія була відкрита для огляду всіма бажаючими щодня у будь-який час.

Розглядаючи приклади благодійності в Чернігові в 90-х роках XIX ст., варто відзначити активне сприяння гуманітарній діяльності, підтримку її з боку губернатора Є.К. Андрієвського. Серед його ініціатив – відкриття на Красній площі крамниці, де продавались за низькими цінами різноманітні вироби чернігівських благодійних закладів: мило, сургуч, ковдри, меблі, штучні квіти[100]. До новацій губернатора належала і заміна взаємних візитів чиновників на Різдвяні свята і Великдень збиранням благодійних внесків.

Серед тих, хто надавав благодійну допомогу чи безкоштовно працював на потребу суспільства, було багато яскравих особистостей. Найбільшу допомогу на соціальні потреби міста надавав Никола Артемович Терещенко: "Решительно все, открытые за последние шесть лет в Чернигове, учреждения получили возможность прочно основаться, благодаря щедрой помощи неутомимого жертвователя. Трудно перечислить все пожертвования, которыми Никола Артемьевич поддерживал и продолжает поддерживать старые и новые благотворительные учреждения главного города родной ему губернии"[101]. У вітальній телеграмі Миколи II з нагоди нагородження добродійника за "полувековые выдающиеся человеколюбивые подвиги" орденом Білого Орла зазначалось: "Не щадя личных трудов, вы от избытка свого вложили свыше 3 млн. в святое дело созидания Божиих храмов и учреждения училищ, больниц и приютов"[102].

Визначним громадським діячем був потомствений дворянин Чернігівської губернії Олександр Олександрович Ханенко, який самовіддано працював на ниві благодійності. Протягом десяти років виконував обов'язки скарбника Чернігівського відділення Російського товариства Червоного Хреста, багато зробив на користь землеробсько-виховної колонії для малолітніх. О.О. Ханенко був серед засновників Товариства глухонімих і особисто вніс 1500 крб. до статутного капіталу Товариства, але зі скромності просив не надавати цьому розголосу: "Начальник губернии передал казначею отдела В.И. Федутинову поступление от лица, который не пожелал объявить в печати свое имя, сумму в 1500 руб."[103]

---

[96] ЧГВ. – 1901. – № 2631.
[97] ЧГВ. – 1899. – № 1989.
[98] ЧГВ. – 1899. – № 1883.
[99] ЧГВ. – 1899. – № 2037.
[100] ЧГВ. – 1901. – № 2528.
[101] ЧГВ. – 1900. – № 2295.
[102] ЧГВ. – 1901. – № 2519.
[103] ЧГВ. – 1900. – № 2284.

У некролозі О. Ханенка читаємо: "...без его трудов, без его помощи нельзя было бы достичь и половины успеха ... Надо было удивляться, как мог он выносить неустанные, в высшей степени хлопотливые труды по всем благотворительным учреждениям наряду со сложными работами по тюремной инспекции и по управлению тюрьмами, не упуская при этом и своих обязанностей по заботам о кафедральном соборе, которому в течение семи хлопотливых лет он отдавал свое сердце и свой труд"[104]. Був нагороджений орденами св. Станіслава 2 ст., св. Анни 2 ст., св. Володимира 4 ст.[105]

Добру пам'ять залишив по собі Володимир Петрович Гутман. Протягом багатьох років він очолював Міський громадський банк і одночасно був директором дитячого притулку, яким постійно опікувався. Крім цього, надав значні кошти на потреби різних навчальних закладів міста – жіночої гімназії, реального училища, торговельної школи: "... не одно юное сердце помянет добром Владимира Петровича, давшего возможность стать на ноги многим и многим обездоленным"[106]. Загалом добродійник вклав до міського банку 65500 крб., відсотки з яких використовувались для надання стипендій та матеріальної допомоги[107]. Відзначаючи велику роботу на ниві доброчинства банку та особисто його директора, Чернігівська міська дума і губернатор подали клопотання про присвоєння В.П. Гутману звання почесного громадянина міста Чернігова[108]. 29 травня 1903 року міністерством освіти було затверджене положення про стипендію імені таємного радника Євгена Костянтиновича Андрієвського при Чернігівській чоловічій гімназії за рахунок відсотків з капіталу 5000 крб., пожертвуваного почесним громадянином міста В.П. Гутманом[109]. Цей благодійний вчинок Володимир Петрович здійснив за півроку до смерті. В пам'ять про чоловіка у березні 1905 року Олександра Петрівна Гутман передала чернігівському міському голові таку саму суму на будівництво торговельної школи в Чернігові[110].

Розглядаючи тему благодійної діяльності на прикладі Чернігова кінця XIX – початку XX ст., слід відзначити, що вона торкалася різних сфер людського життя – соціального і правового захисту, здоров'я, освіти, культури, економіки тощо і відзначалась різноманітністю форм та заходів. Під патронатом перших осіб губернії діяли численні товариства та комітети, до роботи в яких залучались широкі верстви населення. Держава заохочувала доброчинність, надаючи нагороди, почесні звання, підвищення по службі. Розвитку філантропії сприяла й постійна інформація у газетах про благодійну діяльність установ, товариств і окремих громадян, публічна подяка кожному, хто брав участь у благородних справах, незалежно від розмірів пожертв.

---

[104] ЧГВ. – 1901. – № 2697.
[105] ЧГВ. – 1901. – № 2590.
[106] ЧГВ. – 1904. – № 3601.
[107] Краткий обзор деятельности Черниговского общественного управления за четырехлетие 1901–1905 гг. – Чернигов, 1905. – С. 36–37.
[108] ЧГВ. – 1900. – № 2182.
[109] ЧГВ. – 1903. – № 3206.
[110] ЧГВ. – 1905. – 10 марта.

О. СЕМЧИШИН-ГУЗНЕР

Діяльність митрополита Андрея Шептицького як мецената в ділянці українського мистецтва

Українське мистецтво впродовж своєї багатовікової історії, на щастя, мало не поодинокі випадки меценатства. Прояви доброї волі, бажання спричинитися до розквіту національної культури і мистецтва, до збереження чи навіть врятування пам'яток задля нащадків мали наслідком будівництво монументальних споруд, що стали окрасою того чи іншого стилістичного періоду, заснування масштабних цінних збірок, збереження численних пам'яток тощо. В умовах розквіту держави опікувалися мистецтвом самі можновладці: їхнім зусиллям і підтримці завдячуємо за зведення величних споруд, оздоблених розписами, мозаїкою, збагачених пластикою; на їхнє замовлення писались рукописи, органічно доповнені вишуканими мініатюрами. Згодом, у XVII–XVIII ст. козацька старшина виділяла великі кошти на будівництво церков, замовляла й фінансувала твори мистецтва, формувала приватні колекції.

Звичайно, благодійною діяльністю мали можливість займатися тільки заможні люди, що мали високе суспільне становище та відповідну освіту чи зацікавлення.

На західноукраїнських землях традиція благодійності також досить давня, однак хронологічні межі запропонованої теми змушують нас зосередитись на періоді XIX – початку XX ст. Так вже склалося, що у Галицькій Україні впродовж XIX ст. найбільш освіченим та національно свідомим завжди був стан духовенства. Вихідці з родин священиків, як і самі духовні особи, очолювали прогресивні рухи доби, закладали початки національного відродження в краї. Дещо змінюється ситуація до кінця століття, роль керманича в духовному відновленні перебирає новочасна інтелігенція. Та фінансові труднощі не сприяли розквіту меценатства серед цього прошарку суспільства.

На той час Галичина перебувала у складі Австро-Угорської монархії, а в краї вирішальні адміністративні посади обіймали, здебільшого, чиновники польського походження. Відповідно, влада у Відні хоча й ставилась толерантно до українських проблем, але залишала фінансові питання на розсуд місцевої адміністрації. Достатньо буде навести такий приклад: у Галичині на польське мистецтво виділялось щорічно 25000 зл. ринських, з них 10000 зл. надходило з крайових фондів, ухвалених сеймом, 3000 зл. – стипендії (одна з них – фонду стипендій Яна Матейка під назвою "Люблінська унія"). На руське ж (українське – О.С.) мистецтво виділялось 300 зл., з них 100 зл. – стипендії ім. Т.Г. Шевченка, 100 зл. – стипендії ім. Я. Матейки, та 100 зл. на рік – допомога з крайових фондів [1]. Отже, з крайових фондів на польське мистецтво виділялось – 10000 зл., а на українське – 100 зл., і це при тому, що перше далеко не було взірцем у питанні ставлення суспільства до національного мистецтва, до того поляки теж не мали власної держави. Польська культура, окрім державних коштів, підтримувалась і меценатами. Українська ж культура на початок XX ст. стала повністю залежною від приватної підтримки. У такій історичній ситуації меценати національної культури виступали не лише фінансовими опікунами, а й виконували роль організаційну та захисну, яка повинна б належати державним структурам. Під їхнім протекторатом відбувались крайові виставки, вони виступали ініціаторами й учасниками дискусій, влаштовували конкурси. До них звертались за порадою, підтримкою й з проханням про захист.

У той же час загострюється проблема польсько-українських взаємин, українська культура, її витоки, особливості все активніше обговорюються на шпальтах періодики. В

умовах усвідомлення своєї національної своєрідності і водночас складних політичних і суспільних відносин будь-яка підтримка ставала вагомою і часто вирішальною.

На щастя, прогресивні порухи української інтелігенції стали реальністю з призначенням 17 січня 1901 р. главою греко-католицької церкви нащадка давнього боярського роду Андрея Шептицького. Родинна атмосфера, відповідна освіта й інтереси спричинились до пильної уваги митрополита до проблем української культури і мистецтва зокрема. Його діяльність як мецената – окрема велика і різнопланова тема, яка й досі у повному обсязі не опрацьована. Увага митрополита поза церковними справами спрямовувалась на українську культуру, на піднесення духовної сфери як основного засобу консолідації української нації, єдиної реальної можливості довести світові існування народу і продемонструвати його життєву потенцію. Його меценатська діяльність мала плановий характер і охоплювала максимально різні прояви мистецької творчості. І, як писав М. Голубець на початку ХХ ст.: "…щастям для українського мистецтва є те, що на три мільйони байдужих до мистецтва галичан знайшовся один Шептицький… Факт, що митрополит Шептицький підтримав відродження українського мистецтва в момент, коли серед громадськості тільки виникало зацікавлення мистецтвом". Митрополит займав позицію підтримки української національної минувшини і формування новітнього мистецтва на основі народного надбання з урахуванням усіх сучасних тенденцій.

Його політика розвитку національної культури насамперед стосувалась церковного мистецтва. Ще до початку ХХ ст. були продемонстровані окремі спроби націоналізувати церковну архітектуру (невеличка дерев'яна церква в гуцульському стилі (арх. І. Левинський) на Крайовій виставці 1894 р.). Згодом активно пожвавилось художнє життя у Львові та згуртувались творчі сили для боротьби за національну культуру (Товариство для розвою руської штуки – з 1898 р., Товариство прихильників української літератури, науки і штуки – з 1904 р.). Врешті, як слушно зауважив О. Нога, було "кілька причин розквіту церковного будівництва в останні роки XIX ст.: мистецькі національні товариства, розквіт промисловості, яка могла виготовляти церковні речі, та суспільство дійшло до розуміння ідеї служіння Богові через національний ритуал" [2].

Митрополит Андрей, підтримавши рух за стилевість української церкви, робить практичні кроки: оголошує конкурси проектів та створює Архітектурно-церковну комісію, яка їх контролює і робить відбір. Комісія у складі А. Шептицького, І. Левинського, С. Гавришкевича, П. Гарасимовича працює впродовж 1905–1914 рр. [3]. Як результат, було отримано чималу кількість зразкових планів церковних споруд, формотворчі принципи яких мали в основі архітектоніку дерев'яних храмів України [4].

Наступною стала проблема внутрішнього оздоблення храму: розписи, ікони, різьба, церковне начиння тощо. Майже до початку ХХ ст. в оформленні інтер'єрів орієнтувались на західну традицію і щодо фігурних, і щодо орнаментальних зображень. Зміни, які відбувались в архітектурі, вимагали відповідних змін і в оформленні інтер'єру. До праці над монументальними розписами та іконами для храмів митрополит Андрей залучає провідних західноукраїнських митців, чиї пошуки орієнтувались на спадщину минулого, на традиційне українське мистецтво та одягались у новочасну форму, були співзвучні загальнонаціональним пошукам українського, зокрема, церковного стилю. Такими митцями були М. Сосенко, М. Бойчук, Ю. Буцманюк. Так, у співпраці з бюро І. Левинського, за сприяння митрополита Андрея Шептицького та участі М. Сосенка були зведені й оздоблені розписами церкви св. Михаїла в Підберізцях біля Львова, Успіння Богородиці у Славсько поблизу Сколе (розписи частково знищені в купольній частині храму, на стінах – перемальовані із збереженою авторською орнаментальною схемою). За сприяння митрополита змінилось і наповнення храму, що тепер стало співзвучним із загальною стилістикою будівлі. За приклад може

слугувати іконостас храму св. Онуфрія Василіанського монастиря у Львові, виконаний на початку XX ст. Модестом Сосенком у традиціях західноукраїнського іконопису XVII ст. [5]. Таким чином, реально почала діяти програма щодо стилевості українських храмів та їхнього устаткування на найвищому рівні [6].

Серед заходів митрополита, спрямованих на створення осередків культури та мистецтва, найбільш вагомим стало заснування 1905 р. у Львові Церковного музею (1910 р. перейменований на Національний Музей імені митрополита Андрея графа на Шептичах Шептицького) [7]. Метою закладу було "зобразити в наукових цілях на зібраних пам'ятках стан нашого культурно-народного життя в історичнім, а, по змозі, також в біжучім розвою, а крім сего ширити серед молодших поколінь широких народних мас любов і пошанування культурних пам'яток нашої старини в ціли піднесення і поступу національної культури". Згідно зі статутом Музею його майно складалося: "1.З фундації греко-католицького Галицького митрополита Андрея графа на Шептичах Шептицького, а саме: а) музеальних зборів, бібліотеки та інвентара, описаних спеціальними каталогами, поміщених тимчасово в митрополичім забудованню у Львові при площі св. Юра ч. 5 ..." [8]. Також вказувалось, що музей формує колекції творів української культури.

Організовувались періодичні виставки, експедиції, поповнювались збірки рукописів та стародруків, давньоукраїнського живопису, новітнього малярства, в основному, завдяки дарункам А. Шептицького. Провадилась робота з упорядкування збірок, консервації та реставрації давньоукраїнського живопису (до праці залучались сучасні митці). Згодом митрополит придбав для музею окремий великий будинок у центрі міста.

На базі музею було організоване Товариство наукових викладів ім. П. Могили, що отримало статус національного університету. Через популяризацію сучасних здобутків науки і мистецтва згадане Товариство намагалось піднести рівень освіти серед загалу. У програмі лекторіїв з мистецтва в Перемишлі 1912 р. був виступ І. Труша на тему "Штука, критика і суспільство". У звітах І. Труш писав, що найбільш зацікавлена у лекціях – молодь, старша інтелігенція виявляла середню зацікавленість, міщанство ж не розуміє цілі, оскільки такі заходи спрямовані на закладання основ для майбутнього зросту і не дають негайних результатів [9].

Відкриття музею 1913 р. стало винятковою подією для Львова, про нього писала преса: "Музей для усвідомлення нас про те, ким ми були, і ким ми є тепер. І для пов'язання в одну нерозривну єдність нашої минувшини з нашою будучністю. Діло це є актом – національно-політичним, в значенні тої національної політики, яка обіймає й доцільно систематизує всі прояви життя народу, внутрішнього і зовнішнього" [10]. Відзначався і той факт, що меценатом виступав представник старого шляхетського роду Шептицьких, тобто відбувалося повернення давньої традиції, коли аристократія займалась своєю природною справою – плеканням державності. Князь церкви, дбаючи про національні справи, засвідчував єдність греко-католицької церкви з основними прагненнями українського народу.

Єдина реальна можливість довести світові існування народу – показати його духовну творчу потенцію, відмінну від інших. Для цього існувало кілька шляхів: зберегти давні твори мистецтва, відповідно їх опрацювати, маючи професійну освіту, вдихнути в них нову силу; висловлюватися сучасною мистецькою мовою, але базуватися на традиційних основах формотворення. Митрополит переслідував високу гуманну ідею, задля реалізації якої ставились окремі завдання: виділення коштів на допомогу та стипендії українським митцям, підтримка культ-освітніх товариств, шкіл, організація конкурсів, виставок, заснування нових базових інституцій для подальшого розвитку культури, невтомна їх підтримка.

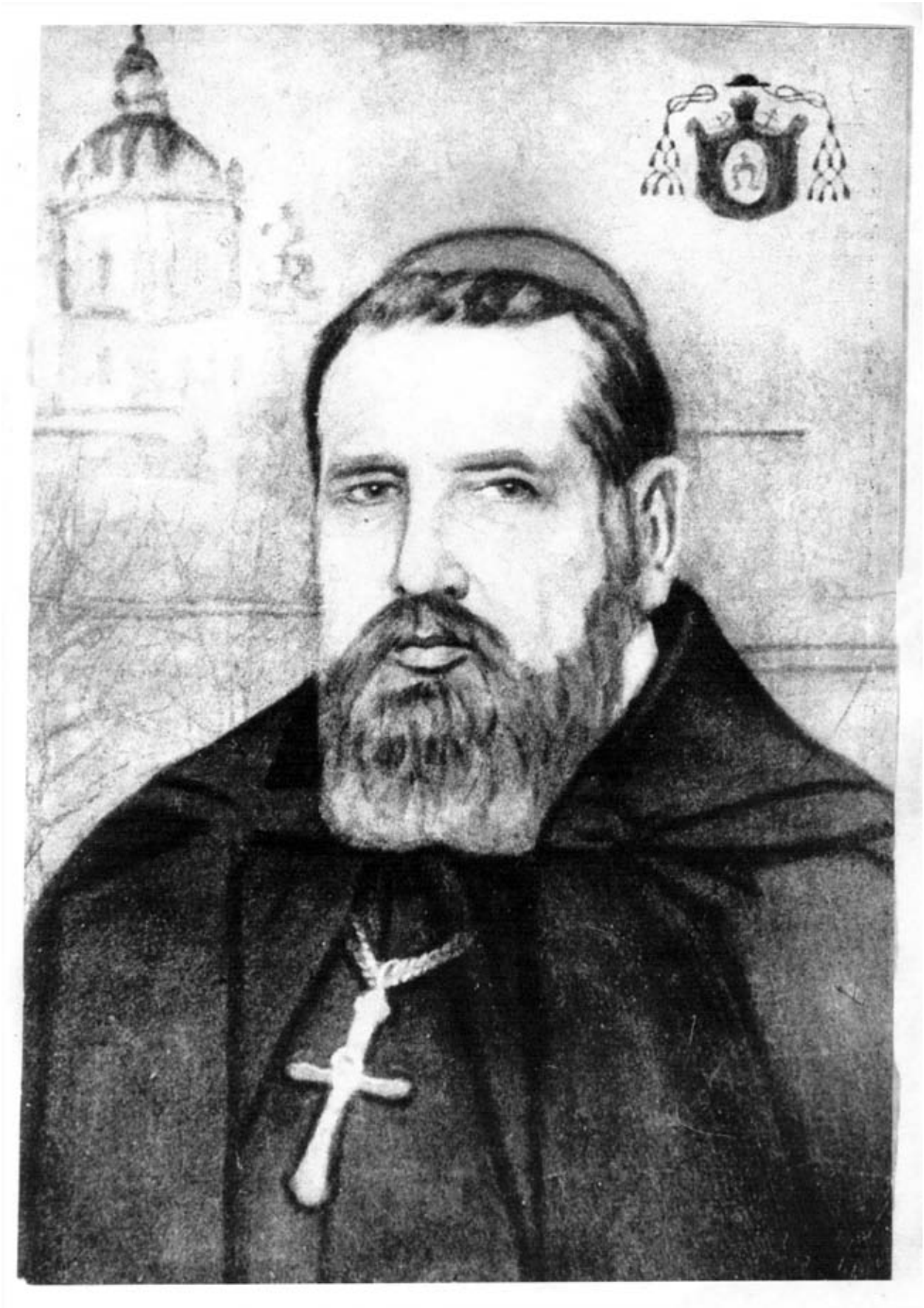
Така цілеспрямована діяльність була під силу лише людині енциклопедичних знань, яка добре розуміла мистецтво і цінувала його значення у процесі відродження нації, людині,

у світогляді якої поєднувалися шана і пієтизм до історії народу з істинною потребою освіченої людини – зберегти й виплекати красу в різних проявах у сьогоденні й утримати її для нащадків.

Митрополит мовби володів даром передбачення. Підтримувані ним митці, як покаже час, виявилися справді перлинами національної культури. У цьому допомагало знання й розуміння Його Ексцеленцією природи мистецтва, його історії та впливу на еволюцію світових цивілізацій (свого часу А. Шептицький викладав історію мистецтва у школі О. Новаківського). Співпраця митрополита і галицьких художників розпочалась під кінець першого десятиліття XX ст. Розуміючи складність їхніх життєвих умов та цінуючи обдарованість, як і прагнення художників внести посильну лепту в побудову професійної української культури, А. Шептицький намагався підтримувати їх, виділяв кошти на стипендії, поїздки за кордон у провідні мистецькі центри Париж і Рим, а також паломницькі подорожі до Святої Землі (Палестина, Єрусалим, Греція). Одні митці потребували разової допомоги, інші – стипендії на отримання освіти, окремі – звичайної розмови про наболілі проблеми з розумною людиною. Показовими і незамінними для розкриття стосунків між митрополитом та художниками є листи, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові. Серед імен митців як з Галичини, так і з Наддніпрянщини зустрічаємо: Т. Копистинського, М. Сосенка, А. Манастирського, Ю. Буцманюка, М. Гаврилка, М. Бойчука, І. Северина, О. Новаківського… Шептицький проявляв велике зацікавлення й турботу про художників, терпіння й співчуття, що важило немало, враховуючи складність людських характерів, особливо творчих натур. Долі багатьох були ним не тільки врятовані, але й по-батьківському виплекані та збережені для українського мистецтва, як справедливо зазначив В. Овсійчук [11]. Іван Старчук – випускник Коломийської гімназії – писав до митрополита: "…осміляюся отже якраз зробити і уклінно прошу помочи мені вселаскавійше матеріально на початку моїх студій малярських" [12]. Важке матеріальне становище під час навчання у Краківській академії мистецтв, змусило звернутися до митрополита й скульптора-наддніпрянця Михайла Гаврилка: "Високоповажний Добродію! Згідно з Вашим бажанням і обітницею я доводжу Вас до відомості, що в мене вичерпалися "фінансові запаси" до краю, далі нікуди. Проекту пам'ятника Шевченкові до сього часу не розпочав, бо не маю чим, бо переважно десь проживаю за 2–3 шістки"[13].

Щасливо склались стосунки О. Новаківського та митрополита Андрея. Спільність задумів, єдина мета та подібні шляхи її досягнення єднали двох великих людей. Хто знає, чи мав би український народ такий неоціненний скарб, як картини, рисунки О. Новаківського, якби не зацікавлення ним Його Ексцеленцією. Зберегти свої твори для рідного народу було прагненням самого художника, але здійснити його він зумів лише завдяки А. Шептицькому. Митрополит уклав угоду з митцем, за якою він виділяв необхідні для творчості кошти, натомість О. Новаківський зобов'язувався відсилати написані твори, які б не хотів продавати, начерки, рисунки Шептицькому [14]. Підтримкою митрополита користувався художник і після переїзду до Львова, при заснуванні української школи мистецтв. Талановита молодь, учні О. Новаківського теж не залишались поза увагою великого мецената, їхні твори поповнювали збірку Національного музею.

До А. Шептицького звертались і професори, вказуючи на обдарованих учнів та на їхню безпомічність у буденному житті. Юзеф Панькевич та Ясек Мальчевський, викладачі Краківської академії мистецтв, неодноразово офіційно писали Його Ексцеленції про видатний талант О. Сорохтея, який не може розвинутись через крайню бідність студента, що відбивається на його слабкому здоров'ї, а виснажлива нічна праця у друкарні, брак елементарних засобів та умов до життя не сприяють необхідній віддачі навчанню. А художник цей у майбутньому може прислужитись своєму народові [15].

М. Сосенко.

Портрет митрополита Андрея Шептицького.

Стипендіатами Андрея Шептицького були Модест Сосенко, Іван Северин та Михайло Бойчук. Завдяки митрополиту, вони змогли отримати освіту в Паризькій національній школі мистецтв, Мюнхенській академії образотворчих мистецтв та Краківській академії мистецтв [16].

Його Ексцеленція закуповував також картини з виставок чи безпосередньо від художників, чим підтримував матеріально і самих митців, і водночас дбав про збереження найкращих творів сучасності для нащадків (згодом ними поповнилась збірка музею). Твір Ф. Красицького "Коло криниці" він придбав з виставки Товариства прихильників української літератури, науки і штуки 1905 р. [17] Ним був також куплений етюд М. Івасюка до монументальної історичної картини "В'їзд Б. Хмельницького до Києва" [18]. Шептицький сформував колекції творів О. Новаківського, М. Сосенка, І. Северина особистими закупами чи дарунками самих художників.

Сьогодні, завдяки такій далекоглядності великого мецената, Національний музей у Львові володіє унікальною збіркою західноукраїнського мистецтва кінця XIX – початку XX ст. З великої творчої спадщини Івана Северина, розкиданої по Україні, збереглись до наших днів тільки його ранні твори з Гуцульщини у збірці музею. Вповні, з окремими втратами творів релігійного змісту у 1950-і рр., представлена у колекції творчість витонченого колориста Модеста Сосенка. І таких прикладів можна навести чимало.

Багато писали про митрополита відомі і духовні, і світські особи: Й. Сліпий, М. Вороний, М. Голубець, І. Свєнціцький. Кожний вислів – шана Великому Меценату української культури. Дозволимо собі процитувати: "Був у нас, на галицькій Україні, чоловік високого росту та ще вищого духа, що розумівся на мистецтві, пізнавався на талантах, вмів найти дороги і засоби для піддержання сучасної і збереження колишньої народної культури. Коли б не він, не одно припало би столітнім порохом, не один талант пішов би на марне. На думці в нас – митрополит Андрей Шептицький, якому історія української культури дасть прізвище українського Юлія II".

---

[1] Труш І. Чи можлива у нас штука? // Про мистецтво і літературу. – К., 1958.
[2] Нога О. Український стиль в церковному мистецтві Галичини кінця XIX – початку XX століть. – Львів, 1999. – С. 51.
[3] Нога О., Яців Р. Мистецькі товариства, об'єднання, угруповання, спілки Львова (1860–1998). Матеріали до довідника. – Львів, 1998. – С. 38.
[4] Нога О. Український стиль…. – С. 81.
[5] Скоп Л. У пошуках національного стилю // Галицька брама. – 1999. – № 1–2. – С. 25.
[6] Нога О. Український стиль …. – С. 80.
[7] Статут "Національного Музея ім. Митрополита Андрея графа на Шептичах Шептицького" у Львові. – Жовква, 1910.
[8] Там само.
[9] Наукові відчити товариства ім. П. Могили // ЦДІА у Львові. – Ф. 736. – Оп. 1. – Спр. 6.
[10] Діло і його творець // Діло. – 1913. – Ч. 278. – С. 1.
[11] Овсійчук В. Михайло Мороз в Римі. – Рим, 1993.
[12] Лист І. Старчука до митрополита А. Шептицького // ЦДІА у Львові. – Ф. 358. – Оп. 2. – Од. зб. 51.
[13] Лист М. Гаврилка до митрополита А. Шептицького // ЦДІА у Львові. – Ф. 358. – Оп. 2. – Од. зб. 51.
[14] Угода О. Новаківського та А. Шептицького // ЦДІА у Львові. – Ф. 358. – Оп. 2. – Од. зб. 51.
[15] Листи до А. Шептицького // ЦДІА у Львові. – Ф. 358. – Оп. 2. – Од. зб. 51. – А. 95, 97.
[16] Лист І. Северина до А. Шептицького // ЦДІА у Львові. – Ф. 358. – Оп. 2. – Од. зб. 51; Модест Сосенко (1875–1920): Каталог меморіальної виставки. – Львів, 1960.
[17] Лист Ф. Красицького до митрополита А. Шептицького // ЦДІА у Львові. – Ф. 358. – Оп. 2.
[18] Лист М. Івасюка до митрополита А. Шептицького // ЦДІА у Львові. – Ф. 358. – Оп. 2.

Я. СЕНИК

Архів Фундації Тетяни і Омеляна Антоновичів у фондах Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України

Коли ми говоримо про українських добродійників, як правило називаємо загальновідомі прізвища, які справді прислужилися справі розвитку української культури і науки. Я маю приємність розповісти про наших сучасників – подружжя Тетяни та Омеляна Антоновичів, щедрих і жертовних добродійників, яких по праву можна ставити на один щабель із такими особами як Полуботки, Галагани, Лизогуби, Симиренки, Тарновські, Харитоненки та інші.

Фундація Тетяни і Омеляна Антоновичів офіційно зареєстрована у США 30 грудня 1980 р. як міжнародне приватне доброчинне співтовариство для сприяння розвиткові української літератури і мистецтва та гуманітарних наук у вигляді щорічних літературних і наукових нагород[1]. В цілому Фундація існувала та існує виключно на власні заощадження подружжя Антоновичів. Це дійсно унікальне явище в сучасному українському світі як за масштабами, так і за наполегливою і послідовною багаторічною підтримкою української культури.

Членами журі та дорадниками Фундації в різний час були Ю. Шевельов, Дж. Грабович, Б. Рубчак, І. Фізер, Р. Шпорлюк, Я. Пеленський. Сьогодні ними є М. Богачевська-Хом'як, М. Жулинський та І. Дзюба.

Щорічна нагорода становить 5000 американських доларів кожна, що робить її на сьогодні найбільшою в Україні літературною та науковою премією. Лауреатів Фундації від 1980 р. було близько 60 осіб, серед них такі відомі особистості як В. Барка (1981); В. Стус та О. Субтельний (1982); Л. Плющ та Р. Конквест (1987); Г. Костюк, І.-П. Химка та Ю. Шевельов (1988); Л. Костенко та М. Богачевська-Хом'як (1989); В. Шевчук та І. Дзюба (1990); І. Драч, З. Бжезинський та Б. Гаврилишин (1991); В. Дрозд, М. Брайчевський та газета "Літературна Україна" (1992); М. Вінграновський, Я. Дашкевич та М. Жулинський (1993); Р. Федорів, М. Коцюбинська та В. Брюховецький (1995); Ю. Мушкетик, Б. Боцюрків (1996); І. Калинець, Д. Степовик (1997); Ю. Андрухович, Р. Шпорлюк (2000); Ю. Шаповал, Я. Ісаєвич та Г. Гусейнов (2001), М. Рябчук, Р. Іваничук (2002); А. Содомора, Д. Павличко (2003).

Премія Василеві Стусу була присуджена в 1982 р., коли він був за гратами, тому ні він, ні його родина її отримати не мали змоги. Був відкритий банківський рахунок ім. В. Стуса, де тепер депоновано майже 10 тис. доларів. На ці гроші Антоновичі заснували Фонд ім. В. Стуса у Гарвардському університеті на користь української книгозбірні при головній бібліотеці цього відомого у цілому світі університету.

Один із залів нового будинку Українського музею в центрі Нью-Йорка названо на честь спонсорів – Т. та О. Антоновичів.

Від початку 1990-х рр. Фундація Тетяни і Омеляна Антоновичів діє в Україні і бере щедру участь у багатьох проектах загальноукраїнського характеру.

У м. Долина Івано-Франківської області споруджений величний пам'ятник Борцям за незалежність України, сучасне приміщення музею "Бойківщина", реставрована архітектурна пам'ятка – церква Св. Духа (де хрестили О. Антоновича).

В 2004 р. виділений один мільйон доларів США на будівництво нового приміщення

наукової бібліотеки університету "Києво-Могилянська академія".

Фундація за останні п'ять років профінансувала декілька проектів Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України у Львові (ЛНБ). В цілому було виділено понад 1,8 млн. доларів. На ці кошти проведена повна реконструкція головного корпусу бібліотеки, відкриті після реставрації 5 іменних читальних залів та сховищ, значно збільшена кількість читацьких місць.

4 листопада 2006 р. в ЛНБ ім. В. Стефаника відкритий Палац мистецтв ім. Тетяни та Омеляна Антоновичів – абсолютний унікум, феномен в історії української культури. Це результат великої роботи працівників бібліотеки, реставраторів та будівельників. За три роки була проведена повна реконструкція архітектурної пам'ятки XVII ст. – палацу Баворовських, де постійно перебуває відділ мистецтва, а поруч добудований новий сучасний корпус з читальними залами, фондосховищами та службовими приміщеннями. Фундація Антоновичів виділила на реконструкцію палацу 1,2 млн. доларів, уряд Польщі – 560 тис. злотих (приблизно 190 тис. доларів), держбюджет – 382 тис. гривень (приблизно 80 тис. доларів).

Частину кімнат Палацу тепер займає картинна галерея, де, зокрема, експонується подарована відомими меценатами – подружжям І. та М. Коців – приватна колекція, що складається з понад ста мистецьких творів (Т. Шевченко, І. Труш, О. Архипенко, О. Грищенко та ін.). Раніше вони профінансували реставрацію будинку колишньої школи, куди перемістився відділ періодики ЛНБ ім. В. Стефаника.

Сам Омелян Антонович від вересня 2005 р. постійно перебуває в Україні і продовжує свою добродійну діяльність у ЛНБ. Тепер адміністративну роботу у Фундації виконують найближчі родичі Антоновичів зі США – племінники д-р Ігор Воєвідка, д-р Андрій Левицький та Роман Слоневський.

Коротко про засновників Фундації.

Доктор права Антонович Омелян Миколович, правник, громадський діяч, почесний громадянин Львова та Долини[2], народився 6 лютого 1914 р. в м. Долина в родині службовця. Закінчив у Долині підготовчі класи (1922–1924) та гімназійні курси (1925–1926), далі навчався в гімназіях у Львові (1927–1931) та у Перемишлі (1931–1932). За участь у національному підпіллі був арештований і як політичний в'язень відсидів у польській в'язниці декілька літ (1933–1936).

Вивчав право в Люблінському університеті (1932), економіку – у Вищій торговельній школі в Познані (1938) та Вищій господарській школі в Берліні (1939–1941). Після перерви був прийнятий на факультет права і суспільних наук Українського вільного університету в Празі, де 5 березня 1943 р. отримав диплом доктора права.

В роки Другої світової війни не припиняв підпільної боротьби в рядах ОУН, за що двічі був ув'язнений в німецькому концтаборі Заксенхаузен, де в 1941–1942 рр. та 1943–1944 рр. провів загалом більше двох з половиною років. У 1945–1948 рр. перебував на політичній роботі в ОУН та в закордонному представництві Української Головної Визвольної Ради (УГВР) у Мюнхені; працював у 1945–1946 рр. в Лізі українських політичних в'язнів. Після закінчення курсів англійської мови працював перекладачем у консульстві США в Мюнхені (1948–1949), де допомагав при співбесідах та підготовці документів для емігрантів до США.

У грудні 1949 р. разом з дружиною Тетяною емігрував до США. У 1951–1960 рр. продовжував працювати у закордонному представництві УГВР у Вашинґтоні. Водночас 6 років був головою "Об'єднання українців Вашинґтона" (1954–1958, 1960–1961). Від 1960 р. до кінця 1990-х рр. займався фермерством.

Доктор медицини, професор Тетяна Михайлівна Антонович (дівоче прізвище

Терлецька), лікар, громадський діяч, народилася 15 квітня 1915 р. у Відні, померла 23 вересня 2001 р. у Вашинґтоні, похована у Львові на Личаківському цвинтарі.

Закінчила гімназію ім. Ю. Словацького у Львові (1933). Медичні студії почала в університеті Монпельє (Франція), вчилась у Львівському (1934) та Віденському університетах (1933–1940), диплом доктора медицини Віденського університету отримала 30 травня 1941 р. Працювала в українському шпиталі Львова (1944), у міському шпиталі Відня (1944–1945). Далі виїхала до Мюнхена, де була лікарем у госпіталі IRO (Міжнародної організації біженців) в м. Розенгайм (1947), лікарем адміністрації табору у Функ Касерне та Центру переселення IRO в Мюнхені (до 1949 р.), а потім до 28 листопада 1949 р. проводила медичні огляди емігрантів.

Після переїзду до США Т. Антонович працювала лікарем-патологом госпіталя м. Бінгхемптон, штат Нью-Йорк (до червня 1951). Від липня 1951 р. виконувала обов'язки лікаря при Медичному центрі Джорджтаунського університету (м. Вашинґтон), де провела понад 40 років: асистент професора (1956), доцент Школи медицини (1961), клінічний професор кафедри патології (1979–1994) Школи медицини та стоматології. З 1968 р. до лютого 1994 р. очолювала також відділ нефропатології в Інституті патології Збройних сил США.

Професор Т. Антонович була відомим спеціалістом, експертом та дорадником у ділян-ці нефропатології в американських та міжнародних медичних інституціях, членом численних національних та міжнародних медичних товариств. Її професійна і наукова діяльність пов'язана також із кількома іншими медичними установами США. За довголітню наукову, викладацьку та лікарську діяльність нагороджена трьома урядовими медалями, численними дипломами, подяками та іншими відзнаками[3]. Автор кількох монографій з нефропатології[4].

Подружжя Антоновичів передало до ЛНБ ім. В. Стефаника власну колекцію творів мистецтва (18 одиниць), яка виставлена для огляду в одному із залів Палацу мистецтв, приватну книгозбірню (понад 2 тис. книг) та особистий архів, який можна розподілити на три групи:

І. Матеріали Тетяни Антонович: біографічні документи, матеріали професійної та наукової діяльності в США, листування, іконографічні матеріали та ін.

ІІ. Матеріали Омеляна Антоновича (1920–2003): біографічні документи, матеріали української національної підпільної боротьби у Польщі (1930-і рр.), партизанської боротьби УПА (директивні, оперативні, пропагандистські документи, фотоматеріали, колекційні матеріали), листування, документи Української Головної Визвольної Ради, Закордонних Частин ОУН (кінець 1930-х – 1940-і рр.); матеріали перебування в таборі для переміщених осіб у Німеччині (1944–1948), його діяльності в "Об'єднанні українців у Вашинґтоні" (1954–1961), Українському Конгресовому Комітеті Америки (голова Л. Добрянський), Об'єднанні "Пролог" і УГВР; матеріали об'єднання і видавництва "Пролог" (примірники "Digest of Ukrainian Soviet Press" та інші рукописні та машинописні матеріали, 1950–1960-і рр.).

Значну частину архіву становлять фотографічні матеріали періоду перебування подружжя Антоновичів у Німеччині, проживання в США. Зокрема, слід виділити велику колекцію (кольорові негативи та фотовідбитки, кольорові слайди, відеоплівки), присвячену численним подорожам по США, Іспанії, Індії, Австралії та Океанії, Африці, Південній Америці, Скандинавії) за десятки років (1960-і – 1990-і рр.). Не менш вражає така сама колекція фотоматеріалів подорожей Антоновичів по різних куточках України, починаючи з кінця 1980-х рр.

ІІІ. Матеріали "Фундації Тетяни і Омеляна Антоновичів" (1982–2006): організаційні матеріали, листування, дипломи лауреатів, тексти промов (лекцій) під час вручення премій,

фото- та відеоматеріали, зокрема – церемоній вручення нагород, тощо; матеріали журі: організаційні та фінансові документи, протоколи засідань, листування, та ін. Ця частина архіву є дуже інформаційно насиченою, містить унікальні документи та автографи багатьох діячів української культури діаспори та України. Вона надзвичайно цікава, оскільки представляє документальні свідчення самовідданої праці Т. та О. Антоновичів.

Омелян Антонович створив про своє життя дві книги спогадів[5], де дуже цікаво і талановито із високим художнім смаком описав історію власного життя з дружиною Тетяною та створення Фундації. Про діяльність Фундації О. Антонович раніше видав окрему книгу[6].

Жертовне та самовіддане служіння Омеляна та Тетяни Антоновичів справі українського народу вказує, що добродійна діяльність Лизогубів, Галаганів, Симиренків продовжується, воно має бути прикладом для наслідування нашими сучасниками.

---

[1] Антонович О.М. Фундація Омеляна і Тетяни Антоновичів: Штрихи до історії Фундації. Виступи і лекції лавреатів нагород Антоновичів (1982–1998). – Київ; Вінніпег, 1999. – 197 с.: іл.; Дзюба І.М. Фундація подружжя Омеляна і Тетяни Антоновичів // Сучасна Енциклопедія України. – К., 2001. – Т. 1. – С. 584.

[2] Дзюба І.М. Антонович Омелян Миколович // Сучасна Енциклопедія України. – К., 2001. – Т. 1. – С. 584.

[3] Пундій П. Проф. д-р Т. Терлецька-Антонович: публікація з нагоди 80-річчя // Свобода. – 1995. – Ч. 71. – 14 квітня; Жулинський М., Дзюба І., Богачевська-Хомяк М., Драч І., Дрозд В., Мушкетик Ю., Гальченко С. Пам'яті Тетяни Антонович: Посмертна згадка // Літ. Україна. – 2001. – 15 лист.; Пундій П., Ганіткевич Я.В. Антонович Тетяна Михайлівна // Сучасна Енциклопедія України. – К., 2001. – Т. 1. – С. 584.

[4] Kidney in Health and Disease. – Washington, 1967; Atlas of Kidney Biopsies. –Washington, 1980 (у співавт.); Pathology of Systemic Lupus Erythematosus. – Washington, 1993.

[5] Спогади. – К., Вашингтон: АО "Август", 1999. – 392 с.: іл.; Спогади. – Книга друга. – К., Вашингтон: "Місіонер", 2003. – 568 с.: іл.

[6] Фундація Омеляна і Тетяни Антоновичів: Штрихи до історії Фундації. Виступи і лекції лавреатів нагород Антоновичів (1982–1998). – Київ; Вінніпег, 1999. – 197 с.: іл.

М. СЕНЬКІВ

Фундатори і меценати львівських музеїв кінця XIX – початку XX століть

Культурна спадщина нашої держави – надзвичайно багата. Її складають різноманітні пам'ятки матеріальної і духовної культури. Значну роль у створенні національного культурного фонду, поповненні художніх колекцій, розвитку естетичних традицій української культури відіграли суспільні діячі, представники літератури, мистецтва, науки і церкви. Особливе місце в цьому переліку займають вітчизняні колекціонери і меценати, чиїми зусиллями сконцентровані обширні збірки творів мистецтва, відкриті музеї, бібліотеки, храми та інші центри духовного життя. Володіючи розвинутим почуттям прекрасного, вони прагнули збагатити життя людей, надавали підтримку художникам, письменникам, музикантам. Мистецькі колекції, створені ними, належать до скарбниці світової культури.

Після першого поділу Польщі у 1772 р. Галичина відійшла під владу Австрійської імперії [13, 286]. З одного боку, австрійські конституційні закони були вигідними для польської аристократії, яка порозумівшись із династією Габсбургів, "зобов'язалася підпирати австрійську державну політику, а за те здобула для себе необмежену владу в Галичині – право безконтрольно розпоряджатися всіма силами країни" [6, 97]. Унаслідок цього всі публічні установи очолили поляки, система шкільництва і університет сполонізувалися, міста набули польського характеру та й усі державні допомоги надавалися для розвитку польської науки та культури. З іншого боку, позитивом був конституційний режим, завдяки якому став можливим національний рух, що притягнув до Галичини наддніпрянських громадсько-політичних діячів. Тут працювали товариство "Просвіта", спортивні товариства "Сокіл", "Січ", розвивалася українська видавнича справа, кооперація. Розгорнула широку діяльність українська інтелігенція, яка скерувала свою увагу спершу на дослідження української культури, а потім, усвідомивши нерозв'язані соціально-економічні питання, перейшла до активних політичних кроків.

Під час Першої світової війни від вересня 1914 р. до серпня 1915 р. Галичина перебуває під владою російського окупаційного режиму, який жорстоко і послідовно нищив усе організоване українське суспільне життя (закриті "Просвіта", НТШ, розгромлені їхні музеї та бібліотеки), забороняв вживання української мови, депортував на схід тисячі українців і проводив кампанію проти Української греко-католицької церкви.

У 1915 р. Австро-Угорщина відвоювала Західну Україну. Від листопада 1918 р. до липня 1919 р. Галичина була у складі Західно-Української Народної Республіки, а після 18 липня 1919 р. її окупувала Польща. Остаточне рішення про приєднання до Польщі було винесене Радою Амбасадорів 14 березня 1923 р. [6, 107]. Гарантії права українців на використання рідної мови у публічному житті і на навчання нею в початкових класах, які надавала польська конституція, ніколи не дотримувались. Більше того – польський уряд проводив "щодо українців політику терору, масових арештів, ув'язнень, концентраційних таборів" [27, 200]. Тому до початку Другої світової війни українцям доводилося активно і масово боронити свої політичні, громадські і культурні інтереси.

Отже, у різні історичні періоди залежно від того, під чиєю владою перебувала Галичина, львівські музеї мали неоднаковий потенціал і умови функціонування.

Упродовж століть збірки творів матеріальної і духовної культури формувалися у великих храмах і монастирях. Тут зберігалися археологічні та етнографічні пам'ятки,

зразки українського мистецтва. Тому не буде перебільшенням твердження І. Свєнціцького, що у Галичині було стільки музеїв – скільки давніх церков і монастирів [25, 6]. Поряд із тим становлення музеїв у Західній Україні відбувалося завдяки ініціативі приватних осіб, небайдужих до ідеї українського музейництва, котрі дарували як колекції, так і окремі експонати.

Заклад національний ім. Оссолінських, діяльність якого розпочалася ще в першій половині XIX ст., назавжди зберіг у своїй назві прізвище засновника, нащадка магнатського роду, визнаного ерудита, великого мецената графа Юзефа Максиміліана Оссолінського.

Ю. Оссолінський народився у 1748 р. у Волі Мєлєцкій на Сандомирщині [41, 165]. Навчався у варшавському конвікті єзуїтів, де отримав ґрунтовну освіту і заявив про себе як про здібного дипломата, здатного зав'язати необхідні контакти у будь-якому товаристві. Ця риса характеру стала йому в нагоді, коли довелося робити кар'єру в умовах австрійської держави. Незабаром він стає директором придворної бібліотеки. Через занепокоєння станом польської науки, якій на той час загрожувала германізація, у нього виникає ідея створення в Галичині наукової установи, яка б поєднувала в собі бібліотеку, музей старожитностей та дослідний центр. Ще з 1793 р. Ю. Оссолінський почав колекціонувати рукописи і друковані видання, які, переважно, стосувалися Польщі [36, 12]. В 1817 р. у Львові біля підніжжя цитаделі він купує і перебудовує напівзруйнований колишній монастир кармеліток взутих та заповідає свої книги, рукописи, картини, гравюри, скульптуру, збірки карт, медалей, усе, що матиме стосунок до мистецтва і науки і належатиме йому на час смерті, для "заснування публічної бібліотеки у столичному місті Галичини Львові" [11, 11]. 25 грудня 1823 р. у Відні Ю. Оссолінський підписує угоду, згідно з якою за відсутності у нього нащадків кураторами Закладу національного ім. Оссолінських стають Генрік Любомирський та його спадкоємці. Тоді ж Г. Любомирський, зі свого боку, пообіцяв передати як окрему цілісність свою мистецьку збірку, яка на той час перебувала у м. Пшеворську [36, 16]. Зважаючи на різні причини, лише у 1870 р. син Г. Любомирського Єжи перевіз колекцію до Львова, після чого вона стала доступною для відвідувачів під назвою "Музею ім. Любомирських" [42, 5]. Таким чином, Г. Любомирський став фундатором і меценатом найстарішої публічної музейної збірки Львова, яка складалася з п'яти розділів: пам'ятки археологічно-історичні; пам'ятки історичні; твори мистецтва (малярство, графіка, скульптура); кабінет зброї; різне [38]. Її розмістили у східному крилі Закладу.

У 1827 р. Заклад ім. Оссолінських – Оссолінеум – був переданий місту. Пізніше до його складу увійшла бібліотека Павліковських. Ян Гвальберт Павліковський, власник Медики біля Перемишля, приятель Ю. Оссолінського, був пристрасним колекціонером. До кола його зацікавлень належали друковані видання, рукописи, дипломи, автографи, карти. Але передусім заслуговує на увагу його колекція графіки – оригінальні рисунки і гравюри: портрети, міські краєвиди, пам'ятки старовини, історичні сцени та ін., виконані різноманітними техніками [36, 13]. Збірка Г. Павліковського була перевезена до Львова у 1849 р., але остаточно об'єднана з Оссолінеумом у 1921 р. [36, 14]. Крім видавничої діяльності, підтримуваної австрійським урядом, Заклад займався формуванням книгозбірні, колекції нумізматики, живопису та гравюр і за висловом Кароля Бадецького став головним центром національного наукового і літературного життя південно-східних земель роз'єднаної Польщі [36, 13].

Ще одним добродійником був представник аристократії, граф Володимир Дідушицький. Хроніка Дідушицьких, написана Маврикієм Дідушицьким і видана у Львові у 1865 р., виводить походження роду від княжих часів. У документах, написаних давньоруською мовою, жидачівський князь Федір Любартович підтверджує право власності Дідушицьких на маєтності. Імена синів Мика (Миколи), "пана на Дідушках" – Дмитро, Яцько, Івашко,

Сенько – свідчать про руське коріння старовинного галицького роду. Навіть сам Маврикій Дідушицький, до речі – фанатичний католик, підтверджує, що у XVI ст. їхній "дім був... східного віровизнання" [3, 3]. Незважаючи на те, що поступово Дідушицькі переходили на латинський обряд, ставали патріотами і носіями польської національної ідеї, вони не зрікалися свого походження. Дідушицькі обіймали високі державні пости, були в сенаті. Вони надавали великого значення освіченості. Тому не дивно, що майже у кожному поколінні цього роду були люди, які займалися науковими дослідженнями і колекціонуванням.

Цінителем книги і народних звичаїв був батько Володимира – Юзеф Дідушицький, який займався громадською та науковою роботою, колекціонував твори мистецтва і природничі експонати, зібрав велику бібліотеку, в якій були представлені старовинні рукописи, пергаменти, рідкісні видання. За фінансування наукових досліджень Юзефові Дідушицькому присвоїли почесне звання дійсного члена Краківського наукового товариства.

Мати, Пауліна з роду Дзялінських, була рідною сестрою Титуса – фундатора книгозбірні в Курніку під Познанню. Вона захоплювалась колекціонуванням місцевої флори і фауни і виховувала сина у любові до природи. Оскільки хлопчик був хворобливим, то освіту здобував удома. Домашні вчителі, яких молодий граф любив і згадував з теплотою (серед них – поет і краєзнавець В. Поль, ботанік Г. Лобажевський, зоолог Е. Шауер), ще більше розвинули його здібності і любов до природознавства [33, 1]. Саме в дитинстві ним була започаткована орнітологічна збірка. В 1840 р. разом з учителем Ф. Клечковським Володимир подорожує Європою. Поїздка до Відня і Парижа, відвідини різноманітних музеїв сприяли перетворенню аматорського збирання колекцій на справу цілого життя. Тому у 1857 р., отримавши спадок, В. Дідушицький починає займатися музейною справою. Колекції тварин і птахів, гербарій, зібрані власноруч чи отримані у дарунок, поповнюються палеонтологічними і геологічними матеріалами. Природно, виникає необхідність у приміщенні для їх зберігання і зароджується ідея створення музею. Для нього у 1868 р. В. Дідушицький купує в центрі Львова по вулиці Театральній, 18 будинок, куди після реконструкції, у 1869 р., перевозять усі колекції. Коли у 1870 р. цілком впорядкували експозицію, музей почав приймати окремі екскурсії, а з 1873 р. – регулярно відкриватися один раз на тиждень. Експозиція складалася із семи розділів: зоологічного, палеонтологічного, мінералогічного, геологічного, ботанічного, археологічного та етнографічного.

У 1880 році В. Дідушицький передає своє дітище міському магістрату і забезпечує йому довічне фінансове утримання за рахунок прибутків від "Ординації Поторицької" (село Поториця під Сокалем – батьківський маєток): 24 тисячі корон на рік юридично оформленої неподільної спадщини, яка була затверджена у 1893 р. парламентом у Відні. Музей отримав офіційну назву – "Природничий музей ім. Дідушицьких" [33, 1].

В. Дідушицький присвятив відкриття цієї наукової інституції вшануванню пам'яті своєї родини. Він був переконаний, що суспільне використання подібних збірок значно полегшить наукові дослідження і сприятиме пробудженню любові до рідної природи, що відкриття аналогічних музеїв об'єднає місцеві наукові сили, розбудить захоплення наукою у молоді, рознесе імпульс до вивчення природи у найдальші закутки краю і слугуватиме збільшенню природознавчих збірок [40, 8]. Дідушицький вважав першим завданням Музею "збір усього, що природа на землі нашій створила" [40, 9–10], а наступним – наукове опрацювання (систематизація, каталогізація) зібраних предметів. Послідовно виконуючи поставлені завдання, співробітники музею власними силами методично збирали експонати. Менша частка надходжень була за рахунок дарунків та обміну колекціями. Граф із великою вдячністю згадував Марію і Анну Городиських, Кароліну з Даровських Дідушицьку, Анну з Дзялинських Потоцьку, "гарячого прихильника" Гуцульщини Марцелєма Ясінського за велику допомогу у збиранні виробів сільських промислів, Юзефа Гізовського за предмети

з околиць гірського Дністра, графиню Катерину з Браницьких Потоцьку і графиню Марію Потоцьку за постійне зацікавлення колекціями і опіку над усією справою [40, 21]. Пан Володимир власноруч упорядковував музейні збірки, описував їх, опрацював орнітологічну колекцію і видав каталог птахів, яким розпочав серію музейних видань "Відомості з музею ім. Дідушицьких у Львові". Допомагав йому у цій роботі відомий фахівець Владислав Зонтаг. Прикрасила музейну збірку унікальна батькова Поторицька бібліотека, яка на той час налічувала майже 10 тисяч томів природничої літератури, починаючи з XVI ст.

В етнографічному відділі однією з найбагатших була колекція галицьких писанок. Крім неї, були представлені збірка одягу, зразків місцевих народних промислів і акварельні портрети антропологічних типів населення [26, 74].

Музей брав активну участь у періодичних виставках Віденського орнітологічного товариства. У 1884 р. на Першому міжнародному орнітологічному конгресі у Відні В. Дідушицький одним з перших у світі виголосив доповідь про охорону птахів.

Володимир Дідушицький займався також організацією місцевих та міжнародних виставок: 1873 р. на Віденській виставці представив польський розділ; 1877 р. організував Першу регіональну промислову виставку у Львові, за що отримав звання почесного мешканця міста; 1877 р. – Крайову виставку в Кракові; 1882 р. – хліборобсько-промислову в Перемишлі; 1885 р. – археологічну та етнографічну у Львові; 1890 р. – "Загальну виставку сільської та лісної господарки" у Відні; 1894 р. – Крайову у Львові. На останній він збудував павільйон мистецтва та етнографічний відділ, застосувавши метод реалістичної подачі середовища – метод скансену [9, 29]. У 1878 р. на Всесвітній виставці в Парижі музей представив галицьку кераміку, вироби зі шкіри і дерева, домоткані тканини з льону і конопель і отримав "золоту" медаль.

Граф був одним із засновників Вищої лісової та Вищої аграрної шкіл у Дублянах, кількох промислових шкіл (серед них – гончарська в Коломиї у 1876 р.). З власних коштів призначав стипендії та допомоги талановитій молоді (одним із таких стипендіатів був майбутній професор, директор музею ім. Дідушицьких Мар'ян Ломницький), фінансував друк шкільних підручників, наукових праць, допомагав митцям.

Сучасники високо цінували наукову роботу графа Дідушицького. Він був членом-кореспондентом Краківської академії наук, почесним доктором філософії Львівського університету, почесним членом Товариства природодослідників ім. Коперника у Львові, Познанського товариства друзів науки, Педагогічного товариства у Кракові, орнітологічних товариств Альтенбурга, Відня, Берліна, Природничого товариства Дрездена, Геологічного Відня та ін. Його іменем назвали кілька видів рослин і тварин – як сучасних, так і викопних. Краківський науковий журнал "Космос" з 1896 р. запровадив окрему рубрику, присвячену відомостям з музею ім. Дідушицьких [33, 2].

Заклад національний ім. Оссолінських і Природничий музей ім. Дідушицьких були плодами приватної ініціативи й існували за рахунок приватного матеріального забезпечення.

Завдяки Олександру Чоловському, "видатному знавцеві та історику Львова, великому любителеві пам'яток старовини, спочатку архіваріусу, пізніше директорові кількох міських музейних установ, покликаних до життя його ініціативою і його працею" [36, 20], отримала розвиток ідея гмінного колекціонування.

Після закінчення гімназії у Станіславі (нині – Івано-Франківськ), університетських студій у Львові та Відні О. Чоловський, отримавши рекомендації відомого історика, літератора, колекціонера Владислава Лозинського, заступає в 1890 р. на посаду асистента архіваріуса Львівського міського архіву, а згодом стає керівником цієї установи. Унаслідок розташування архіву в невеликому приміщенні архівні збірки були погано впорядковані,

книги і акти перемішані, зникали цінні документи й інвентарні списки. Тому О. Чоловський свою роботу розпочав із розшуку втрачених документів, які повернув за допомогою поліції. У 1891 р. архів був фактично заново організований, а у 1892 р. – відкритий для наукових досліджень. Завдяки дотації, наданій містом, директор починає активно втілювати у життя свої задуми: накопичує архівні збірки, видає найдавніші джерела і комплектує архівну бібліотеку, плануючи об'єднати архів, бібліотеку і музей.

22 грудня 1892 р. президент Львова Едмунд Мохнацький та хранитель міського архіву Олександр Чоловський підписали відозву, яка урочисто проголосила заснування Історичного музею міста Львова*, що розмістився у невеликому приміщенні архівного бюро в будинку ратуші (у 1918 р. експонати перемістили у 5 залів будинку на площі Ринок, 6). Його першим дародавцем був Владислав Лозинський, який передав установі 12 гравюр з портретів львівських міщан і патриціїв та дві печатки – миловарного цеху та львівської міліції 1797 р. Поповнюють колекцію своїми дарунками й інші: Ян Макан, мешканець Львова, передає міщанський львівський меч XVI ст., татарський палаш і ганджар, викопаний у Львові; Владислав Пшибиславський, власник маєтку – латунну скарбничку, знайдену у річці Полтві; Йозеф Грабінський, підприємець – уламок чавунної гармати; доктор Олександр Семкович, директор університетської бібліотеки – план Львова кінця XVIII ст.; Адольф Маньковський, купець – гравюру із зображенням оркестру міської міліції до 1848 р. [14, 7].

Взявши до уваги пропозицію доктора Тадеуша Рутовського, відомого історика, оратора, поціновувача прекрасного, та ініціативу О. Чоловського про придбання громадою Львова для потреб музею колишньої кам'яниці короля Яна III Собєського, міська рада ухвалила з 6 серпня 1908 р. призначити цю будівлю для ще однієї інституції – Національного музею імені короля Яна III [39, 16]. О. Чоловський започаткував цю велику збірку власним подарунком: 150 зразків зброї та військових обладунків і 24 портрети. Упродовж 1912–1913 рр. завдяки меценатам колекція поповнилася майже на 2000 предметів. В 1912 р. після смерті В. Лозинського згідно з його заповітом місто отримало у власність зібрання, яке містило велику колекцію мініатюр. А у 1914 р. до неї надходять і пам'ятки із зібрання В. Лозинського, які місто придбало у його спадкоємця Валерія Лозинського – відомого ґрунтознавця і геолога [14, 7].

Олександр Чоловський вів активну роботу з поповнення музейної збірки, і до початку Першої світової війни вона сягала майже 10 тисяч одиниць. Під час війни музейні колекції вивозились до Кракова для зберігання у сховищах Національного музею. Сам директор у 1915 р. відступаючими російськими військами у числі 37 заручників був взятий у полон, з якого повернувся лише у кінці 1917 р. В цей час і в 1921–1922 рр. – у період роботи О. Чоловського в Москві та Петрограді у музейній підкомісії з питань повернення художніх цінностей із Росії – Львівським архівом, Історичним музеєм міста Львова та Національним музеєм ім. короля Яна III керував доктор Кароль Бадецький, який самовіддано працював (виключно на громадських засадах) для розвитку цих інституцій: провів значну роботу з упорядкування збірок музеїв, склав каталог міського архіву давніх актів.

У квітні 1919 р. О. Чоловський займається розподілом між музеями Львова збірки баронеси Селени Зем'ялковської, внаслідок чого музей ім. Яна III отримує 156 нових експонатів. У 1926 р. місто купує приміщення на площі Ринок, 4 – пам'ятку архітектури XVI ст., так звану "Чорну кам'яницю", куди після ремонту і реставрації перемістили п'ятитисячну колекцію з історії Львова. Експозицію відкрили 22 вересня 1929 р. Музей проводив велику виставкову діяльність, директор сприяв налагодженню зв'язків зі спорідненими закладами всередині держави та за кордоном, проведенню конференцій, обміну досвідом.

У приватному помешканні Чоловського по вул. Вроновських, 7 (нині – вулиця

академіка Ф. Колесси) зберігалася його власна колекція, що не мала безпосереднього стосунку до історії Львова: акти, військові й сеймові щоденники, інвентарні описи, матеріали до історії Червоної Русі і Галичини; автографи, листи, акти до історії і генеалогії шляхетських родин, карти і плани, бібліотека з друками XV–XVI ст.; збірка гравюр і рисунків [15, 8]. На святкуванні у 1932 р. 40-ліття наукової діяльності О. Чоловського, яке співпало з 25-ю річницею Товариства прихильників минулого Львова, головою якого він був багато років, ювіляр оголосив, що дарує свою збірку рукописів обсягом 2,5 тисяч документів (деякі з них датуються XIII ст.) одному із закладів Львова [15, 9]. Цим закладом стала у 1936 р. Бібліотека Оссолінських.

З початком Другої світової війни Чоловський подбав про згортання музейної експозиції для убезпечення цінних експонатів від бомбардування. Після встановлення в Західній Україні радянської влади експозицію перебудували, а 8 травня 1940 р. Історичний музей м. Львова і Національний музей ім. короля Яна III об'єднали в одну установу – Державний історичний музей у Львові, підпорядкований Народному комісаріатові освіти УРСР. Багаторічного директора, фундатора і справжнього мецената Олександра Чоловського призначили його науковим консультантом.

Завдяки ініціативі і зусиллям О. Чоловського у Львові була створена і відкрита у 1907 р. Міська галерея мистецтв. Коли у 1874 р. майор Кюнль подарував місту збірку живопису і графіки, яка складалася зі 130 полотен і 1660 гравюр, міська рада за відсутності приміщення і бажання виділяти гроші на мистецтво віддала всю збірку Оссолінеуму [43, 18]. Пожертва доктора Владислава Дулемби 5000 корон у 1902 р. для закупівлі магістратом творів мистецтва сприяє його діяльності у цьому напрямку. У 1903–1904 рр. розгортається активна закупівельна політика. Але знову ж таки через брак приміщень набуті твори розвішують у кімнатах і коридорах ратуші. Та дарунок львів'янина Міхала Шимона Тоепфера у 1905 р. 59 картин, ескізів і рисунків [39, 15] гостро поставив проблему згрупування і розміщення усіх цих набутків, а також тих, які заповнили кілька порожніх архівних кімнат. Її вирішенням зайнялися Олександр Чоловський і Тадеуш Рутовський, спочатку віце-президент, а потім президент Львова, який був не лише відомим політиком, а й людиною високо компетентною у мистецтві [36, 22].

Саме завдяки О. Чоловському майбутня Міська галерея мистецтв отримала як вагому складову колекцію Яна Яковича, співвласника і керівника двох цукроварень, що мешкав у селі Сітківці Липовецького повіту на Вінниччині. Її власник боявся, що все може згоріти внаслідок селянських бунтів 1905–1907 рр., і вирішив збірку розпродати. Згідно з каталогом вона була справді визначна. Походження більшої частини колекції виводилось зі збірок короля Станіслава Августа, шляхетських родів Потоцьких, Пшездецьких, родини Дембовських. В 19 кімнатах розташовувалось 2000 предметів, у тому числі 386 картин, поміж яких – авторства Рафаеля, Рембрандта, Рубенса, Ван Дейка, Веронезе, Тінторетто, колекції акварелей, рисунків, меблів, гобеленів, фаянсу [43, 46]. Упродовж трьох днів у Сітківцях працювала комісія у складі головного охоронця Міського промислового музею Стронера, Т. Рутовського, О. Чоловського, професора С. Рейхана, консультанта з юридичних питань д-ра О. Лісевича [43, 45]. Оглянувши кожний предмет, вирішили, що колекція справді цінна і купити її необхідно цілком. 12 лютого 1907 р. фінансова секція магістрату погодилась виплатити 225000 корон і зібрання можна було перевозити до Львова. А вже в кінці лютого 1907 р. у залах Міського промислового музею відкрилася "Виставка закупу на Україні", на якій демонструвався цей набуток, і був виданий "Тимчасовий путівник" [31, 3].

Наступною важливою складовою Міської галереї мистецтв стала врятована О. Чоловським від розграбування і в 1915 р. перевезена з Кальникова збірка відомого колекціонера і мецената Болеслава Ожеховича [37, 8]. Ожехович цікавився музеями, регулярно відвідував

організовані Товариством прихильників мистецтв щорічні виставки у Львові і Кракові, мав тісні контакти з продавцями антикваріату, під час подорожей до Відня, Флоренції, Неаполя, Рима, Афін, Константинополя збирав пам'ятки польської культури, "роздумуючи у сільському затишку над майбутньою долею нагромаджених скарбів" [37, 9].

Коли у 1915 р. Перемишль взяли в облогу російські війська, колекціонер, справедливо побоюючись втрати зібрання, частину творів заховав (зброю – у картоплю) і звернувся до громади Львова по допомогу. Чоловський з двома російськими жандармами на 15 підводах під обстрілом перевіз колекцію до Львова. Вдячний Ожехович подарував її місту, і вона увійшла до Міської галереї під назвою "Збірка Болеслава Ожеховича". Згідно з побажанням дарувальника керівництво і нагляд за колекцією доручили О. Чоловському [37, 12].

Галерея поповнювалася також пожертвами інших осіб: родина Пшибиславських віддала у довічний депозит 417 польських бронзових медальйонів, їхній опис – "Польські медальйони" Ф. Яворського – видрукували в 1910 р. [39, 15].

Незважаючи на старання Тадеуша Рутовського і Олександра Чоловського, тривалий час Міська галерея мистецтв не мала власного приміщення. Лише після смерті Владислава Лозинського магістрат придбав будинок професора на вул. Оссолінських, 3 (нині – вул. Стефаника) і Галерея мистецтв нарешті отримала постійне пристановище.

Наукова діяльність О. Чоловського була добре відома сучасникам і оцінена ними. Він видав більше 100 робіт з питань археології, мистецтва, архівістики, музеології, військової історії, краєзнавства, працював урядовим реставратором. Уникаючи членства у політичних організаціях, належав лише до наукових товариств. Але найбільший слід залишив О. Чоловський організацією низки важливих музейних установ Львова і жертовною діяльністю задля формування і збагачення їхніх колекцій.

У другій половині XIX ст. в Галичині поширився рух, що мав на меті покращання якості продукції місцевих традиційних кустарних промислів. Його наслідком стала організація промислових та сільськогосподарських виставок. У 1872 р. професор Львівської політехніки Ю. Захарієвич і громадський діяч Ф. Зем'ялковський висунули ідею (запозичену з Віденського промислового музею) створити у Львові музей художніх промислів, який би стимулював їх розвиток на галицьких землях [35, 82]. Ідею підхопила львівська громада.

Оскільки задум не зацікавив австро-угорську владу, і, відповідно, кошти для нього не були виділені, у 1873 р. організаційний комітет почав їх збір поміж львівських ремісників та ремісничих організацій. Наприклад, Ф. Балутовський, пожертвував для майбутнього музею 6000 гульденів [26, 72]. На зібрані кошти в 1873 р. на Віденській всесвітній виставці були закуплені перші експонати, на основі яких у липні 1874 р. організували виставку "Міський промисловий музей". Так розпочав своє функціонування не тільки значний осередок музейної діяльності, а й центр розвитку фахової художньої освіти. Завадою для успішного життя установи стала відсутність власного приміщення і відмова міської влади фінансувати його будівництво. До 1904 р. музей разом з відкритою при ньому школою рисунку та моделювання перебував у будинку стрілецького товариства, а потім – у міській ратуші. Врешті Галицька ощадна каса виділила 400 тисяч крон для спорудження будинку на площі Каструм (сучасна адреса – проспект Свободи, 20), де і розмістився музей [30, 11].

Міський промисловий музей не мав фундаторів і меценатів у повному значенні цих слів. Ю. Захарієвич і Ф. Зем'ялковський були ідейними натхненниками цієї установи. Її заснуванню і розвитку сприяла власне львівська громада разом із ремісничими організаціями. Дрібні пожертви окремих осіб (наприклад – колекція скла Станіслава Русєцкого обсягом 49 одиниць, 3 костюми Казимира Прибиславського, 2 зразки фаянсу Юзефа Маульша і т.п.) не можна вважати меценатством. У Міському промисловому музеї "сформувалась перша у

Галичині колекція пам'яток єврейського традиційного мистецтва минулих століть" [19, 18], яку складали як закуплені експонати (молитовні столики, металеві свічники), так і колекція з 200 витинанок 1880–1890 рр., подарована Ю. Захарієвичем у 1903–1904 рр.

Ініціатором створення, співробітником і дародавцем Єврейського музею став відомий львівський нумізмат, колекціонер єврейської старовини Максиміліан Гольдштейн. У 1910 р. він ініціює організацію при львівській єврейській релігійній громаді першого в Галичині "Музею історії та мистецтва єврейського народу". У 1911 р. подає на затвердження кагалу проект програми створення Музею і його статут. Для популяризації своєї ідеї звертається через пресу із закликами до збирання матеріалів, випускає листівки з інформацією про свою колекцію і про себе [20, 3]. У 1925 р. львівська єврейська громада з ініціативи Юзефа Авіна, інженера, архітектора, фотографа, реставратора, графіка, історика і теоретика мистецтва, власника архітектурного бюро у Львові, утворює Комітет опікування пам'ятками єврейського мистецтва на чолі з професором, викладачем права Львівського університету, юристом Маурицієм Аллергандом. У 1928 р. Комітет організував у Львові першу самостійну "Виставку львівської гебрайської книги та пам'яток єврейського мистецтва", частина експонатів для якої – свічники, ярмулки, атари, молитовні пояси, агади, кетуби – надійшла з приватних колекцій, у тому числі М. Гольдштейна та М. Рейхенштейна [1, 16]. Наступним чинником, який завершив формування в суспільстві розуміння необхідності створення Єврейського музею, була відкрита в Міському промисловому музеї у березні 1933 р. "Виставка єврейського художнього промислу", до якої спричинилося Товариство друзів Єврейського музею. Воно було створене у 1931 р. і очолив його відомий у Львові колекціонер юдаїки, лікар за фахом Марк Рейхенштейн. До виставки були залучені експонати як із приватних колекцій (у тому числі – М. Гольдштейна), так і з синагог Галичини. Хоча у передмові до каталогу виставки тодішній директор Міського промислового музею К. Хартлєб відзначив першість М. Гольдштейна щодо ідеї створення Єврейського музею, під час його урочистого відкриття 17 травня 1934 р. про колекціонера навіть не згадали [20, 7].

Основою новоствореного музею стала передана у депозит родиною М. Рейхенштейна колекція, значну частину якої складали ілюміновані кетуби та агади. Інформація про сучасне місцезнаходження цієї збірки відсутня**.

В 1935 р. М. Гольдштейн видав книгу про свою колекцію. В 1939 р. за часів радянської влади він стає керівником Єврейського музею, а після об'єднання останнього з Міським промисловим музеєм (нова назва – Музей художнього промислу), займає посаду старшого наукового співробітника. З початком фашистської окупації М. Гольдштейна, як і інших євреїв-службовців, звільняють з роботи. Під загрозою знищення опиняється його колекція, яку путівники по Львову називали "музеєм". З метою її збереження 7 липня 1941 р. дирекція Музею художньо-го промислу приймає колекцію М. Гольдштейна особливим фондом як депозит, хоча фізично вона залишається у помешканні свого власника, який офіційно стає її охоронцем [32, ф. 761, оп. 1, спр. 1, арк. 42]. Однак у зв'язку з виселенням сім'ї М. Гольдштейна з квартири, 30 серпня 1941 р. збірка перевозиться до музею. Таким чином у Музеї художнього промислу сформувалася найбільша і найякісніша на той час колекція юдаїки, яка збереглася в часи Другої світової війни, тоді як її дародавець загинув. Дата і місце смерті М. Гольдштейна невідомі.

Серед згаданих установ українські пам'ятки мали лише Міський промисловий музей та Природничий музей ім. Дідушицьких. Виключно українськими національними осередками кінця XIX – початку XX ст. у Львові були музеї при Народному домі, "Просвіті", Ставропігійському Інституті, Науковому товаристві імені Шевченка (НТШ), а також Національний музей у Львові.

Народний дім був однією з найстаріших і найбагатших культурно-освітніх установ у

Галичині. Ідея його створення належала священику отцю Л. Трещаківському. В 1849 р. він від імені Головної Руської Ради звернувся до австрійського уряду про безкоштовне надання руїн Львівського університету, спаленого австрійськими військами у 1848 р., разом із земельною ділянкою для будівництва національного інституту з назвою "Народний Дім". Планувалося, що тут розміститься бібліотека з читальнею, музеї, збірки наукових приладів, школа дяків, бурса для бідної молоді, насамперед сиріт, а також друкарня і товариство "Галицько-Руська Матиця"*** [17, 91]. Прохання було задоволене. Будівництво велося потягом 1851–1864 рр. на щедрі пожертви українського населення краю за проектом В. Шмідта та С. Гавришкевича.

До складу Народного дому входили: бібліотека, археологічно-історичний, природознавчий музеї і картинна галерея. Розвиткові цих складових сприяла меценатська діяльність окремих осіб. Комплектуванням збірки з 1870-х рр. цілеспрямовано займався відомий історик А. Петрушевич. Він подарував бібліотеці Народного дому, яка налічувала майже 120 тисяч книг, у тому числі 5 тисяч рукописів і документів, особисте зібрання рукописів, стародруків, документів, пам'яток археології, церковно-мистецької старовини та історичних портретів. Я. Головацький передав збірку слов'янської літератури, І. Терлецький – бібліотеку зліквідованого слов'янського інституту в Парижі, австрійський міністерський радник К. Баєр і священик Г. Шашкевич – свої книгозбірні. Археологічно-історичний та природознавчий музеї поповнилися колекцією мінералів і зібранням римських монет – пожертвою пряшівського прелата Духновича та збіркою мінералів і комах – дарунком цісарського радника Л. Захер-Мазоха [17, 93–94].

Українське громадське культурно-освітнє товариство "Просвіта" мало на меті пробудження і розвиток національної свідомості та поширення освіти. Засноване у Львові 8 грудня 1868 р., воно відігравало в 1870–1880 рр. провідну роль у громадському та політичному житті Галичини. Фундатором і першим головою "Просвіти" був Анатоль Вахнянин – громадський ді-яч, педагог, журналіст і композитор. Підтримував її також письменник, публіцист, видатний громадський та культурний діяч, перший почесний член Товариства зі сходу, уродженець Чернігівщини – Олександр Кониський (автор гімну "Боже великий єдиний, нам Україну храни"). Значну матеріальну допомогу Товариству надав його третій голова – меценат українського мистецтва, високоосвічена людина, Владислав Федорович, який пожертвував "Просвіті" 12 тисяч гульденів. Крім керівництва "Просвіти", пожертви надавали і окремі громадяни. Антін Малецький заповів Товариству свій маєток – Угерці Винявські. Учитель Степан Дубравський призначив на стипендії власне майно і створив при "Просвіті" фонд свого імені для розвитку книгодрукування.

У "Просвіті" музейництво було лише однією ланкою загальної програми діяльності. Можливо тому меценатської діяльності стосовно музею, заснованого у 1869 р., практично не було. Збірка поповнювалася закупками творів галицьких художників або безпосередньо у них самих, або на виставках. За час свого існування музей набув близько 1000 пам'яток, з них половина – предмети побуту, музичні інструменти, цехові знаки і збірка писанок. Понад 160 одиниць зберігання становили стародруки і цінні рукописи [26, 77]. Оскільки перспектив самостійного існування музей "Просвіти" не мав, то у 1913 р. Товариство вирішило приєднати свої збірки до Національного музею у Львові.

Історія створення і розвитку Ставропігійського музею тісно пов'язана з особою дослідника української старовини, професора Львівського університету, керівника Ставропігійського інституту Ісидора Шараневича. В 1882–1888 рр. за фінансової підтримки члена Ставропігійського інституту Владислава Федоровича він проводив археологічні розкопки стародавнього Галича, а знахідки, подолавши претензії В. Дідушицького, передав до Ставропігії [10, 880–881]. На їх основі він планує створити виставку, присвячену 300-річчю заснування Успенського Ставропігійського братства, 40-річному ювілею імператора

Франца-Йосифа, 900-річчю хрещення Русі та звертається до львівської громади з проханням про надання моральної і матеріальної допомоги. Вона надходить у формі обміну старовинних церковних речей на нові за згодою митрополита УГКЦ С. Сембратовича. Предмети культу надає також Ставропігійське братство. Упродовж століть воно ініціювало численні мистецькі починання, його замовлення виконували відомі українські митці, внаслідок чого утворилася велика збірка пам'яток, які відображали історію не лише братства, а й української культури. Частину експонатів передав музей Народного дому. Та особливо цінною складовою виставки стали документи надзвичайно багатого архіву Ставропігійського братства. До його складу входили грамоти, акти, листи, записки, які стосувалися як братських справ, так і культурно-національного життя Галицької Русі XVI–XVIII ст. Упорядкування та систематизацію архіву розпочав у першій половині XIX ст. Д. Зубрицький, а основну частину опрацював і доніс інформацію про нього до широких кіл зацікавлених І. Шараневич.

Археологічно-бібліографічна виставка Ставропігійського інституту, яка відкрилася 10 жовтня 1888 р. і була першою виставкою пам'яток виключно давньоукраїнської культури, складалася з бібліографічного та археологічно-мистецького розділів. Тут були представлені археологічні пам'ятки з околиць давнього Галича, рукописи XII–XVIII ст., ілюстровані українські стародруки, листи історичних осіб, документи, привілеї, грамоти, ікони XIV–XVIII ст., портрети, давнє шитво, вироби золотарів, конвісарів, людвисарів та різьбярів на дереві [25, 10].

Після закриття виставки 28 лютого 1889 р. значна кількість експонатів разом зі збіркою братського архіву та бібліотеки (грецькі і слов'янські пергаментні і паперові рукописи, слов'янські і латинські друковані видання, що надходили у тому числі шляхом обміну з Острогом, Вільном, Заблудовим, Києвом, Москвою, Константинополем) стали основою Ставропігійського музею [23, 6]. Він мав п'ять відділів: рукописів (найцінніші експонати – Кристинопольський апостол XII ст. та Бучацьке євангеліє XIII ст.) і стародруків; церковного мистецтва; археології; нумізматики; документів з історії України. І. Шараневич невпинно дбав про розвиток свого "улюбленого дітища" і продовжував археологічні дослідження. Лише з переходом на посаду державного консерватора історичних пам'яток він припинив цю діяльність. Саме своєму фундаторові і меценатові І. Шараневичу, енергійна діяльність якого викликала у спільноти гарячу любов до рідної старовини і бажання зберегти її для потомства, Ставропігійський музей у Львові завдячує існуванням, багатством збірки і впливом на духовну і світську громадськість краю.

Наступним українським музеєм у Львові став Музей Наукового товариства імені Шевченка. НТШ (реорганізоване у 1892 р. з Товариства імені Шевченка, заснованого у 1873 р. як літературне) – громадська наукова організація, яка діяла у Львові, і від 1892 р. до 1918 р. була першою новітньою українською академією наук. НТШ складалося з трьох секцій: математично-природничо-медичної, філологічної й історико-філософської, що об'єднували археографічну, бібліографічну, етнографічну, правову, статистичну та інші комісії. Поштовхом до створення НТШ стали репресії в Російській імперії, що почалися у 1863 р. і спонукали тамтешніх українських діячів звернути свою увагу на Галичину, де умови політичного життя були легшими. Ідея заснування в Галичині культурної організації, яка б поширювала українську книгу, висунута О. Кониським, Д. Пильчиковим та М. Драгомановим, отримала підтримку у відомої громадської діячки з Полтавщини, меценатки НТШ Єлизавети Милорадович. Саме вона надала 10 тисяч гульденів на його заснування і доручила складання статуту Товариства М. Драгоманову і Д. Пильчикову [28, 610]. На ці ж кошти придбали друкарню, яка уможливила плідну працю організації. Тисячу рублів для потреб Товариства вніс і сам О. Кониський [22, 9].

Музей розпочав свою діяльність за ініціативою етнографічної комісії НТШ. Датою його

створення вважається 1895 р., коли положення про музей зафіксували у статуті Товариства [22, 89], хоча збирання пам'яток почалось ще у 1893 році[****]. На тлі європейського руху із заснування етнографічних музеїв, які представляли культуру позаєвропейських народів, М. Грушевський – фактичний засновник і опікун музею НТШ[*****], В. Антонович, Ф. Вовк і В. Гнатюк планували його спрямування у виключно українське національне русло [22, 88]. Появі музею сприяли етнографічні, промислові та сільськогосподарські виставки, які відбувалися у Львові (1877, 1885, 1887 рр.), Тернополі, Коломиї (1880 р.) та інших містах Галичини і викликали у населення інтерес до пам'яток української культури, їхнього збирання та вивчення. У 1900 р. спеціально для музею НТШ придбало будинок на вул. Чарнецького, 24 (нині – вулиця Винниченка). За австрійської влади музей НТШ отримував державну фінансову підтримку, що становила майже третину його загального бюджету. Фінансування ж від польського уряду було фрагментарним і дуже скромним. Як наслідок – закупки стали зовсім незначними, а основні надходження відбувалися завдяки пожертвам організацій і приватних осіб та розкопкам, які проводили музейні працівники [16, 199].

Від початку діяльності комплектування музею проводилося у двох напрямках – етнографічному та археологічному [24, 24]. Формуванню етнографічної колекції сприяли відозви до громадськості М. Грушевського, І. Франка та В. Гнатюка. Вони подавали інформацію про музей НТШ, характер його збірок та закликали населення збирати і передавати предмети традиційного побуту або й цілі колекції. Цікаво, що у відозві, підписаній М. Грушевським, крім наголошення на необхідності колекціонування народного одягу, предметів хатнього вжитку, моделей будівництва, містилися методичні рекомендації по паспортизації кожного предмета, а саме: де, коли і ким виготовлений, кому належав, легенди і перекази, пов'язані з ним [2, 419]. Керівництво НТШ ще не раз зверталося з відозвами до населення: у 1908 р. – з проханням надсилати зразки народної кераміки, а згодом – писанки.

Відомими жертводавцями були члени НТШ. Микола Біляшівський дарує глиняний посуд з Чернігівщини, суботівські та київські кахлі XVIII ст., археологічну кераміку і козацькі люльки; Володимир Дорошенко – колекцію полтавської кераміки; Ярослав Пастернак і Олександр Цинкаловський – археологічну кераміку; Іван Крип'якевич – кераміку з Глинського біля Жовкви [7, 195]. Багато подарунків надійшло від громадських та культурних діячів Галичини. Іван Труш подарував різьбу Шкрібляків та І. Семенюка, зразки миргородської кераміки, намальовані ним портрети діячів НТШ; Осип Роздольський – 197 писанок; Володимир Шухевич – зразки гуцульської вишивки; художник Сороковський – 149 гуцульських писанок [2, 419–420]; Анна Павлова – колекцію старовинної полтавської кераміки [8, IV]; Ярослава Музика – косівські кахлі та кутські свічники [7, 197]. Дружніми стосунками з львівськими музеями був пов'язаний Іван Левинський, інженер, промисловець, професор Львівської політехніки. Ще з дитинства захопився народним мистецтвом, пізніше зайнявся дослідженням українських мистецьких осередків і колекціонуванням їхніх виробів. Він подарував музеєві НТШ опішнянський посуд зі своєї колекції [8, IX], фінансово підтримував цю інституцію. На його підприємствах працювали члени НТШ, серед них – О. Лушпинський, М. Бойчук, В. Шухевич. У збудованому в 1910 р. фірмою І. Левинського Українському академічному домі розмістилися відкриті фонди музею НТШ. А у 1921 р. його син, Степан Левинський, передав у дар музею 29 одиниць кераміки, виготовленої на батьковій фабриці у 1909 р. [18, 159].

Значний внесок у поповнення музейних збірок зробила вчительська інтелігенція. Богдан Заклинський, автор кількох підручників, збирач фольклору, колекціонер, упродовж 1904–1912 рр. дарує збірки писанок, вишивок, унікальної гуцульської кераміки та дерев'яного посуду, дитячих іграшок, різьблених речей, хрестиків та ікон. А. Онищук з Надвірнянського

повіту передав колекцію бронзових хрестиків, гуцульську зброю і дерев'яну баклажку [2, 419], а разом із М. Слюзарівною – три колекції дерев'яних іграшок для хлопчиків та колекцію ляльок. Баклажки надходять також у 1913 р. від Анелі Федорчук, яка учителювала у Яворові [8, II]. У 1912 р. етнографічна секція Снятинського відділу "Взаїмної помочі галицьких і буковинських учителів і учительок" передає музеєві НТШ 6 таблиць вишивок і 4 дитячі іграшки, а в 1935 та 1938 рр. самбірська вчителька Ольга Ляшецька – колекцію бойківської вишивки з Турківського та Старосамбірського повітів [2, 420, 423].

Українське духовенство у відповідь на відозви також сприяло збільшенню музейної колекції. Священик Вержбицький надав зразки вишивок шовком XVIII ст., 30 картонів подільської та полтавської вишивки і рушник з Київщини [2, 420]; Мирон Кохалевич – гончарні вироби з Сокальщини; отець Гнатів з Розток і отець Марковський із Рожена – свічники; потелицький декан М. Дороцький – дві вази роботи Петра Урбанського, виготовлені у 1898 р.; монахиня сестра Стефанія – килими, вироби зі шкіри, іграшки, елементи одягу, весільні вінки, кераміку, паперові моделі, загальною кількістю 343 одиниці; сестра Назарія – подільську кераміку [8, XI].

Таким чином, розвитку музею НТШ і поповненню його збірок сприяли представники широких соціальних верств української громадськості, для яких, без огляду на їхнє матеріальне становище, збереження і примноження пам'яток рідної культури було близькою і конче необхідною справою.

У Галичині найбільш освіченим і національно свідомим завжди було духовенство. Тому до збирання та збереження власне українських культурних цінностей тут були причетні його представники: каноніки перемишльські Могильницький та Лаврівський, каноніки львівські Гарасевич і Петрушевич, а також митрополит Левицький, які розпочали свою діяльність у 20-х рр. XIX ст. Збірка стародруків і рукописів Лаврівського разом з його бібліотекою богословської літератури стала основою книгозбірні Перемишльської капітули. Гарасевич зібрав велику колекцію документів з історії української церкви, а митрополит Левицький – рукописи і стародруки, які оправив за власний кошт [24, 22].

Тому абсолютно логічною була поява у музейному житті Львова на початку XX ст. такого феномену, як митрополит Андрей Шептицький. Меценатство у сферу культури було властиве й іншим представникам цього давнього українського шляхетсько-боярського роду, як-от греко-католицьким митрополитам Київським та всієї Русі Атанасію та Левові Шептицьким, зусиллями яких була виконана перебудова собору святого Юра і сформувався теперішній Свято-Юрський ансамбль у Львові [12, 123]. Мати митрополита, графиня Софія Шептицька з Фредрів, мала хист до малювання, який передала синові (дві роботи Андрея Шептицького – пейзаж і композиція "Бойко" – зберігаються в Національному музеї у Львові).

Збиральницьку діяльність А. Шептицький розпочинає після висвячення на єпископа Станіславського. Власне в цьому місті він і залишив свою книгозбірню старовинних видань, яка нараховувала близько двох тисяч одиниць, коли вступив на митрополичий престол у Львові. Тут коло зацікавлень його як колекціонера становлять не лише книги, але й ікони, предмети церковного вжитку, гаптування, різьба і твори сучасного мистецтва. При формуванні колекції митрополит ставить суворі вимоги до історичної і мистецької цінності кожної пам'ятки: "...ініціятори всяких збірок мусять ясно здати собі справу, що лишень деякі збірки мають суспільну вартість... Думаю, що й найменший музей мусить боронитися перед дарами безвартних предметів... Але якщо на тандиті (на базарі – М.С.) можна знайти і мистецький твір великої вартости, то з цього не виходить, що весь хлам тандити можна би взяти до музею" [34, 6]. З розширенням колекції у митрополита виникає ідея надання їй музейного статусу. Для її упорядкування, опрацювання та послідовного

розширення А. Шептицький за порадою А. Петрушевича запрошує на роботу Іларіона Свєнціцького, який займався вивченням експонатів музеїв Ставропігійського інституту та Народного дому.

У лютому 1905 р. А. Шептицький засновує Церковний музей, для якого виділяє п'ять приміщень у своїй резиденції на Свято-Юрській горі. У перші ж тижні роботи І. Свєнціцький здійснив чотиримісячну поїздку по Україні, Росії, Білорусі і Литві – відвідав Почаїв, Бердичів, Житомир, Київ, Чернігів, Москву, Санкт-Петербург, Вітебськ, Смоленськ, Мінськ, Вільно для закупівлі рукописних книг, стародруків, старих ікон, а також для налагодження зв'язків з місцевими культурними і науковими установами. Її наслідком було створення в музеї білоруського відділу та російської збірки, до чого спричинилися своїми пожертвами професори А. Соболевський і О. Шахматов [25, 17]. Згодом І. Свєнціцький вирушає у п'ятитижневу подорож по 60-и бойківських і лемківських селах, збирає інформацію та експонати для новоствореного музею, а восени розпочинає роботу з опису та вивчення всієї збірки загалом.

Для А. Шептицького мета Церковного музею полягала в збиранні, систематичному упорядкуванні і збереженні для науки пам'яток "культурно-церковного життя південно-західної Руси-України" [25, 17], бо він вважав, що українське давнє мистецтво заслуговує значно більшого пошанування і дослідження, ніж воно мало на той час. І хоча первісно характер збірки мав бути виключно церковним, з часом митрополит усвідомлює необхідність перетворення її на інституцію ширшого профілю, у якій були б представлені і вивчалися усі прояви культурного життя народу. Тому 29 грудня 1908 р. А. Шептицький засновує наукову фундацію "Церковний музей у Львові", яка 18 грудня 1909 р. перейменовується на "Національний музей імені Андрея гр. Шептицького", а 11 липня 1911 р. – на "Національний музей у Львові" [4, 24].

Для розташування збірок А. Шептицький купує у польського художника Яна Стики майстерню біля собору Святого Юра за 12517 доларів, дім Леськова за 1600 доларів, будинок на вулиці Мохнацького, 42 (нині – вулиця Драгоманова) за 34080 доларів та передає колекцію церковних риз, рукописів, ікон, картин і писанок [25, 18]. Відкриття музею 13 грудня 1913 р. стало для Львова надзвичайною подією, про яку писали: "Музей для усвідомлення нас про те, що таке ми були, і що таке ми є тепер. І для пов'язання в одну нерозривну єдність нашої минувшини з нашою теперішністю і з нашою будучністю" [5, 1]. Відзначалося й те, що меценатом був представник старого шляхетського роду Шептицьких, який відродив давню традицію аристократії – плекання державності: "... щастям для українського мистецтва... є те, що на три мільйони байдужих до мистецтва галичан найшовся один Шептицький. Сьогодні ... ми не в силі уявити собі, як виглядало би сучасне мистецтво Галицької землі, якби на святоюрській горі не знайшовся в слушний час чоловік з меценатськими амбіціями, ну і ... готовою до послуг кишенею.[…] митрополит Шептицький піддержав відродження українського мистецтва в момент, коли серед громадянства щойно прозябало зацікавлення мистецтвом" [18, 286–287].

А. Шептицький добре розумів, чого потребує для свого життя і розвитку національний музей: "Йому треба – й провідного ума, і відповідних умов життя, й відповідної, великої фахової праці ... А якщо ... щиро сказати, то йому треба багато гроша" [34, 6–7]. І коли розум, фаховість і самовіддану працю забезпечував музеєві директор Іларіон Свєнціцький, то матеріальну підтримку надавав митрополит. Він передав тисячі творів культури не лише українського, а й інших народів: російського, білоруського, польського, голландського, італійського, іспанського, збірку сербсько-боснійських вишивок [34, 6]. Загалом, за перших 25 років А. Шептицький подарував музею 9800 експонатів, його грошова допомога становила понад 111 тисяч доларів, а від 1934 до 1938 р. зросла на 77886 злотих [25, 25].

Крім митрополита, поповнювали музейну збірку своїми дарунками: Антон Петрушевич – 1057 предметів (стародруки та рукописи XVI–XVIII ст., ікони, медалі, монети), доктор Олекса Сушка – 1588, Володимир Шухевич – 2974 (зразки народного мистецтва Гуцульщини), Михайло Павлик – історичний архів 1872–1900 рр., професор Іван Пулюй – український архів, отець Володимир Садовський – книгозбірню (понад 4000 томів), товариство "Просвіта" – 984 експонати, УГКЦ – 289 предметів. Окремі цікаві й цінні експонати надходили від представників передової інтелігенції Галичини – Івана Франка, Василя Щурата, Івана Труша, Олени Кульчицької, Олександра Мишуги, Соломії Крушельницької, Теофіла Копистинського, Філарета Колесси, Володимира Гнатюка, Івана Огієнка [21, 43], Івана Левинського. Останній був членом першої музейної кураторії, обраної в 1908 р. [18, 159]. Завдяки встановленим І. Свєнціцьким зв'язкам дарунки надсилають бібліотеки Російської та Румунської академій наук, професори О. Шахматов, В. Александрович, І. Шляпкін та відома меценатка графиня П. Уварова. За 25 перших років існування музею подаровано понад 37 тисяч одиниць [21, 43].

Андрей Шептицький безперервно дбав і піклувався про збереження давніх українських ікон, значну увагу приділяв реставрації пам'яток. В Національному музеї працювали такі відомі художники, як Михайло Бойчук, Модест Сосенко, Софія Паращук, Володимир Пещанський, Ярослава Музика, яка для підвищення рівня майстерності у 1927 р. кілька місяців практикувалася в Києві в Державних реставраційних майстернях під керівництвом І. Грабаря [25, 27]. Наслідком такої опіки стала активізація іконопису в Галичині у XX ст. і зростання уваги науковців до оригінальних і своєрідних рис української ікони.

Ще один бік меценатської діяльності А. Шептицького – підтримка митців. Він цінував обдарування і розумів складні життєві умови: одним надавав стипендії для отримання освіти, іншим – одноразові грошові допомоги. Його підтримкою скористалися О. Новаківський, І. Буцманюк, О.-Р. Сорохтей, Я. Струхманчук, М. Гаврилко, М. Сосенко, І. Старчук, М. Бойчук, І. Северин, Л. Крец і багато інших.

Після встановлення у 1939 р. на теренах Західної України радянської влади інститут фундаторства і меценатства щодо музейної діяльності перестав існувати. Музеї перейшли у державне підпорядкування, яке передбачало централізоване керівництво і бюджетне фінансування. Лише на початку XXI ст. ці явища почали відроджуватися, незважаючи на відсутність законодавчої підтримки з боку держави.

Тож можемо стверджувати, що створення та функціонування львівських музеїв кінця XIX – початку XX ст., формування і поповнення їхніх колекцій завдячують вагомій фундаторській і меценатській діяльності окремих осіб. Незважаючи на складні, а часом цілком несприятливі, особливо для українського музейництва, фактори, ці люди докладали усіх можливих моральних, фізичних та фінансових зусиль для досягнення своєї мети. Музейним фундаторством та меценатством у Львові кінця XIX – початку XX ст. займалися представники української, польської, єврейської інтелігенції, світські особи і духовенство. Спільною для них була внутрішня потреба долучитися до справи культурного розвитку власного народу та збереження його історичного і мистецького минулого. Незаперечним фактом є і те, що вони належали переважно до вищих соціальних прошарків зі значним рівнем достатку, який у поєднанні з духовним прагненням уможливив їхню благочинну діяльність. І саме завдяки їм стала можливою сьогодні наявність у львівських музеях колекцій не тільки загальноукраїнського, а й світового значення.

---

[1] Глембоцька Г. Юдаїка. З історії приватного та музейного колекціонування у Львові // Образи зниклого світу. Євреї Східної Галичини (середина XIX – перша третина XX ст.). Каталог виставки. – Львів, 2003.
[2] Гонтар Т. Етнографічні колекції Музею НТШ // Записки НТШ. – 1992. – Т. CCXXIII.
[3] Гречко І. Думки з приводу виставки // Галицька брама. – 1996. – № 11. – С. 3.

[4] Децикевич В. Правні й фінансові основи Національного музею // Літопис Національного музею за 1935 рік. – Львів, 2001.
[5] Діло і його творець // Діло. – 1913. – Ч. 278.
[6] Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991.
[7] Івашків Г. Колекціонери та колекції народної кераміки (на матеріалі фондів МЕХП) // Народознавчі зошити. – 1997. – № 3.
[8] Інвентарна книга музею НТШ.
[9] Карольчак К. Меценати Дідушицькі // Літопис Червоної Калини. – 1995. – № 1–3.
[10] Киричук О. Ставропігійський Інститут у збереженні і вивченні пам'яток матеріальної культури // Народознавчі зошити. – 1999. – № 6.
[11] Костюк С., Сусак В. Львівська колекція рисунків Альбрехта Дюрера // Галицька брама. – 1997. – № 12(36).
[12] Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. – Львів, 1991.
[13] Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
[14] Крутоус А. З минулого Львівського історичного музею // Галицька брама. – 2003. – № 7–9.
[15] Крутоус А. Львівські музеї і Олександр Чоловський // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. VI. – Ч. І. – Львів, 1997.
[16] Кушнір В. Збірка львівського музею Наукового товариства ім. Шевченка у 1920–1939 рр.: структура та розвиток // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Вип. 3. – Луцьк, 2004.
[17] Неділя М. Народний Дім у Львові (віхи заснування та діяльності) // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. Х. – 2001.
[18] Нога О. Проект пам'ятника Івану Левинському. – Львів, 1997.
[19] Петрякова Ф. Єврейське музейництво східної Галичини XX століття // Галицька брама. – 1997. – № 10–11(34–35).
[20] Петрякова Ф. Максимиллиан Гольдштейн – известный деятель культуры Галиции первой половины XX столетия. Страницы биографии. – Львов, 1995.
[21] Посацька Д. В дарунок музею. Майже столітня традиція громадської опіки над Національним музеєм: імена та дати // Літопис Національного музею. – № 1(6). – 2000.
[22] Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка (1898–1939). – Львів, 2000.
[23] Свенцицкий И. Опись музея Ставропигийского института во Львове. – Львов, 1908.
[24] Свєнціцький І. Про музеї і музейництво. Нариси і замітки. – Львів, 1920.
[25] Сидор О. Національний музей у Львові в історії музейництва Галичини кінця XIX – початку XX ст. // Літопис Національного музею у Львові. – № 3(8). – 2004.
[26] Скрипник Г. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – Київ, 1989.
[27] Слабошпицький М. Українські меценати. – Київ, 2001.
[28] Смоляр Л. До питання участі жіноцтва в діяльності громад // Народознавчі зошити. – 2000. – № 4.
[29] Степовик Д. Історія української ікони X–XX століть. – Київ, 1996.
[30] Сьомочкін І. Будинок промислового музею // Галицька брама. – 1998. – № 2(38).
[31] Філевич Н. До історії створення Львівської картинної галереї // Галицька брама. – 1997. – № 2 (26).
[32] Центральний державний історичний архів України у Львові.
[33] Чорнобай Ю., Климишин О., Бокотей А. Володимир Дідушицький. Біографічний нарис до 175-річчя від дня народження. – Львів, 2000.
[34] Шептицький А. Про вагу й значіння музеїв // Літопис Національного музею за 1934 рік. – Львів, 2001.
[35] Шмагало Р. Роль музеїв у становленні художньо-промислової освіти України наприкінці XIX – початку XX ст. (до 125-річчя Міського промислового музею у Львові) // Мистецтвознавство'99. – Львів, 1999.
[36] Badecki K. Lwowskie zbiory naukowe i muzealne. – Lwow, 1932.
[37] Badecki K. Zbiory Boleslawa Orzechowicha. – Lwow, 1922.
[38] Katalog museum imienia Lubomirskich. – Lwow, 1877.
[39] Muzea Gminy miasta Lwowa. – Lwow, 1929.
[40] Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie. – Lwow, 1880.
[41] Orgelbranda S. Encyklopedja Powszechna z ilustracjami i mapami. – T. XI. – Warszawa, 1901.
[42] Przewodnik po museum imienia Ksiazat Lubomirskich we Lwowie. – Lwow, 1909.
[43] Rutowski T. W sprawie Galeryi miejskiej z planem "Palacu sztuki". – Lwow, 1908.

[*] Офіційною датою заснування музею вважається 1893 р.

[**] Глембоцька Г. припускає, що у час ліквідації Музею в 1939–1940 рр. депозитні речі з колекції М. Рейхенштейна вилучили його спадкоємці.

[***] Товариство "Галицько-Руська Матиця" було засноване у 1848 р. і займалося культурно-освітньою та літературно-видавничою справою. Його першим головою був М. Куземський. У 1880-х рр. діяльність установи занепадає у зв'язку із захопленням керівництва москвофілами, які унеможливили друк книжок народною мовою і не допускали до управління національно свідомих українців.

[****] У 1893 р. В. Тарновський передав до музею матеріали, пов'язані з Т.Г. Шевченком: портрет, перо та гіпсову маску поета; а мешканка Лубен Кибальчичева – костюми історичного характеру.

[*****] У 1912 р. М. Грушевський спроектував експозицію кожного залу музею. Художнє оформлення її здійснив М. Бойчук.

І. СТАРОВОЙТЕНКО

Благодійність в ім'я української справи: Євген Чикаленко

Заходи, що становили зміст українського національного руху початку ХХ ст., мали переважно громадський характер і утримувалися на кошти жертводавців, які зуміли полюбити українську справу не лише до "глибини душі", а й до "глибини власної кишені". Саме до таких належав Євген Харлампійович Чикаленко (1861–1929) – відомий громадсько-культурний і політичний діяч, видавець, статечний господар, власник зразкових господарств у родинному маєтку Перешори Ананіївського повіту на Херсонщині та в с. Кононівка Пирятинського повіту на Полтавщині, фундатор першої щоденної української газети в Наддніпрянській Україні, благодійник національної видавничої й літературної справи. Ще сучасники підкреслювали його здатність любити Україну майновою жертовністю. В. Дорошенко писав: "Україну та її народ [він] любив більше, як себе, і готов був жертвувати й жертвувати для української справи власним спокоєм і майном [...] таланти серця й розуму і таланти маєтку свого Чикаленко поклав на жертівник народної справи, полюбивши Україну не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені"[1], а М. Корчинський відзначав: "Є серед нас маєтні люди. Не чужа нам охота збільшити майно, збагатитися. Але де ті, що на власне збагачення дивляться як на громадську функцію, у яких імпульсом до збагачення служить не пожерливість, а тільки здобуття більших можливостей до служби громаді"[2].

Однодумцям кидалася у вічі особиста заощадливість Євгена Харлампійовича, свідченням якої були його скромний і зовсім не панський гардероб, поїздки у вагонах третього класу, паління дешевого тютюну, скромність хатнього інтер'єру, заставленого ще дідівськими старосвітськими меблями. На зауваження приятелів, чому він, витрачаючи тисячні суми на громадські потреби, обмежував себе часто у необхідних речах, благодійник відповідав: "Бо ж це все – не моє, а громадське. Я тільки господарюю на ньому, й не маю права громадського розтринькувати"[3]. А коли в 1909 р. відомий письменник і кооперативний діяч О. Юркевич запропонував йому побудувати в Києві на престижній Маріїнсько-Благовіщенській вулиці фешенебельний прибутковий будинок, то Є. Чикаленко відповів йому так: "Я будую дім "нерукотворний", [...] вкладаю гроші в "Раду", це будівля буде коштовніша і дасть колись стільки морального прибутку, що й не змірять його грішми"[4]. У цитованому вислові відбилася філософія життя нашого героя, який підпорядкував власну заможність українським справам і жодного разу не засумнівався у правильності вибору, бо коли 1917 р. революція позбавила його маєтків, то меценат найбільше жалкував не за ними, а за тим, що не роздав усього нажитого добра на громадські потреби.

Євген Чикаленко. 1890-і рр.

Про благодійну діяльність Є. Чикаленка писали як його сучасники, так і теперішні дослідники. Власне, він і повернувся в українську історію на початку ХХІ ст. як український Дон Кіхот і "головний ткач" матеріальної тканини" минулого[5]. М. Слабошпицький та Ю. Хорунжий присвятили Є. Чикаленку розділи праць про українських меценатів[6]. Перший назвав нарис – "Ваш серцем Є. Чикаленко..." та подав у ньому життєпис благодійника. Автор

широко цитував його листи до В. Винниченка, А. Ніковського, але без жодного посилання на джерело, бо у цьому популярному виданні відсутній науково-довідковий апарат.

Будинок Є. Чикаленка у с. Кононівці. Поч. XX ст.

Більш науковий вигляд має праця Ю. Хорунжого. Автор для відтворення біографії Є. Чикаленка також використовує мемуари свого героя і, частково, окремі листи до П. Стебницького, І. Франка, А. Ніковського, лист Є. Маланюка до Д. Донцова зі згадкою про зустрічі українців на еміграції в гостинній подєбрадській оселі Євгена Харлампійовича. В ній розписане генеалогічне дерево Чикаленків, яке авторові допоміг відтворити Євген Іванович Чикаленко, онук благодійника. Воно містить біографічні дані про членів родини, розкиданих по світу, та їхні долі.

У нашому дослідженні українська діяльність Є. Чикаленка буде відтворена переважно на матеріалах його епістолярної спадщини. Бо саме в листах відобразилися сюжети маловідомі, або й зовсім невідомі. Маючи природжену скромність і традицію не афішувати свого прізвища під благодійними справами, Є. Чикаленко мало писав про них і в мемуарах. Але в кореспонденціях йому доводилося повідомляти про матеріальну підтримку певних заходів, асигнування конкретних коштів, отримувати подяки від осіб або товариств. Тому листування дає можливість повніше відтворити його благодійність, яка стосувалася різних площин українського громадсько-культурного життя кінця XIX – початку XX ст.: літературної, видавничої, допомоги українському театру, підтримки заходів у Галичині та на селі.

Ще з молодих літ Є. Чикаленко мріє про національне відродження України й усвідомлює важливість, а то й першочерговість у цьому процесі друкованого слова українською мовою, тому й докладає моральних і матеріальних зусиль, щоб воно зазвучало у масових виданнях. З кінця 1890-х років стає прихильником і популяризатором історичного журналу "Киевская старина", який 1897 р. отримав дозвіл друкувати українську белетристику. Він надає часопису кошти для виплати достойних авторських гонорарів (за прикладом російських видань) – 30–50 крб. за белетристичний твір чи п'єсу українською мовою, щоб заохотити талановитих письменників до професійної праці в українській літературі, забезпечивши їм заробіток. Ініціює конкурси з написання історії України, українських історичних романів і виділяє для преміювання 1000 крб. – кошти, що мали становити посаг його померлої 8-річної доньки Євгенії.

З ініціативи Є. Чикаленка народжується історичний роман Д. Мордовця "Дві долі", що побачив світ на сторінках "Літературно-наукового вісника" (ЛНВ) 1898 р.[7] також

за сприяння благодійника, який звертався до М. Грушевського з такою рекомендацією: “Оповідання се дуже добре написано, як самі побачите. Воно перейшло вже всі митарства цензурні, але світу не побачило. Я зроблю ще одну спробу – пошлю Науменкові, може ёму розрішать з пропусками надрукувать в “К[иївській] Старині”. Разом з тим, я пошлю і Вам і Ви надрукуєте в “Вістнику” цілком. Одно одному шкодить не буде”[8].

Поштовхом стало надруковане у галицькому журналі “Зоря” оповідання Д. Мордовця “Сорока на лозі”, де йшлося про поневіряння українських письменників у пошуках заробітку по чужих часописах і видавництвах. Прочитавши його, Є. Чикаленко береться оплачувати твори Д. Мордовця за розмірами російських видавництв, щоб той полишив “оранку чужої ниви”, а взявся за свою, убогу і занедбану. Письменник прийняв пропозицію, написав твір, але відмовився від гонорару у 1000 руб., заповівши його українській громадській інституції. Є. Чикаленко обрав Наукове товариство імені Шевченка, з умовою створити при ньому фонд ім. Данила Мордовця для преміювання історичних творів українською мовою[9]. У листі до М. Грушевського Є. Чикаленко виклав два проекти його заснування: при НТШ або при “Запомоговому фонді”, але в обох випадках радив обов’язково закріпити за фондом прізвище Д. Мордовця, бо мав надію, що власний іменний фонд підтримає і письменник[10].

Євген Харлампійович матеріально допомагає й іншим українським письменникам – О. Кобилянській[11], А. Тесленку[12], В. Винниченку. Останньому, який під час вимушеної еміграції 1905–1916 рр. перебував у матеріальній скруті, погоджується платити 40 крб. за аркуш, аби тільки він публікувався в українському виданні[13]; у 1905 р. пропонує 300 крб. щорічної доплати за 5 аркушів за умови публікації творів на сторінках ЛНВ, “Киевской старины” або іншого часопису, що видавався в Україні[14]. Дбав про підвищення авторських гонорарів В. Винниченка, завдяки чому українські видання платили йому найвищий гонорар − 6 коп. за рядок у “Раді” (з 1912 р. – 10 коп.) та 4 крб. за сторінку в ЛНВ[15].

Є. Чикаленко причетний і до окремих книжкових видань. Саме за його матеріальної підтримки у 1893–1896 рр. вийшов відомий “Словарь російсько-український” у 4-х томах М. Уманця та А. Спілки, упорядкований М. Комаровим і членами Одеської громади, до якої з початку 1890-х рр. входив і Чикаленко.

Є. Чикаленко був одним з найвідоміших авторів і популяризаторів книжечок сільськогосподарської тематики, метою яких було просвітництво селян, боротьба з їхнім консерватизмом та прищеплення елементарних агрономічних знань. Називалися вони “Розмови про сільське хазяйство” і включали шість брошур: “Чорний пар та плодозмін”, ”Худоба: коні, скотина, свині та вівці”, “Сіяні трави, кукурудза та буряки”, “Виноград”, “Сад”, “Як впорядкувати хазяйство в полі”. Друкував їх Є. Чикаленко власним коштом у Петербурзі протягом 1901–1913 рр. Вони отримали визнання не лише читачів, а й урядовців. Вже перше видання “Чорного пару та плодозміну” 1897 р. було схвалене вченим комітетом міністерства землеробства і державного майна Росії та рекомендоване як корисне для навчальних закладів нижчої школи, а міністерством народної освіти допущене до бібліотек учительських семінарій, початкових училищ і до безкоштовних народних читалень. Харківське сільськогосподарське товариство присудило Є. Чикаленку за його “Розмови” велику срібну медаль, такою ж медаллю усі книжечки у 1910 р. нагородила Катеринославська південна крайова сільськогосподарська, промислова, кустарна та кооперативна виставка. Є. Чикаленко не лише видавав, а й поширював видання переважно за власні кошти: у 1903 р. подарував 3 тис. примірників “Саду” для розповсюдження полтавському журналові “Хуторянин”[16], у 1899 р. доклав своїх 20 % до 50 % знижки на книжечку “Худоба”, щоб вона швидше розкуповувалася[17].

Видавцем брошур було Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг для народу у Петербурзі, засноване 1898 р. Його діяльність у перші, завжди

найскладніші, роки Євген Харлампійович підтримував матеріально. Про це свідчать подячні листи за 1901 та 1902 р. У першому – голова товариства Д. Мордовець та секретар П. Стебницький дякували благодійнику за надіслані 1000 руб. від невідомого жертводавця та 500 руб. від нього особисто[18]. Але сумніву не було, що невідомим жертводавцем був не хто інший, як сам Є. Чикаленко, який часто приховував свою благодійність. Таку саму суму меценат асигнував і в 1902 р. За доброчинну діяльність його було обрано почесним членом Благодійного товариства[19].

Селянки с. Перешори. Кін. XIX ст.

Із листів Євгена Харлампійовича до М. Грушевського стає відомо і про його пайову причетність з 1898 р. до "Українсько-руської видавничої спілки" у Львові[20]. Також Є. Чикаленко сприяв заснуванню в Києві у 1908 р. благодійного "Товариства прихильників літератури, науки і штуки", частина коштів якого призначалася на видавничу справу.

На початку XX ст. його захопила ідея М. Грушевського побудувати Академічний дім – гуртожиток для студентів Львівського університету та Політехніки – вихідців із Наддніпрянської України. Благодійник пересилає значну на той час грошову суму: в 1902 р. – 10 тис. крб., через рік ще 5 тис.[21] і в 1904 р. знову 10 тис.[22] Він офірує кошти на організацію і проведення у Львові в 1904–1905 рр. просвітницьких курсів, переважно для слухачів з Наддніпрянщини[23]. В листах до М. Грушевського Є. Чикаленко просив не розповсюджуватися про власні доброчинні справи: "Мого прізвища по часописах не оголошуйте, а кажіть тільки, що "один українець з Росії"[24], або: "Призвіще моє в часописах згадуйте тільки в крайній потребі, бо я страшенно соромлюсь, коли його виставляють в качестві торби з грішми; окрім того се має багато практичних неприємностей..."[25].

З листів Є. Чикаленка до А. Ніковського довідуємося про його допомогу в 1880-х – 1890-х рр. українському театру. Про неї багато йшлося у листуванні з І. Тобілевичем (Карпенком-Карим), яке, на жаль, не збереглося. Відомо лише, що листи від Карпенка-Карого Євген Харлампійович підготував до публікації ще 1915 р. і переслав для переписування та зберігання А. Ніковському. Друкувати ж їх не наважувався через те, що у них відклалося чимало інформації про його матеріальну допомогу українському театру, яку благодійник не бажав афішувати.

Змістом і справою життя Є. Чикаленка стало заснування у Києві щоденної української газети "Рада", яка, по суті, всі вісім з половиною років свого існування трималася на його

ентузіазмі та коштах. Є. Чикаленко був серед наполегливих ініціаторів газети, свідком непростого її народження, адже лише на отримання дозволу, за яким і він також неодноразово звертався до адміністрації, було витрачено багато часу і сил, подолані численні перешкоди. Заснування газети українці вважали значною перемогою, такою була і думка Є. Чикаленка. Період видання "Ради" вважаємо найінтенсивнішим у громадській та доброчинній діяльності Є. Чикаленка, адже він спільно із В. Симиренком надавав щорічно на видавничі витрати великі кошти – близько 20 тис. крб. Основним джерелом видатків на "Раду" було зернове господарство Євгена Харлампійовича. Він писав відомому популяризатору газети та "бандурному батьку" М. Богуславському, що "Рада" тримається не передплатником, а його врожаєм: "Буде врожай, буде чим заплатити дефіцит, нема врожаю − може й газета вмерти"[26]. Тому особливо тяжко було у неврожайні роки, коли доходи господарства не покривали газетних витрат. Є. Чикаленко зізнавався приятелям, що в такі часи особисті витрати скорочував до мінімуму.

Неспроможність утримати бодай єдине щоденне видання, закриття його через брак коштів, він називав великим соромом для українців, який би став свідченням їхньої незрілості і слабкості. Видавець писав у 1906 р. у Миколаїв М. Аркасу: "Коли б ми, перелякавшись убитків, закрили газету, то цим нанесли б страшенний удар нашій національній справі. Ми показали б своє банкротство: стільки літ добивались і врешті не змогли повести – це був би страшенний для нас скандал, всі побачили б нашу "несостоятельность". А тим часом ми бачимо, ясно бачимо, що наша національна справа не йде на мінус, а навпаки – зростає і розширюється"[27].

У періоди матеріальної скрути брав кредити, наприклад: у 1911 р. клопотався про заставу в банку київського будинку. Є. Чикаленко готовий був заради газети продати придбані ним землі, він писав М. Комарову в Одесу: "У всякім разі я сього діла не покину, поки не позбуваю всіх земель, що прикупив. Як останеться у мене те, що получив у спадщину, тоді вже я скажу – годі!"[28]. Євген Харлампійович називав смерть "Ради" своєю духовною смертю, поразкою, гіршою від тієї, яку українське військо зазнало під Берестечком у червні 1651 р.; готовий був видавати її навіть для кількох сотен передплатників, бо вважав, що нація без власної газети нічого не варта.

Видання "Ради" було свідченням безмежної любові Є. Чикаленка до української справи, адже йому доводилося витрачати на громадські потреби не зайві кошти, а щорічні господарські прибутки. Залишалися не вирішеними власні фінансові проблеми: вони відсовувалися на другий план, бо "як-ни як, а [на] наші усилля провадити газету дивляться будущі покоління, якось соромно перед ними. Свої особисті горесті і радощі умруть зо мною і окрім гною нічого не оставлять, а заходи коло преси все ж таки зоставлять якийсь слід"[29]. В 1910 р. Є. Чикаленко не спромігся сплатити кредит, взятий на 10 років для купівлі маєтку в с. Кононівка на Полтавщині, не мав коштів на будівництво дачі на придбаній влітку 1910 р., також на позичені гроші, землі в Алупці з тим, щоб там згодом заснувати пансіон для хворих українських письменників. Докладаючи майже 10 тис. руб. з власної кишені напередодні кожного видавничого року і маючи масу боргових зобов'язань, Є. Чикаленко говорив: "Як там не буде, а треба тягти далі, бо що ми без преси? − тьфу!"[30]. Він писав у 1906 р. М. Аркасові: "Я ж не можу собі уявити тепер Україну без газети. Стільки років добивались скасування закону [18]76 р., проклинали його творців і оборонців, а коли сей закон скасовано, то виявилось, що ми самі нікчемні, що ми самі не можемо вести навіть одної газети на всю Україну. [...] Це такий сором буде, що хоч од нації одказуйся і тікай безвісти!"[31] Видавець шукав підтримки серед однодумців у всіх частинах України. Наприклад, через І. Шрага просив Чернігівську громаду підтримати газету передплатниками, яких забракло вже на другий рік її видавничого життя, тому що не погоджувався з пропозицією

однодумців замінити "Раду" брошурним виданням, а сам не мав можливості асигнувати більше 10 тис. руб.[32]

Крім матеріальних, видавець вирішував й інші газетні проблеми: шукав співробітників, талановитих дописувачів, редакторів і консультантів, відповідний тематичний і соціальний напрями, які б стали запорукою її популярності. Коли перед українським виданням виникало питання: "Бути чи не бути", – у Є. Чикаленка завжди була однозначна відповідь: "Бути". Перші роки видання "Ради" характеризувалися його впертою і наполегливою боротьбою за існування газети. Видавець називав їх "періодом мук", тяжкого навчання і практики, коли йшов процес організації редакційного колективу, вироблявся правопис, шукалися додаткові джерела фінансування.

Неодноразово сучасники відмовляли Євгена Харлампійовича від такої витратної справи, називали його поведінку "зразком хохлацької впертості", але їхні закиди він сприймав без образ, вважав невартими уваги порівняно із значенням власної преси для національного відродження. В. Винниченко, усвідомлюючи видавничу місію Є. Чикаленка, яка трималася на великих моральних і матеріальних затратах, в 1908 р. писав у листі: "Тепер зіма, а буде й весна. Я вірю в це. Вірю також, що прийдеться вибірати улицю чи плац для пам'ятника Вам, а "Рада" (чи як вона зватиметься тоді) випустить "чикаленківське" число, тільки не буде вона виглядати тоді таким задьористим підлітком, а поважним, солідним, "внушительним" добродієм у цвіті сил. Серйозно вірю, і коли ще буду числитись в разряді живих, а також літератором тоді, то не забуду згадати, що в старовину у нас бували такі кумедні люди, які вміли захоплюватись ідеєю не тільки до глибини серця, а аж до кишені"[33].

Є. Чикаленко не обійшов благодійністю і села, у яких знаходилися його маєтки. Ще проживаючи у Перешорах, він дбає не лише про удосконалення власного господарства, а й про підвищення культурно-освітнього рівня місцевого люду: дарує ділянку землі для будівництва парафіяльної школи. Мардарівській та Пирятинській міським бібліотекам передає примірники українських книжок, котрі продавала книгарня "Киевской старины". Незабутніми для селян стали й вистави у кононівському маєтку Євгена Харлампійовича, який він придбав 1899 р. Вони ставилися регулярно від самого початку і збирали майже усі селянські родини, згодом до них приєдналися глядачі з інших сіл – організувалося ціле аматорське товариство. Євген Харлампійович безкоштовно розповсюджував серед селян свої "Розмови про сільське хазяйство", став ініціатором організації у Кононівці кредитового товариства, ділився з грамотними простими людьми літературою з власної бібліотеки.

Лірник гостює у с. Кононівці. Поч. ХХ ст.

За це Є. Чикаленка вважали паном, який поводився "по-людськи", а тому й мав він спокій у революційні роки. Селянин П. Римарчук, приятель Євгена Харлампійовича, який багато років служив у нього в Перешорах кучером і підтримував з ним стосунки, навіть коли той проживав на еміграції, в одному з листів писав: "Не один, т. е. всі бідолашні селяни неоднократно прибігали до Вас з разного рода просьбами і ніхто від Вас не виходив неудовлетворений ні в помочи ні в добрім совіті, а потому каждий честний гражданин, хто тільки знає Вас, считає себе во многим обязаним Вам. Но особинно я Вас так

здорово шаную, що Ви все время обходилися з своїми робітниками, як с своїми рідними дітьми”[34]. Є. Чикаленко уважно вислуховував селянина-прохача і, як правило, не залишав поза увагою його прохання, спілкувався з селянами на рівних, без пихи і зневаги, яка була модною серед тодішнього панства. Він приятелював з простими людьми, навертав їх до українства, читав і обговорював у їхньому колі українські твори; мав великий вплив на них своєю поведінкою, способом життя та ставленням до українства.

“Справжнім українським політичним та культурним салоном” сучасники називали київську оселю Чикаленків на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, № 56. Вона була на початку минулого століття відома чи не всій національно свідомій частині українського населення Наддніпрянської України і Галичини. Розташована у кварталі, що звався українським, поряд з будинками Старицьких, Лисенків, Косачів, О. Кониського, вона притягувала “духовних родичів” з усієї України. У ній відбувалися традиційні Чикаленкові “понеділки”, на яких обговорювалися новини української літератури і культури і з яких вели початок не одна літературна справа чи задум політичного характеру. Д. Дорошенко називав будинок Є. Чикаленка всеукраїнським осередком, бо в ньому відбувалися з’їзди Загальної Української організації, Товариства українських поступовців та партійні, прийоми іноземних гостей. З’їзди традиційно проходили на великодні або різдвяні свята, і називалися у родині “хатньою революцією”, що супроводжувалася “мобілізацією стільців, столів та самоварів, варенням та печенням на кухні.”[35] М. Єреміїв, представник молодшого покоління українців, у спогадах про Центральну Раду писав, що і з вибухом революції у Києві ця оселя залишалася такою ж популярною і стала фактично тимчасовим центром українського політичного життя. Саме там молодий діяч познайомився зі старшими українцями – С. Єфремовим, Д. Дорошенком, П. Понятенком, М. Синицьким[36].

У київському будинку Євгена Харлампійовича знаходили притулок ті українці, котрі при його допомозі переїхали до Києва і не мали власного помешкання. Серед них були А. Ніковський, В. Винниченко, М. Павловський. Є. Чикаленко застерігав своїх приятелів, що в разі потреби у житлі жодні “стесненія” їм не повинні спадати на думку і що кімната для них у нього завжди знайдеться.

Отже, благодійність Є. Чикаленка торкнулася різних сфер українського громадсько-культурного життя і перш за все тих, що потребували матеріальної підтримки. Усі його справи сприяли національному відродженню України на початку ХХ ст. і стали зразком самовідданого служіння українській справі, “тим конкретним і зримим діянням, у яке втілюється вельми абстрактне для багатьох поняття “патріотизм”[37], варіантом здатності любити Україну не лише душею, а й кишенею.

---

[1] Дорошенко В. Великий громадянин // Літопис Червоної калини. – Львів, 1931. – Ч. 4. − С. 3−4.
[2] Корчинський. По прочитанню щоденника Є. Чикаленка // Там само. – С. 4.
[3] Королів-Старий В. “Пан” // Тризуб. – Париж, 1929. – № 29–30. – С. 15–16.
[4] Є. Чикаленко. Щоденник (1907–1917). – К., 2004. – С. 76–77.
[5] Панченко В. Український Дон Кіхот: “Головний ткач” матеріальної тканини нашої історії // День. – К., 2001. –20 січня. – Ч. 12 – С. 5.
[6] Слабошпицький М.Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. – К., 2001. – С. 138–162; Хорунжий Ю. Українські меценати. Доброчинність – наша риса. – К., 2001. – С. 56–85.
[7] Літературно-науковий вісник (ЛНВ). – Львів, 1898. – Т. І. – Кн. 1–2; Т. ІІ. – Кн. 4–6.
[8] Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 22 листопада 1897 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 822. – Арк. 1–2.
[9] Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 26 листопада 1898 р. // Там само. – Арк. 6.
[10] Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 19 грудня 1898 р. // Там само. – Арк. 7–8.
[11] Лист Чикаленка Є. Кобилянській О. 1 квітня 1904 р. // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі − ВР ІЛ). – Ф. 14. – Од. зб. 1032.
[12] Лист Тесленка А. Чикаленку Є. 26 травня 1911 р. // ВР ІЛ. – Ф. 6. – Од. зб. 96.
[13] Миронець Н. Листування Євгена Чикаленка з Володимиром Винниченком // Українське слово. – К., 1995. − 12 жовтня. − Ч. 41; 1995.− 25 жовтня. − Ч. 43; 1995.− 9 листопада.

[14] Українське слово. – К., 1995. − 12 жовтня. − Ч. 41.
[15] Українське слово. – К., 1995.− 9 листопада. − Ч. 45.
[16] Правление Полтавского общества сельского хазяйства. Чикаленко Евгению Харламповичу. Письмо 10 февраля 1903 г. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 44. – № 632.
[17] Лист Є. Чикаленка Б. Грінченку 10 квітня 1897 р. // ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – № 39991.
[18] Лист П. Стебницького Є. Чикаленку 4 квітня 1901 р. // ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 667.
[19] Благотворительное общество издания благотворительных и общеполезных книг Чикаленко Евгению. Письмо от 28 марта 1902 г. // ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 289.
[20] Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 26 листопада 1898 р. // ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 822. – Арк. 6.
[21] ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 822. – Арк. 22.
[22] Там само. – Арк. 36.
[23] Там само. – Арк. 33.
[24] Там само. – Арк. 13.
[25] Там само. – Арк. 202−203.
[26] Лист Чикаленка Є. Богуславському М. б/д. (копія) // ВР ІЛ. – Ф. 153. – Од. зб. 288.
[27] Лист Чикаленка Є. Аркасу М. 30 квітня 1906 р. // Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 11.
[28] Лист Чикаленка Є. Комарову М. 22 вересня 1906 р. // Відділ рідкісних видань та рукопису Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького. – Ф. 28. – Спр. 9. – Арк. 70.
[29] Лист Чикаленка Є. Винниченку В. 31 грудня 1908 р. // Пам’ять століть. – К., 2001. – № 6. – С. 31.
[30] Лист Чикаленка Є. Стебницькому П. 4 жовтня 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – № 52947.
[31] Лист Чикаленка Є.Х. Аркасу М.М. 26 жовтня [1906] р. // ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 18.
[32] Лист Чикаленка Є. Шрагу І. 2 березня 1907 р. // Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Ал 603/220.
[33] Лист Винниченка В.К. Чикаленку Є.Х. 3 серпня [1908] // Пам’ять століть. – К., 2001. – № 6. – С. 17.
[34] Євген Чикаленко. Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 194.
[35] Чикаленко Ганна. Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка (З нагоди річниці смерті) // Є. Чикаленко. Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С. 351.
[36] Єреміїв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів) // Український історик. − Нью-Йорк, 1968. – Ч. 1–4. – С. 94–104.
[37] Никанорова О. Меценат і творець “живої історії”// Урядовий кур’єр. – К., 2000. – 6 травня. – Ч. 82. – С. 6.

Ф. СТУПАК

Доброчинно-меценатська діяльність доби Гетьманщини на Чернігівщині

Славну сторінку в історію вітчизняної доброчинності вписали українські гетьмани та козацька старшина.

Захист православної церкви, що мала виняткове становище в козацькій державі вже з початку її існування, був серед найголовніших і постійних завдань гетьмана Б. Хмельницького, який брав під свою опіку духовенство і монастирі, щедро наділяв їх землею.

На Лівобережжі увагою гетьмана чи не найбільше користувався Густинський монастир, який одержав низку універсалів на охорону і збільшення своїх володінь. У червні 1648 р. Хмельницький наказав не чіпати монастирського майна[1], а в липні того ж року погодився не брати до війська монастирських підданих і заборонив руйнувати монастирські хутори, пасіки, ліси та сіножаті[2]. Густинський монастир у лютому 1656 р. одержав дозвіл на ловлю риби у Вовчих Озерах[3]. У травні 1655 р. черговий універсал підтвердив права монастиря на володіння[4], а у квітні 1657 р., разом з підтвердженням володінь, монастир ще й отримав село Левки.

Прихильністю Б. Хмельницького користувалися й інші монастирі Чернігівщини. У липні 1654 р. гетьманським універсалом були підтверджені земельні володіння Козелецького Георгіївського монастиря[5]. Батуринському Крупицькому монастиреві у квітні 1655 р. надане село Хмелів[6], а в червні 1656 р. Хмельницький закріпив за ним п'ять сіл "з отчиною, сіножатми, полями и зо всіми пожитки"[7].

Наступники першого керівника Української козацької держави продовжили його політику стосовно православної церкви.

В Ніжинському полку одним з найбагатших став Батуринський Крупицький монастир, який, як й інші, користувався протекцією і захистом влади. З ним пов'язані імена таких визначних діячів культури, як святитель Димитрій Ростовський (Данило Туптало), який не тільки був настоятелем, але й написав тут свої славнозвісні "Житія святих", та Іларіон (Іван Мигура), викладач Києво-Могилянської академії. Гетьманським універсалом 1658 р. заборонялися самовільні порубки в монастирських пущах[8]. В 1680 р. коштом генерального судді І. Домонтовича замість дерев'яного був споруджений мурований Миколаївський собор Крупицького монастиря. Значні маєтності мав і Ніжинський монастир Різдва Богородиці.

У другій половині XVII ст. зросла земельна власність монастирів і в Чернігівському полку. Тільки Максаківський Спасо-Преображенський монастир відразу ж після Визвольної війни відновив права на декілька сіл. В наступні роки він збільшив свої володіння, в тому числі і за рахунок гетьманських пожалувань. Загалом у 70-х роках XVII ст. монастирям належало до 40 сіл і слобідок на території полку.

У Прилуцькому полку протягом другої половини XVII ст. гетьманські універсали на Боршну, Валки, Васьківці, Дейманівку, Дідівці, Левки та інші села дістав Густинський монастир[9].

П'ятнадцятирічне гетьманування І. Самойловича позначилося в українському репрезентативному будівництві кількома пам'ятками, що мали вирішальний вплив на еволюцію українського бароко. Це стосувалося і Чернігівщини. Так, у 1672–1676 роках за його сприяння в Густинському монастирі збудовані п'ятибанний хрещатий Троїцький собор і тризрубна однонавна трапезна церква. Обидва храми характерні для тієї гілки барокового

будівництва України, в основу якої лягла конструкція, типова для української дерев'яної архітектури.

Надзвичайну сторінку в історію доброчинності вписав І. Мазепа. Внесок гетьмана був вагомим як у царині матеріальної культури, так і в духовному житті України. Саме за його гетьманування сягнули особливого піднесення і розквіту усі галузі української культури. Фундація монастирів та реставрація й будівництво церков – важлива складова частина державної культурницької політики Мазепи, адже відомо, що в XVII–XVIII ст. ці установи були осередками культури і духовності: при них діяли школи, друкарні, існували великі книгозбірні.

Залишив І. Мазепа доброчинний слід і в Чернігові, де побудував у Борисоглібському монастирі церкву св. Івана Предтечі і велику кам'яну дзвіницю, на якій був розміщений дзвін, вилитий коштом гетьмана. Взяв участь у завершенні спорудження Троїцького собору в Іллінському монастирі, прикрасив "кіотом среброкованым" образ Матері Божої[10].

Про участь Мазепи в будівництві для Чернігівського колегіуму навчального корпусу із класами, трапезної, служб та папірні для друкарні свідчить закладна дошка з його гербом та записом про пожертвування, яка збереглася до нашого часу. Гетьману І. Мазепі, як фундатору Чернігівського колегіуму – першого освітньо-просвітницького центру такого високого рівня на Лівобережжі – було присвячено п'ять книжок і два панегірики. За щедрі пожертви викладачі та учні колегіуму піднесли гетьману книгу "Зерцало от писанія Божественнаго", яка вийшла в 1705 р. у друкарні чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. В ній гетьман прославлявся за будівництво та прикрашання церков у Києві, меценатство в Чернігові, військові справи.

Крім цього, Мазепа подарував Борисоглібському собору розкішні срібні царські ворота, виготовлені в м. Аугсбурзі (Німеччина) відомим ювеліром П. Дрентветтом, спорудив іконостас для Введенської трапезної церкви Троїцько-Іллінського монастиря.

У Батурині за часи правління Мазепи будуються п'ять церков на кошти гетьмана. Троїцькому храму він надав понад 20 тис. золотих, Миколаївському – 4 тис.[11], однак добудувати його не встигли. На будівництво Воскресенської та Покровської церков було виділено 15 тис. золотих[12].

У грудні 1687 р. Мазепа підтвердив за Чернігівським Єлецьким монастирем усі маєтності, одержані ним від попередніх гетьманів. Іншим універсалом (1689) цьому ж монастиреві надав село Мощенку, а також підтвердив права на село Лемешівку. Всього Єлецькому монастиреві гетьман надав чотири універсали. Охоронними універсалами від листопада 1689 р. і вересня 1699 р. підтверджені володіння Чернігівського жіночого П'ятницького монастиря[13].

У липні 1690 р. вийшов універсал Мазепи про підтвердження прав Глухівського жіночого монастиря на село Березу "зо всіми до него приналежитностями и кгрунтами", "позволяючи з того села всякіє пожитки и дорочную повинност от тяглых людей отбирати ку вспартю обители своєє"[14].

Козелецький Георгіївський чоловічий монастир одержав млин у селі Вовчок з озерами і сіножатями (1691)[15], а Великобудський Паненський жіночий монастир – село Чернецький Яр і два млини (1688)[16].

По два універсали видані на користь Ніжинського Красноострівського і Глухівського жіночих монастирів; чотири – Густинського; по п'ять – Батуринського Крупицького, Домницького Різдва Богородиці, Глухівського Петропавлівського.

Насамкінець відзначимо, що І. Мазепа лишив значний слід на ниві доброчинності та меценатства у різних проявах та напрямках. Він продовжив традиції своїх попередників і став зразком для спадкоємців.

Визначними фундаціями І. Скоропадського були розбудова Гамаліївського Харлампіївського монастиря на Глухівщині, розпочата в 1714 р., та Троїцького собору в Глухові, закладеного замість дерев'яного в 1720 р.

Гетьман Д. Апостол також сприяв будівництву Гамаліївського монастиря, Троїцького собору в Глухові. Та найбільше він прислужився розвиткові музичного мистецтва Гетьманщини: за його правління засновано відому Глухівську співацьку школу, в якій за 40 років дістали освіту понад 300 музикантів, солістів і регентів, зокрема Д. Бортнянський і М. Березовський.

Останній гетьман Лівобережної України граф К. Розумовський на "мазепинських" руїнах збудував церкву Воскресіння Христового в Батурині, у 1763 р. довершив будівництво собору Різдва Богородиці в Козельці, розпочате його матір'ю[17]. До фундацій гетьманської родини належать храми в Лемешах, Ніжині, Почепі та низка палаців. У рідному селі – Лемешах – на честь матері К. Розумовський заснував школу, а також збудував школу в с. Чемер, де здобував освіту його старший брат Олексій[18].

Чернігівські полковники були не тільки хоробрими воїнами і полководцями, мудрими державними діячами, а й щедрими меценатами. Серед них С. Подобайло, який ще у 1649 р. відбудував Іллінську церкву, зруйновану військами Батия.

Щедрими покровителями Успенського собору Єлецького монастиря були В. Дунін-Борковський та Я. Лизогуб. За участю козацької старшини відбудовано Борисоглібський та Успенський собори, які польська шляхта перетворила на католицькі храми. На кошти Я. Лизогуба зведений будинок полкової канцелярії, що нині є одним із зразків житлової мурованої архітектури козацької доби. Чернігівський полковник М. Небаба подарував млини місту Чернігову, а генеральний суддя Мужиловський у 1654 р. Ніжинському монастиреві на Красному острові – маєтність Талалаївку.

Отже, доброчинна і меценатська діяльність окресленої епохи – це історичне явище, що свідчить про пріоритети суспільства.

---

[1] Документи Богдана Хмельницького. (1648–1657). – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – С.54.
[2] Там само. – С. 55–56.
[3] Там само. – С. 662.
[4] Там само. – С. 425.
[5] Там само. – С. 371.
[6] Там само. – С. 422–423.
[7] Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. – К.: Альтернативи, 1998. – С. 192–193.
[8] Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 79.
[9] Там само.
[10] Андрусяк М. Щедрою десницею Вашою // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 26.
[11] Не могла старшина підрахувати побожних пожертв ясновельможного // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 20.
[12] Кіяшко Л. Батуринські церкви доби І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 2002. – № 1. – С. 23.
[13] Універсали Івана Мазепи. – С. 26–27; Мицик Ю. З документації гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 148.
[14] Мицик Ю. Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 56–57.
[15] Універсали Івана Мазепи. – С. 221–222.
[16] Там само. – С. 116–117.
[17] Лазечко П., Лазечко Л. Меценати української культури // Дзвін. – 2003. – № 2. – С. 128.
[18] Там само. – С. 129

І. СУРОВЦЕВА

Українська та російська історіографія меценатства і благодійності
(друга половина XIX – початок XX століть)

На початок XX ст. меценатство та благодійність фактично перетворилися на найважливіші компоненти культурно-художнього життя Російської та Австро-Угорської імперій. Ці обставини, проблеми розвитку меценатства як виду суспільно-корисних дій більш загального поняття філантропії, були предметом активного вивчення сучасників, а згодом і мистецтвознавців, істориків, культурологів.

З метою висвітлення основних етапів розвитку наукової думки з проблем меценатства та благодійності існуючу літературу необхідно розподілити на декілька груп за проблемно-хронологічним принципом. Дореволюційні дослідження, повністю або частково присвячені формуванню окремих рис меценатства в контексті розвитку благодійності в межах України другої половини XIX – початку XX ст., мали на меті поінформувати читача про найбільш пекучі та болісні проблеми співвідношення між суспільним благом й особистим багатством [1]. Як зазначали сучасники, особливо відзначався своїми благодійними закладами Київ. І дійсно, у працях В. Мозгового та І. Федорченка постає багатогранна картина діяльності благодійних товариств, притулків, лікарень, утворених на приватні пожертви та заповідані капітали. Праця В. Мозгового, що виконував обов'язки секретаря Київського губернського статистичного комітету, насичена великим фактичним матеріалом, який свідчить про зростання капіталовкладень у соціальну сферу з боку приватних осіб. Різноманітні благодійні заклади (богадільні, притулки, лікарні тощо) утримувалися на відсотки з капіталів, пожертви, заповідані кошти, щорічні внески. На жаль, дані наводяться без зазначення результативності цих вкладів.

Аналізуючи риси соціальної психології українських меценатів другої половини XIX – початку XX ст., доводиться спиратися не тільки на їхній доробок. Слід використовувати й дані, що стосуються російських меценатів. По-перше, загальні соціально-психологічні риси різних за національністю представників торговельно-промислового прошарку були здебільшого спільними; по-друге, тип російського мецената в той час слугував взірцем для українського, що, ясна річ, сприяло цій спільності; по-третє, публіцисти і дослідники кінця XIX – початку XX ст., розглядаючи соціально-психологічний світ сучасних їм меценатів, нерідко вживали термін "руський меценат", маючи на увазі усіх меценатів Російської імперії, не поділяючи їх за національною приналежністю. В цьому контексті цікавими є роботи М. Тростянського "Русский филантроп и его деяния. (Венок на память Н.А. Терещенку в Глухове от Киевской Первой гимназии)" та Ф. Міщенка "Г.П. Галаган. Некролог" [2]. Оскільки написані вони були з нагоди смерті благодійників, у них не уникнуто шанобливих ознак. Так, наприклад, як вважав М. Тростянський, "Никола Артемович Терещенко стояв печально-самотньо серед руських капіталістів, які забули благо близьких для егоїзму, школу для біржі". Ф. Міщенко виводить мотивацію широкої громадської діяльності Г. Галагана з його особистих "свідомих зусиль", ідейної близькості до народників-слов'янофілів, тяжкого сімейного горя (смерті сина). Водночас, автори обґрунтували закономірність та необхідність приватної благодійної діяльності, довели позитивний ефект від неї у різних сферах соціально-культурного життя.

Велику увагу розвитку національних традицій благодійності приділяв історик І. Павловський [3]. І хоча він нарікав на зменшення кількості благодійників серед

привілейованих станів населення, це не завадило йому написати досить велику главу про полтавців-благодійників. І. Павловський подавав відомості про соціальне та професійне становище, наявний капітал тих, хто створював за місцем проживання школи, богадільні, заповідав земству землі або майно. Не обминув увагою велику пожертву І. Харитоненка на користь Харківського університету відомий історик Д. Багалій у написаному спільно з М. Сумцовим "Короткому нарисі історії Харківського університету" [4]. Навчальний заклад, що виник завдяки співчуттю та підтримці суспільства, продовжував отримувати допомогу з боку окремих осіб та закладів у вигляді різноманітних пожертв, премій, стипендій. Поряд з І. Павловським та Д. Багалієм регіональних проблем благодійності торкалися В. Масенко та М. Попруженко [5]. Згадані автори докладно характеризують благодіяння у сфері культури та освіти, наблизившись у своїх характеристиках до розмежування понять благодійності та меценатства. Витоки меценатства можна було знайти у бурхливому розквіті колекціонування. Адже сучасні Харківський художній музей, Одеська бібліотека тощо постали завдяки колекціонерській діяльності небайдужих громадян.

Але якщо не враховувати робіт, присвячених високопатріотичній діяльності П. Третякова, то розвиток меценатства – приватне колекціонування мистецьких творів, створення публічних картинних галерей, підтримка художників замовленнями – залишився поза увагою дослідників. Мимохідь згадуються мистецтвознавцями прізвища Терещенка та Харитоненка з приводу наявності в їхніх збірках полотен російських художників М. Врубеля, М. Нестерова, А. Куїнджі [6]. До речі, усі ці праці об'єднує занепокоєність станом розвитку меценатства в країні. Іншу категорію досліджень становлять праці, присвячені благодійним витратам підприємців на освітянські справи [7]. Вони відзначаються найбільшою критичністю щодо оцінки якості та кількості підтримки освіти цукрозаводчиками.

Отже, в дореволюційній Росії історія меценатства більш-менш повно висвітлювалася в загальноімперському контексті піклування та опіки як аспект приватної благодійності. Аналіз публікацій показує, що всі вони виходили із загальних положень офіційної державної школи про "освічену турботливість", служіння привілейованих прошарків населення на користь іншим. Історіографія теми, що була представлена в основному статтями та брошурами публіцистичного характеру, переслідувала мету довести необхідність здійснення заходів соціальної опіки нужденних. Слід зазначити, що незважаючи на апологетичний характер і явну тенденційність, деякі з праць містять цінні спостереження і факти про структуру станової взаємодопомоги, про діяльність благодійних товариств тощо.

В Західній Україні докладний життєпис громадського і культурного діяча, юриста, мецената М. Качковського залишив дослідник О. Мончаловський [8]. Згодом ім'ям Качковського було назване засноване в 1874 р. культурно-освітнє товариство.

Соціальні катаклізми та національна революція 1917–1920 рр., що потрясли і зруйнували Австро-Угорську та Російську імперії, перервали не лише еволюційний розвиток суспільства, а й поступ наукової історичної думки. Встановлення влади більшовиків і їхнє прагнення до ідеологічного диктату зробили досить проблематичним використання тих документів у вивченні проблем меценатства, які були закладені раніше так званою "буржуазною" наукою. Якщо в дореволюційній літературі обережно використовували поняття "меценатство", віддаючи перевагу термінам "благодійність" та "філантропія", то за радянських часів ці слова зовсім зникли з наукового обігу.

В радянській історіографії немає узагальнюючих праць з історії меценатства. Тільки окремі мистецтвознавці 20-х рр. XX ст. (Федоров-Давидов, Н. Коваленська, О. Михайлов), розглядаючи російський живопис XIX ст., не могли не згадати ту роль, яку відіграло меценатство П. Третякова, К. Солдатенкова, С. Мамонтова у художньому житті Росії. Але й серед мистецтвознавців вже діяв класовий підхід, що віддзеркалився на характеристиці

меценатства взагалі: “Це були такі меценатство та благодійність, які в своїй основі мали лише бажання пустити туман в очі й придбати популярність у середовищі дрібної буржуазії та міщанства з метою нажити на цьому відомий політичний капітал, почасти деяке прагнення до умиротворення власної совісті” [9].

Увагу дослідників, що так чи інакше торкалися цієї теми, привертала здебільшого проблематика приватного колекціонування. Так, спроба М. Макаренка зробити путівник по музею мистецтв ім. Б.І. та В.М. Ханенків набула ознак розгорнутої панорами про збиральницьку діяльність подружжя, якій сприяли “вільні” матеріальні засоби збирачів. Результатом її постав у Києві “першорядний музей з такими культурноцінними речами, яких і в Москві немає” [10]. Цікаві відомості біографічного напрямку подаються в журналах “За сто літ” [11] та “Україна” [12] дослідниками А. Степовичем і В. Гнатюком. Редактора журналу “Щорічник Колегії Павла Галагана” А. Степовича можемо з повним правом назвати першим біографом українського мецената Г.П. Галагана. Напружені події громадсько-політичного життя, до яких були причетні свідомі українці, відобразили у своїх працях історики 1920-х – 1930-х рр. Становленню фінансової бази українського національного відродження присвятили окремі сторінки історики – свідки тих літ [13]. Варто зазначити, що у 20-і – 30-і рр. XX ст. були опубліковані перші узагальнюючі праці істориків радянської України та Росії з дослідження соціально-економічних процесів у цукробуряковій промисловості. В них чимало сторінок присвячено “групі культурних господарів” серед великих українських землевласників та купців [14].

Таким чином, проблеми розвитку меценатства та благодійності перебували в центрі уваги дослідників другої половини XIX – початку XX ст.

---

[1] Гогель С.К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – СПб.: Тип. Т-ва “Общественная польза”, 1908. – 123 с.; Мозговой В.Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии. – Киев, 1885. – 92 с.; Федорченко И.И. Благотворительные общества г. Киева на Киевской Всероссийской выставке 1913 г. – Киев, 1913. – 64 с.; Барвинский О. Летопись суспільної роботы и силы русинов австрийских. – Львів: Коштом и заходом товариства “Просвіта”, 1885. – 45 с.

[2] Тростянский М. Русский филантроп и его деяния (Венок на память Н.А. Терещенку в Глухове от Киевской Первой Гимназии). – Киев, 1909. – 16 с.; Мищенко Ф. Г.П. Галаган. Некролог. – Киев, 1888. – 22 с.

[3] Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802–1902. – Полтава, 1906. – 303 с.; его же. Полтавцы иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1914. – 292 с.

[4] Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф. Краткий очерк истории Харьковского университета. – Харьков, 1906. – 330 с.

[5] Маценко В.А. Прилукщина. – Ромны: Тип. Бр. Э. и Н. Дельберг, 1888. – 240 с.; Попруженко М.Г. Одесская городская публичная библиотека. 1830–1910. Исторический очерк. – Одесса, 1911. – 84 с.

[6] Глаголь С. Михаил Нестеров. Жизнь и творчество. – М.: Изд. И. Кнебель, б.г. – 120 с.; Неведомский М.П., Репин И.Е. Куинджи. – СПб.: Изд-во общ-ва им. А.И. Куинджи, 1913. – 196 с.; Яремич С. Михаил Александрович Врубель. Жизнь и творчество. – М.: Издание И. Кнебель, 1911. – 187 с.

[7] Гнедич А., Аксёнов С. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. – Харьков: Тип-ия А. Дарре, 1899. – Вып. 1. – 198 с.; Лебедь-Юрчик Х.М. Сахарная промышленность в России. – Киев, 1909. – 154 с.

[8] Мончаловский О.А. Памятная книжка в 25-летний юбилей общества им. Мих. Качковкого. – Львов: Из печатни Ставропигийского Ин-та, 1899. – 168 с.

[9] Федоров-Давыдов. У истоков русского импрессионизма // Русская живопись XIX века: Сб.ст. / Под ред. В.М. Фриче. – М., 1929. – С. 133.

[10] Макаренко М. Музей мистецтв ім. Б.І. та В.М. Ханенків Української Академії Наук: Провідник. – К.: “Червоний шлях”, 1924. – С. 10.

[11] Степович А. До київо-галицьких зв’язків на початку 1870-х років (з щоденників Г.П. Галагана) // За сто літ. – Харків, 1930. – Книга 5. – С. 183–191; його ж. З аграрної політики на Правобережжі 1880-х років // За сто літ. – Харків, 1929. – Книга 4. – С. 181–189.

[12] Гнатюк В. Наукова праця на Волині з 1914–1924 // Україна. – 1926. – № 2–3.

[13] Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – К.: Книгоспілка, 1926. – Т. 1: Революційна Українська Партія. – 387 с.

[14] Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. – Київ, 1930. – 402 с.; Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. – Мюнхен (репринтное издание 1925 г.), 1971. – 312 с.

М. ТИМОЧКО

Участь філолога І.П. Смолія у збагаченні книжкових фондів бібліотек та музеїв України

Ім’я галицького педагога, науковця Івана Смолія асоціюється не лише із рідною йому Тернопільщиною. Географія його наукового та літературно-мистецького спілкування – майже вся Україна. Це засвідчують і документи його особового фонду, який зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України. Матеріали архіву І.П. Смолія (ф. 271) дають можливість побачити різноплановість його зацікавлень [4; 5; 6].

Іван Павлович Смолій народився 15 січня 1910 р. в селі Розношинці Збаразького району Тернопільської області в родині хліборобів. Там 1922 р. закінчив початкову школу, а у 1929 р. – Тернопільську гімназію і став студентом відділу класичної філології, опісля – педагогіки Львівського університету. В 1936 р. закінчує його абсольвентом, оскільки здоров’я не дозволило захистити дипломну роботу та ступінь магістра.

Восени 1939 р. Івана Смолія призначають завідувачем Синявської початкової школи Збаразького району, інспектором шкіл для дорослих районного відділу народної освіти. У червні 1941 р. його мобілізують до лав Червоної Армії, відправляють у Нижній Тагіл (Росія) на будівництво військових заводів. Далі – хвороба і направлення у колгосп, знову мобілізація до трудової армії і праця на руднику Челябінського вугільного басейну та звільнення від військової служби за станом здоров’я.

У липні 1944 р. І.П. Смолій стає завідувачем Залісцівського, згодом – інспектором шкіл Білобожницького районних відділів освіти Тернопільщини.

З 1945 по 1950 р. заочно навчався на відділенні української філології Львівського державного університету, вступив до аспірантури при Науково-дослідному інституті психології в Києві і закінчив її в 1953 р.

Трудову діяльність продовжив на посаді викладача психології Кременецького педагогічного інституту. 26 листопада 1954 р. у Києві захистив дисертацію кандидата педагогічних наук.

У 1962 р. обраний завідувачем кафедри педагогіки і психології Кременецького (з 1969 р. – Тернопільського) педагогічного інституту. На цій посаді пропрацював до 1971 р. Опублікував ряд наукових, науково-методичних та науково-популярних праць. Писав також статті на літературно-мистецькі теми, зокрема про Юліуша Словацького [33], Степана Руданського, Соломію Крушельницьку [7; 1].

У фонді І.П. Смолія зберігаються листи від окремих осіб, організацій та установ, які засвідчують його активну діяльність, спрямовану на поповнення бібліотек і музеїв новими виданнями класиків української та зарубіжної літератури, примірниками унікальних видань зі своєї великої домашньої бібліотеки. Зокрема, дослідники мають можливість ознайомитися із листами-подяками від музею Т.Г. Шевченка у Києві [8], літературно-меморіального музею Т.Г. Шевченка у селі Шевченкове (Кирилівка) на Черкащині [9], музею-заповідника “Могила Т.Г. Шевченка” [9], Кременецького краєзнавчого музею [10], музеїв Івана Котляревського в Полтаві [11], Леся Мартовича в селі Торговиця на Івано-Франківщині [12] та багатьох інших.

Так, у листі з Ялтинського краєзнавчого музею (березень 1975 р.) читаємо: “Щиро дякуємо за щедрий дарунок – бібліотеку. Всі 190 томів одержали в доброму стані. Ця

неподільна бібліотека Вашого імені стане у пригоді нам, науковим працівникам. Наш музей народжується, як Ви знаєте, за допомогою ентузіастів, вболіваючих за нього (а Ви в їх першому числі) і ми відкриємо його...” [13].

Директор Стеблівського державного літературно-меморіального музею І.С. Нечуя-Левицького С. Хаварусь пише І. Смолію в листопаді 1976 р.: “Велике і щире спасибі Вам за надісланий 2-томник О.І. Білецького “Від давнини до сучасності”, у якому є матеріали про нашого земляка [...] Ви також висловили корисні поради щодо збиральницької роботи в музеї автора “Миколи Джері”. Щиро дякуємо Вам за це. До речі, ми більшість з того, що Ви писали, уже зробили, і надалі будемо працювати в цьому напрямку.” [14].

У відповіді з Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника йдеться: “Дирекція заповідника виносить Вам щиру подяку за подаровані нам книги. Вони поповнили фонд нашого музею і будуть використані в експозиції виставки “Книги і друкарство на Україні”. При цьому надсилаємо Вам на підпис акт прийому” [15].

Вивчаючи листи до фондоутворювача, ще і ще раз переконуємося, як щиро вболівав науковець за долю і подальший розвиток української культури і мистецтва, як ревно оберігав їх цінні перлини, підтримував і пропагував нові успіхи митців [16; 17; 18; 19; 20].

Гордістю книжкової колекції Івана Смолія були екслібриси “Із книг І. Смолія” роботи відомої художниці-графіка, заслуженого художника України (1972), майстра школи Олекси Новаківського у Львові Стефанії Гебус-Баранецької. Вони прикрашали даровані примірники та й всі унікальні видання його великої бібліотеки. Науковець спілкувався із художницею [21], а також із багатьма видатними творчими особистостями: Борисом Антоненком-Давидовичем [22], Іванною Блажкевич [23], Наталією Забілою [24], Романом Іваничуком [25], Ярославом Ісаєвичем [26], Григорієм Нудьгою [27], Федором Погребенником [20], Іриною Стешенко [28] та іншими. До речі, окремі листи із архіву І. П. Смолія нещодавно опублікував доктор філології, професор, член Національної спілки письменників України Володимир Качкан [2; 3].

Значна кількість листів до І. Смолія містить прохання допомогти у зборі матеріалів, взяти участь у святкуваннях, відвідати той чи інший музей. Так, Михайло Володимирович Радзиняк із Вишківців Чернівецької області пише про творчий шлях буковинського художника-орнаментиста Георгія Олексійовича Гараса та звертається за допомогою у створенні музею його імені [29]. У січні 1976 р. Андрій Юрійович Тобілевич, директор музею-оселі Івана Тобілевича на Кіровоградщині, запрошує Івана Смолія на свою батьківщину і висловлює вдячність за увагу до музею [30]. О.С. Черемшинський із Велеснівського етнографічно-меморіального музею В.М. Гнатюка повідомляє: “Отримав Ваші дарунки [...]. Це ж дорогоцінні видання, які стали бібліографічною рідкістю, [...] є прекрасним фундаментом для майбутньої великої наукової бібліотеки при музеї вченого” [31]. Лист з подякою за надіслану працю Ф. Колесси “Мелодії українських народних дум” надійшов 2 грудня 1972 р. з Київського літературно-меморіального музею Лесі Українки: “Цей дар є великим вкладом у фонди і експозицію музею, а також виявом любові до видатної української поетеси Лесі Українки та її музею” [32].

І.П. Смолій відповідає на запрошення, відвідує багато музеїв по всій Україні, виступає на урочистостях, дає рецензії та відгуки, окремі конкретні рекомендації, а у фондах по собі залишає пам’ятки україністики – багатотомники, тематичні збірки, окремі видання, платівки; підтримує шанувальників народної культури.

Про високу моральність науковця і громадянина згадує на сторінках часопису “Тернопілля’97” Кузьма Векірчик: “Протягом багатьох років праці в інституті мені майже щодня доводилося спілкуватися з Іваном Смолієм, людиною високої культури, одним з найдосвідченіших педагогів Тернопілля. Він був істинним українським патріотом. Ми

багато років жили по сусідству в одному будинку. У дружніх розмовах він часто висловлював глибоке обурення проти тотальної русифікації навчального процесу в інституті й місті. За це не раз з ним проводили "виховні бесіди" працівники добре відомої усім установи [1].

Останні дев'ять років життя вчений хворів і не виїжджав із Тернополя. Був одиноким, без сім'ї. Поспішаючи, впорядковував свою бібліотеку, яку перед смертю подарував рідній школі і Тернопільському державному педагогічному університету.

Помер Іван Павлович Смолій на 77 році життя, 1986 р. у Тернополі, похований у рідному селі Розношинці.

"... І досі члени кафедри, викладачі та інші працівники інституту з теплотою згадують про цю надзвичайно скромну, доброзичливу людину, прекрасного педагога, відмінника народної освіти України" [1].

---

[1] Векірчик К. Іван Смолій. Педагог із Розношинців // Тернопілля'97: Регіональний річник. – Тернопіль: Збруч, 1997.
[2] Качкан В.А. Хай святиться ім'я твоє: Історія української літератури і культури в персоналіях (XVIII –XXI ст.): Антологія одного листа. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – Т. 8. – С. 46–47, 96, 122, 164, 186–187,198, 282, 327, 389, 431, 442, 478, 491, 512, 529.
[3] Там само. – Т. 9. – С. 26–27, 78, 81, 165, 241, 245, 417–418, 451– 452.
[4] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 271. – Спр. 1.
[5] Там само. – Спр. 2.
[6] Там само. – Спр. 3.
[7] Там само. – Спр. 76.
[8] Там само. – Спр. 57.
[9] Там само. – Спр. 63.
[10] Там само. – Спр. 61.
[11] Там само. – Спр. 39.
[12] Там само. – Спр. 31.
[13] Там само. – Спр. 75.
[14] Там само. – Спр. 71.
[15] Там само. – Спр. 46.
[16] Там само. – Спр. 5.
[17] Там само. – Спр. 12.
[18] Там само. – Спр. 13.
[19] Там само. – Спр. 53.
[20] Там само. – Спр. 37.
[21] Там само. – Спр. 14.
[22] Там само. – Спр. 6.
[23] Там само. – Спр. 9.
[24] Там само. – Спр. 22.
[25] Там само. – Спр. 24.
[26] Там само. – Спр. 25.
[27] Там само. – Спр. 35.
[28] Там само. – Спр. 48.
[29] Там само. – Спр. 38
[30] Там само. – Спр. 41.
[31] Там само. – Спр. 50.
[32] Там само. – Спр. 43.
[33] Смолій І.П. Життя і творчість поета. До 150-річчя з дня народження Ю. Словацького // За педагогічні кадри (Кременець). – 1959. – № 2 (25). – 14 липня. – 16 с.

А. ТИМОШЕНКО

Меценатство і благодійність Г.П. Галагана

Найбільш яскравими проявами благодійної діяльності відомого українського державного і громадського діяча та мецената другої половини XIX ст. Григорія Павловича Галагана (1819–1888) було фінансування Колегії Павла Галагана, навчальних закладів у Прилуцькому повіті Полтавської губернії, проукраїнських видань "Основа" і "Киевская старина", а також матеріальна і моральна підтримка українських вчених, літераторів, інших представників творчої інтелігенції. Окремі її сторінки не знайшли достатнього відображення в історичній науці або ж потребують певного уточнення чи переосмислення.

Важливим етапом у формуванні особистісних, моральних якостей Г. Галагана був "італійський" період життя. В Італії він мав змогу спілкуватися з багатьма відомими, непересічними людьми, що у кінцевому результаті позитивно вплинуло на світогляд молодого землевласника. З-поміж інших назвемо художників "російської колонії" в Римі та М. Гоголя. До числа перших належали відомий митець О. Іванов та його молодий колега І. Шаповаленко. Талант і велика працелюбність останнього приваблювали до нього багатьох. Так, у 1838 р. майбутній імператор Олександр II зробив художнику замовлення – за 500 крб. написати копію з пророка Ісаї роботи Рафаеля і просив прийняти в дарунок 1000 крб. [1, 52].

Восени 1842 р. з І. Шаповаленком познайомився Г. Галаган, який, закінчивши навчання у столичному університеті, приїхав до Італії. Сам не позбавлений літературного і художнього таланту, він пройнявся глибокою повагою до художників: захоплюючись майстерністю О. Іванова, вважав не менш талановитими молодих В. Штернберга, В. Серебрякова і того ж І. Шаповаленка [2, 2]. Дружні стосунки з останнім Г. Галаган підтримував упродовж майже 30 років. Протягом цього періоду він надавав посильну матеріальну допомогу митцю, інколи замовляючи у нього картини, а ще частіше пересилав гроші без жодних умов і виконаної роботи [3, 27]. Стосовно матеріальної підтримки молодого художника з боку амбіційного Г. Галагана існує думка, що така допомога була не постійною, а тому малоефективною. Треба сказати, що частка істини у такому твердженні є. Але слід враховувати, що на початку 1840-х рр. Григорію Павловичу було 23–25 років: вік, коли не кожна молода людина спроможна глибоко аналізувати перипетії життя, знаходити найоптимальніші варіанти відповідей на далеко неоднозначні питання. Звичайно ж, молодого Г. Галагана тішило усвідомлення власної величі, що підкріплювалось неабияким рівнем матеріального достатку, рівнем освіченості і культури. Воно не дозволило уникнути певної зарозумілості і повчальності у спілкуванні з людьми, які перебували на дещо нижчих щаблях соціальної ієрархії.

Зважившись на вік, стає зрозумілим непостійний характер його благодійної діяльності й відсутність чіткого бачення ролі мецената. Та допомога, яку він надавав художникам, а згодом артистам, студентам, науковцям, була на перших порах скоріше епізодами у його житті. Усвідомлення значимості меценатства для розвитку освіти і культури, водночас з глибоким розумінням їх ролі у житті народу прийде до нього у більш зрілому віці. Звісно ж, можна докоряти Г. Галагану за те, що він не завжди підтримував того ж І. Шапаваленка, але без його, нехай і не постійної допомоги, талановитому художнику було б зовсім складно, а то й неможливо займатися улюбленою справою.

Непересічність особистості Г. Галагана дозволяє, окрім іншого, простежити розвиток

громадської думки українського суспільства у другій половині XIX ст. До Григорія Павловича як до людини освіченої, яка обстоювала національно-просвітницькі ідеї піднесення культурного рівня народу та пробудження національної свідомості, й водночас великого землевласника, звертались за допомогою багато діячів науки, освіти, культури. Зокрема, його просили допомогти видрукувати збірку українських пісень М. Максимовича, видання якої припинилось через нестачу коштів. Папір та друкування кожного тому коштували майже 300 крб., але незважаючи на відчутні витрати, Г. Галаган задовольнив прохання, оплативши всі поліграфічні роботи [4, 446].

Наприкінці березня 1853 р. до мецената звернувся А. Рігельман з проханням допомогти видати твори А. Метлицького, доповнивши окремі розділи збірки, а саме купальські, зажнивні, осінні та колискові пісні [4, 448]. Г. Галаган з властивим йому естетичним смаком запропонував видати пісні з нотами, на що А. Рігельман зауважив: "Ти вимірюєш на аристократичну ногу. Користі для аристократів, які давно опухли до всього живого, не буде, а люди середнього достатку купити не зможуть, бо дорого. А втім, ти видаєш тому і воля твоя" [4, 451].

Відомо, що багато представників ліберального руху займались просвітницькою діяльністю, вбачаючи у цьому можливість морального пробудження народу. Поділяючи таку точку зору, Г. Галаган запропонував почати видання творів для народного читання та творів П. Куліша [5, 188], але якщо перша пропозиція знайшла підтримку і схвалення української інтелігенції як така, що "може вважатися зручним способом виховання", то друга – викликала невдоволення як "справа несуттєва" [6, 34]. Про це свідчить лист того ж А. Рігельмана, де він досить різко вказує на необхідність утриматись від друкування творів П. Куліша: "Я б не бажав, щоб його книга потрапила до рук простих людей. І кожен, хто любить спокій і не збирається викликати потрясіння не побажає цього" [5, 190]. Варто відзначити, що такі погляди поділяли чимало представників інтелігенції і багатих землевласників, заможних людей інших верств. Всі вони неодноразово дорікали Г. Галагану за його "крайній лібералізм" [7, 69].

До щедрого благодійника звертались не тільки за матеріальною допомогою, але й за порадою. Так, А. Метлицький радився з ним щодо орфографії, формату і друку деяких книжок, розмірковував над введенням нових букв [8, 450]. У свою чергу Г. Галаган не лишався осторонь проблем, що повсякденно хвилювали прогресивних діячів просвітницького руху. Так, у листі від 21 грудня 1864 р. він радив М. Максимовичу припинити поки що друкувати абетки для народних шкіл і пропонував подумати над можливістю придбання інших навчальних посібників [9, 2].

Характерною особливістю меценатської діяльності поміщика-українофіла було те, що йому вдавалось поєднувати допомогу закладам освіти, медицини та культури з готовністю завжди підтримати конкретних людей. Так, бажаючи виручити М. Маркевича із скрутних обставин, в які той потрапив через значну заборгованість, Г. Галаган відважився на рішучий і водночас ризикований крок. У 1848 р. він узяв в оренду терміном на 6 років маєтки М. Маркевича, що знаходились у хуторах Жадків, Воронівка, Коропці, селах Гмирянці, Колісниках, Городні Прилуцького повіту, а також землі в Ічні, з цукровим і винокурним заводами, млином, шинком і різними господарськими будівлями. У названих населених пунктах йому належали 168 осіб чоловічої статі [10, 1]. За умовами оренди Галаган мав сплачувати Маркевичу по 4000 крб. щороку, що за шість років становило 24000 крб. [11, 2]. Окрім того, у 1855 р. він сплатив Московській опікунській раді борг у сумі 16500 крб. за кредит, взятий М. Маркевичем [12, 8]. З огляду на те, що поміщицьке господарство в цілому, і маєтки Г. Галагана зокрема, наприкінці 50-х рр. XIX ст. переживали далеко не найкращі часи, такий вчинок ілюструє благородство натури молодого поміщика, для якого надавати

допомогу тим, хто її потребує, стало чимось звичним і життєво необхідним.

Г. Галаган належав до ліберального дворянства. Він вбачав у кооперації один із засобів зміцнення капіталістичного ладу через поліпшення добробуту селян. Порадившись із селянами, він вирішив заснувати у Сокиринцях позичково-ощадне товариство: провів значну роботу з представниками урядових кіл, міністерства фінансів і домігся у жовтні 1871 р. відповідного дозволу. Офіційне відкриття Товариства і присвоєння йому імені Павла Галагана відбулося у січні 1872 р. [13, 156]. Засновник пожертвував 3000 крб. з тим, щоб частина прибутку з цього капіталу була використана для відкриття місцевої лікарні, притулків і створення пожежної команди з відповідним обладнанням. Основна ж частина передбачалась для відкриття ремісничих класів у місцевому училищі. Окрім цього, щедрий поміщик подарував Товариству цегляний будинок з необхідними меблями, кам'яним сховищем і залізною скринею [14, 17].

Товариство завжди перебувало під опікою Г. Галагана. Серед інших документів збереглася книга протоколів засідань, де вміщені й інструкції для правління, розроблені та затверджені почесним попечителем. В 1874 р. Григорій Павлович став головою ради Товариства, що зобов'язувало його щомісяця перевіряти книги, документи та касу. Виявляючи щиру зацікавленість до діяльності Товариства, засновник постійно дбав про збільшення оборотного капіталу. У 1874 р. він домігся для спілчан кредиту від Державного банку у розмірі 5000 крб. [15, 2]. У наступному році за його клопотанням на рахунок Товариства надійшов кредит у розмірі 15000 крб., у 1881 р. – 20000 крб., а у 1882 р. – 60000 крб. [16, 4]. Це дозволило надавати позики більших розмірів, водночас утримуючи розмір відсотків за їх одержання майже на одному рівні. Так, з 20 січня 1872 р. по 1 квітня 1874 р. позичальники сплачували 9 %, у наступні три роки – 10 %, а з 15 листопада 1876 р. по 1 травня 1877 р. – 11 % [17, 13]. Протягом наступного десятиріччя цей показник дорівнював 10 %, що дозволяє зробити висновок про стабільність чи не найважливішої умови кредитування – розміру відсотків сплати за одержану позику.

Успішна діяльність Сокиринського позичково-ощадного товариства була визначальною у призначенні Г. Галагана на посаду Голови державної комісії у справах кредитної кооперації при Міністерстві фінансів. Ставши захисником кредитної кооперації усієї держави, він ніколи не забував про своє Товариство, яке за перші 15 років функціонування настільки зросло, що перетворилось на крупний осередок підтримки селянських господарств, активно сприяючи розвиткові капіталістичних відносин в українському селі. Упродовж 28 років Товариство вело успішну кредитну діяльність, завдячуючи якій багато селянських господарств краю одержало чи не єдину можливість для економічного зростання [18, 122].

Аналіз громадської діяльності Г. Галагана переконливо свідчить, що то була людина особливого духовного складу, широти мислення і творчого підходу до вирішення нагальних проблем. Його життя позначене готовністю постійно творити добро на благо інших, не сподіваючись на винагороди й відзнаки, а доброчинність і меценатство стали органічною потребою і сенсом діяльності багатого землевласника і, водночас, національно-свідомої і високоморальної людини.

---

[1] Рубан В. Забытые имена. – К.: Глобус, 1990. – 243 с.

[2] Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА) України, м. Київ. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 588: От художника Иванова о приезде в Рим Г. Галагана (20 сентября 1842 г.). – 2 арк.

[3] ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 237: Письма Г. Галагана к племяннице (1845–1881 гг.). – 131 арк.

[4] Частная переписка Г. Галагана // Киевская старина. – 1899. – № 4. – С. 440–454.

[5] Частная переписка Г. Галагана // Киевская старина. – 1899. – № 5. – С. 181–198.

[6] Потульницький В. Світогляд українського лівобережного панства // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 34–37.

[7] Потульницький В. Шляхта і консервативна державна ідея на Україні в XIX–XX ст. // Гетьман П. Скоропадський

та Українська держава 1918 р. – К., 1998. – С. 66–71.
[8] Частная переписка Г. Галагана // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 437–465.
[9] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 3. – Спр. 5685: Лист Галагана до Максимовича (21 грудня 1864 р.). – 2 арк.
[10] ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 1217: Контракт на сдачу в аренду имения, заключенный между Г. Галаганом и Н. Маркевичем (21 мая 1848 – 9 февраля 1863 гг.). – 16 арк.
[11] ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 1041: Договор об аренде (21 мая 1848 г.). – 2 арк.
[12] ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 1473: Опекунские дела (28 февраля 1951 – 29 апреля 1883 гг.). – 12 арк.
[13] Мащенко В. До 130-річчя Сокиринського сільського позичково-ощадного товариства Павла Галагана // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 156–165.
[14] Філія Державного архіву Чернігівської області у м. Прилуки. – Ф. 1477. – Спр. 237: Сокиренское ссудо-сберегательное общество. Годовые отчеты. (январь 1872 – декабрь 1873 гг.). – 71 арк.
[15] ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 576: От Г. Галагана сестре. (3 января 1842 – 3 сентября 1885 гг.). – 2 арк.
[16] ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 1446: Отчет о деятельности Сокиренского ссудо-сберегательного общества (12 ноября 1881 – 1918 гг.). – 20 арк.
[17] ЦДІА України, м. Київ. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 1688: Ведомости о состоянии Сокиренского ссудо-сберегательного общества (23 августа 1870 – 19 мая 1879 гг.). – 15 арк.
[18] Туган-Барановский М. Социальные основы кооперации. – М.: Наука, 1989. – 283 с.

Т. ТИМОШЕНКО

Меценатство – родинна традиція Лизогубів

Багатовікова історія українського народу містить чимало прикладів благодійності і в більш ранньому періоді, але чи не найяскравіше це суспільне явище проявилося в XIX ст. Той час подарував українству цілу плеяду відомих меценатів, серед яких помітно вирізнялися Б. Ханенко, родини Терещенків і Симиренків, В. Тарновський, Г. Галаган, Є. Чикаленко. Далеко не останніми у цьому переліку українських достойників були і представники відомого роду Лизогубів.

Яків Лизогуб (р.н. невідомий – 1698), очоливши Чернігівський полк, не лишався осторонь культурного життя міста. Свідченням того є виявлена ним ініціатива стосовно Катеринінської церкви – чудової архітектурної пам'ятки древнього міста [1, 2]. Я. Лизогуб долучився також до будівництва і подальшого утримання одного з кращих зразків цивільної архітектури в Україні другої половини XVII ст. – будинку полкової канцелярії.

Продовжив справу батька син Юхим (р.н. невідомий – 1704), який відзначившись у Кримських походах 1687 і 1689 рр., став згодом чернігівським полковником [2, 406]. За військові подвиги йому були подаровані декілька населених пунктів у Седнівській і Городнянській сотнях. Зусиллями Ю. Лизогуба і його нащадків непримітний Седнів перетворився на ошатне й затишне містечко, де окрім головного будинку, в якому мешкали Лизогуби, було споруджено неповторну кам'яницю з романтичною баштою, альтанку-ротонду, кам'яний місток, грот та декілька інших споруд [1, 2].

Після того, як Седнів дістався у спадок Іллі Лизогубу (1787–1861), полковнику Кавалергардського полку, учаснику Бородинської битви, він перетворився на осередок духовності і демократизму. Чарівність природи і гостинність господарів приваблювали багатьох відомих людей. У 1846–1847 рр. Ілля та Андрій Лизогуби приймали Т. Шевченка, який вважав їх не тільки меценатами, але й побратимами у мистецтві. На нашу думку, підстави для цього були, адже брати без сторонньої допомоги розписали церкви у Седневі і Куликівці [3, 51]. До того ж, вони чудово грали на різних інструментах, співали, складали думи. А. Лизогуб був одним із небагатьох, хто не залишив поета у біді, коли того віддали у солдати. Седнівський поміщик таємно допомагав Т. Шевченку грошима, передавав фарби, папір, пензлі. Про це дізнаємося з листів опального поета до А. Лизогуба [4, 259]. За такі дії останнього було суворо попереджено шефом жандармів графом О. Орловим. Окрім Т. Шевченка у Лизогубів бували художник Л. Жемчужников, письменник Л. Глібов і багато інших діячів культури.

Обидва брати – Ілля та Андрій – щедро володіли такими людськими чеснотами, як порядність, уміння співчувати, нестримне бажання надати матеріальну і моральну підтримку нужденним. Свідченням того, що саме такі духовні цінності в родині Лизогубів були явищем не випадковим, стали життя і діяльність двох синів А. Лизогуба – Дмитра і Федора.

Стосовно Дмитра Лизогуба (1849–1879) – відомого революціонера-народника зауважимо, що його меценатство мало досить специфічне спрямування, адже на його кошти утримувалась організація "Земля і воля", терористична діяльність якої далеко не завжди мала схвальну оцінку. І все ж потрібно наголосити на щирості, з якою Д. Лизогуб витрачав власні кошти, сподіваючись, що саме такі дії найбільш ефективні в боротьбі з царизмом. Зокрема, він вів переговори з Г. Лопатіним, розробляючи план звільнення М. Чернишевського, для здійснення задуму погодився дати 5 тис. крб. На фінансування "Землі і волі" Д. Лизогуб

витратив 150 тис. крб., частина з яких була використана для організації повстання селян у Київській губернії, здійснення терористичних актів проти царя та урядовців. Навіть перебуваючи під арештом, він передав з Одеської в'язниці доручення своєму управителю видати народнику О. Михайлову кілька тисяч карбованців для продовження боротьби [5, 6].

Зовсім інше спрямування мала благодійність молодшого брата – Федора Лизогуба, який після навчання у французькому коледжі здобув агрономічну освіту і зосередив свої зусилля на зміцненні власного господарства: у другій половині 90-х рр. XIX ст. він володів майже 2 тис. десятин землі у Городнянському повіті Чернігівської і Лохвицькому – Полтавської губерній [6, 496]. Заповзятливий поміщик був власником заводу з виробництва цегли і клінкерної тротуарної плитки.

В 1888 р. він обраний предводителем дворянства Городнянського повіту, був гласним повітового земського зібрання. В 1898 р. його обрали гласним Чернігівського губернського земського зібрання, в якому він активно працював, входив до складу проектної та училищної комісій [7, 119].

Опікуючись проблемами освітян краю, Ф. Лизогуб неодноразово надавав допомогу закладам освіти. Як попечитель Довжицької школи у жовтні 1888 р. виступив з доповіддю на зборах повітового земства. Суть проблеми зводилась до того, що школа не могла вмістити всіх бажаючих навчатись. Постало питання про необхідність прибудови додаткової навчальної кімнати. З огляду на це Ф. Лизогуб просив земців надати школі матеріальну допомогу для проведення реконструкції закладу. Прохання задовольнили, але грошова допомога була незначною і становила лише 50 крб. Решту коштів надав Лизогуб [8, 52].

У подальшому Ф. Лизогуб неодноразово ініціював благодійні заходи, підкріплюючи власні душевні пориви відчутними матеріальними внесками. Так, у 1893 р. на зборах Чернігівського губернського дворянського зібрання він запропонував створити допоміжну дворянську касу з метою підтримки землевласників у випадку стихійного лиха. Для реалізації задуму вніс 1000 крб. власних коштів, що знайшло підтримку місцевого дворянства і цілковите схвалення губернських чиновників [9, 56].

Свідченням того, що доброчинна діяльність була для Федора Андрійовича природною, а відтак невід'ємною частиною його духовно наповненого життя, стала допомога Новозибківському сільськогосподарському училищу та опікування дитячими притулками в Чернігівській губернії [9, 56].

Доброчинність Ф. Лизогуба набула нових, виразніших відтінків, коли у грудні 1901 р. його обрали головою Полтавської губернської земської управи. Опікуючись соціально-економічними проблемами краю, він зарекомендував себе як прихильник національних традицій. Завдяки його безпосередньому впливу архітектором В. Кричевським у 1906 р. був збудований новий будинок губернського земства, що став першим зразком нового архітектурного стилю – українського модерну [10, 110]. Варто додати, що архітектурно-художній образ цієї споруди став видатним досягненням українського мистецтва початку XX ст.

Долучився Ф. Лизогуб і до спорудження в Полтаві пам'ятника І. Котляревському, за його ініціативи і матеріальної підтримки видавалися твори митця. Ф. Лизогуб матеріально підтримував школу художнього промислу ім. М. Гоголя у Миргороді, якою керував О. Сластьон [11, 116]. Декілька музеїв, що з'явилися на території краю, були створені і функціонували за матеріальної підтримки голови губернської земської управи. Все це дає підстави стверджувати, що за сприяння Ф. Лизогуба Полтава і Миргород перетворилися на початку XX ст. у центри української культури.

Вартий уваги і той факт, що незважаючи на постійну зайнятість справами Полтавського

земства, він не забував про земляків. Зокрема, до 90-річчя від дня народження Т. Шевченка на кошти добродійника у Седневі був встановлений бюст поета. А кількома роками раніше, ще у "чернігівський період", за сприяння Ф. Лизогуба там же була відкрита телеграфна станція [12, 7].

Узагальнюючи, зазначимо, що благочинна діяльність представників роду Лизогубів з роками стала для них родинною традицією. Активна благодійність Лизогубів, яка була життєдайним джерелом для вітчизняної науки, культури та освіти, ставить їх в один ряд українських достойників, що не шкодували духовних і матеріальних зусиль задля майбутнього свого народу.

---

[1] Карнабед А. Трагедия Д. Лизогуба и усадьбы Лизогубов в Чернигове // Черниговский полдень. – 1995. – № 27 (10 авг.). – С. 2.
[2] Гідкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. – К., 2001. – 1135 с.
[3] Липкович Я. Життя і смерть Д. Лизогуба // Наука і суспільство. – 1986. – № 8. – С. 49–55.
[4] Шевченко Т. Твори в п'яти томах. – Т. 5: Вибрані листи. – К., 1979. – 320 с.
[5] Мельник С. Сторінки життя Дмитра Лизогуба // Чернігівські відомості. – 1993. – № 20 (7 травня). – С. 6.
[6] Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1908. – 496 с.
[7] Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 10. – 119 с.
[8] Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 7. – 243 с.
[9] Самохіна Н. Родина Лизогубів та її внесок у розвиток культури // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Чернігів, 2006. – С. 42–58.
[10] Павловский И. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Полтава, 1914. – 176 с.
[11] Уряди України XX ст. – К., 2001. – 606 с.
[12] Черниговские губернские ведомости. – № 1235. – Часть неофициальная.

Н. ТОВСТОЛЯК

Доброчинні традиції родини Тарновських

Своїми благодійними справами український рід дворян Тарновських залишив помітний слід в історії України XIX ст. Тарновські – нащадки шляхти польсько-литовського походження, з XVI ст. перебували на службі в козацькому війську, а наприкінці XVIII ст. отримали російське дворянство. У сучасній науковій літературі приділяється значна увага вивченню генеалогічних зв'язків між окремими сім'ями одного роду, їх впливу на громадську активність родичів, тому що кожний рід є ланкою між особою і суспільством. Сьогодні російськими фахівцями розробляється історико-культурне обґрунтування концепції генеалогічної пам'ятки, а генофонд родини розглядається як субстрат, в якому зосереджена спадкова інформація, що передає від батьків до дітей і далі факел життя, родову свічку. Можна напевне стверджувати, що генеалогічний фактор відігравав значну роль в історії України XIX ст. Тому дослідження доброчинних традицій родини відомих українських меценатів Тарновських в XIX ст. має актуальне значення для сьогодення.

Вже стало історіографічною традицією розповідати про трьох відомих меценатів Тарновських – Григорія Степановича (1790–1853), Василя Васильовича-старшого (1810–1866) і Василя Васильовича-молодшого (1837–1899). Але не можна залишати поза увагою й найближче оточення Тарновських – сім'ї, з якими вони мали тісні родинні зв'язки.

Чимало відомо про доброчинність Григорія Степановича Тарновського, батьком якого був київський губернський маршалок дворянства Степан Якович Тарновський, а вітчимом – Григорій Якович Почека, який кілька разів обирався ніжинським повітовим маршалком. Вже з дитинства Григорій Степанович був свідком благодійних справ, які робилися його родичами, у тому числі дядьком, братом батька – Василем Яковичем, чернігівським губернським маршалком дворянства. Серйозною школою доброчинності для молодого Г.С. Тарновського стали події війни з Наполеоном 1812 р. У ті часи йому довелося працювати в канцелярії чернігівського губернатора. Чернігівське і полтавське дворянство своїм коштом зібрало, озброїло та утримувало народне ополчення, яке захистило кордони України з Білоруссю, не допустивши французькі війська на територію українських губерній. Маєтки Тарновських знаходились неподалік територій бойових дій, а Григорій Якович Почека і його брат Матвій Якович брали найактивнішу участь у формуванні ополчення, пожертвувавши значні кошти.

Під час служби у Полтаві в 1818 р. відбулося знайомство Г.С. Тарновського з родиною Д.Л. Алексєєва, катеринославського губернського маршалка дворянства (1808–1830). Дмитро Ларіонович на той час вже був відомий своїми благодійними справами, а в родовому маєтку Котовка на Катеринославщині влаштував зразкову садибу. Він був одружений з Варварою Іванівною Селецькою, дочкою катеринославського губернатора І.Я. Селецького. Д.Л. Алексєєв та його брат Степан Ларіонович мали великі земельні володіння в Полтавській та Чернігівській губерніях. В 1818 р. Григорій Степанович Тарновський одружився з дочкою Дмитра Ларіоновича Ганною. Цей шлюб мав велике значення для Григорія Степановича: коло його родичів поповнилося не лише впливовими і знатними особами, але й цікавими, освіченими людьми, що в подальшому визначило культурні інтереси подружжя Тарновських. Успадкувавши Качанівку, вони облаштовують її за кращими зразками того часу, інтер'єри палацу поповнюються антикваріатом і творами сучасного мистецтва. Окремі прийоми архітектурно-художнього вирішення інтер'єрів

Котовки і Качанівки схожі [5, 165]. Тарновські не випадково захоплюються музикою та починають формування оркестру з кріпосних музикантів: такий оркестр був у Селецьких. В 1830-і рр. оркестр Г.С. Тарновського вважали одним з найкращих в Україні.

Вже в Полтаві подружжя бере участь у викупі з кріпацтва талановитого актора М.С. Щепкіна: Григорій Степанович під час збору коштів надав 250 руб. (інші давали не більше 100 руб.). Через двадцять років він надасть гроші на викуп молодого художника Т.Г. Шевченка.

Алексєєви і Тарновські дружили, часто гостювали в маєтках родичів. Починаючи з 1820-х рр. багато зробив у царині благодійності брат Ганни Дмитрівни – П.Д. Алексєєв. У 1836 р. "за отлично усердную службу и значительные пожертвования в пользу училищ" Петро Дмитрович був пожалуваний діамантовим перснем з вензелем імператора Миколи I [1, 127–128]. У липні 1834 р. Григорій Степанович став хрещеним батьком сина Петра Дмитровича – Георгія (1834–1914). У майбутньому Георгій Петрович, який рано втратив батька, часто бував у Качанівці, що, можливо, й було однією з причин його захоплення, і згодом він став відомим в Росії меценатом, колекціонером, нумізматом.

Серед близьких родичів Г.С. Тарновського, що жили неподалік Качанівки, були Троцини. За Єлисеєм Троциною була сестра Ганни Дмитрівни Олена. Їхній син Костянтин Єлисейович Троцина у другій половині XIX ст. став відомим земським діячем, фінансував відкриття і роботу навчальних закладів, земські медичні проекти, допомагав нужденним.

Григорію Степановичу Тарновському належить цікавий благодійний проект передачі свого майна на влаштування медичного факультету університету св. Володимира в Києві. Майже 20 років витратив меценат на бюрократичне листування з вищими чиновниками Російської імперії [7], але все було марним. Головна причина невдачі полягала у тому, що він передавав університету не просто великі землеволодіння – уряду треба було влаштувати життя кріпаків, що жили на цій землі. Г.С. Тарновський за допомогою свого племінника В.В. Тарновського-старшого, юриста і громадського діяча, склав проект влаштування життя кріпаків, але плани, що змінювали існуючий соціальний устрій, на той період були приречені на невдачу.

Серед проектів, які не судилося здійснити Г.С. Тарновському і його друзям, – відкриття при Київському університеті св. Володимира філії Академії Мистецтв. Автором його був друг Григорія Степановича Василь Іванович Григорович, конференц-секретар Академії Мистецтв. Добре відомо, яку допомогу надавали В.І. Григорович і Г.С. Тарновський художникам В.І. Штернбергу, Т.Г. Шевченку, іншим.

На наш погляд, вищезгадане значно змінює усталену характеристику Г.С. Тарновського як кріпосника, який робить добрі справи лише напоказ. Основною мотивацією його доброчинних справ було не бажання показати себе, а в першу чергу, родинні традиції, менталітет, щирі співчуття талановитим людям, що не мали фінансових можливостей для навчання або життя, любов до своєї батьківщини. Саме Г.С. Тарновський у важких умовах тиску з боку влади почав формувати у Качанівці центр української культури і мистецтв. З 1845 р. він намагався отримати для Качанівки юридичний статус заповідного маєтку (майорату), але цьому заважали численні майнові скарги родичів його вітчима – Горголів.

Меценатські традиції були підтримані спадкоємцем Григорія Степановича – Василем Тарновським-старшим, в історичній і мемуарній літературі про добродійні вчинки якого написано небагато. Вважається, що його основною суспільно-політичною діяльністю була участь у розробці реформ 50–60-х рр. XIX ст. Але вивчення історії його сім'ї дозволяє розкрити невідомі факти доброчинності та повернути з небуття прізвища людей, які багато зробили для розвитку українських губерній, для українського народу.

Проаналізуємо лише найближче родинне коло Василя Васильовича Тарновського-

старшого. Його дружиною стала Людмила Володимирівна Юзефович, рідна сестра помічника попечителя Київського навчального округу Михайла Володимировича Юзефовича (1802–1889). За останнім в історичній літературі закріпилася негативна характеристика людини, що переслідувала усе українське (Юзефовичів закон!). Але Михайло Володимирович – літератор, історик, археограф, суспільний діяч, меценат, з 1859 до 1869 р. очолював Київську археографічну комісію, головною справою якої було збирання і публікація писемних пам'яток української культури. Він сприяв організації Київського центрального архіву давніх актів, знаходив кошти для публікації документів, допомоги діячам українського національного відродження (П.О. Кулішу та іншим). На нашу думку, сучасним історикам треба уважно вивчити діяльність та життя М.В. Юзефовича з метою відтворення справедливості. Син М.В. Юзефовича Віктор Михайлович вже у студентські роки підтримав доброчинні традиції сім'ї: разом із друзями організовував і фінансував недільні школи в Києві, викладав у них [3, 97]. Разом із Тарновськими був активним учасником Київської і Петербурзької українських громад, витрачав значні кошти на їхню діяльність.

Першим докладно розповів про благодійну діяльність Василя Васильовича його онук Михайло Володимирович Тарновський [9]. За своє життя Тарновському-старшому довелося займатися різними благодійними справами і проектами. Зокрема, за заповітом Д.П. Журавського він брав участь в організації благодійної установи для незаможних людей, фінансував видання журналів, установ, закладів тощо. Такими були і його діти: сини Василь і Володимир, дочка Марія.

Марія Василівна була за онуком знаменитого автора історії Малоросії Миколою Аркадійовичем Рігельманом (1817–1888), який брав активну участь, у тому числі матеріальну, у роботі Київської археографічної комісії, був головою Київського відділення Російського музичного товариства, директором Другої київської гімназії.

Про Володимира Васильовича, відомо мало, але документи свідчать, що він разом з дружиною Надією Михайлівною також займався доброчинними справами. У 1879–1882 рр. В.В. Тарновський був маршалком дворянства Прилуцького повіту, до 1916 р. – почесним попечителем Прилуцької жіночої гімназії [8, 42], витрачав значні кошти на народну освіту. Надія Михайлівна була дочкою Михайла Андрійовича Білухи-Кохановського (1809–1891), полтавського поміщика, випускника Царськосельського ліцею. В родовому маєтку Білухівка на Полтавщині його батько і дядько ще у 1793 р. побудували Дмитрівську церкву, при якій влаштували бібліотеку та школу грамоти для селян. Михайло Андрійович з 1829 р. жив у Полтаві, брав участь у громадському житті: був головою ревізійної комісії Полтавського дворянського зібрання, членом піклувальної ради Полтавського інституту шляхетних дівчат. В останні роки життя очолював піклувальну раду Маріїнської жіночої гімназії, був головою з'їзду суддів, гласним Полтавської міської думи. Як і В.В. Тарновський-старший М.А. Білуха-Кохановський працював у Комісії з поліпшення побуту селян, розробляв підготовчі матеріали до селянської та земської реформ. З 1868 по 1891 р. разом із донькою Надією працював скарбником у Полтавському дамському комітеті піклування про поранених та хворих воїнів [6]. Дякуючи зусиллям таких людей як вони, створювалися регіональні осередки Міжнародного товариства Червоного Хреста, система закладів медичного обслуговування населення. Значну допомогу надавали Товариству інші Тарновські, серед них – Надія Василівна, рідна сестра Василя Васильовича-старшого.

Традиції родини Володимира Васильовича і Надії Михайлівни Тарновських знайшли продовження у високій громадській активності їхніх нащадків, у першу чергу – Ірини Михайлівни Тарновської – віце-президента Київського дворянського зібрання, ініціатора створення міжнародного благодійного фонду "Друзі Качанівки". Ірина Михайлівна – пропагандист української культурної спадщини, веде велику пам'яткоохоронну діяльність.

Доброчинні традиції характерні й для родини Якова Васильовича Тарновського (1825–1913), київського мецената і громадського діяча. Він починав кар'єру як військовий, після відставки постійно проживав у маєтку Потік, який отримав від В.В. Тарновського-старшого, коли той успадкував Качанівку. З 1880 р. Яків Васильович – член ради колегії Павла Галагана, член-засновник Київського приватного комерційного банку, засновник і голова Товариства взаємного кредиту і взаємного страхування від вогню землевласників Київської, Волинської і Подільської губерній. Надав 10000 руб. на будівництво Бактеріологічного інституту в Києві [10, 190], кошти на будівництво київського міського музею [4, 361], брав активну участь у київських благодійних проектах. Після смерті Я.В. Тарновського його дружина Берта Густавівна надала 100000 руб. на влаштування станції "Крапля молока", заснованої Товариством боротьби проти дитячої смертності [4, 443].

Син Якова Васильовича Микола Якович Тарновський (1858–1898) присвятив своє життя вивченню пам'яток історії і культури. Власним коштом він організував археологічні розкопки городищ, курганів, внаслідок чого було зібрано кілька тисяч предметів давнини, почав їх систематизувати, плануючи передати до Церковно-археологічного музею Київської духовної академії. Але під час розкопок він раптово помер, колекція була розпорошена: частина її потрапила до зібрання української старовини його двоюрідного брата В.В. Тарновського-молодшого, а частина – до музею Духовної академії.

Одним з найвідоміших меценатів Росії судилося стати Василю Васильовичу Тарновському-молодшому. Серед його родичів також було чимало благодійників. Він одружився зі своєю троюрідною сестрою Софією Василівною, дочкою Василя Петровича Тарновського, маршалка дворянства Прилуцького повіту. Василь Петрович постійно надавав кошти на утримання закладів освіти, інші благодійні справи. Софія Василівна разом із чоловіком брала участь в усіх його справах, стала активісткою Чернігівського комітету Російського Червоного Хреста, за допомогу комітету під час війни з Туреччиною на Балканах у 1879 р. її було нагороджено знаком Червоного Хреста [11]. Під час бойових дій на Балканах був і представник Російського товариства Червоного Хреста В.М. Юзефович, двоюрідний брат її чоловіка. Доля склалася так, що її дочка Софія Глінка в роки Першої світової війни працювала в Київському товаристві Червоного Хреста та фінансувала медичну допомогу пораненим. Софія Василівна була головою піклувальної ради Борзенської жіночої народної школи, фінансувала її, за що отримала подяку повітового земства [12].

Тітка Софії Василівни – Єлизавета Петрівна була за Іваном Михайловичем Скоропадським. Дочка Є.П. та І.М. Скоропадських Єлизавета Іванівна вийшла заміж за Льва Григоровича Милорадовича. Єлизавета Іванівна прославилася своїми значними пожертвами на благо українського народу, в першу чергу – освітянської справи. Її коштом фінансувалися початкові та середні навчальні заклади Полтави, була відкрита книжкова крамниця з дешевою літературою. Вона надала великі кошти на заснування Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка і "Просвіти" [2, 15–16], постійно матеріально допомагала діячам Полтавської громади, брала участь у громадському русі. Такі родинні традиції сприяли формуванню поглядів її племінника – майбутнього гетьмана України Павла Петровича Скоропадського. Взагалі, історики пов'язують її ім'я з поширенням ідеї відродження гетьманства в Україні.

Як бачимо, доброчинна діяльність родини Тарновських – визначне явище в історії України XIX ст., хоча вона недостатньо досліджена і потребує подальших студій.

---

[1] Абросимова С.В. Катеринославські дворяни Алексєєви (за документами родинного архіву) // Південна Україна XVIII століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2003. – Вип. 7. – С. 126–140.

[2] "До тебе прихильна, дарма що кавалергард…": Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865) /Упорядник С.О. Половнікова. – Чернігів: Чернігівські обереги, Сіверянська думка, 2002. – 104 с.

[3] Житецький Г. Київська громада за 60-тих рр. //Україна. – 1928. – № 2. – С. 91–124.

[4] Ковалинский В.В. Меценаты Киева – К.: Кий, 1998. – 528 с.
[5] Лукомський Г.К. Котівка //Георгій Лукомський. З української художньої спадщини – К.: Українські пропілеї, 2004. – С. 162–165.
[6] Материалы о попечении о больных и раненых воинах // Державний архів Полтавської області. – Ф. 998. – Оп. 1. – Спр. 1.
[7] Проект Г. Тарновского отдать доходы с принадлежащего ему имущества на учреждение и поддержание на вечные времена медицинского факультета при Киевском университете св. Владимира // Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Ал 504/2.
[8] Тарновские // Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – К., 1996. – Т. 5. – Вип. 1.
[9] Тарновський М. Тарас Шевченко і Василь Тарновський (старший) // Хроніка–2000. – Вип. 19–20. – С. 129–139.
[10] Тарновський М.В. Тарас Григорович Шевченко і Яків Васильович Тарновський // Хроніка–2000. – Вип. 19–20. – С. 189–193.
[11] ЧІМ. – Ал 504/15/8.
[12] ЧІМ. – Ал 504/15/6.

С. ТОКАРЄВ

Благодійна діяльність козацької старшини Ніжинського полку
(друга половина XVII – XVIII століття)

Представники української козацької старшини досить активно займались доброчинною діяльністю. Благодійність за доби Української козацької держави торкалась багатьох аспектів суспільного життя. Однак найбільших масштабів благодійна діяльність козацької старшини набула у галузі церковного будівництва. Це й не дивно, адже Православна церква натоді була одним з найважливіших суспільних інститутів. У розбудові храмів та монастирів активну участь брали представники козацької старшини Ніжинського полку, які увічнили свої імена у численних культових спорудах регіону. На жаль, далеко не всі вони збереглися до нашого часу.

Серед найвідоміших культових споруд Гетьманщини був Миколаївський собор у Ніжині, спорудження якого зазвичай пов'язують з полковником Іваном Золотаренком[1]. Проте, загибель восени 1655 р. завадила йому завершити розпочату справу і будівництво продовжив молодший брат Івана Василь Золотаренко[2].

Цікаві відомості про Миколаївський собор навів хорватський проповідник, місіонер та публіцист Юрій Крижанич. Подорожуючи до Москви, він проїздив Україною та деякий час жив у Ніжині. Сюди Юрій Крижанич прибув у квітні 1659 р. і з огляду на запеклі військові дії, що точилися за гетьманування І. Виговського, мусив затриматися у Ніжині на довгі п'ять місяців. Людина допитлива, він добре ознайомився зі становищем в Україні і близько зійшовся з Василем Золотаренком та ніжинським протопопом Максимом Филимоновичем. Тут він побачив на власні очі новозбудований Миколаївський собор та дізнався про подробиці його спорудження. Згодом, опинившись у далекому Сибіру, куди його було заслано за наказом царя Олексія Михайловича, Ю. Крижанич відобразив тогочасні події в яскравих публіцистичних творах російською та латинською мовами.

В одному з них, розповідаючи про пожежу під час похорону Івана Золотаренка на його батьківщині в Корсуні, Ю. Крижанич назвав її карою Божою за те, що ніжинський полковник та його козаки у військових походах грабували уніатські й католицькі церкви. Сам Ю. Крижанич був католиком і обстоював ідею об'єднання церков – унію. Зокрема, він писав: "Хто заперечуватиме тут чудо та явну помсту Божого правосуддя? Визнав це менший брат Василь Золотаренко, до якого у спадок перейшли багатства покійного: для замолювання братових гріхів збудував він у Ніжині велику церкву в ім'я святителя Миколи"[3].

На користь гіпотези, що Миколаївський собор був збудований саме у другій половині 50-х рр. XVII ст., свідчить тестамент ніжинської міщанки Копачовчихи, датований 1655 р. Будучи тяжко хворою, вона продала свій будинок за 200 польських золотих. З цієї суми вона заповіла "на новую церков, которая за помочью Божиею и за старанием его милости пана Ивана Ничипоровича, гетмана нашего сіверского, и пане матки его фундована, дати мает третюю сорок золотих и осмаков 50 полских"[4].

У 1685 р. на клопотання козацького товариства с. Заньки Веркіївської сотні та отамана Ониська Топіхи полковий хорунжий Іван Зеленко надав допомогу у будівництві церкви, оскільки громаді забракло коштів на реалізацію цього проекту. Заснування нової церкви благословив митрополит Київський і Галицький Гедеон Святополк Четвертинський. Новозбудований храм було названо на честь святителя Миколая[5].

Церковним будівництвом у Конотопі опікувалась старшинська родина Кандиб.

Колишній корсунський полковник Федір Кандиба, переселившись до Конотопа і обійнявши уряд сотника, спорудив тут у 80-х рр. XVII ст. Миколаївську церкву[6]. Інший представник цього роду – Данило Кандиба збудував у 1740 р. Богоявленську церкву в Конотопі та Воскресенську церкву в с. Курилівка[7]. Крім того, дещо раніше у 1716–1719 рр. конотопський сотник Андрій Лизогуб збудував у цьому місті кам'яну церкву Різдва Богородиці[8].

Доброчинною діяльністю активно займалася і старшинська родина Холодовичів з містечка Вороніжа. Один з її представників – Матвій Холодович навчався в Києво-Могилянській академії, де захопився філософією і почав писати вірші. Згодом він вступив на службу до Генеральної військової канцелярії у Глухові. Після відставки у листопаді 1742 р. генерального писаря Андрія Безбородька М. Холодович залишив службу і решту життя прожив у Вороніжі, де побудував дві церкви – Преображенську та Михайлівську. Остання збереглася до наших днів, і, на думку О. Ільїна, є однією з найкрасивіших культових споруд Північного Лівобережжя[9].

Дівицький сотник Василь Селецький наприкінці XVII ст. з благословення митрополита Варлаама Ясинського збудував Михайлівську церкву у цьому сотенному містечку[10]. В Олишівці церковним будівництвом опікувався сотник Іван Шрамченко (1741–1773). У 1743 р. його коштом на місці старої дзвіниці Михайлівської церкви був збудований храм на честь св. Миколи[11]. У Кролевці церкву великомучениці Варвари збудував у 1763 р. сотник Петро Стожок, а його зять Василь став першим її священиком[12].

Будівництво церков у Коропській сотні було пов'язане з благодійною діяльністю представників Генеральної військової артилерії, до якої було приписане сотенне місто разом із навколишніми селами. Так, отаман артилерії Петро Юркевич у 1764 р. збудував у Коропі кам'яну Вознесенську церкву, що збереглась до нашого часу[13]. Його ж коштом була зведена у 1769 р. кам'яна церква Різдва Богородиці у с. Рождественському (нині – с. Жовтневе Коропського району)[14], де мешкало чимало пушкарів.

Представники козацької старшини Ніжинського полку приділяли значну увагу забезпеченню храмів церковними книгами і начинням. Після закінчення будівництва Миколаївського собору в 1658 р. В. Золотаренко надав до храму Євангеліє, надруковане у Вільно в 1644 р., на срібному окладі якого було викарбувано: "Сие Евангелие украсил раб Божий Василий Ничипорович Золотаренко до храму св. Николая – року Божого 1658"[15].

Глухівський сотник Олексій Турянський у 1704 р. подарував Троїцькій церкві у Глухові куплене власним коштом Євангеліє[16]. Крім того, пожертвував Євангелія храму с. Богданівка у 1710 р.[17] та церкві Введення Пресвятої Богородиці у м. Шостці в 1714 р.[18] У подальшому, обіймаючи уряд генерального судді, О. Турянський у тестаменті, датованому 1716 р., заповідав значні суми на доброчинність: "... на поминаніе души моей грешной лекгую 1000 таляров... чтири тисячи золотих, якіе повинна малжонка... реєстру особно на тое споряженые полтори тисячи золотых на разние монастири и священникам глуховским на сорокоусти роздати. А четвертую тысячу золотых и… килка каменей до монастиря св. верховного апостола Петра и Павла глуховского, а особливо кроме тих 4 тисячей церкву божію Св. Живоначальную Тройцы глуховскую для оправования 500 золотых"[19].

Генеральний осавул Іван Мануйлович, який у 1714–1728 рр. був глухівським сотником, у 1734 р. заповідав: "... священникам, дияконам, дякам, понамарям, странным, убогим и нищим роздати золотих 500 за душу мою приказую, а на сорокоустіи по всех церквах глуховских, також по селах моих и где толко хутор мои найдутся, тут же на монастир глуховскій Петропавловскій, и на прочіе обители Святые золотих 1000 записую, що усе зять мой Іван Пирацкій руками своїми роздать должен"[20].

У 1705 р. кролевецький сотник Іван Маковський подарував кролевецькій церкві Різдва Пресвятої Богородиці Тріодь цвітну, надруковану у Львові у 1688 р., та Євангеліє

у срібному окладі[21]. Олишівській сотник Василь Шрамченко у 1753 р. подарував потир Миколаївській церкві в Олишівці[22].

Зауважимо, що доброчинною діяльністю займалися і представники сотенної старшини. Так, писар Глухівської сотні Федір Омелянович у 1717 р. подарував церкві Різдва Богородиці у с. Хохлівка Анфологій, надрукований у Новгороді-Сіверському у 1678 р.[23], а ніжинський городовий отаман Аввакум Тарасевич надав Октоїх тамтешній Преображенській церкві[24].

Отже, представники козацької старшини Ніжинського полку брали активну участь у благодійній діяльності на користь церкви. Їхнім коштом були споруджені та оздоблені численні храми у містах і селах Ніжинського полку.

---

[1] Історія української архітектури. – К., 2003. – С.217.
[2] Морозов О. Брати Золотаренки (Нарис другий: Василь Золотаренко) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 28; Морозов О. Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біографічний нарис) // Ніжинська старовина. – Вип. 1 (4). – Ніжин, 2005. – С. 55.
[3] Морозов О. Пам'ятка козацької слави // Пам'ятки України. – 1992. – № 2–3. – С. 48.
[4] Там само. – С. 47.
[5] Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 120.
[6] Там само. – С. 211.
[7] Там само. – С. 197.
[8] Там само. – С. 204.
[9] Ільїн О. Люди старої Сіверщини // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 88–89.
[10] Историко-статистическое описание Черниговской епархии (далі – ИСОЧЕ). – Т. 5. – Чернигов, 1874. – С. 148.
[11] Там само. – С. 269.
[12] Там само. – С. 343.
[13] Там само. – С. 353.
[14] Там само. – С. 363.
[15] ИСОЧЕ. – Т. 7. – Чернигов, 1873. – С. 373.
[16] Там само. – С. 274.
[17] Там само. – С. 278.
[18] Там само. – С. 350.
[19] Попружна А. Духовні заповіти як джерело з історії благодійництва козацької старшини (за матеріалами тестаментів другої половини XVII–XVIII ст.) // Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття: Матеріали науково-практичної конференції. – Ніжин, 2006. – С. 172.
[20] Там само. – С. 173.
[21] ИСОЧЕ. – Т. 5. – С. 335.
[22] Там само. – С. 269.
[23] ИСОЧЕ. – Т. 7. – С. 355.
[24] Там само. – С. 390.

М. ТРЕГУБ

Чернігівські кореспонденти Володимира Гнатюка
(за матеріалами особистого архіву вченого)

Архів знаного в Галичині вченого, фольклориста й етнографа, літературознавця і громадсько-культурного діяча, члена-кореспондента Петербурзької АН, академіка АН УРСР, секретаря НТШ у Львові і голови його Етнографічної комісії, редактора "Літературно-наукового вістника" Володимира Михайловича Гнатюка, який зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, є одним з найцінніших і найбільш запитуваних дослідниками. Із загального об'єму фонду (779 од. зб. за період 1890–1926 рр.) – 763 од. зб. – це епістолярій. Багате листування В. Гнатюка з вченими, письменниками, художниками як Західної України, Наддніпрянщини, так і Росії, Польщі, Чехії та інших слов'янських і західноєвропейських країн було спричинене його науковою, адміністративною та редакторською діяльністю. Широка географія населених пунктів, звідкіля надходила до вченого кореспонденція: Бережани, Берлін, Братислава, Брест, Будапешт, Варшава, Вашингтон, Відень, Вінніпег, Житомир, Загреб, Кам'янець-Подільський, Канів, Капрі (острів), Кембридж, Київ, Ковель, Коломия, Косів, Кошиці, Краків, Кубань, Курськ, Лозанна, Лондон, Ляйпциг, Львів, Москва, Мукачів, Мюнхен, Новоросійськ, Нью-Йорк, Одеса, Париж, Перемишль, Петербург, Полтава, Прага, Рига, Рим, Самбір, Станіслав, Стокгольм, Страсбург, Теребовля, Тернопіль, Томашів, Ужгород, Харбін, Харків, Чернівці, Чернігів, Чикаго, Ялта та ін.

Чернігівщина представлена такими особистостями, як: Олександр Володський, Микола Вороний, Борис Грінченко, Григорій Коваленко, Михайло Коцюбинський та Олександра Куліш (Ганна Барвінок).

25-літній драматург, актор, перекладач, керівник драмгуртка у Чернігові (1898–1908) О. Володський у серпні 1900 р. надсилає В. Гнатюку, редактору "Літературно-наукового вістника", свою комедію "Багатирка" і просить видрукувати її у журналі "звісно, як комедия буде придатна"[1].

Український письменник, художник, етнограф Григорій Коваленко у 1896–1905 рр. був секретарем Чернігівської міської управи. Саме у цей період він активно співпрацює з "Літературно-науковим вістником", куди надсилає свої оповідання, літературно-критичні статті, нариси. Його шість листів[2], писаних з Чернігова, пройняті турботою щодо видання та популяризації часопису: розсилає, надіслані йому "оповістки" про "ЛНВ", пропонує адресату вкладати їх у кожний лист, який пише; має бажання і готовий писати "невеличкі сатири" до кожної книжки журналу; цікавиться, чи є передплатники "ЛНВ" у Петербурзі, Москві і чи доходить він туди. Чомусь не отримав відбитки життєпису Є. Гребінки, тому уточнює свою адресу: "Городская управа, Управленіе Державных имуществ". Підтримує думку про підготовку критичних статей до "ЛНВ". Цікавиться, коли будуть друкувати його гуморески "Домашня фотографія" і "Народні пісні" (лист від 29.03.1899 р.)[3]. У листі від 15.04.1899 р. розповідає про А. Кримського, який бачив у Москві циркуляр про заборону в Росії "ЛНВ"[4]. Про це ще 1898 р. казав йому і О. Кониський у Києві. А 3.09.1899 р. повідомляє: "У мене є готове тільки одно оповіданнє сатиричне, призначене для Вістника: зветься воно – "Вічний калєндар". Невдовзі обіцяє ще написати статтю обсягом півтора-два аркуші[5]. В іншому листі (2.01.1902 р.) признається, що хоче мати повний комплект "Літературно-наукового вістника" за минулий рік, особливо через критичні огляди І. Франка, які ймовірно

не будуть передруковуватися[6]. Передає гроші на допомогу львівським студентам і доручає В. Гнатюкові розпорядитися ними. Має мало вільного часу: один вечір на тиждень, правда, влітку трохи більше – тоді малює, бо не може цього зректися, пише мало. До студій з історії літератури береться, лише коли має вироблені самостійні погляди на письменника і його твори і може сказати щось нове. Працює над темою про українську драматургію, зокрема творчість І. Котляревського. Запитує, яке враження викликала його публікація біографії С. Носа. Хоче видати окремою книжкою свої "оповідання-гуморески", які друкувались переважно у галицьких виданнях, шукає видавця або спілку. Клопочеться про Олену Андрієвську, яка збирається до Львова послухати лекції у "вільному руському університеті", на відкриття якого сподіваються. Адресанту також важливо знати, чи дійшла до Львова його драма "Зрада" (лист від 30.05.1904 р., б.м.)[7]. Втішений, що хтось прислав йому всі числа "Комара" і подає кілька заміток для публікації у Хроніці "ЛНВ" (лист від 17.11.1906 р.)[8].

Серед кореспонденції Миколи Вороного до В. Гнатюка дві оригінальні (з фотографічними зображеннями) листівки[9] з Чернігова. 21.04.1904 р. цікавиться здоров'ям В. Гнатюка, новинами. Знає докладно про зміну статуту Товариства. "Осів на стале житє в стародавньому Чернігові ... Юрко здоров, господарює на своїм хуторі." Питає, чи повернувся його кум з Італії. В іншому листі (7/15 липня 1904 р.) М. Вороний передає вітання дружині В. Гнатюка, І. Липі з дружиною, О. Андрієвській та "незнаній п-нні Теплій". "Я починаю почуватися ліпше і фізично і духово, – виршую потроха". На листівках значиться адреса: "Чернигов, Лісковица, д. Е. Вербицкой."

З листа Бориса Грінченка від 12.11.1897 р. довідуємося про згоду взяти участь у святкуванні ювілею "талановитого, поважаного і всім нам любого письменника як Ів. Франко"[10]. Просить повідомити, якого обсягу має бути твір для альманаху, коли відбуватиметься святкування, на кого висилати поздоровлення.

Письменник Михайло Коцюбинський надіслав В. Гнатюку чотири листи[11], з яких особливої уваги заслуговує датований 20.04.1908 р. Йдеться про хворобу І. Франка, яка стривожила адресанта. Йому дуже сумно, бо "Франків у нас не густо". А він мріяв, будував плани на літо поводити І. Франка і В. Гнатюка по чернігівських закутках. Зайнявся збиранням грошей на допомогу І. Франкові. Отримав дві книжки "ЛНВ" (лист від 18.02.1906 р.). Невдовзі пришле своє оповідання. Питає, якої думки В. Гнатюк про часописи "Громадська Думка", "Рідний край", "Шершень", бо його ці періодичні видання не задовольняють. Запитує про Франка, передає йому вітання. Має інтерес (лист від 26.05.1902 р.) до "Видавничої Спілки": зібрати "до купи" всі свої оповідання та видати їх у Львові. Ще один лист (14/27.11.1910 р.) – святкове вітання.

Найбільш об'ємна кореспонденція – від Олександри Куліш. Це 19 листів[12], писаних у 1900–1908 рр. з хутора Мотронівка-Кулішівка. Основна їх тематика – видання творчої спадщини Пантелеймона Куліша, зокрема перекладів творів В. Шекспіра. А ще цікавиться "Літературно-науковим вістником", університетською справою у Львові (1899–1902), урочистостями у Полтаві (1903), пропонує до публікації власні твори.

Усі зазначені кореспонденти підтримували видання "Літературно-наукового вістника" своїми творами. І завдяки їхній участі журнал мав чималий авторитет. Наявний у фонді М. Возняка відділу рукописів бібліотеки "Бібліографічний покажчик до "Літературно-наукового вістника" за 1898–1918 рр." (підготовлений М. Свєнціцькою у 1944 р.)[13] фіксує публікації надісланих художніх творів та публіцистики згаданих кореспондентів В. Гнатюка.

І ще один лист[14]. У квітні 1911 р. до НТШ у Львові пише Андрій Шолуха (Шелухін), "хранитель Музея украинских древностей В.В. Тарновскаго Черниговскаго Губернскаго Земства". У листі йдеться про видання Товариства, які отримав музей, а це і "Записки НТШ",

і “ЛНВ”, а також “Хроніка” і окремі видання. Є дублетні томи. Адресант цікавиться, як має з останніми вчинити: чи повернути їх, а може передати до книгарні “Кіевской старины” чи “Літературно-наукового вістника” у Києві. Просить надіслати відбитки статуту НТШ та ін.

Запропонований огляд епістолярію кінця XIX – початку XX ст. є маленькою часткою спадщини представників славної Чернігівщини, які своєю творчою та громадською діяльністю доклалися до об’єднання навколо першого всеукраїнського щомісячного журналу “Літературно-науковий вістник” кращих письменницьких сил Східної України, Галичини та Буковини.

---

[1] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 34. – од. зб. 108.
[2] Там само. – Од. зб. 256.
[3] Там само. – Арк. 1–1зв.
[4] Там само. – Арк. 2–2зв.
[5] Там само. – Арк. 3.
[6] Там само. – Арк. 6–7зв.
[7] Там само. – Арк. 8.
[8] Там само. – Арк. 10.
[9] Там само. – Од. зб. 118. – Арк. 9, 10.
[10] Там само. – Од. зб. 160.
[11] Там само. – Од. зб. 285. – Арк. 1–2зв., 4–5зв., 7–8зв., 9.
[12] Там само. – Од. зб. 310.
[13] Там само. – Ф. 29. – Од. зб. 767. – С. 25, 26, 57, 67, 116.
[14] Там само. – Ф. 34. – Од. зб. 714.

Л. ФЕОФІЛОВА

Добрим ділам не згубитися в часі. Пам'яті М.М. Євреїнова

Дворянський рід Євреїнових веде свій відлік з початку XVIII ст. від вихідця з Польщі Матвія Григоровича Євреїнова – "першостатейного" купця в Москві та Петербурзі. Він внесений до VI ч. "Родословной книги" Вітебської, Московської, Курської, Новгородської, Петербурзької та Тамбовської губерній. Інші 27 родів – пізнішого походження [1].

Чернігівська гілка бере свій початок у XVIII ст. від Михайла Васильовича Євреїнова, колезького асесора (1763 р.), колезького радника (1781 р.), землевласника с. Ваганичі Городнянського повіту [2]. Микола Миколайович Євреїнов – представник шостого покоління – народився в 1860 р. і все своє життя, крім років навчання, прожив у селі Ваганичі, де працював земським лікарем, господарював у власному маєтку.

З діда-прадіда Євреїнови – багаті поміщики – уважно ставились до потреб церкви і парафії, упродовж тривалого часу були її благодійниками, починаючи з Михайла Васильовича, який побудував у Ваганичах в 1783 р. Миколаївську церкву замість дерев'яної, що згоріла.

Заслуговує уваги благодійна діяльність та пожертвування Миколи Івановича Євреїнова – батька Миколи Миколайовича, про які свідчить "Летопись Николаевской церкви села Ваганичи Городницкого уезда" [3]. Обраний головою створеного в 1872 р. приходського попечительства, він сприяв відкриттю в селі парафіяльного училища, для якого безкоштовно виділив приміщення, "стол и квартиру для учителя"; надав ділянку землі та деревину для спорудження будинку священика. У "Літопису" зазначено: "Выбор председателя был более чем удачный: г. Евреинов, как человек просвещенный, мог с успехом руководить попечительством, как человек религиозный, с усердием отнесся к этому учреждению и, как человек состоятельный, мог оказывать значительное пособие своими средствами" [3]. На будівництво нової церкви (1879 р.) він пожертвував 735 руб., золото для хрестів, біле залізо для куполів церкви і дзвіниці та зібрав особисто у різних осіб 639 руб. 97 коп. 30 вересня 1880 р. церковний староста Микола Іванович Євреїнов за ревність до храму і пожертвування отримав благословення Святішого Синоду з врученням грамоти, а у грудні – в пам'ять освячення церкви преосвященним Серапіоном, єпископом Чернігівським і Ніжинським – його подяку [4].

Безсумнівно, ці діяння привертали увагу Миколи Миколайовича, слугували йому прикладом. Пожертвування і доброчинність стали його повсякденною потребою у житті та професійній і громадській діяльності.

Самовіддану працю земського лікаря Ваганицької дільниці, якій М.М. Євреїнов віддав близько тридцяти років, він поєднував з плідною діяльністю земського діяча. Починаючи з 1886 р. і до 1916 р. з незначними перервами обирався гласним Городнянського повітового та Чернігівського губернського земств [5, 6]. У полі його зору завжди перебували питання народного здоров'я та народної освіти. М.М. Євреїнов був доповідачем XXIX чергової сесії губернського земського зібрання 1893 р. з питань реорганізації губернської лікарні, брав активну участь в обговоренні багатьох питань формування її кошторису та штату [7], був делегатом Обласного з'їзду лікарів і представників земств у Харкові (26 травня 1910 р.) від Чернігівського губернського земського зібрання [8], членом Особливої комісії з питань забезпечення медичного обслуговування населення, створеної повітовою земською управою в 1914 р.[9], ініціював відкриття у с. Ваганичі шпиталю для поранених і хворих воїнів,

гарантуючи свої лікарські послуги. Про безкорисливість Миколи Миколайовича свідчить те, що він відмовився від отримання платні (1909 р.) і упродовж трьох років виконував обов'язки земського лікаря безкоштовно, що дало змогу земській управі зібрати кошти на облаштування житла для лікаря і фельдшера с. Ваганичі [10].

М. Євреїнов піклувався також про організацію народної освіти, поліпшення умов її розвитку. Він неодноразово обирався членом Городнянської повітової училищної ради. Так, порушуючи клопотання про збільшення розміру позики на будівництво приміщень для сільських училищ, що надавалася губернським земством, і збільшення терміну для її виплати, Городнянська повітова управа посилається на звіт М.М. Євреїнова, за даними якого у 1890 р. з усіх 28 шкільних приміщень повіту лише 11 можуть вважатися більш-менш задовільними [11]. Аналізуючи на конкретних прикладах занепад земської школи (Ваганицької, Хоробицької), М.М. Євреїнов наполягав на збільшенні платні вчителям та пропонував повітовому земському зібранню обрати комісію для з'ясування причин занепаду. Пропозиція була прийнята [12]. На губернських земських зборах XXXVIII чергової сесії (грудень 1902 р.) він виступив з доповідями від комісії з народної освіти щодо влаштування загальноосвітніх курсів для вчителів Чернігівської губернії в Чернігові влітку 1903 р., створення шкільних опікунств та розробки статуту стипендії імені І.Я. Дуніна-Борковського [13].

З кінця 80-х років XIX ст. М.М. Євреїнов – попечитель Ваганицького, Деревинського, Переписького та Хоробицького сільських початкових народних училищ, які він всіляко підтримував, здебільшого матеріально, причому робота попечителя була безоплатною. В окремі роки (1890, 1895, 1899) попечителькою Ваганицького училища була Олександра Анатоліївна Євреїнова – дружина Миколи Миколайовича [14]. Подружжя було також членами "Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии" з часу його заснування в 1899 р.

Не менш плідною була його робота і в інших комісіях – ревізійній, проектній, дорожній тощо. У 1899 р. він був обраний почесним мировим суддею. До всіх доручень ставився не лише відповідально, але й зі знанням справи. Як відзначав М.М. Могилянський: "Не часто трапляються люди, які б так докладно знали свій повіт, як знав Городнянський повіт він". Разом з такими знаними земськими діячами, як О.О. Бакуринський, О.О. Свєчин, С.Д. Ренчицький визнанням і авторитетом користувався М.М. Євреїнов. Підтвердження цьому знаходимо у спогадах М.М. Могилянського "Повесть о днях моей жизни", написаних у 30-і роки XX ст.: "Два Алексея Александровича – Свечин и Бакуринский – по благородству характера и всего духовного облика были украшением земского собрания и вместе с Евреиновым – всех троих связывали дружеские отношения – составляли руководящую верхушку, одинаково мысля в чисто земских хозяйственных вопросах…" [15].

Будь-яке громадське починання викликало у нього зацікавленість і підтримку. Прикладом може слугувати його діяльність метеоролога, завідувача шевської майстерні, завідувача народної бібліотеки-читальні.

М.М. Євреїнов був у числі перших активних організаторів метеорологічних пунктів спостереження, згодом – станцій, ще до їх планового створення в Чернігівській губернії, започаткованого в 1894 р. У дворі своєї садиби у 1889 р. він обладнав станцію. Щодня, будь-якої погоди, упродовж майже 30 років записував показання приладів і передавав їх до метеорологічної служби Чернігова, де вони опрацьовувалися, аналізувалися, використовувались спеціалістами галузі. Про станцію згадується в "Описании Черниговской губернии" О. Русова. В "Обзоре Черниговской губернии в сельскохозяйственном и метеорологическом отношении за 1895 год", складеному професором П. Броуновим, у списку метеорологічних станцій – Ваганицька, до речі, найкраще оснащена приладами.

Багаторічні метеорологічні спостереження, здійснювані М.М. Євреїновим, послужили основою для наукової публікації (1906 р.) відомого на той час агронома Е. Гарлицького "К вопросу об осадках и вообще о климатических условиях в Черниговской губернии (по данным Ваганичской метеорологич[еской] ст[анции] с 1890 по 1904–1905 гг.)", присвяченої "искренне уважаемому Н.Н. Евреинову" [16]. Відмічаючи корисну діяльність Ваганицької метеостанції та її організатора, автор наголошує на важливому значенні природно-історичних умов для розвитку сільського господарства, аналізує стан метеорологічної служби губернії та Городнянського повіту.

Здавалося б, заняття метеорологічними спостереженнями – дещо несподіване для земського лікаря. Проте, далекоглядний господар намагався допомогти місцевим селянам завбачати погоду і хоч якоюсь мірою уникати її негативного впливу на сільськогосподарські роботи та їхній результат.

Як людина освічена М.М. Євреїнов розумів значення бібліотек і приділяв увагу їх організації. Слушною була його думка про корисність учнівських і учительських бібліотек, а також пропозиція щодо їх влаштування, до речі, обговорена й одноголосно прийнята Городянським земським зібранням сесії 1890 р.

У 1896 р. Микола Миколайович, його мати Олімпіада Іванівна, священик Левицький, вчителі Концевий та Крещановський, пані Лінська стали засновниками Ваганицької народної бібліотеки-читальні, урочисте відкриття якої відбулося 23 березня 1897 р. Це був один з перших закладів такого типу не лише в Городнянському повіті, але й у Чернігівській губернії, про діяльність якого зберігся звіт [17]. Джерелом надходжень до бібліотеки були пожертвування завідувача – М.М. Євреїнова, членські внески засновників, а також книги, що надходили з губернського земського складу. Бібліотека-читальня розміщувалась у спеціальному, окремому приміщенні, виділеному парафіяльним опікунством, головою якого на той час був М.М. Євреїнов. Нею користувалось понад 300 абонентів – жителі Ваганичів та 12 навколишніх сіл. Фонд бібліотеки складав близько 1,5 тис. книг з багатьох галузей знань, в т.ч. з метеорології, геології, мінералогії, а також періодичних видань, зокрема, журналів "Сельский вестник", "Церковно-приходская школа", "Малютка", "Вестник трезвости", "Нива", "Новь", "Образование", "Вокруг света" [18].

Не менш цікавою є й доля власної бібліотеки М.М. Євреїнова, яку він збирав упродовж свого життя. Залишаючи посаду, Микола Миколайович Євреїнов у червні 1911 р. звернувся до повітової земської управи з проханням призначити лікаря, якому б він міг здати дільницю. При цьому він зазначав, що "...все инструменты (хирургические и акушерские), лично ему принадлежащие, он оставляет в собственность Ваганичской земской лечебницы, а также выразил намерение подарить ей и свою медицинскую библиотеку на следующих условиях: 1) библиотеке этой должно быть присвоено звание "библиотека имени Олимпиады Ивановны Евреиновой"; 2) библиотека должна оставаться при Ваганичском врачебном участке и находиться в пользовании его медицинского персонала; 3) за ним (дарителем) и его наследником также остается право пользования этой библиотекой; 4) на пополнение означенной библиотеки атласами и учебниками желательно ежегодное ассигнование со стороны Городнянского земства рублей по 30". Земське зібрання висловило глибоку вдячність М.М. Євреїнову за його працю лікаря та завідувача медичної дільниці, а також прийняло всі умови. Проте постанова цього зібрання була прийнята до виконання лише у грудні 1913 р. через відсутність постійного земського лікаря Ваганицької дільниці. 3 грудня 1913 р. повітова земська управа надіслала на адресу чернігівського губернатора список книг медичної бібліотеки (683 прим.), подарованої Ваганицькій лікарні [19]. Подальша доля цього унікального зібрання невідома.

За даними "Синодика усадебных библиотек", складеного істориком, письменником і

бібліофілом С.Р. Мінцловим (1870–1933) і опублікованого у малотиражному "Временнике общества друзей русской книги" [20], зібрано записи про 100 бібліотек, архівів і художніх колекцій, що загинули на початку XX ст. під час знищення дворянських садиб. Одним з тих, хто брав участь у реквізиціях, намагаючись врятувати книжкові і мистецькі цінності, був завідуючий Московським відділом наукових бібліотек І.А. Друганов (1883–?), який обстежив значну кількість приватних книжкових зібрань і організував їх передачу до державних бібліотек. Зібрані ним дані майже про 2 тис. бібліотек, починаючи з 1918 р., були надруковані у збірнику "Советская библиография" у 1933–1934 рр. Праці Мінцлова і Друганова до цього часу не втратили свого значення і є цінним джерелом інформації з історії бібліотек дворянських садиб. Проте нині вони малодоступні.

Інформація, що містилася у публікаціях С.Р. Мінцлова та І.А. Друганова в подальшому була узагальнена, уточнена, доповнена і опублікована у 1997 р. нашим земляком, уродженцем Чернігова Г.Ф. Злочевським [21]. Він навів дані про 223 книжкові зібрання колишніх дворянських садиб, щодо яких можна було надати хоча б коротку характеристику, назву і точне місцезнаходження. У цьому переліку – 9 книжкових зібрань з Чернігівської губернії, в числі яких і бібліотека М.М. Євреїнова. У "Синодику" зазначено: "Евреинов Н.Н. Им. Ваганичи Городнянского у. Черниговской губ. библиотека размещалась в двух комнатах. Главное место в ней занимали роскошные издания с гравюрами в соответствующих переплётах. В 1919 г. владельца убили, а библиотеку сложили на возы и повезли в Городню. По дороге с воза упала какая-то брошюра с портретом царя. Тогда все книги свалили в кучу у дороги и сожгли".

Сьогодні можемо стверджувати, що в цьому записі є три неточності. По-перше, М.М. Євреїнов був убитий у квітні 1918 р. у власному будинку. По-друге, в його бібліотеці не було брошур. По-третє, як встановлено в результаті здійснюваного фахівцями Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка дослідження "З історії розвитку народних бібліотек-читалень Чернігівщини кінця XIX – початку XX ст." бібліотека не була знищена. Зокрема, "Отчёт о деятельности Городнянской уездной советской библиотеки с 18 января по 20 марта 1919 года" [22] та "Список библиотек, национализированных Городнянским уездным отделом народного образования в фонд советской народной библиотеки" [23], свідчать, що приватна бібліотека Євреїнова залишилась у Городні. Найбільша з восьми зазначених у "Списку" за кількістю – 8195 прим., різноманітна за змістом – з усіх галузей знань – вона свідчить про велику ерудицію і любов до книги її власника. Вже у повоєнні роки книги були вилучені з бібліотечного фонду як застарілі. На сьогодні лише декілька з них зберігаються у приватних зібраннях. Бібліотека М.М. Євреїнова була організована за всіма правилами: на кожній з книг був наклеєний типографський ярлик із зазначенням інвентарного номера, відділу, прізвища власника та печаткою власника бібліотеки, яка була відновлена завдяки чернігівському художнику-графіку В.Ф. Леоненку.

З покоління в покоління жителі Ваганичів та навколишніх сіл переповідають про М.М. Євреїнова як про непересічну особистість, розумну, енциклопедичних знань людину, лікаря, який у будь-яку годину доби поспішав на допомогу селянам, не беручи платні, земського діяча, який опікувався проблемами медичного обслуговування, надавав великого значення народній та позашкільній освіті, людину, яка за життя користувалась авторитетом і повагою.

Його численні пожертвування і благодійні справи зафіксовані в "Летописи Николаевской церкви села Ваганичи" – унікальному рукописному документі, на щастя, збереженому часом. Ось лише один фрагмент запису 1905 р.: "К чести этого помещика надо отнести все хлопоты и заботы, относящиеся к просвещению крестьян. По его инициативе при земском начальном училище были устроены ремесленные классы с преподаванием практических

занятий сапожного мастерства. А чтобы сократить в народе пьянство, им же была открыта чайная в старом помещении лечебницы. А лечебница была устроена новая, роскошная, на земский счёт, на отведённом участке из собственной земли Н.Н. Евреиновым.

Вообще, крестьяне села Ваганичей много обязаны местному помещику Евреинову. Благодаря щедрому настроению Евреинова в храме все необходимые сосуды серебряные, вызолоченные, да и храм в общем виде представляет роскошь и величественность.

Местная земская школа, благодаря хлопотам также Евреинова, имеет роскошное здание и все приспособления и принадлежности, которых в других школах не найдёшь".

Дорогою, збудованою на кошти М.М. Євреїнова наприкінці XIX ст., ще й сьогодні ходять ваганичани, в його будинку тривалий час розміщувалась сільська бібліотека, а нині – сільський клуб.

Хотілося б, щоб пам'ять про нього жила довго, щоб не заросла бур'янами, як закладений ним унікальний дендропарк у центрі села. На пагорбі, на місці величного храму, в будівництво і оснащення якого вкладали кошти всі покоління роду Євреїнових, та їхнього фамільного склепу, зруйнованих вщент вже в 50-х роках XX ст., збудована школа.

У некролозі М.М. Могилянський писав: "Коли йому казали, що лишатися у Ваганичах небезпечно, одповідав: "Нехай уб'ють, а з Ваганич я не поїду"… і невідомий злочинець пострілом через вікно обірвав корисне і плідне життя видатного громадського діяча… Усе своє життя небіжчик віддав на совісну й щиру громадську працю, за яку одержав тепер нагороду – кулю злочинця.

Час справедливої оцінки його громадської діяльності колись прийде!" [24].

То чи не настав час для увічнення пам'яті М.М. Євреїнова встановленням меморіальної дошки, присвоєнням його імені сільській бібліотеці, чи врешті-решт – одній з вулиць села?

---

[1] Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т.XI-А. – С.-Петербург, 1894. – С.467.
[2] Родословная книга Черниговского дворянства / Сост. Г.А. Милорадович. – Т. II. – С.-Петербург, 1901. – Ч. III. – С. 89.
[3] Летопись Николаевской церкви села Ваганичи Городницкого уезда // Прибавление к "Черниговским епархиальным известиям". Часть неофициальная. – 1880. – № 19. – С. 253–273.
[4] Там само. – 1882. – № 15. – С. 243–249.
[5] Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII с.с). – Вып. 1. – Чернигов, 1902. – С. 24.
[6] Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXV–XLVI сессий 1900–1909 годов. – Т. 1. – Чернигов, 1912. – С. 3–6.
[7] Журналы Черниговского губернского земского собрания XXIX-й очередной сессии 1893 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 11–12. – С. 14, 25, 27, 29, 31. – Приложения.
[8] Областной съезд врачей и представителей земств в г. Харькове // Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – № 6. – С. 130–133.
[9] Черниговская земская неделя. – 1914. – № 27. – С. 9.
[10] Очередные уездные земские собрания Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – № 1. – С. 95.
[11] Об участии губернского земства к лучшей организации начального народного образования в губернии: Доклад губернской земской управы Черниговскому губернскому земскому собранию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 2. – С. 21, 41. – Приложения.
[12] Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии, очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1902 г. – Чернигов, 1904. – С. 142.
[13] Земские известия // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 2. – С. 5, 6, 12.
[14] Памятная книжка Киевского учебного округа. Часть IV: Черниговская губерния. – К., 1890. – С. 32; 1895. – С. 22–24; 1898. – С. 26, 29, 31,
[15] Журавльова Т. Діячі Чернігівського земства поч. XX ст.: (За спогадами М.М. Могилянського) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 135–139.
[16] Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. – № 9. – С. 117–176.
[17] Журналы Городнянского очередного и чрезвычайного уездных земских собраний XXXIV сессии 1898 года. – Гомель, 1899. – С. 202–206.
[18] Овсієнко М., Феофілова Л. Скарбниця світла і знань: Ваганицькій сільській бібліотеці – 100 років // Новини

Городнянщини. – 1998. – 17 січ. – С. 3; Дудко І. З минулого маємо взяти вогонь, а не попіл: З міжнародної науково-практичної конференції бібліотекарів // Десн. правда. – 1998. – 21 жовт. – С. 4; Феофілова Л. З історії розвитку бібліотек Городнянщини у кінці XIX – на початку XX ст. // Бібліотечна планета. – 2003. – № 2. – С. 28–31.

[19] Державний архів Чернігівської області (далі –ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1121. – Арк. 1, 2, 4, 5–18.

[20] Временник общества друзей русской книги. – Париж, 1925. – Вып. 1. – С. 43–51.

[21] Синодик усадебных библиотек / Автор предисловия и сост. Г.Д. Злочевский // Библиография. – 1997. – № 2. – С. 88.

[22] ДАЧО. – Ф. Р-594. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 21–23.

[23] ДАЧО. – Ф. Р-594. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 34.

[24] Н.Н. Евреинов. Некролог // Черниговская земская неделя. – 1918. – № 29–30. – С. 10.

Н. ЦИПЛЯК

Благодійники Чернігівської духовної семінарії

Найбільшого розмаху доброчинність на українських землях досягла у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічний та культурний розвиток країни вимагав підвищення загальноосвітнього рівня населення, а відтак – підтримки незаможної учнівської молоді. Суттєвим джерелом фінансування цієї галузі суспільного життя були доброчинні пожертвування, що мотивувалися релігійними почуттями та громадянською відповідальністю. У середині XIX ст. у суспільстві почали складатися певні психологічні стереотипи щодо пожертвувань на громадські потреби, а благодійність перетворилася на своєрідний та досить вагомий критерій, який враховувався громадською думкою. Участь у доброчинній діяльності в означений період набула престижної форми соціальної поведінки[1].

Особливою увагою меценатів користувалися навчальні заклади. Ця традиція в регіоні була започаткована ще в першій половині XVIII ст. Прізвища жертводавців Чернігівського колегіуму з 1737 р. заносились до спеціального синодика. Усього до нього вписано 174 роди, 62 з яких репрезентували духовенство[2].

Не залишилася поза увагою благодійників і Чернігівська духовна семінарія. Незважаючи на становий характер цього навчального закладу та фінансування Синодом і єпархіальним правлінням, духовні та світські особи надавали йому відчутну матеріальну підтримку.

Значні кошти жертвував на потреби Чернігівської духовної семінарії архієпископ Філарет (Гумілевський). Протягом 1863–1864 рр. він передав близько 2000 крб. на будівництво та облаштування навчальних корпусів, а також помешкань для викладачів[3]. Не лише церковні ієрархи, а й рядові священики жертвували кошти. Так, у 1867 р. священик О. Корноух надав 42 крб. на ремонт семінарських будівель, пошкоджених бурею[4]. На потреби семінарської церкви у 1867 р. священик Митрофан Деревецький пожертвував 2 крб.[5] Пожертви на будівництво нового будинку для казеннокоштних вихованців у 1867 р. робили також світські особи, зокрема, козак Є. Берус, поміщик І. Кулябко-Корецький та селянин В. Безсмертний[6]. У 1871 р. А. Кочубей офірував 300 крб. на ремонт будівель Чернігівської семінарії та будівництво церкви при ній[7].

Деякі благодійники з різних причин воліли залишитися анонімними. Так, у 1867 р. вони пожертвували 1924 крб. на перебудову церкви при Чернігівській семінарії та 200 крб. на придбання церковного начиння[8].

Значною мірою за рахунок пожертв поповнювалась фундаментальна бібліотека Чернігівської духовної семінарії. У 1840-х рр. чернігівський архієпископ Павло (Подлипський) передав 426 книг[9], а архієпископи Філарет (Гумілевський) та Варлаам (Денисов) заповіли цій книгозбірні свої приватні бібліотеки. Бібліотека Філарета складалася з 17 відділів, що містили, зокрема, рукописи, стародруки, періодичні видання[10]. Зібрання Варлаама нараховувало 79 назв книг[11]. Священик містечка Ямполя Глухівського повіту М. Янчевський у 1867 р. надав до семінарської бібліотеки 3 книги[12]. У 1910 р. до Чернігівської духовної семінарії надійшли 182 екземпляри книг, у тому числі 16 як пожертви[13].

Значна увага у семінарії приділялася естетичному вихованню. Кошти на придбання музичних інструментів та платню вчителям музики частково надходили з єпархіального правління (250 крб. щорічно) та від жертводавців. Саме у такий спосіб були придбані 2

віолончелі, 2 флейти, кларнет, 54 скрипки, 5 гітар, 5 гармонік[14].

Пожертви на утримання вихованців робили і світські особи. Надвірний радник З. Рожановський у 1833 р. передав 1000 крб. на потреби бідних вихованців семінарії[15]. Колезький радник С. Сербин у 1852 р. заповідав щорічні відсотки зі свого капіталу на утримання двох вихованців Чернігівської семінарії[16]. У 1865 р. статський радник Косьма Корицький виділив кошти на утримання сироти духовного стану, який мав додати до свого прізвища прізвище Косьмин[17].

При Чернігівській духовній семінарії з 1911 р. існувало Товариство святителя Феодосія для допомоги вихованцям. Кошти Товариства складалися з добровільних пожертв та обов'язкових внесків духівництва Чернігівської єпархії[18].

Благодійність у XIX – на початку XX ст. стала моральним обов'язком чи не кожної заможної людини. Кошти, що надходили від доброчинців, суттєво поповнювали бюджет Чернігівської духовної семінарії. Витрачалися вони здебільшого на ремонтно-будівельні роботи, придбання навчального обладнання, поповнення бібліотеки. Водночас правління Чернігівської духовної семінарії стимулювало цей процес, оприлюднюючи прізвища своїх благодійників на сторінках часопису "Черниговские епархиальные известия".

---

[1] Донік О. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – С. 8.
[2] Травкіна О. Меценати Чернігівського колегіуму // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 76.
[3] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 711. – Оп. 2. – Спр. 5943. – Арк. 2, 4.; Спр. 5984. – Арк. 2.
[4] Пожертвования // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – № 15. – С. 574.
[5] Пожертвования // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – № 11. – С. 393.
[6] Преподание благословения Св. Синода за пожертвование на устройство здания для казеннокоштных воспитанников // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – № 22. – С. 739.
[7] Докучаев Н. История Черниговской семинарской церкви до 1817 г. // Черниговские епархиальные известия. – 1871. – № 12, 13. – Часть неофициальная. – С. 380.
[8] Окончательная отделка семинарской церкви и освящение в ней придела во имя св. равноапостольных Мефодия и Кирилла // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – 1 декабря. – Часть неофициальная. – С. 790.
[9] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 889зв.
[10] Предисловие к издаваемому каталогу книг Преосвященнаго Филарета, поступивших в Черниговскую семинарскую библиотеку // Черниговские епархиальные известия. – 1875. – № 6. – Часть неофициальная. – С. 182.
[11] ЦДІАК України. – Ф. 711. – Оп. 2. – Спр. 1873. – Арк. 33зв.
[12] Пожертвования // Черниговские епархиальные известия. – 1867. – № 15. – С. 573.
[13] Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 802. – Оп. 15. – Спр. 1406. – Арк. 18зв.
[14] РДІА. – Ф. 802. – Оп. 9. – Спр. 22. – Арк. 21.
[15] ДАЧО. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 242.
[16] ЦДІАК України. – Ф. 711. – Оп. 2. – Спр. 4823. – Арк. 2.
[17] ЦДІАК України. – Ф. 711. – Оп. 2. – Спр. 5984. – Арк. 4.
[18] РДІА. – Ф. 802. – Оп. 15. – Спр. 1406. – Арк. 20зв.

Т. ЯЦЕЧКО, В. ПЕТРОВИЧ

Історія створення музею археології Волинського державного університету імені Лесі Українки

У системі музеїв України особливе місце посідають музеї вищих навчальних закладів. Одним із найбільших вузівських музеїв західного регіону України є археологічний музей Волинського державного університету імені Лесі Українки. Він відомий як в Україні, так і далеко за її межами. Зібрані у ньому матеріали мають істотне значення не тільки для наукового вивчення давньої історії Західної України, але й для тих етнокультурних процесів, що відбувалися на сусідніх територіях Центральної та Південно-Східної Європи.

Історія створення музею розпочалася зі службового подання молодого науковця, археолога, тоді ще доцента, Михайла Кучинка від 17 березня 1975 року до проректора з навчальної роботи Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки. В ньому обґрунтовувалась необхідність виділення приміщення для організації музею, де б знайшли своє місце знахідки, отримані при проведенні археологічних досліджень. Музей мав стати навчально-виховним закладом, де проводилися б екскурсії та читались лекції з археології та краєзнавства.

9 березня 1977 року для створення музею була виділена невелика кімната на другому поверсі теперішньої Луцької чоловічої семінарії (колишній корпус педінституту). Почалось упорядкування матеріалів, які до того зберігались просто в ящиках. В оформленні експозиції допомагали студенти історичного факультету. В 1979 році експозиція перенесена в центральний корпус педінституту, який знаходився на вулиці Радянській. За ескізами художників були виготовлені нові вітрини і стенди, макети давньоруського городища із житлами та господарськими спорудами, поховання раннього залізного віку, діорама "Стоянка первісних мисливців".

Зі створенням у 1994 році Волинського державного університету імені Лесі Українки експозиція музею разом із історичним факультетом переведена до нового приміщення на вулицю Шопена. Одночасно створена кафедра археології та джерелознавства. Її очолив доцент М. Кучинко, який доклав чимало зусиль для відновлення та повноцінного функціонування музею археології.

30 березня 2005 року музей отримав свідоцтво і паспорт, зареєстровані Міністерством освіти та науки України. Це, у свою чергу, забезпечило музею право на подальший розвиток, створило сприятливі умови для відвідування його працівниками університету, студентами, вчителями, учнями шкіл, гімназій, ліцеїв.

Зібрання музею постійно поповнюється пам'ятками, виявленими у результаті археологічних експедицій, які допомагають з'ясувати чимало питань давньої історії та матеріальної культури населення Волині. На їх основі вдалося визначити характер жител і господарських споруд, типи знарядь праці, посуду та прикрас, риси поховального обряду, охарактеризувати господарську діяльність місцевого населення, його побут, інші важливі деталі з чітко вираженим етнографічним забарвленням. Можна без перебільшення сказати, що археологічні старожитності є повноцінним історичним джерелом.

Експозиція складається з 13 тематичних розділів і побудована відповідно до навчальної програми з археології, що дає змогу більш ефективно використовувати матеріали музею під час навчального процесу.

В експозиції найдавнішого періоду – кам'яного віку – представлені палеолітичні

знаряддя праці з кременю – від примітивних, грубо оббитих каменів і ручних рубил до досконало оброблених крем'яних знарядь цільового призначення. Зокрема, рубила, скребла були виявлені в селах Голишів, Гірка Полонка Луцького району, мікролітичні знаряддя доби мезоліту – в селах Шепель Луцького, Люб'язь Любешівського, Криничне Маневицького районів, знаряддя праці неолітичної доби – в селах Квасове Горохівського, Тростянець Ківерцівського районів. Період енеоліту представлений посудом та предметами озброєння (вістря списа, сокири), знайденими в селах Самари Ратнівського, Майдан-Липненський і Колки Маневицького, Зимне Володимир-Волинського районів. Важливим компонентом у висвітленні історії кам'яного віку є тема "Тваринний світ стародавньої Волині". Тут подані бивні, зуби і кістки мамонта, знайдені в Луцьку, зуби диких коней-тарпанів із с. Веселе Луцького району. Досить вдало ілюструє життя людей палеоліту діорама "Стоянка первісних людей".

Добре висвітлені періоди міді і бронзи, репрезентовані знаряддями з каменю і кістки, зокрема, крем'яними сокирами із сіл Війниця Локачинського, Красноволя Маневицького, Самари Ратнівського районів, серпами із сіл Любитів Ковельського, вістрями списів і стріл із сіл Торчин Луцького, Нічогівка Маневицького, Нові Червища Камінь-Каширського та керамікою із села Майдан-Липненський Маневицького районів. Зацікавленість відвідувачів викликає велика зернотерка з розтирачем, знайдена в Луцьку.

В розділі раннього залізного віку маємо крем'яні серпи із смт. Любешова, с. Гораймівки Маневицького району, глиняні горщики з сіл Зимне Володимир-Волинського, Боратин, Городок, Рованці Луцького районів, скіфські бронзові вістря стріл, глиняні пряслиця, тягарці до ткацьких верстатів тощо.

Ранньослов'янський період репрезентують керамічні матеріали з сіл Зимне Володимир-Волинського, бронзові і залізні фібули з могильників у селах Баїв Луцького і Перемиль Горохівського, вістря стріл і списів із Зимного Володимир-Волинського районів.

Давньоруський період є одним з найбагатших в експозиції. Він представлений знаряддями праці і предметами побуту: залізними окуттями лопат, ножами, серпами, фрагментами замків, ножицями та кресалами, перснями, поясними пряжками із с. Городища Луцького району, бойовими сокирами, вістрями стріл, списів і мечем з міст Луцька і Володимира-Волинського та могильників в с. Усичі Луцького, Липно Ківерцівського районів, а також лощилами, кістяними проколками і ковзанами.

Фрагмент експозиції музею археології.

Окремо експонуються матеріали пізнього середньовіччя. Це, зокрема, залізні сокири, наральник із с. Лобна Любешівського, серпи з с. Сошичне Камінь-Каширського районів, ножі, ключі, бритва, предмети релігійного культу – хрестики, язичницькі амулети та інше.

Козацький період представлений виробами з кераміки та металу. В експозиції знаходяться речі, знайдені в Луцьку та під Берестечком. Найбільше тут маємо козацьких люльок.

Знахідки пізньосередньовічного періоду – це посуд, столове приладдя, знаряддя

праці, зброя, предмети побуту. Цікавими є печатки і товарні пломби, виявлені в м. Устилуг.

Увагу відвідувачів привертають фотографії про хід археологічних експедицій, які починаючи з 1970-х років очолював М.М. Кучинко. Він провів розкопки в Рованцях, Городищі, Усичах, Шепелі Луцького району, Луцьку, Володимирі-Волинському та ряді інших населених пунктів. В 1983 році на городищі X–XI ст. біля Городища ним був знайдений скарб срібних виробів.

Розповідь супроводжують ілюстрації, що відображають історичний розвиток людства, портрети видатних дослідників – археологів Л. Нідерле, Г. Мортільє, А. Спіцина, В. Фармаковського, М. Рудинського, Т. Пассек, П. Єфименка, Д. Яворницького.

У кабінеті спеціальних історичних дисциплін

Доповнюють музей кабінет спеціальних історичних дисциплін та етнографії, археологічна та етнографічна лабораторії. Під керівництвом професора кафедри археології та джерелознавства Г.В. Бондаренка оформлені стенди "Палеографія", "Геральдика", "Хронологія", зібрана велика нумізматична колекція. Вона містить монети та паперові гроші Російської імперії, СРСР (1961–1991) та періоду незалежної України (1991–2006); цікаві значки, присвячені Лесі Українці та літературно-фольклорному святу "Лесина пісня"; медалі, виготовлені до річниці створення музею-заповідника "Козацькі могили".

Станом на 2006 рік у фондах музею нараховується близько 800 пам'яток матеріальної культури Волині і Полісся: традиційні знаряддя праці, тканини, народна вишивка, народний одяг, вироби зі шкіри, традиційна і сучасна кераміка, плетіння. Їх використовують під час наукового опрацювання проблем розвитку окремих видів народної культури і мистецтва, дослідженні етнографічних особливостей побуту і культури окремих районів Великої Волині.

За останні п'ять років музей археології очолювали кандидати історичних наук Г.В. Охріменко, В.В. Петрович, нині – випускниця історичного факультету Т.В. Яцечко. Але незмінним науковим консультантом музею і до сьогодні залишається його фундатор – доктор історичних наук, професор, автор численних праць з археології Волині, завідувач кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету імені Лесі Українки Михайло Михайлович Кучинко.

ЗМІСТ

		стор.
Арендар Г.	Церковні старожитності Василя Тарновського	3
Бекетова В.	З історії меценатства в Катеринославі	9
Білокінь С.	Генерал Павло Потоцький – фундатор Музею України	12
Блакитний М.	Церковна благодійність на території Північного Лівобережжя у другій половині XIX – на початку XX століть (за матеріалами часописів “Черниговские епархиальные известия” та “Вера и жизнь”)	35
Брижицька С.	Доброчинність в Шевченківському національному заповіднику	39
Ганницький С.	Василь Симиренко – технолог, промисловець і меценат	43
Гейда О.	Благодійна діяльність Братства святого Михайла, князя Чернігівського у сфері церковно-краєзнавчих досліджень	46
Глушко В.	“Славетного краю славетне ім’я” (життя і благодійна діяльність князя Миколи Миколайовича Неплюєва)	50
Горобець С.	Олександр Павлович Карпинський – меценат, благодійник, просвітитель	56
Гринь О.	Михайло Судієнко – меценат та дослідник	58
Донік О.	Громадська благодійність в Україні у XIX – на початку XX століть	64
Журавльова Т.	Стипендіати І.Я. Дуніна-Борковського	71
Землянська С.	Участь громадських об’єднань, благодійних фондів, приватних осіб у мінімізації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС	89
Іщук О., Ніколаєва Н.	Доля Миколи Галагана (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України)	94
Кисіль С.	Доброчинна діяльність ремісничих цехів Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII століттях	99
Коваленко О.	Павло Полуботок як благодійник і меценат	102
Коваленко О.	Доброчинна діяльність Г. Милорадовича	106
Коцур А., Коцур Г.	Благодійність і меценатство кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського	111
Коцюбинська Н.	“Серце віддав Україні” (деякі зауваження до біографії В. Леонтовича)	115
Кравченко О.	Доброчинні товариства опіки дітей в Одесі (друга половина XIX – початок XX століть)	119
Ларіонова Л.	Благодійна діяльність громадських організацій Чернігівщини на початку XXI століття	124

Майборода Л. Благодійна допомога воїнам і цивільному населенню в роки Першої світової війни на Чернігівщині (за матеріалами місцевих газет)..... 127

Малаков Д. Український благодійник Олексій Якубенко і жіноча школа господарювання..... 133

Матюшенко А. Громадська діяльність Павла Степановича Коробки..... 136

Могильний Л. Меценатство українських лібералів наприкінці XIX – початку XX століть..... 140

Морозова А. Будинок виховання бідних дворян..... 143

Москаленко М. “Головний ткач нації” (меценатська діяльність Євгена Чикаленка)... 151

Мудрицкая В. Еврейская благотворительность в Чернигове..... 154

Нагірняк А. Історія благодійності та становлення соціальних програм Української греко-католицької церкви..... 157

Оксенич М. Шляхи формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб..... 165

Павличко Я. Віленська колекція стародруків – приклад меценатства та доброчинства (до вивчення збірок церковних книг Національного музею у Львові)..... 174

Полієнко Г. Виникнення і функціонування органів станової опіки духовенства у Чернігівській єпархії в другій половині XIX – на початку XX століть..... 178

Половнікова С. Василь Васильович Тарновський: духовні витоки українського патріотизму та благодійності..... 183

Примаченко Ю. Напрямки та форми гуманітарної діяльності Ніжинського повітового земства у другій половині XIX століття..... 191

Пуцко В. Князь Володимир Мономах – меценат сакрального мистецтва..... 200

Ральченко І. Повернення на батьківщину сімейного архіву Галаганів..... 208

Рига Д. З історії благодійності на Новгород-Сіверщині..... 211

Савранська Н. Етика та благодійність..... 213

Самохіна Н. Благодійна діяльність у Чернігові в кінці XIX – на початку XX століть (за матеріалами “Черниговских губернских ведомостей”).... 216

Семчишин-Гузнер О. Діяльність митрополита Андрея Шептицького як мецената в ділянці українського мистецтва..... 232

Сеник Я. Архів Фундації Тетяни і Омеляна Антоновичів у фондах Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України..... 238

Сеньків М. Фундатори і меценати львівських музеїв кінця XIX – початку XX століть..... 242

Старовойтенко І. Благодійність в ім'я української справи: Євген Чикаленко..... 257

Ступак Ф. Доброчинно-меценатська діяльність доби Гетьманщини на Чернігівщині..... 265

Суровцева І. Українська та російська історіографія меценатства і благодійності (друга половина XIX – початок XX століть)..... 268

Тимочко М. Участь філолога І.П. Смолія у збагаченні книжкових фондів бібліотек та музеїв України..... 271

Тимошенко А. Меценатство і благодійність Г.П. Галагана..... 274

Тимошенко Т. Меценатство – родинна традиція Лизогубів..... 278

Товстоляк Н. Доброчинні традиції родини Тарновських..... 281

Токарєв С. Благодійна діяльність козацької старшини Ніжинського полку (друга половина XVII – XVIII століття)..... 286

Трегуб М. Чернігівські кореспонденти Володимира Гнатюка (за матеріалами особистого архіву вченого)..... 289

Феофілова Л. Добрим ділам не згубитися у часі. Пам'яті М.М. Євреїнова..... 292

Ципляк Н. Благодійники Чернігівської духовної семінарії..... 298

Яцечко Т., Петрович В. Історія створення музею археології Волинського державного університету імені Лесі Українки..... 300

ПРО АВТОРІВ

Арендар Ганна Петрівна	– головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
Бекетова Валентина Михайлівна	– заступник директора з наукової роботи Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького, кандидат історичних наук
Білокінь Сергій Іванович	– лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, головний науковий працівник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук
Блакитний Максим Михайлович	– аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Брижицька Світлана Анатоліївна	– завідувачка сектора мистецтв Шевченківського національного заповідника (м. Канів), кандидат історичних наук
Ганницький Сергій Григорович	– завідувач відділу Черкаського краєзнавчого музею
Гейда Ольга Сергіївна	– старший викладач кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
Глушко Володимир Петрович	– доцент кафедри економічних і соціальних дисциплін Шосткинського інституту Сумського державного університету, кандидат філософських наук
Горобець Сергій Михайлович	– асистент кафедри педагогіки, методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Гринь Олена Володимирівна	– старший викладач кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
Донік Олександр Миколайович	– старший науковий співробітник Інституту історії НАН України, заступник головного редактора "Українського історичного журналу", кандидат історичних наук
Журавльова Тетяна Петрівна	– завідувачка ІІ науково-експозиційного відділу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
Землянська Світлана Володимирівна	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
Іщук Олександр Степанович	– науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, кандидат історичних наук
Кисіль Світлана Вікторівна	– асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Коваленко Олександр Борисович	– доцент, декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
Коваленко Ольга Олександрівна	– асистент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Коцур Анатолій Петрович	– завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук
Коцур Галина Георгіївна	– доцент кафедри релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, кандидат історичних наук
Коцюбинська Наталія Михайлівна	– заступник директора з наукової роботи Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського
Кравченко Олена Валентинівна	– доцент кафедри історії та українознавства Української державної академії залізничного транспорту, кандидат історичних наук
Ларіонова Любов Пилипівна	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
Майборода Людмила Олексіївна	– завідувачка ІІІ науково-експозиційного відділу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
Малаков Дмитро Васильович	– заступник директора з наукової роботи Музею історії Києва
Матюшенко Алла Василівна	– головний бібліотекар Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка
Могильний Леонід Петрович	– асистент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук
Морозова Анна Валеріївна	– головний спеціаліст Державного архіву Чернігівської області, кандидат історичних наук
Москаленко Марія Іванівна	– завідувачка відділу Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського
Мудрицька Вікторія Георгіївна	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
Нагірняк Андрій	– священик, референт із соціальних питань Української греко-католицької церкви, магістр соціальної роботи Національного університету “Києво-Могилянська академія”
Ніколаєва Наталія Борисівна	– викладач Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук
Оксенич Марина Віталіївна	– науковий співробітник Національного музею історії України, аспірантка Інституту історії України НАН України

Павличко Ярослава	– старший науковий співробітник Національного музею у Львові імені А. Шептицького
Петрович Валентина Василівна	– доцент кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету імені Лесі Українки, кандидат історичних наук
Полієнко Галина Олексіївна	– аспірантка кафедри українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Половнікова Світлана Олександрівна	– завідувачка ІІ науково-експозиційного відділу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
Примаченко Юлія Михайлівна	– аспірантка Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Пуцко Василь Григорович	– заступник директора з наукової роботи Калузького обласного художнього музею (Російська Федерація)
Ральченко Ірина Григорівна	– директор Чернігівського художнього музею
Рига Данило Вячеславович	– аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Савранська Наталія Олександрівна	– аспірантка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Самохіна Наталія Євгеніївна	– завідувачка відділу науково-освітньої роботи Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
Семчишин-Гузнер Олеся Ігорівна	– в.о. завідувачки відділу Національного музею у Львові імені А. Шептицького, кандидат мистецтвознавства
Сеник Ярослав Пилипович	– науковий співробітник відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України
Сеньків Мар'яна Тарасівна	– молодший науковий співробітник Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства імені І.П. Крип'якевича НАН України
Старовойтенко Інна Михайлівна	– старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук
Ступак Федір Якович	– доцент Київського національного медичного університету імені О.О. Богомольця, кандидат історичних наук
Суровцева Ірина Юріївна	– старший викладач Донецького інституту соціальної освіти, кандидат історичних наук
Тимочко Марія Григорівна	– провідний бібліотекар відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України

Тимошенко Анатолій Григорович	– доцент кафедри педагогіки, методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
Тимошенко Тетяна Миколаївна	– аспірантка кафедри українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Товстоляк Надія Миколаївна	– старший викладач кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету, кандидат історичних наук
Токарєв Сергій Анатолійович	– асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Трегуб Марія Миколаївна	– науковий співробітник відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України
Феофілова Любов Василівна	– заступник директора з наукової роботи Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка
Ципляк Наталія Олегівна	– асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Яцечко Тетяна Володимирівна	– завідувачка музею археології Волинського державного університету імені Лесі Українки

Збірник наукових праць

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Випуск 8

Редакційна колегія:
О.Б. Коваленко *(голова),*
С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк (*відповідальний редактор*),
С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Підп. до друку 20.09.2007 р. Формат 60х84 1/8. Папір офсетний.
Умов. друк. арк. 36,04. Обл.-вид. арк. 37,2. Ілюстрації 1,1. Тираж 300. Замов. № 1727.

Підрозділ оперативного друку Чернігівського державного центру
науково-технічної і економічної інформації
14000, Чернігів, вул. П'ятницька, 39
Свідоцтво Держкомінформу України серія ДК № 225 від 20.10.2000 р.